

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

I

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

ფიციფენული
ზიზლირთეკა

4+9(073) 47
j - 689

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
им. акад. Н. Я. МАРРА

I

დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით
თავმჯდომარის შთადევლუ
პრინტ. ნ. შერსელოძე

რედაქტორი პრინტ. ნიკოლოზ ჯანაშია

შ ი ნ ა პ რ ს 0

1. სიმონ ჯანაშია.—საზოგადოებრივი შეცნიერებანი საბჭოთა საქართველოში დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 20 წლის თავზე	XI—XI.
2. ივანე ჯავახიშვილი.—ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში	1—5
3. არნოლდ ჩიქობავა.—ისტორიულ-შედარებითი ნარკვევები ქართველური ენებიდან:	
I. მიმართულებათი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის	9—31
II. პოტენციალისის კატეგორია ქართველურ ენებში	32—39
III. წარ-პრეფერბის მნიშვნელობისათვის ქართულში	40—47
IV. სიტყვა „ზოგი“-ს ეტიმოლოგიისათვის	48—54
V. ერთი უცნობი თანდებული ახალ ქართულში	55—65
VI. ს-ბგერის დასუსტება კიზიურში	66—77
4. აკაკი შანიძე.—„ტოპადის“ ეტიმოლოგიისათვის	79—88
5. არნოლდ ჩიქობავა.—ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში (ავარულში)	89—96
6. არნოლდ ჩიქობავა.—გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში	97—106
7. გიორგი ახვლედიანი.—ფონეტიკური შენიშვნები:	
I. ფონეტიკური ტერმინოლოგიის უნიფიკაციისათვის	107—108
II. „საშუალო მდგომარება“ თუ ფშინიერობა?	108—111
III. „ხორხისმიერობა“ თუ ფარინგალობა?	111—113
IV. რთულია თუ არა ყველა „აფრიკატი“ ქართულში?	113—118
8. ვარლამ თოფურია.—ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში:	
IV. ბუნებრივი კომპლექსებისათვის	119—122
9. ვლადიმერ ფანჩვიძე.—სახელთა ბრუნებისათვის უდურ ენაში	123—139
10. ვარლამ თოფურია.—ენჯ სუფიქსი შვედურულში	141—144

295-76

11. იოსებ ყიფშიძე.—I. საანგარიშო მოხსენება ქანეთში საენათ-
მეცნიერო მივლინებისა 1917 წ. ზაფხულს 145—152
II. მივლინების დღიური 153—177

12. ვარლამ თოფურია.—ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის
მეგრულ-ქანურში 179—183

13. სიმონ ჯანაშია.—თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი . . . 185—245

14. გიორგი ჩიტაია.—რაკული სახუნელი 247—294

15. გიორგი წერეთელი.—შუა აზიის არაბული დიალექტები
(წინასწარი ანგარიში) 295—307

16. გიორგი ჩიტაია.—Professor J. L. Myres, A modern 'Kermos'
vessel from Tiflis, Man, February, 1937, London, № 30, with
Plate B : 309—312

С О Д Е Р Ж А Н И Е

1. С. Н. Джанашиа.—Общественные науки в Советской Грузии
к 20-ой годовщине Великой Октябрьской Социалистической
Революции XI—XL

2. И. А. Джавахишвили.—Наши задачи в области языковедения
и истории культуры 1—8

3. А. С. Чикобава.—Сравнительно исторические очерки карт-
вельских языков:
I. Об образовании, значении и истории направительного падежа в
грузинском языке 9—31
II. К категории возможности (потенциалса) в картвельских языках 32—39
III. О начальном значении преверба წარ- tsar- в грузинском языке . . 40—47
IV. К этимологии слова «ხოცი» «xogi» 48—54
V. Об одном неизвестном превербе в грузинском языке 55—65
VI. К ослаблению звука ს S в кизикском говоре грузинского языка . 66—77

4. А. Г. Шанидзе.—К этимологии названия «Тонада» 79—88

5. А. С. Чикобава.—Диалектические вариации инфинитива в
аварском языке 89—96

6. А. С. Чикобава.—К истории грамматических классов в авар-
ском языке 97—106

საქართველოს
მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
საგანგებო განყოფილება

7. Г. С. Ахвледиани.—Фонетические заметки:	
I. К вопросу об унификации фонетической терминологии	108—111
II. «Средняя звонкость» или аспирация?	111—113
III. «Гортанные» или фарингальные?	113—118
IV. Все ли «аффрикаты» грузинского языка сложные?	119—122
8. В. Т. Топуриа.—Фонетические наблюдения над картвельскими языками:	
IV. Об естественном комплексе	123—139
9. В. Н. Панчвидзе.—К вопросу о склонении имен в удинском языке	141—144
10. В. Т. Топуриа.—Суффикс -ფხ в мегрельском языке	145—152
11. И. В. Кицидзе.—I. Отчет о лингвистической командировке в Чанию (Лазистан) летом 1917 года	153—177
II. Дневник поездки	179—183
12. В. Т. Топуриа.—К генезису некоторых наделей в мегрело-чанском языках	185—245
13. С. Н. Джанашиа.—Тубал-Табал, Тибарен, Ибер	247—294
14. Г. С. Читая.—Рачинское пахотное орудие	295—307
15. Г. В. Церетели.—Арабские диалекты Средней Азии (предварительный отчет)	309—312
16. Г. С. Читая.—Professor J. L. Myres, A modern 'kernos' vessel from Tiflis, Man, February, 1937, London, № 30, with Plate B.	

TABLE DES MATIÈRES

1. S. Djanachia.—Les sciences sociales en Géorgie Soviétique vers le 20-me anniversaire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre XI—XL.
2. I. Djavakhichvili.—Nos problèmes en linguistique et en histoire de la culture 1—8
3. A. Tchikobava.—Esquisses sur l'histoire comparée des langues karthvéliennes
 - I. Formation, signification et histoire du cas allatif (directif) dans la langue géorgienne 9—31
 - II. A propos de la catégorie du potentiel dans les langues karthvéliennes 32—39
 - III. De la signification primitive du préverbe წარ-|çar- dans la langue géorgienne 40—47
 - IV. A propos de l'étymologie du mot géorgien „bezo* „zogi“ 48—54
 - V. A propos d'un préverbe inconnu dans la langue géorgienne 55—64
 - VI. A propos de l'affaiblissement du son S dans le parler de Kisik de la langue géorgienne 66—77
4. A. Chanidzé.—Sur l'étymologie de «Topada» 79—88
5. A. Tchikobava.—Variations dialectiques de l'infinitif de la langue avare 89—96
6. A. Tchikobava.—A propos de l'histoire des classes grammaticales dans la langue avare 97—106
7. G. Akhvlédiani.—Notes phonétiques:
 - I. Sur l'unification de la terminologie phonétique 107—108
 - II. «Sonorité moyenne» ou aspiration? 108—111
 - III. «Gutturalité» ou pharyngualité? 111—113
 - IV. Tous les affricates sont-ils compliqués en géorgien? 113—118
8. V. Thopouria.—Observations phonétiques sur les langues karthvéliennes:
 - IV. Sur les complexes naturels 119—122
9. V. Pantchvidzé.—A propos de la déclinaison des noms substantifs dans la langue oudine 123—139
10. V. Thopouria.—Le suffixe -ჭჷ- enž dans le mégreléen . . . 141—144

11. J. Kipchidzé.—I. Compte rendu sur l'expédition linguistique
à Tchanéthi (Lazistan) en été 1917
II. Le journal de l'expédition 145—174

12. V. Thopouria.—Sur la genèse de quelques cas dans la langue
mégrélo-çane 179—183

13. S. Djanachia.—Thoubal-Thabal, Tibarène, Ibère 185—245

14. G. Tchitaïa.—Un instrument aratriforme de Raça 247—294

15. G. Tsérétéli.—Les dialectes arabes en Asie Centrale 295—207

16. G. Tchitaïa.—Professor J. L. Myres, A modern 'Kernos' vessel
from Tiflis, Man, February, 1937, London, № 30, with Plate B. 295—312

სიმონ ჯანაშია

**საზოგადოებრივი მხსენიერებანი საბჭოთა საქართველოში
დიდი ომბოგარის სოციალისტური ჩემოლუსიის 20 წლის თავზე**

205-46

შესანიშნავია გზა, განვლილი ქარაული მეცნიერების მიერ პირველი სოციალისტური ოქტომბრიდან შეოცემდე. ამ გზის მოხილვა სიამაყის გრძნობით ავსებს საბჭოთა პატრიოტის გულს.

რა იყო ქართული მეცნიერება რევოლუციამდე?

რუსეთის მეფეების საპყრობილეში საქართველო შეიყვანეს პოლიტიკურად დაძაბუნებული, მეურნეობრივად დასუსტებული, საზოგადოებრივად მძიმე წრეში მომწყვდეული. მაგრამ ეს კრიზისი, რომელმაც მოამზადა ნიადაგი ანექსიისათვის, იყო ფეოდალური მეურნეობის, საზოგადოებისა და სახელმწიფოს დაქვეითება, ქართველი ხალხი სავსე იყო კაბუტური შემოქმედებითი ენერგიით. გამობრძმედილი უთვალავ ბრძოლებში თავის შინაურ თუ გარეშე მტრებთან, გულ-გაღტხელი, სიცოცხლისა და თავისუფლების მოყვარე, „მუდამ მზნე, მუდამ მღერალი“, ქართველი ხალხი, არსენათა და „ოთარაანთ“ მოდგმის ეს „ჩაკარული“ ერი, ეძებს და ჰქმნის თავისი „გაღვიძებული ცხოვრებისათვის“ ახალ კალაპოტს. ქართველმა ხალხმა იცოდა, მისი დიდი შვილის ილიას სიტყვით, რომ თავისუფლების „მძებნელი“ „სისხლით იკვლევს გზას“ და იგი მთელი თავისი არსებით მიეცა ახალი ცხოვრებისათვის ბრძოლას.

ამ ბრძოლაში ქართველი ხალხი შეიარაღებული იყო, სხვათა შორის, თავისი ძველთაძველი კულტურითაც, რომლითაც იკვეთებოდა მისი ინდივიდუალური ეროვნული სახე.

ამ კულტურის ერთი მნიშვნელოვანი შეპადგენელი ელემენტთაგანია, რატომღაც, მეცნიერული კვლევა-ძიება ქართულ ენაზე. ჯერ კიდევ წინაფეოდალურ ხანაში წარმოშობილი, ორგანულად დაკავშირებული ძველი აღმოსავლეთის, მსოფლიო ლირებულების მქონე, მიღწევებთან ამ დარგში, იგი ჩვენთვის ჯერჯერობით უფრო კარგად ცნობილია ფეოდალური ხანის ძეგლებით. ფილოლოგია, ისტორია, მედიცინა, მათემატიკა და ასტრონომია, ტექნიკური ცოდნანი აღწევენ ძველ საქართველოში თვალსაჩინოდ მაღალს, — ფეოდალურ პირობებში შესაძლებელს, — დონეს. ამ კულტურის აყვავების ხანა მე-10—მე-14 სს. პერიოდზე მოდის. მაგრამ ქართ. ფეოდალიზმის დაცემის ეპოქაშიაც, კერძოდ, მე-18 ს-ში, პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვის წინ, მეცნიერული აზროვნება საქართველოში სრულიად არ ყოფილა ჩამქრალი. საქმარი-

სია დაეასახელოთ ამ პერიოდის ისეთი მოვლენები, როგორცაა ქართული სიკოლოგიის უკვდავი ქმნილება სულხან-საბას ლექსიკონი, დიდი ვახუშტის მის თანამედროვეთა ისტორიული შრომები, ძლიერი გავლენის მქონე (ანტონისეული) გრამატიკული სკოლა, ახლად აღორძინებული ფილოლოგია და პოეტიკა და სხვ.

ამ ნოყიერი ტრადიციების ნიადაგზე, მე-18 საუკუნეშივე იწყება ძველი ქართული (ფეოდალური ხანის) მეცნიერული აზროვნების ურთიერთობა ახალი დღებთან, რომლებიც იჭრება საქართველოში, უპირატესად რუსეთის მეშვეობით, კაპიტალისტური განვითარების გზაზე შემდგარი ევროპიდან. მრავალმეტყველია ის ფაქტი რომ ქართველოლოგიის დამაარსებელი (მე-19 საუკუნის ოცდაათიან წლებში) რუსეთში, ბროსე, ჯერ კიდევ პარიზში ყოფნისას, მოწაფე ხდება ძველი ქართული სამეცნიერო სკოლის წარმომადგენლებისა, რომელთაც მე-18 საუკუნიდან მე-19-ში გადმოიტანეს მშობლიური წარსულის ცოდნა და თაობიდან თაობაში გადმოცემული კულტურული ტრადიციები.

შემდეგ ხდება ევროპული სამეცნიერო გამოცდილებისა და მონაპოვარის უფრო ღრმა შეთვისება. საუკუნის უკვე პირველ ნახევარში სარბიელზე გამოდიან ისეთი მუშაკნი, როგორც იყვნენ პლატონ იოსელიანი, პროფ. დ. ზუბინაშვილი და სხვ., ხოლო იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველი ხალხი აძლევს მსოფლიო მეცნიერებას ისეთს სახელოვან თანამშრომლებს, როგორც იყვნენ პროფესორები: ვას. პეტრიაშვილი, აკად. ივ. თარხნიშვილი, პ. მელიქიშვილი, ალ. ცაგარელი, აკად. ნ. შარი, ალ. ხახანაშვილი და სხვები, საუნივერსიტეტო ცენტრებს გარეშე, სამშობლოში, მუშაობს თავდადებული ენთუზიასტების მთელი წყება (დ. ბაქრაძე, თედო ჟორდანი, მ. ჯანაშვილი, პ. ჭარბია, ნ. ბიზანიშვილი, დ. კარიჭაშვილი, ს. გორგაძე და სხვ.). დაუფიწყარია ამ მუშაკთა ღვაწლი. დიდი მსხვერპლი და გმირობა იყო საქირო სამეცნიერო ლაბორატორიისაკენ გზის გასაკლევად. ვინც ახერხებდა მიეღწია აკადემიური კარებისათვის თავის „ინოროდცობის“ დალით, ის სამუდამოდ უნდა მოსწყვეტოდა სამშობლო ქვეყანას. აქ დარჩენილნი კი, სამეცნიერო მუშაობის ელემენტარულ პირობებს მოწყვეტილნი, ლუკმა-პურისათვის ზრუნვაში დაღუპული დლით დაქანცულნი, ლაშქრებს სტაბილურდნენ დროს რომ თავიანთი საზოგადოებრივ-მეცნიერული ინტერესი მცირედ მაინც დაეკმაყოფილებინათ. დიღას მათთვის მოჰქონდა ცენზორის „კონსულტაცია“, ხელისუფალთა რისხვა, დევნა და შეურაცხყოფა.

მეფესა და მის სატრაპებს ჰეშმარტი მეცნიერული სიტყვის ეშინოდათ ისევე, როგორც რევოლუციურ-პუბლიცისტურის და პოეტურისა. „ცრემლიანი ცოდნა“ იყო დამონებული ხალხის შვილების მეცნიერული ცოდნა. გაყვლეფილი ხალხის ვაება და მებრძოლთა მოწოდება, მტარვალთა დასაშობად მიმართული, ესმოდათ მეფის რუსეთის „დერჟიმორდებს“ თვითუელს მართალს მეცნიერულ სტრიქონში.

სასაცილო იქნებოდა იმაზე ფიქრი, რომ ეს ბარბაროსული რეჟიმი სახელმწიფოებრივ დახმარებას გაუწყვედა სამეცნიერო საქმის ორგანიზაციის ეროვნულ ნიადაგზე. უძველესი, ქართულ სიძველეთსაცავებს შორის, საეკლესიო მუზეუმში, რომელშიაც თავმოყრილი იყო ქართ. კულტურის უძვირფასესი განძი,

ეროვნული

საბჭოთა პერიოდამდე ერთ ოთახში იყო გამოწყვედული. ერუხუდუროსკანო-ლუციამდელი, ქართული საკლევო დაწესებულება, საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება (დაარსდა 1907 წ.) არსებობდა მხოლოდდამხოლოდ კერძო გზით შემოსული საშუალებებითა და ქველმოქმედებით.

როგორი განუზომელი განსხვავებაა აღწერილ მდგომარეობასა და დღევანდელს შორის! თუ მე-19 ს. საუკეთესო ქართველი მოღვაწეები უნაყოფოდ ოცნებობდნენ თუნდაც ერთი, ისიც, რათქმუნდა, არა ეროვნული, უმაღლესი სასწავლებლის შესახებ, თუ საქართველოში მომუშავე მეცნიერნი მეტწილად ავტორიდაქტები იყვნენ, დღეს საქართველოში 19 უმაღლესი სასწავლებელია, რომლებშიაც 22.000-ზე მეტი სტუდენტი სწავლობს. თუ ჩვენს უახლოეს წინაპრებს წართმეული ჰქონდათ საშუალება და უფლება ყოფილიყვნენ მეცნიერების პროფესიონალნი, დღეს საქართველოში მეცნიერების მუშაკთა პროფესიონალური კავშირი ათასობით ითვლის თავის წევრებს. თუ ჯერ კიდევ მე-19 და მე-20 სს. მიჯნაზე საქართველოში მომუშავე მეცნიერნი იძულებულნი იყვნენ, საერთო პირობების გამო, ენციკლოპედისტები ყოფილიყვნენ — არქეოლოგები, არქეოგრაფები, ისტორიკოსები და ენათმეცნიერ-გრამატიკოსები, ერთდამივე დროს, — დღეს ეს დარგები ჩვენში მკაცრად სპეციალიზებულია. მეცნიერება საბჭოთა საქართველოში უნახავ აყვავებას განიცდის. ფართოდ რომ განვაზოგადოთ, საბჭოთა საქართველოს მიღწევები საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სფეროში შემდეგნაირად გამოიხატება: ათეული სასწავლო და საკლევო, უმაღლესი ტიპის, ორგანიზაციის გაჩენა იქ, სადაც რევოლუციამდე არაფერი გვექონდა; უნახავი ზრდა კვალიფიკური კადრებისა, რომელნიც ეხლა ხალხის უღრმესი ფენებიდან გამოდიან; ამ კადრების შეიარაღება მეცნიერების უმაღლესი მეთოდით — მარქსიზმ-ლენინიზმით.

ნათქვამის კონკრეტული ილუსტრაციისათვის ჩვენ ზოგადად გავითვალისწინებთ სსრკ მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალის აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში წარმოდგენილ საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განვითარებას საბჭოთა პერიოდში*.

დავიწყეთ ქართული ენათმეცნიერებით. ამ დარგში განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ გამოიხატა როგორც კვალიფიკური კადრების, ისე სათანადო მეცნიერული პროდუქციის ზრდა. ქართველურ ენათა შესწავლისას აღსანიშნავია გაღრმავებული ძიება თეორიული საკითხების გარშემო.

ფონეტიკიდან პირველად ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ხმოვანთა რედუქციის ბუნების გამოკვლევა (ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის: „წელიწადული“, 1924) და უმლაუტის კანონის დადგენა სვანური მასალების მიხედვით (ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: „არილი“, 1925). ხმოვანთა რედუქციისა და უმლაუტის მოვლენათა ახსნის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა გარკვევითულ მორფოლოგიურ ფორმებში, განსაკუთრებით სვანურისათვის. აქ დადგენილ კანონებზე დაყრდნობით ვ. თოფურიამ გაარკვია საინტერესო საკითხები სახელთა დაბოლოების ისტორიიდან (ტფ. უნივ. მოამბე, VII, 1927) და რე-

* ჩვენი მიმოხილვა ბიბლიოგრაფიულ სისრულეს არ ისახავს მიზნად.

კონსტრუქცია უყო ძველ ფორმებს საზოგადოდ («კლავ უმლაუტისათვის სკანდინავია»: ტფ. უნივ. მოამბე, VIII, 1928). ა. ჩიქობავას «გრძელი მთქმელობის მთიულურში» (ტფ. უნივ. მოამბე, IV, 1924) არკვევს ამ კილოში შენახულ გრძელი ხმოვნების ბუნებას. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ვ. თოფურიას «ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში» (I: მიმომხილველი I, 1926; II: ტფ. უნივ. მოამბე, X, 1930, და III: საქ. არქივი, 1927 წ.), რომელნიც არკვევენ ქართვ. ენების ბუნებრივ კომპლექსებს.

მორფოლოგიიდან უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ქცევის საკითხი ზმნებში, რომელიც პირველად გაშუქებულია 1925 წელს გამოსულს ნარკვევში (ა. შანიძე, «ქართული ენის სატყევი»: ტფ. უნივ. მოამბე, VI, 1925). გარკვეულია აგრეთვე ისეთი საკითხები, როგორცაა პირიელ ნაცვალსახელთა ბრუნება, ქართ. ზმნის მრავალპირიანობა (პოლიპერსონალიზმი), ინვერსიული ფორმები გარდაიშვალა ზმნისა, ორ-სახე ენებში:ი გვარისა (დინამიკური და სტატიკური), ფორმათა მესამე ჯგუფის წარმოება გარდაუვალ ზმნებში და სხვ. (ა. შანიძე, ქართ. ენა, I, მორფოლოგია, 1930), დადგენილია «პოტენციალისის კატეგორია ქართვ. ენებში» (ა. ჩიქობავა, აქვე) და სხვა.

სინტაქსის საკითხებს ეხება დიდი მონოგრაფია ა. ჩიქობავასი «მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში» (1928), მისივე: «რითია წარმოდგენილი ზმნაში სახელობითის ბრუნვაში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი» (ტფ. უნივ. მოამბე, IX, 1929) და მისივე რიგი წერილები «ქართ. ენის სტრუქტურული თავისებურებანი» («ახალი სკოლისაკენ», 1929, №№ 4, 9, 11, 12, «ქულტურული მშენებლობა», 1930, №№ 5, 7, (8), აგრეთვე ვ. თოფურიას «სინტაქსური ანალოგიის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით» («ჩემი ცნობები», 1923, № 1).

ცალკე ენების შესწავლის ხაზით შემდეგი სამუშაოებია ჩატარებული:

1. ქართული ენა. ძველი ქართულის შესწავლისათვის ამ მოკლე ხნის განმავლობაში ბევრია გაკეთებული: აღმოჩენილია და გამოქვეყნებული უძველესი (V-VIII სს.) ძეგლები ქართული ენისა: 1. ბოლნისისა და მცხეთის ხანმეტი წარწერები (ა. შანიძე, «ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართ. ზმნებში»: ტფ. უნივ. მოამბე, II, 1923). 2. პალიმფსესტური ხანმეტი ტექსტები: ა) ივ. ჯაფარიშვილი, «ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართ. ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის», ტფ. უნივ. მოამბე, II); ბ) ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავის ნაწყვეტები (ტფ. უნივ. მოამბე, VII, 1927) და მისივე, გ) სინური ლექციონარი (ტფ. უნივ. მოამბე, IX, 1929). 3. ჰაემეტი ტექსტები VIII ს. (ა. შანიძე, «ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართ. ენის ისტორიისათვის»: ტფ. უნივ. მოამბე, III, 1923).

გამოქვეყნებულ ტექსტებს თან ახლავს სპეციალური მიმოხილვანი ენის შესახებ. ამ ძეგლების აღმოჩენითა და გამოქვეყნებით მეტად გაფართოვდა ჩვენი წარმოდგენა ძველი ქართული ლიტერატურის მოცულობისა და ქართ. სალიტერატურო ენის ხასიათის შესახებ უძველეს პერიოდში.

ცოცხალი კილოების შესწავლის დარგში აღსანიშნავია: შესწავლა და გამორკვევა ქართულისა (ვ. თოფურია, ზმნის ზოგიერთი თავისებურებანი გომ-

რულში“: ჩვენი მეცნიერება № 2, 1924; „ქართლური“: არილი, 1924; „ფერეიდნულისა (ა. ჩიქობავა, „ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში“ ზ. ჩიქობავა, № 5, 1925; წელიწდეული, 1925, „ფერეიდნულის შთავარი თავისებურებანი“ ტფ. უნივ. მოამბე, VII, 1927), გარე-კახურისა (ა. ჩიქობავა, „გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად“: არილი, 1925), გურულისა (ს. ელენტი, გურული კილო 1936 წ., ქ. ლომთათიძე, „მესამე პირის ობ. ნიშანი გურულსა და აქარულში“ ტფ. უნივ. შრომები, VI, 1937), აქარულისა (მ. ხუბუა, ზემო აქარის ენობრივი მიმოხილვა, 1932), მთარაქულისა (შ. ძიძიგური, იბეჭდება ენიმიკი-ს „მოამბის“ ტ. II-ში), ქვემო იმერულისა (ვლ. თანხეიძის სადისერტაციო ნაშრომი, ჯერ გამოუქვეყნებელი) და სხვ.

ამას გარდა შეკრებილია ტექსტები და მასალები: ხეცსურულისათვის (ბ. ვაბუური: წელიწდეული, 1925), ქიზიყურისა და ინგილოურისათვის (სტ. მენთე-შაშვილი). ქართლურისათვის ენიმიკი-ს ექსპედიციის ნაშრომები, 1937 წ. (ანგარიშები იბეჭდება ენიმიკი-ს „მოამბეში“ ტ. II და სხვ.).

ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხებს ეხება თ. ვონიაშვილის სადისერტაციო ნაშრომი: „დიალექტიზმები ჰადიშის ხელნაწერში 894 წ.“.

მეგრულ-ქანურის ხაზით აღსანიშნავია ა. ჩიქობავას „-ონ სუფიქსი მეგრულში“ (ტფ. უნივ. მოამბე, 1925), მისივე „ქანური ტექსტები“, 1, ხოფური კილოკაეი (1929), მ. ხუბუას „მეგრული ტექსტები“ (იბეჭდება ენიმიკი-ს გამომცემლობაში), ს. ელენტის ქანური ტექსტები (იბეჭდება ენიმიკი-ს გამომცემლობაში) და განსაკუთრებით, ა. ჩიქობავას ვრცელი მონოგრაფიები „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“ (ენიმიკი-ს გამოც., 1936) და „ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“ (იბეჭდება ენიმიკი-ს გამომცემლობაში).

სვანურის ხაზით პირველ ყოვლისა უნდა აღნიშნულ იქნეს, რომ ჩაწერილია ტექსტები ყველა კილოსა და კილოკაეზე (ა. შანიძე, ვ. თოფურია და სხვა) და გამორკვეულია ამ ენის ყველაზე უფრო რთული მოვლენები მორფოლოგიაში (ა. შანიძე „უშლაუტი სვანურში“, ვ. თოფურიას ვრცელი მონოგრაფია „სვანური ენა, I ზნა“, ტფ. 1931. ქ. ღონღუას „К вопросу об основной форме множественного числа в сванских терминах родства“: მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, VII).

ისტორიული საკითხები ვაშუქებულია რიგ წერილებში, როგორცაა: ვ. თოფურიას „ორზავი უარყოფა ქართულში“ (წელიწდეული), ა. ჩიქობავას „მოთხრობითი ბრუნვის ისტორიისათვის“ (ტფ. უნივ. მოამბე, X) და მისივე „მიმართულებითი ბრუნვის წარმოებისა, მნიშვნელობისა და ისტორიისათვის“ (აქვე) და სხვ. ეტიმოლოგიური ძიებანი მოცემულია რიგ წერილებში: ა. შანიძის „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“ (წელიწდეული, 1925) და სხვ.

უკვე ის გარემოება, რომ ქართველურ ენების შესწავლა ასეთს ფართო, მაღალ მეცნიერულსა და ისტორიულ-შედარებითს, ნიადაგზე დადგა საბჭოთა საქართველოში, ბუნებრივად აყენებდა საკითხს დანარჩენი კავკასიური ენების შესწავლის საჭიროების შესახებ. ამასვე ხელს უწყობდა ის თავისთავადი ინტერესიც, რომელიც კავკასიურ ენებს თან ახლავს და რომელიც კარგად არის ცნობილი მსოფლიო ლინგვისტური მეცნიერებისათვის. რეკოლუციამდე კავკასიური ენათმეცნიერება საქართველოში, როგორც ცალკე მეცნიერული დარგი, შეიძლება ითქვას, რომ არ არსებობდა, მიუხედავად იმისა, რომ ქართველმა მოღვაწეებმა

უკვე იმ შავ-ბნელ დროში შესძლეს თავისი მნიშვნელოვანი წვლილი სსრკ-ის ლინგვისტიკის ამ სფეროში. საკმარისია მოვიგონოთ ცხოვრება და ღვაწლი მეტრე ქარაიასი, რომელიც თვითგანვითარების გზით სოფლის მასწავლებლიდან თვალსაჩინო ენათმეცნიერად იქცა და რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა აფხაზური ენის შედარებით-ისტორიულ შესწავლას. ჩვენ არ ვიხსენიებთ აკად. ნ. მარის დიდ ღვაწლს ამ დარგშიაც, რადგანაც ამ სახელოვანი მეცნიერის მოღვაწეობა პეტერბურგის (ამჟამად ლენინგრადი) უნივერსიტეტში მიმდინარეობდა.

დღეს საქართველოში მდგომარეობა ძირითადად სხვაგვარია. გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას რომ ტფილისი უკვე გადაიქცა კავკასიური ენათმეცნიერების ერთს უმნიშვნელოვანეს ცენტრად. ტფ. სახ. უნ-ტის ფილოლოგიურ ფაკულტეტზე ჩამოყალიბებულია კავკასიური და აღმოსავლური ენების განყოფილება, რომელმაც 1937 წ. იანვარში უკვე 6 სპეციალისტი მოგვცა, ივნისში—11, უახლოესი ორი წლის განმავლობაში განყოფილება გამოუშვებს კიდევ 15 სპეციალისტს. გამართულია სპეციალური ასპირანტურა კავკასიურ ენებში; აფხაზურ ენაში, მაგ., უკვე წარმოდგენილია პირველი საკანდიდატო დისერტაცია (ქეთევან ლომთათიძე, „ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში“).

ეს ახალგაზრდობა მომზადდა და მზადდება მხოლოდ ადგილობრივი კადრების მიერ. ენიმიკ-ს ერთს ძირითად სექტორთაგანს — კავკასიურ ენების განყოფილებას — ჰყავს სპეციალისტი კავკასიური ენების ყველა ძირითადი ჯგუფისათვის: ხუნძური (ავარიული) ენისათვის — პროფ. ა. ჩიქობავა, ქისტურის ჯგუფის ერთი უმნიშვნელოვანესი წევრის, წოურისა ანუ ბაქტიურისათვის — პროფ. აკ. შანიძე, ლაკურისათვის — პროფ. ვ. თოფურია, აფხაზურისათვის (ქ. ლომთათიძე), უდურისათვის (ვლ. ფანჯიძე), ქისტურისათვის (თ. გონიაშვილი; სტ. ჩხენკელი), ადიღეური ანუ ჩერქეზულისათვის (გ. როგავა). გარდა ამისა, განყოფილებაში წარმოდგენილია ისეთი „გაკავკასიურებული“ ენები, როგორცაა, სომხური და ოსური (პროფ. გ. ახვლედიანი). ძალიან საყურადღებოა, რომ აღნიშნული სპეციალისტები აქტიურს პრაქტიკულს, მეცნიერულსა და პედაგოგიურს, დახმარებას უწყვეტ სათანადო ეროვნულ რესპუბლიკებსა და ოლქებს როგორც კადრების მომზადების საქმეში (ვ. თოფურიას ხელმძღვანელობით მომზადდა და მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხით დაჯილდოვებულ იქნა ლაკური ენის პირველი ლაკი სპეციალისტი), ისევე კულტურულ მშენებლობაში (გრამატიკების შედგენა, ლიტერატურული ენისა და ორთოგრაფიის ნორმების დადგენა და სხ.). გვემაშფონილად არის წარმართული ტფილისის კავკასიურ-ენათმეცნიერული სკოლის მუშაობა თეორიულ სფეროში. ცენტრალურ პრობლემად არის აღებული გარდამავალი ზმნის ბუნება (ანუ ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა) კავკასიურ ენებში. ამ ენების სტრუქტურული განსაზღვრისა და მათი ურთიერთობის გარკვევისათვის უწყებულ პრობლემას ძირითადი მნიშვნელობა აქვს, ისევე როგორც ნათესაური დამოკიდებულების შესასწავლად ქართველურსა და კავკასიურ ენებს შორის, ერთი მხრით, და კავკასიურსა და წინა აზიის უძველეს კულტურულ ენებს (სუმერული, ხეთური, სუბარული, ხალდური და სხვა) შორის, მეორე მხრით. ამ ძირითად პრობლემასთან დაკავშირებულია ისეთი სპეციალური საკითხები, როგორცაა სახელთა ბრუნებისა

და ზნათა უღვლილების საკითხები, ფონეტიკური და ლექსიკონური კვლევების საკითხები. ეს მეცნიერული პრობლემები გაცხოველებულად კვლევად არის გადაქცეული ენიმიკ-ს შესაბამის ლაბორატორიაში. ენიმიკ-ის გამოკვლეობაში გამოდის (ბეჭდვა უკვე მთავრდება) პროფ. ივ. ჯავახიშვილის კაპიტალური მონოგრაფია: „ქართულ-ქართველურისა და კავკასიური ენების ნათესაობის პრობლემა“ (700 გვერდამდე). აქ პირველადაა მოცემული შედარებითი კვლევა-ძიება ამ ენათა ისტორიის გათვალისწინებით. გაცხოველებული მუშაობა წარმოებს კავკასიური ენების თარგმნითი ლექსიკონების შესადგენად. შედგენილია უკვე: უღურ-რუსულ-ქართული ლექსიკონი, წოურ-ქართული და ქართულ-წოური ლექსიკონი. მუშაობა მიმდინარეობს აფხაზურ-ქართულ-რუსულ დოკუმენტირებულ ლექსიკონზე.

დამუშავებულია მონოგრაფიულად ცალკეული საკითხები კავკასიურ ენათა სტრუქტურისა და გენეტურ-ისტორიულ დამოკიდებულებათა შესახებ. ამ მონოგრაფიათაგან ზოგი უკვე გამოქვეყნებულია, ზოგიც ელის გამოქვეყნებას. დაბეჭდილი ნაშრომებიდან აღვნიშნავთ: „ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში“ (ა. ჩიქობავა, აქვე), „გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში“ (ა. ჩიქობავა, აქვე), „სახელთა ბრუნებისათვის უღურ ენაში“ (ვ. ფანჩიძე, აქვე).

ქართველური და კავკასიური ენათმეცნიერების განვითარება, ენათმეცნიერული კვლევა-ძიება სხვა ენების (მაგ. ირანულის, სლავურის) მასალაზედაც ნაწარმოები, გულისხმობდა საჭიროებას ფონეტიკის ცალკე დარგად ჩამოყალიბებისას. ეს ამოცანაც ამჟამად წარმატებით არის გადაწყვეტილი.

მეცნიერული ფონეტიკური (კერძოდ, ექსპერიმენტული) კვლევა საქართველოში იწყება ტფ. უნივ. ენათმეცნიერების კათედრაში (გამგე გ. ახვლედიანი) 1921-23 წლებიდან, და, განსაკუთრებით საენათმეცნიერო საზოგადოებაში (თავმჯდომარე გ. ახვლედიანი). ამ დროიდან უკვე ქვეყნდება წმინდა ფონეტიკური ნაშრომები — უმთავრესად ქართული ენისა (დიალექტებითურთ) და აგრეთვე ოსური ენის შესახებ. სპეციალურად ფონეტიკურ საკითხებზე მუშაობდა გ. ახვლედიანი (კვლევის ობიექტი — ქართული და ოსური ენები), მაგრამ ფონეტიკურ საკითხებზე მუშაობდნენ და ბეჭდადნენ ნაშრომებს აგრეთვე ავ. შანიძე, ა. ჩიქობავა და ვ. თოფურია (იხ. ზემოთ). ამ პერიოდს იკუთვნის გამოკვლევები გ. ახვლედიანისა ქართული და ოსური ენის ფონეტიკიდან:

1. ყრუ „მეღერები“ ქართულში (ყურნ. „განათლება“, სადაც დადგენილია მარტივი იარაღობრივი დაკვირვებით, ქართულ „მეღერთა“ სუსტი მეღერობა); 2. მარცვლის საკითხის გარშემო („მომავალი“, 1921), სადაც დადგენილია მეტათეზისის ერთი კანონზომიერება; 3. მკვეთრი ხშულნი ქართულში (ტფ. უნივ. მოამბე, II, 1922-23); ამ შრომაში გაშუქებულია ქართული კონსონანტიზმის ძირითადი თავისებურება შედარებით, კერძოდ, რუსულთან; 4. შენიშვნა „ვეარები, ყარე“-ს შესახებ („ჩვენი მეცნიერება“, 1923); 5. მასალები აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის („მიმზილიველი“, 1926), სადაც მოცემულია ზუსტი დაკვირვება აფხაზურის სპეციფიკურ თანხმოვნებზე. 6. შენიშვნები ქართულ ბგერათა კლასი-

ფიკაციისათვის („მიმოხილველი“, 1926) — საფუძვლად დაედო ქართულ თანხმობანთა „სამეულებად, წყველეულებად და ცალეულებად“ დამოუკიდებელი სხვა. ამას ემატება ამავე პერიოდის ნაშრომები გ. ახვლედიანისა და რუსული ენის ფონეტიკიდან (იხ. ჭეგოთ).

ამავე პერიოდს ეკუთვნის ფონეტიკური გამოკვლევები ა. შანიძისა, ა. ჩიკობავასი, ვ. თოფურისი, გ. წერეთლის, მ. ხუბუასი, ს. ჯიქიასი და სხვ. (იხ. თავ-თავის ადგილას).

1930—32 წლებამდის კვლევის მეთოდი იყო უმთავრესად უშუალო დაკვირება ცოცხალ წარმოთქმაზე და ისტორიული და შედარებითი შესწავლა ქარაველურ და სხვა კავკასიურ ენათა ფონეტიკური მოვლენებისა. ამ დროიდან კი შესაძლებელი შეიქმნა ექსპერიმენტული კვლევა, რადგანაც უნივერსიტეტში ეწყობა ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია (გამგე გ. ახვლედიანი). ძველ კადრებს ემატება ახალიც (ქ. ლომთათიძე, მ. ხუბუა, სტ. ჩხენკელი, შ. ძიძიგური, გ. როგავა, ვ. ფანჩიძე, თ. გონიაშვილი და სხვ.), რომელთაგან ზოგიერთს უკვე მოცემული აქვს მნიშვნელოვანი მეცნიერული პროდუქტია როგორც ქართული, ისე სხვა კავკასიური ენების შესახებ.

დაარსება ენიმიკ-ის ინსტ-ში ფონეტიკის კაბინეტისა (გამგე გ. ახვლედიანი, თანამშრომელი ჟღენტი) უქმნის ფონეტიკურ კვლევას ახალს, მძლავრ, სტინულს. კაბინეტმა უკვე ჩაატარა კომოგრაფიული და ფონოგრაფიული ჩაწერა ქართლის, კანურის, სვანურის, აფხაზურის, ლაქურის და აგრეთვე შუა აზიის არაბული ცოცხალი მეტყველებისა.

ქართველურ და კავკასიურ ენათა ბგერითი შედგენილობის შედარებითი შესწავლა მიმდინარეობს სინოპტიკური ცხრილების შედგენის სახით — არსებული სამეცნიერო ლიტერატურისა და ექპერიმენტულად ბგერების შემოწმების საფუძველზე. შედგენილია სინოპტიკური ცხრილები აფხაზურის, ოსურის, ლაქურის, ხუნძურის და ჩერქეზული ენებისათვის — მათი ბგერების კლასიფიკაციითურთ გ. ახვლედიანის სისტემით.

ასეთი მუშაობის შედეგად მიღებულია მნიშვნელოვანი მეცნიერული პროდუქტია, დაბეჭდილი ან დასაბეჭდად გამოადებული შრომების სახით (მოხსენებულა ინსტიტუტის სხდომებზე).

1. აბრუპტივთა და ასპირატების დისიმილაციური გამეფდერება ოსურში. აქ ავტორმა (გ. ახვლედიანი) დაადგინა კანონზომიერება, რომლის მიხედვით ირკვევა ოსთა ენობრივი (და კულტურული) თანდათან შეფუება კავკასიური ენების (და კულტურის) სინამდვილეში.

2. ფაუკალური და ლატერალური თანხმოვნების საკითხისათვის ქართულში. აქ ავტორმა (გ. ახვლედიანი) დაამტკიცა ფაუკალურ და ლატერალურ ბგერათა იმთავითვე არ არსებობა ქართულში და ამის საფუძველზე ახსნა ქართულ ბგერათა ისტორიული გამძლეობა. ვხადაგზა ავტორმა გამოიკვლია სლავური, კერძოდ, რუსული ენის ისტორიის ერთი აქამდის აუხსნელი პრობლემა (რენ-—*რენა, пал-—*пала).

3. „ფონეტიკური შენიშვნები“ (გ. ახვლედიანი, აქვე) ა) „საშუალო მკვლევრობა“ თუ „ასპირაცია?“ ბ) „ქართლის ფარინგალური თანხმოვნები“, გ) „ქართულ აფრიკატებზე“.

4. „ბუნებრივი მარცვალთგასაყარის შესახებ“ (გ. ახვლედიანი) პირველად ახსნა თანხმოდანთა არტიკულაციური თანამიმდევრობა ქართვ. ენებში.

ასეთი მუშაობის შედეგად იბეჭდება ვრცელი შრომა გ. ახვლედიანისა „ზოგადი და ქართ. ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები“, ნაწ. I (უნივ. გამოცემა).

5. ს. ჟღენტმა დაბეჭდა ვრცელი გამოკვლევა გურული კილოს შესახებ, რომელიც უმთავრესად ფონეტიკური ხასიათისაა (იხ. ზემოთ) და დაადგინა საყურადღებო ფონეტიკური მოვლენა კანური ენისათვის — „თანხმოდანთა გადაწევა“.

უკანასკნელ, კამინეტმა გამოუშვა ქართველურ და კავკასიურ ენათა ფონეტიკური შესწავლისათვის შეტად საჭირო წიგნი:

6. ქართველურ ენათა ფონეტიკური ლიტერატურის ანოტირებული ბიბლიოგრაფია (ენიშვი-ის გამოც., 1937), რომელშიაც შეკრებილია ქართველურ ენათა შესახებ მთელი ფონეტიკური ლიტერატურა ვრცელ ანოტაციით.

ფონეტიკის განვითარების ამ ახალ ეტაპზე ჩვენში კვლევის მშტაბი გაფართოვდა სხვა კავკასიურ ენათა მიმართ: ფონეტიკურ საკითხებს ეხებიან და წარმატებით სწვევტენ ენიშვი-ის სხვა სექტორებიც.

საბჭოთა საქართველოს ენათმეცნიერნი მარტო ქართველური და კავკასიური ენებით არ ზღუდავენ თავის საკვლევო არეს. მათი ყურადღების ფარგლებში შემოდის სხვა ენებიც, როგორც კავკასიის სხვა ენები, აგრეთვე ისეთნიც, რომელნიც ისტორიულსა და კულტურულ ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ ქართველურ და კავკასიურ ენებთან.

ასე, საბჭ. საქართველოში ჩაისახა და დიდი წარმატებით ვითარდება ოსური ენის შესწავლაც, რისი ინიციატორი და მთავარი წარმომადგენელი არის პროფ. გ. ახვლედიანი.

გ. ახვლედიანის გამოკვლევებმა ამ დარგში მიიქციეს ყურადღება და მაღალი შეფასება მიიღეს როგორც საბჭ. კავშირის, ისე საზღვარ-გარეთის სპეციალისტებისაგან. ამ ნაშრომებიდან აქ აღვნიშნავთ:

1. „პროთეტული ხმოვნის საკითხისათვის ოსურში“ (ჩვენი მეცნიერება, 1923). 2. „სამი „ტ“ ოსურში და მათი მიმართება ძველი ირანულის შესაფერ ბგერებთან“ (წელიწდული, 1923) — ამ შრომამ საფუძველი ჩაუყარა ოსური ენის თანხმოდანთა ახალ გაგებას (დადასტურებულია პროფ. აბაევის გამოკვლევებით). 3. Dativus praedictivus ოსურ ენაში, 1923.

შრომები ოსური ენის დიალექტოლოგიიდან უმთავრესად ფონეტიკური ხასიათისა, რომელთა საფუძველზე დადგენილია ოსური ენის დიალექტების სრულიად ახალი კლასიფიკაცია („ოსური ენის ისტორიისათვის“, I, ტფ., უნივ. მოამბე, V, 1925, II: „იალღუხიძე ი. და მისი ოსურად დაწერილი შრომები“, იქვე, VI, 1926, „გემინირებული და ნახალიზებული“ აფრიკატების შესახებ ოსური ენის დვალურ დიალექტში“, ტფ. უნივ. შრომები, V, 1936 და სხვ.).

სპეციალურად უნდა აღინიშნოს არმენოლოგიის განვითარება საქართველოში. ენა, ისტორია და კულტურა სომხი ხალხისა, რომელიც მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობით არის დაკავშირებული, ხოლო ამჟამად ერთა ურყევი სტალინური მეგობრობით არის შესისხლბორცებული საბჭ. კავშირის დიდი ხალხების ოჯახთან, ფართო მეცნიერული შესწავლის საგნად იქცა საბჭოთა პერიოდში. მეტიც: ჩვენი რწმენით ქართველოლოგიის წარმატებით განვითარება არმენოლოგიის განვითარებასაც გულისხმობს, და პირველ ქართველოლოგიის მეცნიერულ საჭურველში სომხური ენის, კულტურის, ისტორიის ცოდნა მიუკილებელ ელემენტად არის შესული. არმენოლოგიის ორგანიზაციული მდგომარეობიდან საბჭ. საქართველოში აღენიშნავთ: არმენოლოგიის კათედრის (გამგე პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი) არსებობას ტფ. სახ. უნ-ტში და იმ საპატიო ადგილს, რომელიც უჭირავს არმენოლოგიურ სამუშაოებს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში.

არმენოლოგიური მუშაობა საბჭ. საქართველოში მიმდინარეობდა ძირითადად 3 ხაზით: სომხური ენის, სომხური ლიტერატურის ისტორიისა და სომხეთის ისტორიის სწავლებისა და კვლევა-ძიების (უმაღლესი სასწავლებლები, საკვლევო დაწესებულებები) ხაზით.

აღზრდილია არა ერთი თაობა ახალგაზრდა არმენისტებისა: საქართველოს მუზეუმის, ცენტრარქივისა და შ. რუსთაველის ინსტიტუტში დაგროვილია 250-ზე მეტი ძველი სომხური ხელნაწერი წიგნი და რამდენიმე ასეული საბუთი.

ენის კვლის ხაზით გამოცემულია გრამატიკები და ქრესტომათიები (ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ილ. აბულაძე).

ლიტერატურის ისტორიის ხაზით გამოქვეყნებულია მრავალი გამოკვლევა და წერილი, უმთავრესად — სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის საკითხისათვის, სახელდობრ: გამოკვლევა რუსთაველის ეპოქის სომხური ლიტერატურის ვითარების შესახებ საქართველოს ფეოდალურ მონარქიის სფეროში (ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“, 1927 წ.), გამოკვლევები ძველ სომეხ ისტორიკოსების შესახებ V—VII სს. (პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, „ძველი სომხური საისტორიო შწერლობა“ 1945. იხ. აგრეთვე, С. Н. Джанашиа, „К критике М. Хоренского“; მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, VI, 1937). გამოქვეყნებულია სომეხ ისტორიკოსთა არსებული ძველი ქართული ვერსიები (ლ. მელიქსეთ-ბეგი), სომხური სამართლის წიგნები (ლ. მელიქსეთ-ბეგი, 1928) და სხვ..

ისტორიის ხაზით პირველად საქართველოში წამოყენებულ იქნა საკითხი კლასთა ბრძოლის შესწავლისათვის სომხეთის ისტორიაში (ნარკვევი სივნიეთის აჯანყების შესახებ, X ს., ივ. ჯავახიშვილისა, ტფ. უნივ. მოამბე, II, 1922), აგრეთვე ანისის უთანხმოების შესახებ 1918 წ. (იგივე, 1935), შეკრებილ იქნა და ნ. წილ-ობრივ გამოქვეყნდა სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები საქართველოში (ლ. მელიქსეთ-ბეგი, სხვადასხვა დროს). ქვეყნდება ცალკეული მონოგრაფიები სომხურ სიძველეთა შესახებ (С. Т. Аветисян, г. Джуга, 1937, ენიკი-ს გამოც.), დაიწყო თარგმნა და გამოცემა სომხური წყაროებისა საქართველოს შესახებ.

უკვე გამოქვეყნდა: „თომა მეწოფელი“ (პროფ. მელოქსეთ-ბეგი დრასხანაკერტელი“ (დოც. ილ. აბულაძე, 1936) და სხვ..

ბიზანტინოლოგიის დარგში მუშაობა მიმდინარეობდა ორი მიმართულებით:

1. ქართველთმეტყველების დარგში მომუშავენი თავიანთ მონოგრაფიებში საქართველოს ისტორიისა და ქართული ლიტერატურის ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით არკვევდნენ ზოგიერთ საკითხებს ბიზანტინოლოგიისას. ამ მხრივ საყურადღებოა:

ა) პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ „ქართული სამართლის ისტორიის“ საკითხების პარალელურად ბერძნულ-ბიზანტიური სამართლის კოდექსის განხილვა.

ბ) პროფ. კ. კეკელიძის მიერ თავის მოყრა და დალაგება ყველა იმ უცხო (უპირატ. სად ბიზანტიელ) მწერალთა, რომელთა ნაწარმოებნიც ძველ ქართულ თარგმანებში მოიპოვება (მისი შრომა „უცხო ავტორები ქართულ მწერლობაში“).

2. ბერძნულ-ბიზანტიური ფილოლოგიის დარგში მომუშავეთა გამოცემები და მონოგრაფიები ბიზანტინოლოგიის დარგში: ამ მხრივ საყურადღებოა:

ა) დამსახ. პროფ. გრ. წერეთლის, რომელმაც საბჭ. საქართველოს მკითხველ სანოვადობას შესძღვნა თავის მრავალმხრივ საყურადღებო ორტომიანი „ბერძნული ლიტერატურის ისტორია“ (1926-7, 1935), მიერ გამოცემული სერიის „რუსეთისა და საქართველოს პაპირუსების კრებულის“ ცალკე. მესამე, ტომი: „გვიანდელ—რომაული და ბიზანტიური ტექსტები“ (1930).

ეს გამოცემა საერთაშორისო სამეცნიერო აზრის მიერ ერთხმად აღიზრებულია უხადოდ და სანიმუშოდ. პროფ. გ. წერეთლის მიერვე გამოცემულია:

ბ) რუსთაველის ეპოქის ქართ. ფილოსოფიურ აზროვნების ისტორიისათვის მეტად მნიშვნელოვანი მწერლის, ი. იტალის, შრომები, 2 ნაწ. (1924—1926).

გ) პროფ. გრ. წერეთლის მონოგრაფია „კორინდეის ხელნაწერი და მისი ბერძნული მინაწერები“ (ენიშკი-ს გამოცემა, 1937), სადაც გარკვეულია ბიზანტიური (ბერძნული) პალეოგრაფიის ზოგიერთი სადავო საკითხი და პირველად გამოცემულია მთლიანად, საქართველოში შესრულებული ამ განთქმული ხელნაწერის, ბერძნული (ბიზანტიური) მინაწერები, თარგმნითა და კომენტარებითურთ.

გ) პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის „ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“ ტ. ტ. II და III (ბერძნული ტექსტი, ქართული თარგმანი და წერილი გამოკვლევები ცალკეულ საკითხებზე). ეს დიდი შრომა გრძელდება და იგი მიზნად ისახავს საქართველოს შესახებ ბიზანტიური წყაროების სრულს გამოცემას დედანსა და თარგმანში, რასაც საქართვე. ისტორიის მეცნიერების შემდგომი განვითარებისათვის მეტად თვალსაჩინო მნიშვნელობა აქვს.

დ) უახლოეს დღეებში გამოდის პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (პროფ. შ. ნუსტომიძესთან ერთად) გამოცემული ფილოსოფოსის პროკლე დიადოხოზის „ელემენტების“ („კავშირნი“) ქართული თარგმანი, XII საუკუნეში

შესრულებული ქართველი ფილოსოფოსის იოანე პეტრიწის მიერ *ქართული ენის* შეიცავს 2 ტომს.

საყურადღებოა რომ საბჭოთა საქართველოში წარმატებით ვითარდება არაბისტიკა (დოც. გ. წერეთელი), ირანისტიკა (პროფ. ი. მარი, დოც. ვ. ფუფუჩიძე, დოც. მ. ხუბუა), თურქოლოგია (დოც. ს. ჯიქია), მეცნიერებათა ის დარგები, რომელნიც სწავლობენ საქართველოს კულტურული ისტორიის თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვან ნიშნებს და კულტურებს. დოც. გ. წერეთელმა პირველად აღწერა შუა აზიის მეტად ორიგინალური არაბული კილო, რომლის შესახებაც მეცნიერებამ დღემდე არაფერი იცოდა და რომელიც უაღრესად საინტერესოა არა მარტო არაბული ენის ისტორიისა და დიალექტოლოგიისათვის, არამედ სემიტოლოგიისათვის, საერთოდ. საბჭოთა არაბისტიკის საკავშირო ყრილობაზე (ოქტომბერი, 1937, ლენინგრადი) გ. წერეთლის მოხსენება ამ საგანზე ყურადღების ცენტრში მოექცა და მაღალი შეფასება მიიღო (პირველი ანგარიში იხილეთ აქვე). ეს მუშაობა გრძელდება და არაბისტიკას სრულიად ახალ თავს პირადება.

ჩვენი არაბისტიკები მონაწილეობას იღებენ აგრეთვე არაბული ლიტერატურის სრულებით ახალი დარგის, ჩრდილო-კავკასიურ წარმოშობის არაბული ძველების დამუშავებაში, რომლებიც საყურადღებოა არა მარტო როგორც ნიმუშები ჩრდილო-კავკასიის ორიგინალური არაბული მწერლობისა, არამედ ნათელს მუქენენ აგრეთვე საკითხს ჩრდილოეთ-კავკასიის ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლისა მეფის რუსეთის წინააღმდეგ. ამ მხრით აღსანიშნავია შამილის პიროვნებასთან დაკავშირებული დოკუმენტების აღმოჩენა საქართველოს მუზეუმში და მათი გამოცემა სათანადო დამუშავების შემდეგ¹.

ს. ჯიქია სწავლობს საქართველოს სამხრეთი რაიონების ქართველი მოსახლეობის თურქული მეტყველების თავისებურებას (სამუშაო გათვალისწინებულია ენიმიკის გვეგებით, უკვე გამოქვეყნებულია, „ტფ. უნივ. შრომებში“, ტ. VI, დაკვირვება თურქული ენებისათვის ჯერ უცნობი ენობრივი მოვლენის შესახებ: „Одном морфологическом явлении в ахалихском наречии анатолийско-турецкого языка“) და ამ მხარის ისტორიის თურქული პერიოდის (სამსჯე-საათაბაგო დაპყრობილ იქნა თურქების მიერ 1578 წ.) ისტორიულ ძველებს. კერძოდ ს. ჯიქიას მიერ ამოკითხულ იქნა (რაც რთულ მეცნიერულ ამოცანას შეადგენდა) და გადმოითარგმნა ქართულად „გურჯისტანის ვილაიეთის საბეგრო დავთარი“ მე-16 ს. დამლევისა, პირველხარისხოვანი და ერკელი (20 ფორმამდე) ისტორიული წყარო (გადაცემულია წარმოებაში). ირანისტიკის დარგიდან აღვნიშნავთ: პროფ. იური მარის „სპარსულ-რუსულ დოკუმენტურებულ ლექსიკონს“ (პირველი ნაკვეთი დაიბეჭდა 1935 წ.), რომელიც ახალსა და მნიშვნელოვან სიტყვას წარმოადგენს სპარსულ ლექსიკოგრაფიაში, მთელ რიგ წერილებს რუსთაველის

¹ იხ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, IX, 13 (1), ტფილისი, 1936, გვ. 103—120; ЗИВ АН СССР, V, 1. 1935, стр. 97—114; Труды Первой Сессии Арабистов, 1. 1936, стр. 95—112. იხ. ამის შესახებ აგრეთვე ავადმოცის ე. კრაჩკოვსკის წერილი ვახუშტის „იხვესტიანი“, 4. XII, 1935, № 281 (5834), გვ. 4.

თანამედროვე ირანელი პოეტებისა (ხაკანი, ნუჰაიმი) შესახებ, რომელთაგან ერთ-ერთი მოთავესებულა კრებულში „Независимы-Хакани-Руставели“ (ენიშვილ-ს გამომცემლობა № 1936) აქ განხილულია ქართ. ირანულ კულტურულ ურთიერთობის საინტერესო საკითხებზეც ი. მარისა და ვ. დონდუას პუბლიკაციას: „სპარსულ-ქართული ცდანი“ (1926); დოქ. ვ. ფუთურჩიძის წიგნს „ისტორიკ-პედუდ აღ-ალეჟი, ჰამიდ ლლამ ყაზვინი“ (ტფილისი, 1937 წ.), რომელშიაც მოცემულია ამ ავტორების ცნობები საქართველოს შესახებ, მის-ვე წერილს სპარსული ვის-რამიანისა და ქართული ვისრამიანის ურთიერთობის შესახებ (თეირანის ჟურნ. „მეჰრ“-ში) და დოქ. მ. ზუბეას წიგნს „მხატვრული პროზის საკითხისათვის უახლეს ირანულ-ში“ (ტფილ. უნივ. შრომ., IV). ცალკე უნდა აღვნიშნოთ ენიშვილ-ს მიერ გამოცემული ორი კრებული სპარსული დოკუმენტებისა ამიერ-კავკასიის შესახებ („ნახიზ ვინს დოკუმენტები“, 1936 და „უბის ხანთა ფირმანები“, 1936). ეს შეშაობა გრძელდება—ინსტიტუტი აწვდებს ქართ. წარმოშობის თუ საქართველოს შესახებ სპარსული დოკუმენტების სრული კრებულის გამოცემას.

აღმოსავლეთის ენათა შესწავლის ხაზით, აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ იმ მზრუნველობასთან დაკავშირებით, რომელსაც იწინეს პარტია და ხელისუფლება კადრების მომზადების საქმეში, ჩვენმა სპეციალისტებმა სერიოზული მუშაობა ჩაატარეს სასწავლ-პედაგოგიური ლიტერატურის შედგენისა და დამუშავების მხრივ. თუ რევოლუციამდის ჩვენ არ მოგვეპოვებოდა აღმოსავლური ენების არც ერთი სახელმძღვანელო, ამჟამად ჩვენს ხალგაზრდობას საშუალება აქვს ხელი მოჰკიდოს აღმოსავლეთის ენების შესწავლას სპეციალურად მათთვის შედგენილი სხელმძღვანელოებით, რომელთაგან აღსანიშნავია ი. მარისა და ვ. ფუთურჩიძის სპარსული ქრესტომათია, ი. აბულაძის სპარსული ენის სახელმძღვანელო, გ. წერეთლის არაბული ქრესტომათია (რომელიც საქართველოს რესპუბლიკის ფარგლებს გარეშეცა გამოყენებული სახელმძღვანელოდ), ს. ჯიჭიას თურქული ქრესტომათია (დამზადებულია დასაბეჭდად) და სხვ.

გ. მსაკეთრებელი კაყოფულებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ საბჭოთა საქართველოში გაჩნდა და განვითარების სწორ გზაზე დადგა ძველი აღმოსავლეთის ენებისა და კულტურის მეცნიერული შესწავლის საქმე. ძველი აღმოსავლეთი, განსაკუთრებით ქართული ტომთა უძველეს ისტორიასთან დაკავშირებით, აინტერესებდათ მე-19 საუკუნეშიც. მაგრამ ძველი აღმოსავლეთის ენების დამოუკიდებელი კვლევის შესაძლებლობა ჯერ არ ჰქონდათ. ეს შესაძლებლობა მხოლოდ საბჭოთა პერიოდში გაჩნდა, როდესაც მეთოდოლოგიურად და ფაქტურით კოდნის (ქართველოლოგია, კავკასიოლოგია, ასირიოლოგია) მხრივ სათანადოდ აღჭურვილმა მეცნიერებმა მიჰყვეს ხელი ამ საქმეს იმ ავტოლებელ სამეცნიერო პირობებში, რომელიც პარტიისა და მთავრობის, პირველ რიგში, პირადად ამზანავლ. ბერიას მზრუნველობითა და დახმარებით არის შექანილი. აღნიშნული ხაზით ყველაზე ადრე მოხსენიებულ უნდა იქნას გ. წერეთლის დიდი ნაშრომი „საქართ. მუხუთების ხალღური ძეგლები“, ლურსმული ტექსტები, დედანსა და ტრანსკრიპციისაში, თარგმანითა და გამოკვლევით. ძველი აღმოსავლეთის ენებსა და კულტურაზე, კერძოდ, მათს კავშირზე ქართველურ ენებსა და ქართულ კულტურასთან მუშაობს ენიშვილ-ს ინსტიტუტის თითქმის ყველა უფროსი მეცნიერი.

თანამშრომელი. ამ მუშაობის პირველი შედეგები ნაწილობრივ გამოქვეყნებულია ინსტიტუტის მოამბის წარმოდგენილ ტომში (იხ. აქვე წიგნების მწიგნობი). ივ. ჯავახიშვილისა, აკ. შანიძისა, არნ. ჩიქობავასი, გ. ჩიტაიასი, ს. ჯანაშიასი).

გ. ახლელდანი იკვლევს კონსონანტიზმის საკითხებს ხეთურში, რომელშიც იგი პოულარს ხმულ თანხმოვნათა ისეთსავე სამეულებრივ სისტემას, როგორცაა ქართველურ ენებში. ამ კვლევის დადებითს შედეგებს შეუძლია გახსნას სოულიად ახალი გზა ხეთური ენის შესწავლის ისტორიაში—ქართველურ ენებთან ხეთურის ნათესაობის დადგენის მხრივ.

სპეციალურად უნდა აღვნიშნოთ პ. ველე ინგოროყვას მოხსენება (საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში 1931 წ.), რომელშიაც მოცემული იყო ახალი არგუმენტაცია ხეაურ-ქართული ნათესაობის საკითხისათვის და პირველი ცდა (თარხუდიმეს ცნობილი ბექდის ტექსტზე) ამოშიფრული ყოფილიყო ხეთური პიეროგლიფური დამწერლობა ქართველური ენობრივი მასალის საშუალებით.

ენიმკ-ს მეცნ. თანამშრომელმა პ. უშაკოვმა დაამზადა და დასაბუქდა წარმოდგინა მონოგრაფია „ლ. დიური ენის“ შესახებ. მანვე 1937 წ. გეგმით დაამთავრა „ხალდური (ურარტული) ენის ლექსიკა“.

ჩვენი ტომების წინა აზიის უძველეს მოსახლეობასთან ეთნიკური და კულტურული-სტორიული ნათესაობის დიდი პრობლემა ენიჭის ყველა განყოფილების ყუადღების ცენტრში დგას მესამე ხეწლედის გეგმებითაც. ენაიმეცნიერნი, ისტორიკოსები, არქეოლოგები და ეთნოგრაფები—ყველანი, საკუთარი მასალის საფუძველზე, ცდილობენ დასახელებული პრობლემის ცალკე საკითხების გადაჭრას (იხ. ამავე წერილში, ცალკე სამეცნიერო დარგების მიმოხილვისას). უახლოესი წლები ამ მხრივ, ჩვენ დარწმუნებული ვართ, გნაკუთრებულ შედეგებს მოგვცემს.

თვალსაჩინო საქმეა გაცემებული ლექსიკოლოგიის დარგშიც. მართალია, ოქტომბრის წინაღობინდელი ქართული სალქსიკოლოგიო მუშაობის შედეგად არა ერთი და ორი მნიშვნელოვანი ლექსიკონი მოგვეპოვება: დ. ჩუბინაშვილისა, რ. ერისთავის, ნ. შარის, ი. ყიფშიძის, ვ. ბერიძის, ი. ქუნიას და სხვათა, მაგრამ ჯერ ერთი, უმეტესობა ამ ლექსიკონებისა შესრულებულია საქართველოს გარეთ, რუსეთში, და, მეორეც, სისტემატური სალქსიკოლოგიო მუშაობა მაშინ არ წარმოებულა. საქართველოში დაბეჭდილი ლექსიკონებისა და სალქსიკონო მასალების მეტი წილი შეთხვევითს ხასიათს ატარებდა და მეცნიერულადაც ყოველთვის ვერ აკმაყოფილებდა მოთხოვნილებას.

ქართველურ ენათა ფარგლებში გეგმაშეწონილი სალქსიკოლოგიო მუშაობა დაიწყო 1923 წ., როდესაც ტფილისის სახ. უნივერსიტეტში ქართული ენის კათედრა, მისი გამგის, პროფ. აკ. შანიძის ხელმძღვანელობით, შეუდგა ქართული განმარტებითი ლექსიკონისათვის მასალების შეგროვებას. ვრცელი ქართული აკა-

დემიური ლექსიკონის შედგენა პოლიტიკურად და კულტურულად მნიშვნელოვანი აქტუალური ამოცანაა, რომელიც მოითხოვდა და მოითხოვს ქართული ზღვა ლექსიკური მასალის შეგროვება-თავმოყრას. ამ მიზნით, პირველ რიგში დამუშავდა მე-19 საუკუნის ქართული კლასიკური მწერლობის თითქმის ყველა ძეგლი. გარდა ამისა, ლექსიკონის მასი, ცხლებელ წყაროს, ხალხურ მეტყველებას, რომ თავისი კუთვნილი ადგილი ეპოვა ლექსიკონში, ყურადღება მიექცა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სალექსიკონო მასალების მოძიებასაც. ამ საქმიანობას ხელმძღვანელობდნენ ქართული ენის კათედრა, სატერმინოლოგიო კომიტეტი და ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოება. საინგებოდ შედგენილი ანკეტა-ინსტრუქცია (ახვლედიანი, ზერიძე) დაგზავნილ იქნა ადგილებზე. საენათმეცნიერო საზოგადოების წევრ-კორესპონდენტები დროდადრო გახვნიდნენ მასალებს ხსენებული ანკეტა-ინსტრუქციის მიხედვით.

ქართული ლექსიკოლოგიური ნაშრომების მიხედვით პუბლიკაცია ამ ხნის განმავლობაში ძირითადად ოთხი მიმართულებით წარიმართა. ესენია: ა) ქართული დიალექტოლოგიური ლექსიკონები, ბ) ქართველ კლასიკოსთა აკადემიური გამოცემებისათვის დართული ლექსიკონები, გ) თარგმნითი და დ) უცხო სიტყვათა ლექსიკონები. დიალექტოლოგიურ ლექსიკონთაგან აღსანიშნავია: ა. შანიძის 1. ფშაური ლექსიკონი ვაჟა-ფშაველას მიხედვით (დართული აქვს პოეტის სხვადასხვა გამოცემას), 2. მისივე ხევისურული ლექსიკონი (დართული ბ. გაბუურის მასალებზე: „წელიწდეული“, I-II, 1924), 3. ა. ჩიქობავას ფერეიდნული ტექსტების ლექსიკონი (ტფ. უნივ. მოამბე, № 7, 1927), 4. ე. ნინოშვილის „პარტახის“ (1935 წ.) ლექსიკონი ქ. ლომთათიძისა, 5. ს. ქლენტიის გურული ტექსტების ლექსიკონი (1945 წ.). დიდძალი მასალა შესული ივ. ჯავახიშვილის საქ. ეკონ. ისტორიის 2 ტომში (1930-1934 წწ.). ქართველ კლასიკოსთა გამოცემების ხაზით: 1. ვეფხისტყაოსნის ლექსიკონი, (იუსტ. აბულაძის, ს. კაკაბაძის, კ. ჭიჭინაძისა, 1926-1935), 2. შაჰნავეზ ლექსიკონი (იუსტ. აბულაძისა, 1934), 3. დავითიანისა და 4. შაჰნავაზიანის ლექსიკონი (ს. იორდანიშვილისა), 5. ბესიკის ლექსიკონი (ვ. თოფურიასი, 1932), 6. იოსებ ზილიხანიანისა და 7. თეიმურაზის ლექსიკონი (გ. ჯაკობიასი, 1927, 1934), 8. ძე. ქართული ლიტერატურის კრესტომატიის ლექსიკონი (ი. აბულაძისა, 1935), 9. წიგნი სააქიზის ლექსიკონი (ლ. კოტეტიშვილისა, 1936), 10. ირანულიდან ნათარგმნი ასტრონომიული ძეგლის (1926 წ.) ლექსიკონი (ი. შარისაძე, კ. დონდუასი, 1926), 11. საიათნოვოს ლექსიკონი (ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, 1935 წ.), 12. ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის ლექსიკონი ა. შანიძის რედაქციით (1937), 13. ვეფხისტყაოსნის ყარაბაღული ვარიანტის ლექსიკონი (ლ. მელიქსეთ-ბეგი, 1936) და სხვ. თარგმნითი ლექსიკონთაგან აღსანიშნავია: 1. იუსტ. აბულაძის რუსულ-ქართული ლექსიკონი, 1 ნაწ. (1926), 2. გ. ახვლედიანისა და ს. იორდანიშვილის — რუს.-ქართ. ლექსიკონი, 1 და II (1931-1935. წ.), 3. რუს.-ქართული ლექსიკონი, ტფილ. უნივერსიტეტის გამოცემა, 1937; უცხო სიტყვათა ლექსიკონთაგან: უცხო სიტყვათა ლექსიკონი გ. ახვლედიანისა (1931) და მისივე რედაქციით გამოსული უცხო სიტყვათა ლექსიკონი ი. იმედაშვილისა (1928).

6. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში 1936 წლის მაისში ჩამოყალიბებულმა სალექსიკოლოგიო განყოფილებამ (გამგე ვ. თოდუჩია), რომელიც ამჟამად ცენტრის წარმომადგენის სალექსიკოლოგიო მუშაობისას საქართველოში, ფართოდ გაშალა მუშაობა. მოკლე ხნის განმავლობაში განყოფილებამ შესძლო სტამბისათვის გადაეცა დიდილექტოლოგიურ ლექსიკონთაგან: 1. გურული, 2. ლეჩხუმური და 3. ზემოიმერული; შედარებით ლექსიკონთაგან: უაღრესად მნიშვნელოვანი ნაშრომი პროფ. არნ. ჩიქობავასი: მეგრულ-ქანურ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი (15 თაბ.). წელსავე ამთავრებს განყოფილება ერთს დიდილექტოლოგიურ ლექსიკონს: ქართლურს (შ. ძიძგურისა და პ. ხუბუტიასი) და კლასიკოსთაგან ილ. ჭავჭავაძის ნაწერთა სრულს ლექსიკონს (15 თაბახის მოცულობით). განყოფილებამ თავი მოუყარა დიდძალ მასალას ქართული განმარტებითი ლექსიკონისა და სვანური, მეგრული და ქანური თარგმნითი ლექსიკონებისათვის, ისე რომ, განყოფილების ხუთწლიანი გეგმის თანახმად, დასახელებული ლექსიკონები უნდა დაშლადდეს და გამოიცეს შესაბამე ხუთწლეულის დამლევისათვის.

ასევე ფართოდ გაიშალა საბჭოთა საქართველოში ლექსიკოლოგიის ერთი, უაღრესად პრაქტიკული და აქტუალური დარგი, — ტერმინოლოგიური მუშაობა. საბჭოთა, ყველა ტიპის და საფეხურის, სკოლამ მოითხოვა სამეცნიერო ტერმინოლოგია ცოდნის ყველა დარგში. ეგვევ ტერმინოლოგია საჭირო შეიქნა სხვადა სხვა დაწესებულებისა და ორგანიზაციისათვის. თავისთავად ცხადია, რომ შეფის რუსეთის კოლონიალურ რეჟიმის დროს ამგვარ ტერმინოლოგიაზე ოცნებაც არ შეიძლებოდა.

საბჭოთა წყობილებას არ მიუღია მზა, მეცნიერულად დამუშავებული, ტერმინოლოგია მეცნიერების არც ერთს დარგში. ამ გარემოებამ შექმნა მიუცილებელი საჭიროება ფართო და განსაკუთრებული ღონისძიებებისა ქართული სამეცნიერო, საყოველთაოდ სავალდებულო, ტერმინოლოგიის შემუშავებისათვის. 1925 წელს გამოცემულ კანონის თანახმად დაარსდა „ცენტრალური სამეცნიერო-სატერმინოლოგიო კომიტეტი“, რომელსაც დაევა — შემუშავებინა მეცნიერებისა და ტექნიკის ყველა დარგის ტერმინოლოგია, ინტერნაციონალიზმისა და ხალხურობის პრინციპებზე დამყარებით.

ამ საფუძველზე კომიტეტმა დაადგინა და გამოსცა: 1. მათემატიკური ტერმინოლოგია, 2. ფიზიკისა და ელექტროტექნიკის (ტფ. 1928), 3. ლიტერატურისა და ენათმეცნიერების (ტფ. 1928), 4. ნორმალური ანატომიის (ტფ. 1930), 5. სანაგარიშო (ტფ. 1928), 6. ბიბლიოთეკისა და პოლიგრაფიული წარმოების (ტფ. 1932), 7. ტექნიკური ტერმინოლოგია (ტფ. 1935), 8. სოც.-ეკონომიური ტერმ. მასალები (ტფ. 1936).

გარდა ამისა გამოცემულია 9. „სააღმშენებლო ლექსიკონი“ (ტფ. 1926). ყველა აღნიშნული წიგნი პროფ. ვ. ბერიძის რედაქციითაა გამოცემული.

1925 წელს გამოცემულია აგრეთვე საზღვდრო ტექნიკური ლექსიკონი ლ. ცაგარლისა; რუსულ-ქართული საგზაო ტექნიკური ლექსიკონი და სხვ.

1936 წ. შემოდგომიდან სატერმინოლოგიო საქმე ენიშნა-ს ში ვადმოსული, სატერმინოლოგიო განყოფილების სახით. ამ ხნის განმავლობაში განყოფილებამ ჩაატარა შემდეგი სამუშაოები: დაამზადა ა) მემცენარეობისა და სოფლის მეურნეობის მვენებლების ტერმინოლოგია (გადაცემულია სტამბაში), ბ) ფინანსებისა და კრედიტის ტერმინოლოგია, გ) სოფლის მექანიზაციის ტერმინოლოგია.

მესამე ხუთწლედის ბოლოსთვის განზრახულია სატერმინოლოგიო მუშაობის დამთავრება მეცნიერების ყველა დარგისათვის.

მნიშვნელოვანი გზა გაიარა საქართველოს ისტორიის მეცნიერებამაც საბჭოთა ხანაში. ისტორიოგრაფიას საქართველოში მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციები აქვს. ძალიან საყურადღებოა, რომ ფეოდალურ საქართველოს კარგად ჰქონდა შეგნებული ისტორიის, როგორც მკვთრი იდეოლოგიური იარაღის, საზოგადოებრივი ფუნქცია: ძირითადი წყარო ფეოდალურ საქართველოს ისტორიისა, „ქართლის ცხოვრება“, ნახევრად ოფიციალური კრებულია; ფეოდალურ აღზრდის მიუკიდებელ ელემენტად ისტორიული განათლებაც არის მიჩნეული.

მეფის რუსეთის შიერ დაპყრობილის საქართველოში ისტორიოგრაფიული მუშაობა უფრო ფართოდ გაიშალა მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს პროცესი დაკავშირებული იყო, პირველ რიგში და განსაკუთრებით, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის ზრდასთან.

იმჟამად ქართ. ისტორიოგრაფია უშთაბრესად არქეოლოგიურ ინტერესებითაა გატაცებული. ცდილობენ შეაგროვონ, დაიკვან და გამოაქვეყნონ საქართველოს ისტორიის რაც შეიძლება მეტი ძეგლი, წყაროების ყველა კატეგორიის წარმომადგენელი. ჩნდება სიძველეთსაცავები და სათანადო საზოგადოებები (საეკლესიო მუზეუმი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების მუზეუმი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება თავისი მუზეუმით და სხვ.), საკუთრივ ისტორიული კვლევა-ძიებაც უშთაბრესად გარეგან ისტორიის საკითხებითაა დაინტერესებული. ამ პერიოდის მუშაობა და დასახელებულმა ორგანიზაციებმა მეტად დიდი და ფასეული სამუშაო შეასრულეს. მაგრამ, რა უკმაუნდა, არც ამ დაწესებულებებს და არც იმდროინდელ მუშაობებს-ენთუზიასტებს არ მოეპოვებოდათ შესაძლებლობა გადაეწყვიტათ საქართველოს ისტორიის ძირითადი პრობლემები, ამისთვის საჭირო იყო სრულიად სხვა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური პირობები, რომლებიც ჩვენს მეცნიერებებს მხოლოდ ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ მოუტანა.

საქართველოს ისტორიის საუნივერსიტეტო შესწავლა და სწავლება, რომელიც წარსული საუკუნის მიწურულში ჩაისახა, როგორც სომხურ-ქართული ფილოლოგიის საერთო ჰერმეუმ შეკედლებული დარგი (პეტერბურგის, ამჟამად ლენინგრადის, უნივერსიტეტში, ხელმძღვანელი პროფ. ივ. ჯავახიშვილი) ამჟამად წარმოდგენილია ტფ. სახ. უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის სათანადო კურსებისა და აკადემიური მუშაობის სახით, რომელთა ძირითადი საორგანიზაციო უჯრედია, პირველი და ერთადერთი საუნივერსიტეტო, კათედრა საქართველოს ისტორიისა. 1934 წლიდან ამავე უნივერსიტეტთან არსებობს

საქართველოს ისტორიის კაბინეტი, საქ. მუზეუმთან ეწყობა ხელნაწერთა კონსერვაციული მუშაობა, რომელიც თავს უყრის ყველა სათანადო ფონდს. ეწყობა მუზეუმის არქივი თავისი რაიონული ფილიალებით. არსდება პრაქტიკული ახალი მუზეუმი (რევოლუციისა, ხელოვნებისა — „მეტეხი“, ბათუმის, კოლხეთის სამხარეთაოდნეო — ფოთში, სოხუმის, ზუგდიდის, გორის, თელავის, ახალციხის სამხარეთაოდნეო, ტფ. კომუნალური და სხვ.). არსდება მარქს-ენგელს-ლენინის ინსტიტუტის ტფილისის ფილიალი, დიდი დაწესებულება, რომელიც სპეციალურად სწავლობს მუშათა მოძრაობისა და კომუნისტური პარტიის ისტორიას საქართველოში. დასასრულ, ეწყობა (1934) ენიმკის საქართველოს ისტორიის განყოფილება.

შესაბამისად გაიზარდნენ კადრები — ერთეულების ნაცვლად ეხლა კვალიფიციური მუშაკების ათეულები იღწვიან ამ ასპარეზზე.

საბოლოოდ გადაწყვეტილია მეცნიერების ძირითადი საკითხი — მეთოდის საკითხი — საქართველოს ისტორიისათვისაც. საქართველოს ისტორიის რევოლუციონერ-მარქსისტულ შესწავლის ფუძემდებელია ამხანაგი სტალინი. ამხანაგმა სტალინმა და მისმა სახელოვანმა თანამებრძოლებმა, კერძოდ — ალ. ჯუღაშვილმა, მკვეთრად დაუპირისპირეს რევოლუციური მარქსიზმის დიალექტიკურ-მატერიალისტური თვალსაზრისი ყველა ჯურის ცრუ მარქსისტულ-მეცნიერულ დასავლეთის ბრმა ანალოგიებსა და განმეორებებს ხედავდა. მეტიც უნდა ითქვას: ამხანაგმა სტალინმა და ამხანაგ სტალინის თანამებრძოლებმა და მოწაფეებმა განუმარტეს საქართველოს მებრძოლ მუშათა კლასის სამშობლო ქვეყნის წარსულის კრიტიკულად შესწავლის მნიშვნელობა და ჩაუნერგეს მას რევოლუციონერი მარქსიზმის შეხედულება იმის შესახებ რომ ახალი, ნამდვილად თავისუფალი და ნამდვილად ადამიანური, სამყაროს მშენებელი კლასი იღებს წინა რაობათა ნამეგვიდრევიდან ყველაფერს, რაც პროგრესულია, კულტურულად ღირებული და მაღალი. სწორედ ამხანაგმა სტალინმა და მისმა მოწაფეებმა გაანადგურეს ის ყოველად მანე, საზოგადოებრივად და მეცნიერულად, არსებითად ლიკვიდატორული, ნიჰილიზმი ამ დარგში, რომელსაც ჰქადავებდნენ ჩვენებური ფსევდო-მარქსისტები (ცნობილია მაგ. ქართული მენშევიზმის ერთი ლიდერთაგანის „აფორიზმი“: „მეზილება ჩემი ქვეყნის წარსული“-ო).

გასაგებია ამიტომ ის წარმატებები და ის გაქანება, რომლებიც მოიპოვა საბჭოთა საქართველოს მეცნიერებამ საქართველოს ისტორიის სფეროშიაც. საქმარისი იქნება აქ დავასახელოთ ამხანაგ ლ. ბერიას შრომები, კერძოდ მისი წიგნი: „ბოლშევიკური ორგანიზაციების ისტორიის საკითხისათვის ამიერ-კავკასიაში“, რომელიც დამყარებულია დიდ ფაქტურ მასალაზე და რომელსაც ეხლა გულმოდგინედ ითვისებენ მშრომელთა მილიონები არა მარტო მთელი საბჭოთა კავშირი; თვალუწვდენელ ტერიტორიაზე, არამედ კავშირის ფარგლებს გარეთაც. ამ შეანიშნავმა ნაშრომმა ობიექტურად, ქეშმარიტად მეცნიერულად, გააშუქა ამხანაგ სტალინის ფუძემდებელი, ხელმძღვანელი როლი მარქსიზმ-ლენინიზმის დანერგვისა და ბოლშევიკური ორგანიზაციების ჩამოყალიბების საქმეში საქართველო-ამიერ-კავკასიაში და მუშათა კლასის რევოლუციონერი მოძრაობის

ვაშლაში აქ, და უჩვენა ამ მოძრაობის მსოფლიო მნიშვნელობა. ამავდროულად პირველად უბასუხა მეცნიერულად საქართველოს ისტორიის წინაპრობლას შეტად რთულ საკითხებს, რომელნიც მანამდე შეადგენდნენ დაუსრულებელ და უწყალო დავის საგანს და რომელთა გარშემოც სხვადასხვა ჯურის ფალსიფიკატორებს ობსკურანტიზმის, სიყალბისა და სობრიყვის ხშირი ბურუსი ჰქონდათ შექმნილი.

საქართველოს უახლესი ისტორიიდან (XIX-XX სს.) საბჭოთა პერიოდში მრავალი გამოკვლევა გამოქვეყნებული, რომელნიც საყურადღებო მასალას შეიცავენ. ჩვენ აქ მათ ვერ განვიხილავთ, ვინაიდან საკვლეო ცენტრს საქ. ისტორიის ამ პერიოდში მარქს-ენგელს-ლენინის ინსტიტუტის ტფილისის ფილიალი შეადგენს.

საქართველოს ძველი ისტორიიდან აღვნიშნავთ ცალკე დარგების მიხედვით შემდეგს:

სამოქალაქო ისტორიაში პროფ. ი. ჯავახიშვილი განაგრძობდა რევოლუციამდე წამოწყებულ შრომას. 1924 წელს მან გამოაქვეყნა „ქართველ ერის ისტორია“, წ. IV. აქ განხილულია საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრება მე-15 ს-ში. მონოგრაფია დიდ ფაქტურ მასალას ემყარება. მანვე გამოაქვეყნა 1928 წ. ამავე ისტორიის I ტომის დიდი და დაბეჭდული და შევსებული გამოცემა.

სოციალურად სოციალურ ისტორიას ეხება ივ. ჯავახიშვილის მონოგრაფია „სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში“ IX—XIII სს., 1924.

პროფ. გ. ნათაძე სწერს: „საქ. ისტორიის მოკლე სოციოლოგიურ მიმოხილვას“, 2 წიგნად (1924-25 წწ.). ძველ ხანას ეხება ს. კაკაბაძის „ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები“ (საისტორიო მოამბე, I, 1924).

საქართველოს ისტორიის უძველესსა და ძველ პერიოდს მოიცავს ს. ჯანაშიას კურსი დაუსწრ. პედ. ინსტიტუტის მსმენელებისათვის (ნაკვ. I: „გვაროვნული წყობილება ქართველ ტომებში“, 1932, ნაკვ. II: [კლასების და სახელმწიფოს წარმოშობა ქართვ. ტომებში], 1932, ნაკვ. III: „ადრინდელი ფეოდალიზმი“, 1934,) და მისივე მონოგრაფიები: „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“, 1935, „არაბობა საქართველოში“, 1936 და „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“, 1937.

ამავე დროს მიმდინარეობს მეშობა საქ. ისტორიის საუნივერსიტეტო კურსის შექმნის გარშემო. იწერება გაშლილი პროგრამა (ს. ჯანაშია და ნ. ბერძენიშვილი) და კონსპექტები საქ. ისტორიისა: ს. ჯანაშია, „საქ. ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 საუკ-მდის“ (ტფ. უნივ. შრომები, V, 1936 წ. და ნ. ბერძენიშვილი, „საქ. ისტორია მე-13-15 საუკუნეში“ იქვე, VI, 1937).

ჭეკნდება მრავალრიცხოვანი წერილები საქ. სამოქალაქო ისტორიის ცალკეულ საკითხების შესახებ: ივ. ჯავახიშვილი, „ახლად აღმოჩენილი ქართ. ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“, (ტფ. უნივ. მოამბე, II, 1922-23), ნ. ბერძენიშვილი, „ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა ბრძოლიდან მე-13 საუკუნეში“ (მასალები საქ. და ქავკ. ისტორიისათვის, I, 1937, ენიკვი-ს გამოც.), თ. ლომაური: „სუმბატ დავითის-ძისა და გიორგი მერჩულის ცნობები მე-9—მე-10 ს.

ქართ. ბავრატონიანთა შესახებ“ (არილი, 1925); ს. ჯანაშია, „ვერიცხე, საქართველო წარმოშობა“ (ტფ. უნივ. შრომები, I, 1936), ს. კაკაბაძის წერილი „ქართველთა კრებულებში: „საისტორიო ძიებანი“ (1924), „საისტორიო მოამბე“ (1924-25) და „საისტორიო კრებული“ (1928-1929), და სხვა.

ცალკე ვითარდება საქ. სამეურნეო ისტორიაც. ამ დარგში უწინარეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს პროფ. ივ. ჯავახიშვილის კაპიტალური შრომა: „საქ. ეკონომიური ისტორია“ I, 1930, II, 1934. აქ, უზარმაზარ ფაქტიურ მასალაზე დაყრდნობით, ავტორს განხილული აქვს საქართველოს სოფლის მეურნეობის უმნიშვნელოვანესი დარგების—მემინდვრობის, მებოსტნეობის, მებაღეობის და შვეწანხეობის—განვითარების ისტორია, ისტორია სასოფლო-სამეურნეო იარაღებისა საქართველოში და მიმოხილული აქვს თვით საქართველოს ეკონომ. ისტორიის წყაროები ძალიან დეტალურად. ავტორს განზრახული აქვს მოცემული ისტორიის კიდევ ორი ტომის გამოქვეყნება. საქ. ეკონომიური ისტორიის საკითხებს ეხება ნ. ბერძენიშვილის „სამღებროთა შესახებ მე-18 საუკ. საქართველოში“ (მასალება საქ. და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. VI, 1937); ს. კაკაბაძის, „საქ. ეკონომ. ვითარების შესახებ მე-18 საუკ.“ მნათობი, 1926.

ქართ. ხელოსნობის ისტორიას შეეხება სპეციალური მონოგრაფია გ. ვამყრელიძისა (ხელოსნობა ტფილისში, 1926).

ქართ. სამართლის ისტორიიდან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს პროფ. ივ. ჯავახიშვილისავე კაპიტალური ნაშრომი „ქართულ სამართლის ისტორია“ ორ წიგნად (1928-1929). აქ მოცემულია ქართულ სამართლის ისტორიის წყაროების ვრცელი მიმოხილვა და სამართლის ინსტიტუტების განვითარების ისტორია საქართველოში სხვა ქვეყნების ანალოგიურ მოვლენების შედარებით განხილვასთან ერთად.

სამართლის (კანონიკურის) ერთ მომენტს შეეხება ნ. ბერძენიშვილის წერილი: „დას. საქ. საეკლესიო წესწყობილება მე-13 — მე-15 საუკ. (მიმოხილველი, 1, 1926) და პროფ. კ. კეკელიძის „კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში“ (ტფ. უნივ. მოამბე, X, 1930).

საბჭოთა საქართველოში ჩაისახა პირველად და განვითარებული სახე მიიღო საქ. ისტორიის დამხმარე დარგებმა. ამ მხრივ ფუძემდებელი ადგილი უჭირავთ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის შრომებს: 1. „ქართ. ნუმიზმატიკა და მეტროლოგია“, 1925; 2. ქართული პალეოგრაფია, 1926, 3. „ქართული დიპლომატიკა“, 1926. ქართ. ნუმიზმატიკაში სპეციალურად მუშაობს თ. ლომაური (იხ. მაგ. თამარის ფულბის განძი, ტფ. უნივ. შრომებში, I, 1936 და სხვა).

იბეჭდება ნარკვევები აგრეთვე კულტურის ისტორიის, საეკლესიო ისტორიის, ისტორიულ ქრონოლოგიურსა, გენეალოგიურსა და ისტორიულ-ფილოლოგიურს თემებზე (კ. კეკელიძე, „ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები“, მიმოხილველი, 1926; მისივე, „საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ“, ტფ. უნივ. მოამბე, VI, 1926; „მისივე რამდენიმე, ჯერ კიდევ გაურკვეველი, ტერმინი ჩვენი საისტორიო მწერლობისა“, ტფ. უნივ. მოამბე, V, 1925; 3. ინგოროყვა, ძვ. ქართ. წარმართული კალენდარი, საქ.

მუზ. მოამბე, VI, 1931; ს. ჯანაშია, „ტრაქტატი ფეოდალური სწავლების დის შესახებ მე-17 ს. საქართველოში“, სწავლა-აღზრდის ისტორიული ველოში, მასალების კრებული, I, 1937; ს. ჯანაშია, ინგოროვეს „გენეალოგისათვის“, ლიტერატურული მემკვიდრეობა, I, 1934 და სხვ.

გაცხ-ველებული მუშაობა მიმდინარეობდა საქ. ისტორიის წერილობითი წყაროების გამოცემისა და შესწავლის სფეროში. უკანესწელის მხრით უნდა აღნიშნულ იქნას პროფ. ივ. ჯავახიშვილის „ქართული საისტორიო მწერლობის“ I ნაწილის მეორე შეესებული გამოცემა (1921) და ცალკე წერილები (ივ. ჯავახიშვილი, I „ახლად აღმოჩენილი „ქართლის ცხოვრება“ და თამარ მეფის მეორე, აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება“, ტფ. უნივ. მოამბე, III, 1923; კ. კეკელიძე, „ლ. მროველის ლიტერატურული წყაროები“, ტფ. უნივ. მოამბე, III, 1923 და სხვ.). თვით წყაროების პუბლიკაციის მხრივ აღსანიშნავია გამოცემა შემდეგი ისტორიული თხზულებებისა: 1. ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრეობისა (ივ. ჯავახიშვილი, 1927), 2. ფარსადან გიორგიჯანიძისა (ს. კაკაბაძე, „საისტორიო მოამბე“, 1925, II) და სხვ. ქვეყნდება მნიშვნელოვანი დოკუმენტალური მასალა, როგორც ცალკე საბუთების სახით (ნ. ბერძენიშვილი, გ. გოზალიშვილი, ს. კაკაბაძე, შ. ჩხეტია, ი. ცინცაძე), ისევე კრებულებად: 1. „დას. საქართველოს საეკლესიო საბუთები“, 2 წიგნად, ს. კაკაბაძე, 1921; 2. „სტქ. სიძველენი“, III ტ., დამატება, ს. ჯანაშიას რედაქციით; 3. ი. ლორთქიფანიძე, „ქვემო ქართლი“, 1935 (გამოცემა შეიცავს როგორც დოკუმენტურ მასალას, ისე მის სტატისტიკურ გადამუშავებასაც). 4. 1832 წ. შეთქმულების მასალები, გ. გოზალიშვილი, 1936, 5. „მასალები სამთო მრეწველობის ისტორიისათვის საქართველოში“, ტ. I, 1936, შ. ჩხეტია და პ. აკრიტისი, რედ. გ. გრიგორიანი... საარქივო საქმის დაყენებას ძველ საქართველოში ეხება შ. ჩხეტიას წიგნი (უკრაინულ ენაზე), „არქივები საქართველოში“, ზარკოვი, 1932. ქვეყნდება აგრეთვე ისტორიული მნიშვნელობის მქონე არქეოგრაფიული მასალა (ი. საბანიძისა და ბ. ზარზმელის თხზულებანი, კ. კეკელიძის გამოც., 1935; ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქეტიპები, ს. კაკაბაძის გამოც., 1928 და სხვ.).

საბჭოთა პერიოდში გამოქვეყნდა მეტად საყურადღებო ქართ. ეპიგრაფიკული მასალა (ვ. თოფურია, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, აკ. შანიძე, ივ. ჯავახიშვილი), ზოგჯერ თავმოყრილი ცალკე პროვინციებზე მხიხედვით.

სპეციალურად უნდა აღნიშნულ იქნას რომ საბჭოთა პერიოდში მკვიდრ ნიადაგზე დგება რუსეთის არქივებში დაცული რუსული და ქართული დოკუმენტების გამოცემა საქართველოს შესახებ. ამ საქმეში არა ერთი მუშაკია ჩაბმული (პროფ. შ. პოლივექტოვი, ი. ცინცაძე, ნ. ბერძენიშვილი, ი. ლორთქიფანიძე). უკვე გამოცემულია შემდეგი კრებულები: 1. ტოლოჩანოვისა და იველვეის ელჩობა იმერეთში 1650—52 წწ. (1926), 2. მიშეცკისა და კლუზარევის ელჩობა კახეთში 1640—1643 წწ. (1928) და 3. Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений (1615—1640 гг.) სამივე შ. პოლივექტოვის რედაქციით. გამოსაცემად მზადდება ასეთივე რამდენიმე კრებული.

ისტორიის უმნიშვნელოვანეს დამხმარე დარგთაგანში, არქეოლოგიაში აგრეთვე დიდ წარმატებებს მიიღწია საბჭოთა საქართველოში. რევოლუციის შემდეგ უკვე თითქმის არ ჰქონია ადგილი მეცნიერულს, დაეგვიღესა და წინასწარ მომზადებულს არქეოლოგიურს კვლევა-ძიებას. სათანადო აღმოჩენებს, უმეტეს წილად, შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა. მოპოვებული ნივთები ნაწილობრივ იკარგებოდა, ნაწილობრივ საზღვარგარეთ მიდიოდა. ზედმეტი იყო ფიქრი სიძველეთა დაცვაზე სახელმწიფოს მხრივ. ეხლა მდგომარეობა შეცვლილია ძირიან-ფესვიანად. არქეოლოგიური ძიებისა და გათხრების ნება მხოლოდ სპეციალურად მომზადებულ პირებს ეძლევა. არქეოლოგიური სიძველენი და განძები საბჭოთა ხელისუფლების მიერ ხალხის კუთვნილებად არის გამოცხადებული, მათ იცავენ სპეციალური ორგანოები და სათანადო მონაპოვარის შენახვისათვის შესაფერის ადგილად მხოლოდ სპეციალური მუზეუმებია მიჩნეული. გაინდნენ უმაღლესი კვალიფიკაციის სპეციალისტი-არქეოლოგები, სათანადო ასპირანტურა (ენიშვი, უნივერსიტეტი) ამზადებს ახალ კადრებს; საქართველოს მუზეუმში მალაქრი არქეოლოგიური განყოფილება მოწყობილი. სპეციალური განყოფილების სახითაა წარმოდგენილი არქეოლოგია აგრეთვე ენიაქი-ში.

სათანადო შედეგებიც მეტად იცაღსაჩინოა. პალეოლითის შესახებ საქართველოში, მაგ., ჩვენ მხოლოდ საბჭოთა პერიოდში შეგსძელით მიგველო მეცნიერული წარმოდგენა. პროფ. გ. ნიორაძის გამოკვლევებმა (1926—1930 წწ. გათხრები დევის-ხვრელში, ჩხერიმელას ხეობაში; 1935—1936 წწ. საკაქაში, ნოწაიეთის ადამოვებში) ქართული პალეოლითის შესახებ ყურადღება მიიქცეის როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე კავშირის გარეთაც (იხ. „პალეოლითის ადამიანი დევის ხვრელში“, საქ. მუზეუმის შრომები, VI)

პალეოლითი დადგენილია აფხაზეთშიაც, აკად. ბეშჩანიშვილის ექსპედიციაში პროფ. ზამბიტინის მიერ (1934—1936 წწ. გათხრები), არმ.ში (ენიშვი-ს ექსპედიცია 1937 წ.).

ნეოლითური კულტურა დადასტურებულია ქუთაისის მახლობლად, თეთრამიწის მიდამოებში, დიდუბეში, წალკაში და სხვ. (იხ. „Заря Востока“ № 840, 1925). ენეოლითის ნაშთები დადგენილია დიდუბეში, რეკაში (ნაოზგაშუ), ანაკლიაში, ოჩამჩირეში და სხვ..

აღმათ დაახლოებით ამ ისტორიულ ხანას ეკუთვნის მეტად საყურადღებო „ციკლოპური“ კულტურა, მრავალრიცხოვანი ძეგლების სახით დადგენილი და აღწერილი საბჭ. საქართველოში (იხ. ლ. მელიქაძე-ბეგი, ახალი პრობლემა საქართველოს ისტორიაში (საქართველოში ახლად აღმოჩენილი „ციკლოპური“ შენობების გამო), მნათობი, 1925 წ., № 2).

შალრესად საყურადღებო შედეგებია მიღებული საბჭოთა პერიოდში ბრინჯაოსა და აღრინდელი რკინის ეპოქების კვლევის სფეროში. 1927 წ. გათხრამ ზემო-ავეჯალაში (პროფ. გ. ნიორაძე, „ზემო-ავეჯალის სამარე“, საქ. მუზეუმის მთავარი, VI, 1931 წ.) მოგვცა მეომარი ქალის უძველესი სამარხი, მიაზლოებით მე-13 ს-ისა, ძვ. წ., მეტად საყურადღებო ინვენტარით (ბოლოკვეთილი მახვილი, დამახასიათებელი აღმ. საქართველოსათვის და სხვ.). დიდი მნიშვნელობის ბრინჯაოს განძეულობა აღმოჩენილია 1931 წ. სოფ. სასარეთში. საყურადღებო ნაშ-

თია ნ.პოენი სოფ. ფლავისმანში; აქაურ ინვენტარში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს „სარკმლიანი ურნა“ (იხ. ს. მაკალათია, „ფლავისმანის ურნა“, ნეკროპოლი“, საქართველოს მეფუფუნის მოამბე, V, 1930). „სარკმლიანი ურნა“ ნაპოენია ბაშკიჩეთის რაიონშიაც. საინტერესოა რომ ამგვარი ურნები ჩვენ გვხვდება, ამიერ-კავკასიის გარდა, მხოლოდ მცირე-აზიასა და ევროპის განსაზღვრულ მხარეში, და, შესაძლებელია, იმ ფაქტების რიცხვს ეკუთვნოდეს, რომელნიც ამ ქვეყნების უძველესი მოსახლეობის ერთანობას ამტკიცებენ. ამავე დროის ნივთები ბევრია ნაპოენი იკოთში, წინანდალში, ჭადიჯვარში, ბეჟუთ-უბანში, ნარჯევში, საჩხერის მიდამოებში, საყულიაში, ჩხარში, საქარაში, პატარძულში, ბაშკიჩეთში, წიწმანურში, ველისციხეში, დაბლა გომში და სხვ. წიწმანურში გ. ჩიტაიასა და ს. იორდანიშვილის მიერ 1924 წ. გათხრილ სამარეში აღამიანის ჩონჩხთან ერთად ცხენისაც აღმოჩნდა.

საქართველოს ბრინჯაოს კულტურის შესწავლის საქმეში ყველაზე დიდ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება რომ ევრეთყოფილებული „ყობანის კულტურა“, საესებით ორიგინალური და მაღალ განვითარების საფეხურზე ასული ცივილიზაცია, რომლის ძეგლები პირველად ჩრდილო-ოსეთში იყო აღმოჩენილი, შესაძლოა ამჟამად დას. საქართველოს ადგილობრივ კულტურად იყოს მიჩნეული. მრავალი მეცნიერი (მაგ., აკად. მეშჩანინოვი) ამ კულტურას ამჟამად უკვე „კოლხურ კულტურას“ ეძახის და მართლაც, საბჭოთა პერიოდში მისი ძეგლები ნაპოენი იქნა დას. საქართველოს ყველა კუთხეში: აპარა-გურიაში, იმერეთში, სამეგრელოში, რაჭაში, აფხაზეთში. ქუთაისის, ბათუმის, ზუგდიდისა და სოხუმის მუზეუმებში ეხლა დაცულია ამ კულტურის განათხარი ნივთების უძვირფასესი კოლექციები. საინტერესოა რომ ამ უაღრესად საყურადღებო კულტურული ფორმებიდან ზოგიერთს თავი დაუცავს დას. საქართველოს ეთნოგრაფიაში დღემდე (შეადრ. მაგ. „კოლხური“ და დღევანდელი წაღი). ამავე კულტურის ნაშთები დღეს აღმოჩენილია აგრეთვე ართვინსა და, რაც კიდევ უფრო საინტერესოა, ორდუში. აქაც, მაშასადამე, ჩვენ ვხედავთ საქართველოს ისტორიის მჭიდრო კავშირს წინა-აზიასა და, კერძოდ მცირე აზიასთან. თვით კულტურის შესახებ შეგვიძლია უკვე ვთქვათ რომ თუ ის, პოლიტიკური განსაზღვრით, კოლხეთის კულტურაა, ეთნიკურად ეს „თუბალური“ კულტურაა, ე. ი. კულტურა იმ თუბალ-ტიმარენებისა, რომელთაც მთელი ძველი სამყარო საუკეთესო მეტალურგებად სთვლიდა და რომელთაც, ამის გამო სემიტებისაგან „კაენის“ (ე. ი. „მკედლის“) ეპითეტიც კი მიიღეს.

რკინის დროის დამახასიათებელი ნივთებიც ბლომად არის აღმოჩენილი საბჭოთა საქართველოში. მაგ., აღსანიშნავია კარსნისხევის სისტემატური გათხრები, 1925—6 წწ., და მათი შედეგები (გ. ნოორაძე, კარსნისხევის სასაფლაო, ტფ., 1926), აქ, უძველესია, ჩვენ საქმე გვაქვს საქართველოს უძველესი პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის, არმაზის, საქალაქო სასაფლაოს ერთ სექ-

¹ ჩვენ ვლამბარაკობთ სწორედ ბრინჯაოს კულტურის და არა ეპოქის შესახებ. უკანასკნელის თვალსაზრისით, ეს არის არა მარტო ბრინჯაოს, არამედ ადრინდელი რკინის ხანაც, რადგანაც ბრინჯაოს იარაღებთან ერთად თითქმის ყოველთვის გვხვდება რკინისაც, როგორც ამას სვეტილისტები აღნიშნავენ (პროფ. გ. ნოორაძე).

ტორთან, რაც შეტად ზრდის ინტერესს ძველისადმი და მოითხოვს სხვადასხვა-
ბის განახლებას (განზრახული აქვს ენიმკი-ს).

წვიდეგ საყურადღებოა საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოე-
ბის ვათხრები მცხეთის რაიონში, სადაც დადასტურდა მეორედ დამარბვის წესი
(იხ. G. Nioradze, «Die Nachbestattung im alten Georgien». Archiv für Anthro-
pologie. N. F. Braunschweig, 1930, Bd XXII, Heft 1-2, გვ. 1 შმდ.). ქვისა
თუ აგურის უთ-სამარეები დადასტურებულია რყეში, ზემოავჭალაში, მცხეთაში
(ს. მაკალათია, „1920—1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკ-
როპოლის დათარიღებისათვის“, საქ. მუზეუმის მოამბე, IV), ტაბახმელაში,
წყნეთში, ელპში, კიკეთში და სხვ. (E. Пчелина, „Археологические разведки
в районе Тriaлетского хребта“, საქ. მუზეუმის მოამბე, V). რკინის ხანის მე-
ტად საყურადღებო ნაშთი ნაპოვნია ინგურის ნაპირზე, სოფ. თაველონთან,
1930 წ. აქ, სხვათა შორის, აღმოჩენილია მძიმე სამხედრო საპურველი, კერძოდ
ჯაკვის პერანგი (A. Амиранашвили, Новая находка в низовьях р. Ингура,
ტფ 1935).

ისტორიულ ძეგლების არქეოლოგიურ შესწავლის დარგში უფრო ადრინ-
დელი სამუშაოებიდან აღვნიშნავთ 1930—31 წწ. ექსპედიციას ნოქალაქევიში
(საქ. გან. სახ. კომისარიატი), რომელმაც გამოარკვია ძველი ციხის კედლის მი-
მართულება და საყურადღებო ინვენტარიც მოიპოვა.

ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა არქეოლო-
გიურ სამუშაოებს იმ თავითვე დიდი მნიშვნელობა მიანიჭა და მათი გეგმიანი, სის-
ტემატური წარმართვა აუცილებელ პირობად დასახა. უკვე თავის 1936 წ. გეგ-
მაში ინსტიტუტი ითვალისწინებდა ისეთ ობიექტების შესწავლას, როგორცაა
ნაქალაქარი დმანისი, ნასასახლარი გეგუთი, ქართ. კულტურის უძველესი ცენტრ-
თაგანი ბოლნისი, დაბლა-გომი და სხვ. პირველი ორი ძეგლი, მათი უშუა-
ლო კავშირის გამო რუსთაველის ეპოქასთან, შემდეგში რუსთაველის მუზეუმს
გადაეცა. აქ წარმოებულმა (1936—37) ვათხრებმა (არქეოლოგიურ სამუშაოებს
უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ლ. მუსხელიშვილი) წარმოაჩინეს ქართ. ფეოდა-
ლიზმის პერიოდის ბრწყინვალე მატერიალური კულტურა.

ენიკი-ს ორგანიზმა ექსპედიციამ დაბლა-გომში (1936) შეტად საყურადღებო
შედეგები მოიტანა; მათ შორის აღვნიშნავთ: მაღალ ლირსების კერამიკას, უძვე-
ლესი ქართ. ფულის, კოლხური თეთრის (V-II სს. ძვ. წ.) მიცვალეულთან
დატანების რამდენიმე შემთხვევას, დამწერლობითს ნიშნებს ქურკელზე, რო-
მელნიც თავიანთი მოხაზულობით, უახლოვდებიან ქართულ ასოების უძველეს
სახეებს და საყურადღებო მასალას იძლევიან ქართ. ანბანის წარმოშობის სა-
კითხისათვის. ბოლნისში ინსტიტუტი უმთავრესად უძველეს ქართულ წარწერებს
ემბდა (უკვე ცნობილი ეპიგრაფიკული მასალის მიხედვით). სათანადო ექსპე-
დიციამ 1936—37 წწ., პროფ. ივ. ჯავახიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით
(ვათხრები ჩაატარა ლ. მუსხელიშვილმა) საეგებით გაამართლა იმედები — მრავალ
სხვა შედეგებთან (ტაძრის პირვანდელი გეგმის აღდგენა, ახალი მდიდარი
ეპიგრაფიკული მასალა და სხვ.) ერთად აღმოჩენილია უძველესი (დღემდე ცნო-
ბილთა შორის) თარიღიანი ქართ. წარწერა (ამოჭრილი პეროზ სასანიდის ზეო-

ერკენულეი
გენეს-მოქმეტიქა

ბაში, 459—483 წწ.). საქ. არქეოლოგიური ინსტიტუტის ენიმკო-საგენეს-მოქმეტიქა ცემისა და აქ არქეოლოგიური განყოფილების ჩამოყალიბების შემდეგ (1936 წ. შემოდგომა) ენიმკო-ს არქეოლოგიური სამუშაოები კიდევ უფრო გაიშალა. 1937 წ. განყოფილებამ (გამგე პროფ. გ. ნიორაძე), სხვა სამუშაოებთან ერთად, დაწვერავც დაისახა მიზნად. შედეგები მეტად საყურადღებოა. ალაზნის პირზე, სოფ. არხილოსთან, ჩატარებულმა გათხრებმა (1937, აპრილი, ხელმძღვანელი გ. ნიორაძე, თანამშრომელი გ. გობეჯიშვილი) სხვათა შორის მოგვცეს — პირველად საქართველოში — მეტად საყურადღებო ჭურჭელი: 1. გრძელნისკარტიანი დოქები, ნისკარტთან დატანებული დაფანჯრული საწურით; ამგვარი დოქების წარმოშობის ცენტრად ხეთების სამეფოს ტერიტორიაა მიჩნეული და 2. სამეფვა ჭურჭელი, რომელიც ცნობილია აგრეთვე ხეთურ კარხენიში და ტროიაში (შლიმანის გათხრებით). ბაშკიჩეთის ექსპედიციამ (იმავე შემადგენლობით, 1937, აგვისტო), სოფ. საფარლოს მახლობლად, გასთხარა სასაფლაო, რომლის მეტად საინტერესო ინვენტარი, გ. ნიორაძის დასკვნით, ხალდურ კულტურას განეკუთვნება. ყველაზე ხანგრძლივი არქეოლოგიური სამუშაოები ინსტიტუტმა აწარმოა საქართველოს უძველეს დედა-ქალაქ არმაში (1937, ივლისი-სექტემბერი; გათხრითი სამუშაოების უფროსი ალ. კალანდაძე, თანამშრომლები ნ. ხოშტარია და ვ. აფსალი). აქ აღმოჩენილია უძველესი ქართ. ხეროთმოძღვრების შეს ნიშნავი ძეგლი, როგორც ჩანს, აბანო, ალბათ ძველი ქართლის (იბერიის) იმ საზოგადოებრივ შენობათა კატეგორიიდან, რომელთა შესახებაც სტრაბონი ამბობს რომ ისინი აშენებულია ხეროთმოძღვრების რიგზე. აქვე მოპოვებულია უძლიერესი ინვენტარი, ნუმისმატიკური მასალა და სხვა. ძეგლი მრავალწლიან მუშაობას მოითხოვს თავის სრული გამოვლინებისათვის. — საყურადღებო სათარხები (თიხის კუბოებში) გასთხარა გ. ნიორაძემ აგრეთვე დუშეთსა (1935) და დიდ-ლილოში (1937), ბრინჯაოს ბალთები აღმოაჩინა ლეში (1936) გ. გობეჯიშვილმა. დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ სამუშაოები წალკაზე, ხელმძღვანელი ბ. კუფტინი, (1936—7). აქ გათხრილია ტურლანები და ჩვეულებრივი სახის სამარხები, რამაც მოგვცა შესანიშნავი ინვენტარი ოქროსი, ვერცხლის, ბრინჯაოსი და სხვ., კერძოდ შესანიშნავი ვერცხლის თასი ხეთური ხელოვნებისა.

დიდი ოქტომბრის XX წლისთავს საქართველოს ეთნოგრაფიაც მნიშვნელოვანი მიღწევებით ხედება. საბჭოთა პერიოდის მანძილზე საქართველოში ეთნოგრაფიის დარგში მუშაობა გეგმიანი და სისტემატური ხასიათისა იყო. გეგმა ითვალისწინებდა მუშაობას შემდეგ უბნებზე: 1. სამეცნიერო კვლევისათვის საკოლექციო ფონდების ცენტრალური ბაზის შექმნა, 2. ახალი კოლექციების შეგროვება, 3. საგამოფენო მუშაობის გაშლა, 4. სამეცნიერო კვლევითი მუშაობა და 5. კადრების მომზადება.

1. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების მომენტიისათვის საქართველოში ეთნოგრაფიული კოლექციები გაბნეული იყო ტფილისის სხვადასხვა მუზეუმებში. საჭირო იყო მათი ერთად თავმოყრა იმისათვის, რომ გარკვეული ყოფილიყო მათი სამეცნიერო ღირებულება და შემდგარიყო ცალკეულად შეგროვილი ნივთებიდან საკოლექციო კომპლექსები.

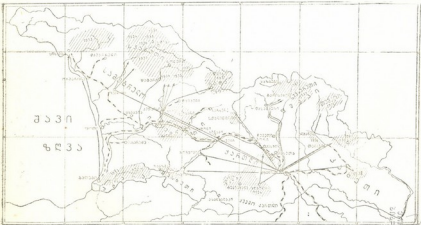
მთავრობის სათანადო დეკრეტით 1923 წლიდან ეს მუშაკები მუშაობენ ისე, რომ ტფილისის მუზეუმებში დაცული ყველა ეთნოგრაფიული ფაქტი გადაეცა საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებას. ამით კონსოლიდაცია ექმნა ეთნოგრაფიულ კოლექციებს საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მეტყუნიდან, ხელოვნების მუზეუმიდან და სხვ. ამათ შეემატა ცალკე პირებისაგან შექმნილი ეთნოგრაფიული კოლექციები, მაგ. იარაღების კოლექცია და სხვ..

2. ამ მუშაობას მოჰყვა სისტემატური მუშაობა ახალი კოლექციების შეგროვების ხაზით. საქირო იყო ეს მუშაობა გაშლილიყო სათანადო გეგმითა და მეთოდით. ცხადია, ეთნოგრაფიული კოლექციების შეგროვების ძველი მეთოდი, რარიტეტების შეგროვება, თუ ამას შეიძლება მეთოდი ეწოდოს, — საბჭოთა ეთნოგრაფიისათვის მიუღებელი უნდა ყოფილიყო. გამოიშვა და განერალური გეგმა საველე მუშაობისათვის. ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით. საქართველო დანაწილდა სამ ზოლად: ბარისა, ზეგანისა და ზღისად. მოეწყო მრავალი ექსპედიცია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (იხ. კარტოგრაფია). ამ მუშაობის შედეგად შეგროვდა ათასობით ახალი კოლექცია. ექსპედიციები მუშაობდნენ ინტენსიური მეთოდით, რომელიც მოითხოვს კოლექციების შეგროვებას კომპლექსურად და თემატურად. გროვდებოდა კოლექციები უბნობრივად, სოფლობრივად და ხეობების მიხედვით. ამის შემწეობით არა ერთი კოლექცია გადაარჩა საშუალო დაღუპვას. ჩამოტანილი იყო მუზეუმში არა ერთი და ორი უნიკალური კოლექცია, მაგ.: ქვემყურნა სვანეთიდან (ს. მაკალათიას მიერ), ლაშარია, ზენახარი, ფეშური, მეზირის კომპლექსი სვანეთიდან (გ. ბარდაველიძის მიერ), რაჭული სახენელი (გ. ჩიტაიას მიერ), ხატისყმის ჯაქეები კახეთიდან (ს. იორდანიშვილის მიერ) და სხვ.

ამჟამად განყოფილებაში 25.000 მეტი კოლექციაა, რომლებიც სამეცნიერო კვლევის შესანიშნავი ობიექტებია. ამგვარად საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების სახით შექმნილია უდიდესი სამეცნიერო საგანძური, მტკიცე ბაზა სამეცნიერო კვლევისათვის, რაც მიუძღვება წინაპირობაა სამეცნიერო კვლევისათვის ამ დარგში. შესრულებული ექსპედიციები და მარშრუტები იხ. თანდართულ კარტოგრაფიაზე.

უნდა აღინიშნოს იგივე, რომ ცენტრალური ეთნოგრაფიული საგანძურის გარეშე, ამავე პერიოდში, რაიონებში შეიქმნა მხარეთმცოდნეობათი მუზეუმები, რომლებიც ეთნოგრაფიულ კოლექციებსაც აგროვებენ. ამგვარი შემგროვებელი პუნქტი ამჟამად უკვე 12-ია.

3. შეგროვებითი მუშაობის პარალელურად წარმოებდა აგრეთვე საგამოფენო მუშაობა. ფართო მშრომელთა მასებისათვის კულტურის ისტორიის კონკრეტული მასალების მიწოდების მიზნით მოეწყო რამდენიმე ეთნოგრაფიული გამოფენა, მათ შორის ხეესერეთისა და სვანეთის, სადაც ამ კუთხეების მატერიალური კულტურა, სოციალური ყოფა და იდეოლოგიური გადმონაშთები სისრულით იყო წარმოდგენილი; კოლექციების სიუხვესა და კომპლექსური თემების სიმრავლეს თან ახლდა მაღალ დონეზე აყვანილი საგამოფენო გაფორმება.

თბილისი

ბათუმი

ქვეყნის ადმინისტრაციული და მატერიალური კავშირების რუკა

საქართველოს
საგარეო ურთიერთობების
სამსახური

უკრუნულე

4. საექსპედიციო და საგამოფენო მუშაობას დიდი დრო დაუძღვრიყა შემადგენელი დებოდა. ასევე დიდ შრომას და დროს მოითხოვდა სამეცნიერო კვლევითი მუშაობა და კადრების მომზადება. საქარო იყო ახალ საფუძველზე აგებულიყო როგორც ერთი, ისე მეორე საქმე. ქართველი ტომების უძველესი კულტურის პრობლემებიდან მუშაედებოდა: ა) მატერიალური კულტურის ხაზით: 1. შრომის იარაღების საკითხები (გ. ჩიტაია, „ეთნოგრაფიული მოგზაურობა, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. IV; სტ. მენტეშაშვილი, „სეანური კვერი“, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. VIII). 2. სახლისა და სამეურნეო ნაგებობათა საკითხები (გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი, ტფ. 1927, გ. ჩიტაია, „გლეხის სახლი ქვაბლიანის ხეობაში“, მიმომხილველი. ტ. I), 3. ტანსაცმელის, 4. ხალხური ორნამენტის საკითხები (ენიმიკის ეთნოგრაფიულმა განყოფილებამ დასაბუქდად მოამზადა „ხევისურული ორნამენტი“). ბ) ხალხური რელიგიების გარდმონაშთების ხაზით: 1. ს. მაკალათია, ფალსის კულტი საქართველოში, მიმომხილველი, ტ. I. 2. გ. ნიორაძე. Begräbnis und Totenkultus bei den Chewsaren, 3. გ. ბარდაველიძე, Опыт социологического изучения хевсурских верований. 1932 г., 4. გ. ბარდაველიძე, ხის კულტისათვის საქართველოში (საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. III). გ) სოციალური ყოფის ხაზით: სეანური ოჯახი (რ. ხარაძე) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ამავე პერიოდში საზღვარგარეთის ბურჟუაზიული მეცნიერება საქართველოს ეთნოგრაფიის დარგში უკეთეს შემთხვევაში ადგილს სტკეპნიდა.

ამავე პერიოდში ჩვენში დიდად გაიზარდა სამხარეთმცოდნეო ლიტერატურა, რომელშიც საქმარისად მოიპოვება ეთნოგრაფიული მასალა (ს. მაკალათია, ჯ. ნოლაიდელი, გ. თედორაძე, დ. გულია და სხვ.).

ცალკე ქრებულად გამოიკა ვეა-ფშაველას ეთნოგრაფიული წერილები (მეც. აკად. საქ. ფილიალის გამომცემლობაში, გ. ქიქოძის რედაქციითა და წინასიტყვაობით).

5. განსაკუთრებული ყურადღება მიქცეული ჰქონდა კადრების მომზადებას. ტფ. სახ. უნივერსიტეტში იკითხებოდა სათანადო კურსები (ზოგადი ეთნოგრაფია, კავკასიის და საქართველოს ეთნოგრაფია). ამის შედეგად მომზადდა რამდენიმე პირი, რომლებიც წარმატებით აგროვებენ ეთნოგრაფიულ მასალებს. ასპირანტების მომზადება წარმოებდა როგორც საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში, ისე ნ. მარის სახელობის ინსტიტუტში. ამჟამად ინსტიტუტს ყავს ხუთი ასპირანტი ეთნოგრაფიის დარგში.

ამავე ინსტიტუტში მას შემდეგ, რაც ის წამყვან დაწესებულებად გადაიქცა ქართველი ტომების ძველი კულტურის პრობლემების კვლევის დარგში—ჩამოყალიბდა ეთნოგრაფიული ჯგუფი, რომელიც აწარმოებს გაღრმავებულ მუშაობას თავის სპეციალობაში.

ზემოთმოყვანილი სქემატური მიმოხილვის ზოგადი დასკვნისათვის გვსურს აქ გამოცალკეეებით გავითვალისწინოთ ზოგიერთი მეცნიერული აღმოჩენა, რომელთა განხორციელებაც სწორედ საბჭოთა პერიოდში შეიქნა შესაძლებელი და რომელთაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ მეცნიერული ცოდნის გაფართოებისა და სათანადო დარგების შემდგომი განვითარებისათვის. ასეთებია: უძვე-

ლესი (V—VII სს.) ქართული ხელნაწერების აღმოჩენა პალიმფესტებში (აქანჯლი ვახიშვილი), ამ პალიმფესტებისა დაუძე ელესი წარწერების შედარებით შესწავლის ნიადაგზე ქართული ანბანის უძველესი სახის (კერძოდ თავწერული ასოების) აღდგენა (ივ. ჯავახიშვილი), ქართული სალიტერატურო ენის უძველესი საფეხურის, „ნანმეტობისა“ და „პაემეტობის“ საზით, დადგენა (აკ. შანიძე), უძველესი თარიღიანი ქართული წარწერის აღმოჩენა ბოლნისში (ლ. მუსხელიშვილი), მანამდე უცნობი ქართული ისტორიული თხზულებების (ბასილი ეზ-სიმომღვრის „თამარ მეფის ისტორია“ და ვახტანგ VI სწავლულ კაცთა კომისიის „ქართლის ცხოვრების გაგრძელება“) აღმოჩენა (ივ. ჯავახიშვილი), აღბანური ანბანის აღმოჩენა (აკ. შანიძე, ილ. აბულაძე), საქართველოს უძველესი დედაქალაქის—არმაზის—ნაწილის (საქალაქო აბანო?) აღმოჩენა (ენიშვილ-ს ექსპედიცია), ხეთური ნამარხები კულტურის აღმოჩენა ალაზნის ველზე (გ. ნიორაძე), შესანიშნავი ნამარხები ხეთური კულტურის აღმოჩენა წალკაზე (ბ. კუფტინი) და სხვ.

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წარმატებათა საბჭოთა საქართველოში, მკრთალად მოხაზული ჩვენ მიერ, და მათი უდიდესი მონაპოვარი—შესაძლებლობა შემდგომი შეუჭრებელი, სულ უფრო და უფრო სწრაფი, განვითარებისა, ნაყოფია იმ პირობებისა, რომელიც ქართველი ხალხის ცხოვრებასა და შემოქმედებას დიდმა ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ შეუქმნა. თავისი პირველი წლიდანვე ოქტომბერი გაველნას ახდენს საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაზე. პირველი და ერთად ერთი, მაშინ—კერძოდ, ქართული უნივერსიტეტის გახსნა (1918) შესაძლებელი გახდა მხოლოდ იმიტომ რომ პროლეტარულმა დიქტატურამ, ლენინისა და სტალინის პარტიის ხელმძღვანელობით, მოსპო და გაანადგურა ეროვნული, პოლიტიკური და კულტურული, ჩაგვრის ყოველგვარი ფორმა რუსეთში. მაგრამ მენშევიკურ საქართველოში, რომელიც გაღატაკებული და დაუძღვრებული იყო მენშევიკების პოლიტიკის წყალობით, სადაც მთელი ენერგია მეზობელ ხალხებისა და შინაგანი რევოლუციური მოძრაობის წინააღმდეგ ბრძოლას ხმარდებოდა, სადაც ყველა ჯერის იმპერიალისტური გარეწრები დათარეშობდნენ, ზედმეტი იყო კულტურულ მუშაობის გაშლაზე ფიქრი. ნამდვილი აღმშენებლობითი კულტურული მუშაობა და კულტურული რევოლუციისათვის ნებადება იწყება 1921 წლიდან, როცა ქართველმა ხალხმა ნებაყოფლობით თავის ბედის სამუდამოდ დაუკავშირა საბჭოთა კავშირის ერთა დიდ ოჯახს, როცა მან თავისი განვითარების გზად აირჩია გზა, განათებული ლენინისა და სტალინის გენიის მიერ, როცა დააბადა საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა. კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით, ხალხის უდიდესი შვილის და ხალხის მამის, საბჭოთა კავშირის ერთა ბელადის, ამხანაგ სტალინის წინამძღოლობით ქართველი ხალხი აშენებს თავის ბედნიერ ცხოვრებას, ავროევებს ნივთიერსა და სულიერ დოვლათს 16 წლის განმავლობაში უფრო ქარბად, ვიდრე ეს მას შეეძლო, სხვა პირობებში, საუკუნის განმავლობაში.

ნამდვილი გარდატეხა, ბრწყინვალე აღმავლობის მიმართულებით, ქართულს კულტურულს, კერძოდ—მეცნიერულ, ცხოვრებაში ხდება 1931 წ., როცა საბჭოთა საქართველოს ხელმძღვანელობის სათავეში დგება ურყევი სტალინელი, ბრძოლებში გამაწირთობილი, ამხანაგი ლავრენტი ბერიძე,

რომელმაც ვაჭაკური ხელით დაამკვიდრა საქართველოსა და საქართველოს სიაში მუშაობის სტალინური სტილი. ამხანაგ ლ. ბერიას ხელმძღვანელობით განხორციელებულია ამხანაგ სტალინის ბრძნული მითითებანი კულტურული (კერძოდ მეცნიერების) პოლიტიკის დარგში, აღდგენილია, განახლებულ საფუძველზე, ტფ. სახ. უნივერსიტეტი, დაარსებულია მრავალი ახალი კულტურული დაწესებულება, კერძოდ—ენის, ისტორიისა და მატერიალურ კულტურის ინსტიტუტი აკად. მარის სახელობისა, წაყვანი ორგანიზაცია ენათმეცნიერების, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის დარგში. ეს დაწესებულებანი საქ. კ. პ. (ბ) ცენტრალური კომიტეტის შეწველებელი ყურადღებისა და მზრუნველობის ქვეშ ვითარდებიან. აქ მომუშავე მეცნიერებს შექმნილი აქვთ ყველა პირობა ინტენსიური, ხალისიანი, მეცნიერული შემოქმედებასათვის, საკუთარი გემოვნების თანახმად არჩეულ სფეროში. და საბჭოთა მეცნიერების მუშაკთა უდიდესი სურვილია იყვნენ თავიანთი დიადი, სტალინური კონსტიტუციის მზით განათებული, სამშობლოს ღირსეული შვილები.

ივანე ჯავახიშვილი

ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში

ცნობილია, რომ მსოფლიო მეცნიერება უაღრესად დაინტერესებულია ქართველური და კავკასიური ენების ბუნებითა და მათი სხვა ენებთან, მათ შორის ხალდურ, ხეთურ და სუმერულთანაც, ნათესაობის საკითხებით, მათი თავდაპირველი სამშობლოსა და მერმინდელი გადმოსახლების ისტორიით ისევე, როგორც საკვები მცენარეებისა და შინაური ცხოველების სადაფრობისა და შერჩევის, დასასრულ ლითონის კულტურის ისტორიის ამოცანებითაც. ამაზე უკვე მრავალი გამოკვლევა გამოქვეყნებული, უმთავრესად უცხოეთში, საკვები მცენარეების შესახებ-კი, აკად. ვავილოვის თაოსნობით, საბჭოთა კავშირში და თვით საქართველოშიაც. სრულებით ბუნებრივია, რომ ზემოაღნიშნული საკითხებით მეცნიერებათა აკადემიის საქ. ფილიალის დაწესებულებანი და ცალკეული ქართველი მეცნიერებიც იყვნენ დაინტერესებულნი. მეტის თქმაც შეიძლება: ამ პრობლემების მეცნიერული შესწავლა ჩვენს უპირველეს მოვალეობასაც კი უნდა შეადგენდეს, რათგან ეს ენათმეცნიერული საკითხები უშუალოდ ჩვენვე გვეხება, ხოლო კულტურული ისტორიის ზემოაღნიშნული ამოცანების გადასაჭრელად პირველ-ხარისხოვანი მასალები ჩვენში უხვად მოიპოვება და შედარებით უფრო ადვილი მისაწვდომიც არის. რამდენადაც ყოველი ქვეყანა ვალდებულია მსოფლიო მეცნიერების საგანძურში თავისი წვლილი შეიტანოს, იმდენად ქართული მეცნიერებაც, საქართველოს ფილიალიცა და ცალკეული მეცნიერებიც მოვალენი არიან ამ პრობლემების შესწავლას უდიდესი ყურადღება მიაქციონ მით უმეტეს, რომ ეს ამასთანავე ჩვენი ხალხის წარსული კულტურის ახალ-ახალს ცოდნას შეგვძენს და ძველს გაგვიღრმავებს.

სამწუხაროდ, ასეთი პრობლემების შესასწავლად, სხვადასხვა გარემოების გამო, ჯერ-ჯერობით მეტად ცოტა რამე გვაქვს გაკეთებული და ამ დარგში საგრძნობლად ჩამორჩენილები ვართ. ამის ერთი მთავარი მიზეზთაგანი ის იყო, რომ ქართულ მეცნიერებას რევოლუციამდე გზა დახშული ჰქონდა, მეცნიერ მუშაკთა სიმცირე და ყოველშრივ გაჭირვებული მდგომარეობაც ქართველ მეცნიერებს ფართო გასაქანის შესაძლებლობას უსაძობდა. მას შემდგომ, განსაკუთრებით საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დღიდან, ქართველ მეცნიერების მდგომარეობა ძირიანად შეიცვალა, სათანადოდ მომზადებულ მაღალხარისხოვან მეცნიერთა რიცხვმაც თვალსაჩინოდ, იმატა, მაგრამ

ზემოსხენებული პრობლემების კვლევა-ძიებისათვის საჭირო მეცნიერული მუშაობის სიცივრე ჯერჯერობით მაინც საგრძნობია, რაც დროის ხანმოკლე სრულებით ბუნებრივად არის.

არ უნდა დაევიწყოთ, რომ დასახული ფართო მიზნის მისაღწევად და ამოცანების სისწორით გადასაჭრელად, ყველა ძირითადი საკითხების სხვადასხვა მხრითა და სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის წარმომადგენელთა მონაწილეობით არის განხილვა საჭირო.

ხოლო მკვლევართა მცირერიცხოვანობისა და ამ პრობლემებზე მუშაობის მოგვიანებით დაწყების გამო, თავისთავადაც, არსებითადაც, ზემოაღნიშნული ყველა ამოცანის დროულად და ღირსეულად განსაზოციელებლად უკეთესია, რომ მომავალი მუშაობის საერთო გეგმაც გვექონდეს შემუშავებული და ჩვენ დაწესებულებათა და ცალკეულ მეცნიერთა შორის შრომაც უკვე ამთავითვე იყოს განაწილებული.

ქართულისა და ქართველურ ენათა მეცნიერულს კვლევა-ძიებასთან ერთად მთავარი ყურადღება ე. წ. კავკასიური ენების საფუძვლიანსა და გარზმავებულს შესწავლას უნდა მიექცეს, თუნდაც იმიტომაც, რომ ამას უღარესი მნიშვნელობა თვით ქართულის თავდაპირველი ბუნებისა და მერმინდელ ცვლილებათა გასაგებადაც აქვს. საქართველო უნდა ამ ენების კვლევაძიების უმთავრეს ცენტრად ვაქციოთ და ამ ენათ-ბეგრების ექსპერიმენტული ფონეტიკის ზედმიწევნითი მეთოდების გამოყენებით, თავისთავადი და ქართულთან შედარებითი შესწავლით, ისევე როგორც მთელი აქამდე დაგროვილი გრამატიკული, თუ ლექსიკური მასალის მკაცრი შემოწმებით, მათ მეცნიერულ შესწავლას უნდა მკვიდრი საძირკველი ჩავუყაროთ. ამ ჩვენთვის სავალდებულო ამოცანის განზოციელება არც დაუძლეველ სიძნელეს და არც სრულებით ახალს რამეს არ წარმოადგენს. რათგან ამ დარგში და ამ მიმართულებით ქართველი მკვლევარნი უკვე გვეყვანან: პროფ. გ. ახვლედიანი ექსპ. ფონეტიკაში, პროფესორები ა. ჟ. შანიძე, არჩ. ჩიქობავა, ვარ. თოფურია, სვ. ჯანაშია, სტ. ჩხენკელი და სხვ. ერთ-ერთი ცალკეულ ამ ენათაგანის გრამატიკულ-ლექსიკური კვლევების სფეროში მუშაობენ და გამოსაქვეყნებელი მასალა ნაწილობრივ უკვე დაგროვილი აქვთ.

თუ წმინდა ენათმეცნიერული საკითხები, როგორც ქართული და კავკასიური ენების აგებულება და ისტორიული, თუ შედარებითი გრამატიკა, ან და ხალღურ, ხეთურ, ელამურ, სუმერულ და მცირეაზიურ ენებთან დამოკიდებულების პრობლემებია, უეჭველია მხოლოდ ენათმეცნიერების საკვლევა-ძიებო სარბიელს წარმოადგენს, რა წამს კულტურის ისტორიის ამოცანების შესწავლას შეეუდგებით, მარტო ენათმეცნიერული გზით და მეთოდებით დასახული მიზნის სრულად მიღწევა შეუძლებელია. ამ საკითხების სირთულისა და უღარესი პასუხსაგებიაანობის გამო, ამ პრობლემების გადასაჭრელად მათი სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის თვალსაზრისით განხილვა და შესწავლა საჭირო, სხვადასხვა სპეციალობის მკვლევართა გეგმიანი, თანხმობრივი მუშაობა აუცილებელი.

უკვე ქართველური და კავკასიელთა ტომების სადაურობისა, პირვანდელი სავშობლოსი და მერმინდელი იმიგრაციის პრობლემების გამორკვევაში ენათ-

მეცნიერებმაც უნდა მიიღონ მონაწილეობა, ფილოლოგობამაც ფუნქციონირება ისტორიკოსებმაც, რათა ანისათვის ხომ უპირველესად ძველ დამლაშობელ გეოგრაფიულ მწერლობას ყველა ცნობების შერგობება და კრიტიკულად შესწავლა სჭირდეს, ეს-კა ლურსმული წარწერების შიგნით პირ ბისა, სემ-ტოლოგების, ბე მწელ-ლათ-ნურა, ქართული და სახეური მწერლობის მკვლევართა თანამშრომლობას გარეშე შეუძლებელია. საქართველოს ადინიზმის, რომ აქამდის სტრატონის, პლანისის, პტოლემეაძის და არანის თხზულებების ნამდვილად კრიტიკულად, ადგილობრივი გეოგრაფიული სახელების მართლწერის აღდგენის მცდელობა, გამოცემა ჯერ არ არსებობს, რომ ლე-სმული წარწერების გეოგრაფიული სახელების რეალური შესატყვისობა ხშირად სრულებით გამოურკვეველია, რომ ებრაელთა „დაბადების“ ცნობებმაც ამ თვალსაზრისით ძირიანად გადასინჯვა სჭირდება, აღარას ვიტყვი არაბ გეოგრაფ-ისტორიკოსთა კავკასიის გეოგრაფიული დამახინჯებული სახელების აღდგენლობაზე, რომ სხვადასხვა სპეციალობის მკვლევართა გეგმიანი თანამშრომლობის აუცილებლობა სრულებით ცხადი შეიქნეს, ან და, განა შესაძლებელია, იმპერატორ-მიგრაციის საკითხი მთლიანად თავისი სიღრმე-სიგანით ამოიწყოს ისე, რომ იმიერ-ამერ კავკასიისა, მცირე აზიისა და მახლობელ აღმოსავლეთის გეოგრაფიული ნომენკლატურა ქართველურ-კავკასიური ენების შიგნით პირების მონაწილეობით საფუძვლიანად შესწავლილი არ იყოს?

კაპობრიობის უქველესი ნივთიერი კულტურის ისტორიის უმთავრეს საკითხთაგანს გარეული ცხოველებისა და ველური მცენარეების, ხეხილის თანდათან გაშინაურება-გაქეთილშობილება, ლითონის დამუშავების ღონეობის მიგნება და ხელოვნების შექმნა შეადგენს. დიდი ხანია, რაც ამ პრობლემების გამოკვლევის დროს მსოფლიო მეცნიერების ყურადღება კავკასიის, მცირე აზიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ძველი მოსახლეობისადმი იქნა მიპყრობილი. არა ერთი საკითხი უკვე საქართველო არის გამოკვლეული, მაგრამ მრავალი პირველხარისხოვანი საკითხის გადაჭრა მეცნიერებს ჯერ ვერ მოუხერხებია, რათგან ზემოდასახლებული ქვეყნები ამ თვალსაზრისით ან სათანადოდ შესწავლილი არ არის, ან და სრულებით ხილულ ბელია. მსოფლიო მეცნიერებს უფლება აქვს ამ ნაკლის შევსება ჩვენ, ამ ქვეყნების მეცნიერთ, მოგვთხოვოს. ცხადია, რომ ეს ჩვენი მოვალეობა უნდა პირნათლად შეასრულოთ.

ვიქტორ ჰენ-ის შემდგომ, არც ერთი მეცნიერი კულტურული მცენარეებისა და შინაური პარტყვის ისტორიის იმ მრავალმხრივი წყაროების გამოყენებით, როგორც ამ მკვლევარმა იცოდა, აღარ შეძებია. ო. შრადერმა, ვითრც ენათმეცნიერმა, ამ შესანიშნავი გამოკვლევის უკანასკნელი გამოცემისათვის თანამშრომლებად ორი გამოჩენილი გერმანელი პალეობოტანიკოსი მოიწვეა და მათი დახარებით ცნობები ჰენ-ის ნაშრომს მრავალნაირად ავსებს და ბევრგან ასწორებს კიდევ. რა თქმა უნდა, ეს ძალიან კარგია, მაგრამ აქაც წერილობითი და ბოტანიკური ცნობები ისევე, როგორც შრადერის მიერ დამატებული ენათმეცნიერული მოსაზრებანი მაინც ცალკალკვა და ამ საკითხების ზოგადი ყოველმხრივი განხილვა, უროლოდაც ამ პრობლემის შეუმცთარად გადაწყვეტა შეუძლებელია, ჯერ არ მოგვემოება.

ეს იმ გარემოებითაც აიხსნება, რომ ჩვეულებრივ ენათმეცნიერეულ მუშაობაში სატყეების ლინგვისტიკური ანალიზით არიან ხოლმე დაინტერესდებიან, ხოლო სახელეების ზოგადი მნიშვნელობის გათვალისწინებით კმაყოფილდებიან, ბოტანიკოსები და ძოოტექნიკოსები-კი თავიანთ მხრივ მხოლოდ მათი ბოტანიკური, თუ ძოოლოგიური რაობის ზედმიწევნით გამოკვლევის დროს უმეტესად ლათინური ტერმინოლოგიის გამოხატვას ეტანებიან, საკვლევადიეობა ობიექტების ადგილობრივ სახელებს კი ან არაერთარს, ან და ძალიან მცირედ ყურადღებას აქცევენ. ცხადია, რომ ამ გზით სრული ჭეშმარიტების გამოკვლევა ძნელია. მეტიც ითქმის: შეთანხმებული, გეგმიანი მუშაობის გარეშე კულტურის ისტორიის ესოდენ დიდი და პასუხსაგები პრობლემების გადაწყვეტა შეუძლებელიც კია. ამიტომაც ჩვენი მთელი მუშაობა სწორედ გეგმიანს, შეთანხმებულს მუშაობაზე უნდა იყოს დამყარებული: ბოტანიკოს-აგრონომებმა და ძოოტექნიკოსებმა ობიექტების შესწავლისთანავე უნდა შექველად მათ ადგილობრივ სახელებსაც, ამ სახელების გავრცელების საზღვრებსა და მიმართულებასაც მიაციონ ჯეროვანი ყურადღება და ყველაფერი სისწორით აღნუსხონ ხოლმე, ენათმეცნიერებსა და წერილობითი წყაროების მკვლევართაც უნდა ყოველთვის ახსოვდეთ, რომ სახელების ანალიზისათვისაც ამ სიტყვებს რეალურს მნიშვნელობას, ბოტანიკურს, თუ ძოოლოგიურს რაობას ანგარიში უნდა გაეწიოს. ზოგჯერ უკვე თვით სახელის შინაარსი და მისი საფურობა, მისი გავრცელების არე ამა თუ იმ მცენარისა, თუ ცხოველის სადაფრობას, გაშინაფრებისა, თუ შეთვისების ხანას სწევებს. არა ერთხელ ბოტანიკური, თუ ძოოლოგიური სახესხვაობითი თვისების გათვალისწინება მკვლევარს თვით სახელის თავდაპირველი მნიშვნელობის გაგებასა და ლინგვისტიკურს ანალიზს გაუადვილებს.

პურეული მცენარეები ჩვენში პროფესორების დეკაპარელევიჩისა და იულ. ლომოფრისა, დოკ. ვ. მენაბდისა, ნ. კეცხოველის, ვალ. სუპატაშვილის, ალ. მაყაშვილისა და გ. აბესაძის ნაშრომების წყალობით ბოტანიკურად საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი, მაგრამ არა ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ბოსტნეულობისა და მიხილეობის დარგები-კი ამ მხრივ ჯერ თითქმის ხელუხლებელაა. მევენახეობაშიც კვლევა-ძიება პროფ. ს. ჩოლოყაშვილისა და მისა მოწაფეების მიერ დაწყებულია, მაგრამ უდიდესი მუშაობა ჯერ კიდევ გასაწევია.

საქართველოს შინაურ მსხვილფეხა პირუტყვთაგან განსე. ნ. იოსელიანისა და მისი თანამშრომლების წყალობით საფუძვლიანად ჩვენებური ფური, კამეჩი და ნაწილობრივ ცხე რია შესწავლილი, მაგრამ შეკრებილი ცნობებისა და დაკვირვებათა უმეტესი ნაწილი ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელი დევს. სრულფობით შესწავლელია ცხენი და თხა. მაგრამ ისიც, რაც შესწავლილია, ეხლანდელი საქართველოს საზღვრებს არ სცილდება, შინაური ცხოველების წარმოშობილობისა და შერჩევა-გაუმჯობესების ისტორიისათვის-კი ჩვენ აუცილებლად ჩრდილო კავკასიის და მცირე აზიის შესაქონლეობის ჯიშებრივი რაობის ცოდნაც გვეკრძება: ამ მხრივ კი ჯერ არაფერია გაეთებული.

ვიწროდ შემოფარგლული ნივთიერი კულტურის სფეროში მძინარეობდა ცოდნა ლითონის, თიხისა და სხვ. მასალისაგან გაკეთებული საგნების შესახებ შესაძლებელია ითქვას, თითქმის მხოლოდ შემთხვევით აღმოჩენილს მასალაზე დაყარებული და, ამისდა მიუხედავად, კულტურის ისტორიის არა ერთი პირველ-ხარისხიანი საკითხია უკვე წამოყენებული. შემთხვევითობის წყალობით აქამდე განათხარებში ნაპოვნი საკვები მცენარეებისა და ცხოველების ნაშთებს თითქმის არავითარი ყურადღება არ ექცეოდა. რა თქმა უნდა, რომ ამნაირად მოპოვებულსა და ასეთს მასალაზე მსჯელობისა და ზოგადი საკითხების გადაწყვეტის დროს შეცდომების თავიდან აცილებაც ძნელია და მოპოვებული შედეგისა და დასკვნის ურყევე დებულებად მიჩნევაც შეუძლებელია. ამიტომ აუცილებლად საჭიროა, რომ ამიერითგან არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გარკვეული გვემისდა მიხედვით, ისტორიული სააღმომიკვმო გზების მიმართულებითა და გზათა შესაყარების გათვალისწინებით, ძველი ყველა ისტორიული ცნობების ცოდნითა და კულტურის ისტორიის მთავარი ამოცანების გადასაჭრელად ყველა მასალებისადმი ჯეროვანი ყურადღების მიპყრობით წარმოებდეს. მაგრამ, საშუა-ხაროდ, ის საკმაოდ მდიდარი მასალაც, რაც აქამდეა მოპოვებული, ჯერაც სათანადოდ შესწავლილი არ არის, რაც ჩვენ არ გვეპატიება.

რამდენიმე მაგალითი საქმარისი იქნება იმის დასარწმუნებლად, თუ რამდენად უფრო საგულისხმო შედეგისა და შტკიცე დასკვნის მოპოვება შეიძლება, როდესაც ერთიდაიგივე საკითხი სხვადასხვა სპეციალობის თვალსაზრისით არის ხოლმე განხილული. საქართველოს ეკონომიური ისტორიის I² წიგნში თავმოყრილი მაქვს ყველაფერი, რაც ბოტანიკოს-აგრონომებს პურეულის, იფქლის, დიკის, ასლის, ზანდურის, მახას და სხვ. შესახებ დაკვირვებისა და ცდების საშუალებით გამოარკვეული ჰქონდათ. მაგრამ მათი დასკვნა ბუნებრივად ბოტანიკოსა და აგრონომიის არეს არ სცილდებოდა და ამიტომაც არაერთი კულტურის ისტორიისათვის პირველხარისხიანი პრობლემები, როგორც მათი ნამდვილი ადგილობრივი ძველი და თანამედროვე სახელები, მათი სადაურობა და მათი ზნიერება-გაჩენის საკითხებია, გამოურკვეველი დარჩა. ქართულ ძეგლებში და უცხო წყაროებში გაფანტული ცნობების ცოდნამა და გათვალისწინებამ და პურეულის სახელების ანალიზმა კი ზემოაღნიშნული გაურკვეველი საკითხების გამოარკვევა გაგვიადვილა. ისევე როგორც ბოტანიკოსებს უისტორიკოსოდ ამ პრობლემების გადაჭრა არ შეეძლოთ, ცხადია, ისტორიკოსიც თავის ამოცანის გადაწყვეტას ვერ მოახერხებდა, ბოტანიკოს-აგრონომებს რომ პურეული წინასწარ ბოტანიკურად საფუძვლიანად შესწავლილი არ ჰქონოდათ და ისტორიკოსს მათ მიერ მოპოვებული ცნობების გამოყენების საშუალება არ ჰქონოდა. პროფ. დეკაპრე-ლევიჩსა და ვ. მენაბდეს გამოთქმული ჰქონდათ მოსაზრება, რომ მახა საქართველოში ერთი უძველეს პურეულთაგანი უნდა იყოს და საქართველოს ეკონომიური ისტორიის I² წიგნში ეს მათი მოსაზრება სრულებით სამართლიან დებულებად მაქვს მიჩნეული. „ქართველი ერის ისტორიის შესავალი“-ს მე-III წიგნში, რომელსაც დასაბეჭდად ვამზადებ, აღნიშნულია, რომ პურეულის ეს სახელი მართო საქართველოში-კი არ არის გავრცელებული, არამედ ჰანეთითგან მოყოლებული ჩრდილოეთ კავკასიამდე, დალისტანში და სხვაგანაც მოიპოვება.

უკვე ეს გარემოება ამ პურეულს განსაკუთრებული ყურადღების ღირსებას უკავშირებს და ამ საკითხის გამოსარკვევად ბოტანიკოსების, ენათმეცნიერებისა და ლოგოს-ისტორიკოსების შეთანხმებული კვლევა-ძიება უმკველია ფრიად საგულისხმო შედეგს მოგვცემდა.

ებლა რომ შინაური ცხოველების ისტორიის ამოცანებს შევეხოთ, ცნობილია, რაოდენი მნიშვნელობა აქვს კულტურის ისტორიისათვის ცხენის მოშინაურების საკითხს. დიდიხანა უკვე გამოარკვეულია, რომ ცხენი ადამიანის მეურნეობაში შედარებით უფრო მოგვიანებით გაჩნდა.

სუმერებს და სხვა ტომებსაც უძველეს ხანაში ვირი ჰყავდათ, ცხენი კი არა და პროფ. ფრიც ჰომმელს ჰქონდა უკვე აღნიშნული, რომ ცხენის სუმერული სახელი „მთის ვირსა“ ჰქონდა. ე. ი. რომ ცხენის სახელი თავდაპირველად ვირის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული. მრავალი ენის ლექსიკური მასალა იყო გამოყენებული სხვადასხვა მეცნიერთა მიერ ამ მნიშვნელოვანი ამოცანის, ცხენის სადაურობისა და გაჩენის ხანის გამოსარკვევად, ქართველური და კავკასიური ენების მასალებს გარდა. უცილობელ ჰეშმარიტებად-კი ითვლება, რომ ვირის ბერძნული სახელი „ონოს“- ბერძნული სიტყვა არ არის, არამედ იგი რომელიღაც აზიური ენითგანაა შენათვისები.

ამ საკითხის განხილვის დროს არავის ყურადღება არ მიუქცევია იმ საგულისხმო გარემოებისათვის, რომ ძველ ქართულში მე-XI ს-მდე ცხენს ჰუნე ეწოდებოდა, რომელსაც მონათესავენი ჩრდილო კავკასიის ზოგს ენაშიც მოეპოვება და რომელიც უმკველია იგივე სიტყვაა, რაც ბერძნულში აზიური ენითგან შეთვისებული ვირის სახელი, „ონოს“-ია. ცხადი ხდება, რომ სუმერულის „საგავსად, ქართულშიაც ცხენის სახელი ვირის სახელთან ყოფილა თავდაპირველად დაკავშირებული. ამის შემდგომ არა მგონია ვისმე უსაფუძვლო მოსაზრებად ეჩვენოს, თუ ვიტყვით, რომ ქართულ-კავკასიური მასალების გამოყენებაც ამ პრობლემის განხილვის დროს აუცილებლად საჭიროა. ამისთვის-კი ცხენისა და ვირის ჯიშების ძოლოლოგიური შესწავლაც, ლინგვისტიკური, ისტორიულ-არქეოლოგიური ყველა ცნობებისა და ფაქტების დაგროვებაც არის აუცილებელი. განა ძველი კუდიანი და თუშური ცხვრის ურთიერთობისა და გაჩენის ამოცანა, ან და თუნდაც ჩვენი ნაგაზის საუცხოო ჯიშის საკითხი-კი უაღრესად საყურადღებო არ არის? აქაც, ყველა ამ ამოცანის გადასაჭრელადაც გვემინს, შეთანხმებულს კვლევა-ძიებას გვერდს ვერ ავუხვევთ.

ერთი მაგალითიც წარმართულ თქმულებათა და ზნეჩულების ისტორიითგან იმის ცხად-საყოფელად, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა შესაძლებელია ჰქონდეს ძველი ხეთური წყაროების ცნობების გამოყენებას ქართული მასალების გასაგებად. „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნის მესამე გამოცემაში გამოარკვეული მაქვს, რომ ქართულ წარმართობის ხანის შვილიერება-ნაყოფიერების ღვთაების ანარეკლი „ადრეკილა“-სა და „მელა ტელეფია“-ს სვანურსა და ყვენობის ქართლ-კახურს ჩვეულებებშია დაცული. იქ გამოთქმული მქონდა მოსაზრება, რომ, თუმცა „ადრეკილას“ ფერხული და საგალობლის სიტყვები „ადრეკილა წაგვივიდა და მოგვივიდა“ ამჟამად „მელა ტელეფიას“ წესისაგან სრულებით დამოუკიდებელია, მაგრამ წინათ, „ადრეკილას“ ფერხული და

საგალობლის სიტყვები „ადრეკილაა წაგვივიდა და მოგვივიდა“ უკველია „მელაა ტელეფიაას“ დღესასწაულის ერთი ნაწილითაგანი უნდა იქნებოდეს (გვ. 59 და 63). მხოლოდ „ქართველ ერის ისტორიის“ I^ე წიგნის გამოკვეთების შემდგომ, მოგვიანებით მოსული, 1928 წ. დაბეჭდილი «Indogermanisches Jahrbuch»-ის წიგნში მოთავსებული წერილითაგან შევიტყვე, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვის 14 საუკუნით უწინარესი, ბერლინში 1926 წ. დაბეჭდილი, ხეთური ლურსმული საბუთებით შესაძლებელია „ქართველი ერის ისტორია“-ში გამოთქმული ზემოთაღნიშნული მოსაზრების სრული კეშმარიტება უკვე ურყევად დამტკიცდეს. სახელდობრ «Keilschrifturkunden aus Boghasköi» (Heft. XIV, XVII, Berlin Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museum, 1926) „ბოლანქაოას ლურსმულ-დამწერლობიანი საბუთები“-ს მე-14 — 17 რეველში დაბეჭდილია ქ. წ. მე-XIV ს. თქმულება, რომელშიაც მოთხრობილია, თუ როგორ წავიდა ღვთაება ტელეფინუში და ამის გამო გაქრა მოსავლის აღმოცენება და ნაყოფიერება და როგორ დაბრუნდა ბოლოს იგი და უმალ აღდგა მანამდე მიმქრალეული აღმოცენება-ნაყოფიერებაც. ცხადია, რომ „ადრეკილაას“ ფერხულის სიტყვები „ადრეკილაა წაგვივიდა და მოგვივიდა“ და „მელაა ტელეფიაა“ სწორედ ამავე ნაყოფიერება-შვილიერების ღვთაების ტელეფინუშის წასვლისა და მოსვლის მონთხრობელი საგალობლის ამოძახილია. ამგვარად, მე-20 საუკუნის დამდეგამდე საქართველოში დაცულს ხალხურ ზნე-ჩვეულებასა და ამ წარმართულ საგალობელს უკვე ამ 33 საუკუნის წინათ ხეთების მიერ აღბეჭდილი რწმენისა და თქმულების ანარეკლი დაუცავს.

რასაკვირველია, ეს საუცხოო ცნობა მაშინვე „ქართველ ერის ისტორიის“-შესავლის მესამე წიგნისათვის გამოიყენე და ჩემს ხელთნაწერში შევიტანე იმ იმედით, რომ უნივერსიტეტის წიგნსაცავი თვით ამ გერმანულს გამოცემასაც გამოიწერდა და მიიღებდა და მაშინ საშუალება მექნებოდა, ამ საყურადღებო საკითხზე უკვე პირველ წყაროზე დაყრდნობით უფრო დაწვრილებით მეშეჯელა. მაგრამ, მგონია უამისოდაც ცხადი უნდა იყოს, თუ რამდენად აუცილებელია ჩვენთვის ხეთური, სუმერული და ხალდური წყაროებისა და მასალების გამოყენება ქართულ კულტურის ისტორიის შესწავლისა და აღდგენისათვის. ასეთი სხვა მაგალითებისაც ბლომად შეიძლება დასახელება, მაგრამ ვგონებ ეს საკმარისი უნდა იყოს.

ამგვარად, ჩვენ წინაშე კულტურის ისტორიის პირველხარისხოვანი ამოცანების ფართო ასპარეზია გადაშლილი, რომელთა შესასწავლად და გამოსარკვევად ეხლაც საკმაოდ უხვი და მრავალმხრივი მასალა მოგვეპოვება, მომავალში ხომ უფრო მეტია მოსალოდნელი. მართალია, საქართველოს მეცნიერნი ჯერ საჭირო რიცხვმრავლობით არ მოიპოვებინან, მაგრამ ვინცა გვყავს, მათი ერთად თავმოყრითა, წინასწარ შემუშავებული გეგმისადა თანხმად შესწავლილი საკითხების მიზანშეწონილად განაწილებითა და მათი ერთსა და იმავე დროს სხვადასხვა სპეციალობის თვალსაზრისით განხილვით, დასახული ამოცანის პირნათლად შესრულებაც შეიძლება და ქართულ მეცნიერებასაც კაცობრიობის მეცნიერების საგანძურში თავისი წვლილის შეტანის საშუალებაც ექნება, რა თქმა უნდა, თუ უცხოეთითაგან საჭირო ლიტერატურის მიღებისა და დაწერის

გამოკვლევათა გამოქვეყნებისათვისაც ხელშეწყობი პირობებითა და უზრუნველყოფილი იქნება.

ზემოაღნიშნულის შემდგომ მოქმედების უახლოესი გეგმა მოკლედ ასე შეიძლება დაისახოს და მთელი მუშაობა შემდგენიარად უნდა დაიყოს:

I. წმინდა ენათმეცნიერული ამოცანები ქართულური და კავკასიელთა ენების ბუნებისა, ნათესაობისა და ხალღურ-ხეთურ-სუმერულ ენებთან დამოკიდებულების გამოსარკვევად.

II. კულტურის ისტორიის საკითხები:

1. ქართველებისა და კავკასიელთა თავდაპირველი სამშობლო და გადმოსახლების ისტორია.

2. საკვები და საკმელო მცენარეებისა და ხილ-ხმელის სადაურობის საკითხები.

3. მსხვილფეხა და წვრილფეხა შინაური ცხოველების სადაურობისა და მოშინაურება-შერჩევის ისტორიის გამოსარკვევი ამოცანები.

4. ლითონის გამოყენებისა და კედლა-ჩამოსხმის ხელობის გაჩენის თავდაპირველი კერა და გავრცელების გზები.

5. ქართულთა და კავკასიელთა უძველესი გონებრივი და ნივთიერი კულტურის (მათ შორის მუსიკისაც) ისტორიის დანარჩენი საკითხები.

III. უპირველესად უნდა გამოირკვეს აშნაირი საკითხების გასაშუქებლად განუთვნილი და უკვე გამოსაცემად დამზადებული ნაშრომების რიცხვი და მოცულობა, რომ მათ გამოცემაზე ვიზრუნოთ.

IV. წმინდა ენათმეცნიერული ამოცანების კონკრეტული დანაწილება მკვლევართა შორის ენის სექტორს დაევალოს.

V. კულტურის ისტორიის ამოცანები ოთხ შთავარ ჯგუფად გაიყოს:

1. კულტურულ მცენარეთა ისტორიის საკითხები.

2. შინაურ ცხოველთა ისტორიის საკითხები.

3. ლითონის და ნივთიერი კულტურის ისტორიის საკითხები.

4. ქართულთა და კავკასიელთა თავდაპირველი სამშობლოს, გადმოსახლების და უძველესი მსოფლმხედველობის ისტორიის საკითხების ჯგუფი.

VI. კულტურის ისტორიის ამოცანების სხვადასხვა სპეციალობათა შორის განაწილებისა, მუშაობისათვის ხელის შესაწყობად, კვლევა-ძიების მიმდინარეობის საცოდნელად, სხვადასხვა სპეციალობის დარგის მკვლევართა შორის კონტაქტის გასაადვილებლად და დამზადებული ნაშრომების გამოცემაზე უზრუნველობისათვისაც აკადემიის ფილიალის პრეზიდენტთან სათანადო ორგანო უნდა მოეწყოს.

VII. სპეციალობათა შორის ამოცანების განაწილების შემდგომ, კონკრეტული საკითხების მკვლევართა მიერ არჩევა-განაწილების მოგვარება სათანადო სპეციალობის სექტორებს, ანდა დაწესებულებებს დაეკისროთ, რომელთაც, როგორც განაწილების შედეგი, ისევე მუშაობის მიმდინარეობის შესახებ უნდა პრეზიდენტთან მყოფ ორგანოს აცნობონ ხოლმე.

VIII. რაკი ეს გეგმაცა და სამუშაოც, ცხადია, ერთი და ორი წლის საქმე არ არის, არამედ შესაძლებელია მხოლოდ თანდათანობითა და საფუძვლიანი კვლევა-ძიების გზით განხორციელდეს, ამიტომ უნდა გადაწყდეს, თუ რომელი ამოცანები როგორც თანდათანობით იქნეს შესწავლილი.

აჩნობდა ჩემთვის

ისტორიულ-მედიკალინური ნარკოტიკები ქართველური ენებიდან

I. მიმართულებითი გრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოშობისა და ისტორიისათვის

(ქართველური ენებისა და ხალხურის ურთიერთობისათვის)

მხედველობაში გვაქვს ის გრუნვა, რომლის ნიშნებსაც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში წარმოადგენს: ამხანაგად, მეგობრად, მასწავლებლად... მტკიცედ, განუხრელად, ადვილად... მინდვრად, სოფლად, ქალაქად...

ეს გრუნვა უცხოა ევროპული ენებისათვის ისევე, როგორც მოთხრობითი, თუმცა ჩვენი ენის სტრუქტურისათვის ის ისე სპეციფიკური არ არის, როგორც მოთხრობითი გრუნვა.

რაც შეეხება კავკასიურ ენებს, მათში იმათ, რომელთაც გრუნვა გააჩნიათ, ძირითად გრუნვათა შორის ეს გრუნვა არა ჩანს (არც ჩაჩნურში, არც ხუნძურში, არც ლაკურში, დარგულსა თუ კიურულში); მისი ფუნქციები განაწილებულია ნაწარმოებ გრუნვათა შორის ანდა ზმნისართულ წარმოებათა შორის.

კავკასიური ენები ჯეროვნად შესწავლილი არ არის და ამიტომ ვამბობთ არა ჩანს-თქო არსებული სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით.

რაკი მიმართულებითი გრუნვა ევროპულ ენებში არ მოიპოვება, მაშასადამე, ევროპული ენების გრამატიკებშიაც მას ადგილი არ ჰქონდა; ეს გრამატიკები კი იყო ერთად ერთი დასაყრდენი ქართველი გრამატიკოსებისათვის; ამიტომ ბუნებრივია, თუ ერთხანს ჩვენს გრამატიკოსებს არც შეუმჩნევეთ ამ გრუნვის არსებობა. ანტონის ვრცელ ქართულ გრამატიკაში (1767 წ.) ამ გრუნვას ვერ ვპოულობთ. ანტონის რვა გრუნვას ასახელებს; ესენია: წრფელობითი (ე. ი. ბერძენთა „ორთვ“ ანუ ლათინური გრამატიკის ნომინატივს ანუ საბელობითი), ნათესაობითი, მიცემითი, შემასმენელობითი (ე. ი. აკუზატივისი, винительный, „ბრალდებითი“), დაწყებითი (მზისაგან, ტაძრისაგან), მოთხრობითი, მოქმედებითი და წოდებითი.

მიმართულებითი გრუნვა არ არის მოხსენებული გრუნვათა შორის არც გაიოზის (1789 წ.), ვარლამ არქიეპისკოპოზის (1802 წ., რუსულად), იესე ჩუბინაშვილის (1816 წ.), გ. ფირალოვის (1820 წ.), ს. დოდაშვილისა (1830 წ.) და პლ. იოსელიანის (1840 წ.) გრამატიკებში. ვასაგებია: ყველა ეს გრამატიკა ანტონის გრამატიკის საფუძველზე შედგენილი

და ანტონისეული გრამატიკის შემოკლებულ გადმოცემას იძლევა. **გეგმორჩვეულებას** შთაბეჭდილებას პლ. იოსელიანის გრამატიკა სტოვებს, მაგრამ **პლ. ჩიქოვბავას** საკითხში ისიც ანტონის გზას შერჩა. საინტერესოა, რომ კლასიკოსი — უცხოელი ავტორი ქართული გრამატიკისა — ამ ბრუნვას არ იხსენიებს. საფიქრებელია, რომ აქაც ანტონის სისტემა იყო ამოსავლად გამოყენებული.

პირველი ავტორი, რომელმაც ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვას სხვა ბრუნვათა შორის დგილი დაუთმო, იყო მ. ბროსე (1833 წ.). მან შენიშნა, როგორც ეტყობა, ეს ბრუნვა პირველად. ბრუნვათა წყება ბროსესთან ასეთია: წრფელობითი და შემასმენლობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, წოდებითი, მოქმედებითი, **მოდალობითი** (ბაგად) და **დამთავრებითი** (ბაგამდე)...

ამგვარად, აქ ორი ტერმინი გვაქვს ამ ბრუნვისათვის: პირველი — **მოდალობითი** (ბაგად) აღნიშნავს ამ ბრუნვას, უთანდებულოდ ნახმარს, მეორე — **დამთავრებითი**, იმავე ბრუნვას, **მდე**- თანდებულ-დართულს (ბაგამდე). ბროსედან მოყოლებული ყველა გრამატიკოსი უთმობს ამ ბრუნვას ადგილს დიმიტრი ყიფიანის გარდა; ამ უკანასკნელის გრამატიკაში არც მიმართულებითა გამოყოფილი და არც მოქმედებითი (შზოლოდ დასახელებითი, ნათესაობითი, მიცემითი და მოთხრობითია ნაჩვენები). მოქმედებითი ცალკე ბრუნვა ისევე არ არის, როგორც დაწყებითი (ბოძისაგან... ივანესაგან...): „სახელობით სახეს დაჰყვებოდა სამწიგნობრო კილოში თანდებული „თურთ“ ან ნათესაობითს „თანა“: პაელეს თანა, კეთილითურთ... და ახლა ეს „თურთ“ და „თან“ ისე შევამოკლეთ, რომ სახელობითს ვუმატებთ მარტო თს ან „თი“-ს და ნათესაობითის მაგიერად მიცემითს „თან“ (იხ. დ. ყიფიანი: „ახალი ქართული გრამატიკა“, სპბ. 1882, გვ. 23).

რა თქმა უნდა, თუ მოქმედებითის -თ თანდებულის ნაწილად გამოეცხადეთ, ნაშთი სახელობითად მოგვეჩვენება (დ. ყიფიანის ეს მსჯელობა მშვენიერი ილუსტრაციაა იმისა, რომ სიტყვის სწორად დაშლას გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ენობრივი მოვლენის კვალიფიკაციისას!).

„სამართალი მოითხოვდაო — დასძენს დ. ყიფიანი — „რომ სადაც ამ ოთხ ბრუნვას ექნებოდა ადგილი, იქ უსაკილოდ კიდევ რამდენსამე სხვა ბრუნვასაც ჰქონიყო: **მყოფობითსა**: სახლში, ტყეში, წყალში... **აღმავლობითსა**: ბანზე, ხეზე, წყალზე... **გამოსვლითსა**: სახლიდამ, წყლიდამ, ტყიდამ... **უკუთქმითსა**: უსახლოდ, უწყლოდ, უტყეოდ და **ცვლილებითს**: სახლად, წყლად, ტყედ... სულ გვექნებოდა მაშინ ცამეტი ბრუნვა, — სიმდიდრე თავსგადასაყრელი, შემაწუხებელი. მაგრამ რაც საჭირო არ არის, რათ უნდა ვიძნელებდეთ ამით საქმესა?“ (იქ., გვ. 24).

აქედან ჩანს, რომ დ. ყიფიანს მიმართულებითი ბრუნვა არ გამორჩენია. მაგრამ ბრუნვად არ მიუჩნევია ისევე, როგორც სხვა თანდებულნი ბრუნვები. ბრუნვად რომ დაესახა, ეტყობა, **ცვლილებითს** დაარქმევდა.

ის გრამატიკოსები, რომელთაც მიმართულებითი ბრუნვად მიაჩნიათ, სხვადასხვა ტერმინს ხმარობენ; სახელდობრ: დ. ჩუბინაშვილი (1855 წ.)¹ და

¹ წლები სათანადო გრამატიკული ნაშრომის გამოსვლის თარიღს აღნიშნავს.

3. კვიციარიძე (1888 წ.) — გარდაქმნის, ა. რ. ქუთათელაძე (1888 წ.) — განვითარების, თ. ჯორდანიას (1889 წ.) — ზმნისზედიის, მ. ჯანაშიას (1906 წ.) — ზმნისზედაოს, ს. ხუნდაძე (1906 წ.), ი. ნიკოლაიშვილი (1917 წ.) და მ. კელენჯერიძე (1920 წ.) — ვნების, აკ. ნ. მარო — მიმართულების. პროფ. ა. შანიძე 1930 წ. გამოსულ „ქართულ გრამატიკაში“ ვნების იყენებს; საშუალო სკოლებში მიღებული სახელმძღვანელო ილ. სიხარულძისა მიმართულების ხმარობს. მიმართულებითი გვაქვს მოცემული პროფ. ვ. თოფურაძის გამოკვლევაში სვანურის შესახებ და დაუსწრებელი ინსტიტუტისათვის შედგენილ განაკვეთებშიაც (მიმართულების იყენებდა ამ წერილის ავტორიც, მაგრამ „ქანურის გრამატიკულ ანალიზში“ იძლეხული გახდა სხვა ტერმინი ეძია; დაბრკოლებები იხ. ქვ.).

თქმულიდან ჩანს, რომ ამ ბრუნვისათვის სახელის შერჩევა გაკვირდა. ევროპულ ენებს რომ ჰქონოდა ეს ბრუნვა, მის სახელს გადმოთარგმნიდნ და ერთი ტერმინი გვექნებოდა აქაც ისევე, როგორც, მაგალ., ნათესაობითისა და მიცემითის შემთხვევაში. რაკი სახელი უნდა შეერჩიათ, გრამატიკის ავტორები ბრუნვის მნიშვნელობას დაემყარნენ, მაგრამ ეს მნიშვნელობა მრავალფეროვანი იყო და ამიტომ, ზოგმა ერთი მომენტი გამოიყენა ამოსაველად და ზოგმა — მეორე.

ზემოხსენებული ტერმინებიდან: მ. ბროსეს მოძალობითი, თ. ჯორდანიას ზმნისზედიითი, მ. ჯანაშიელის ზმნისზედათი ერთი და იგივეა, რამდენადაც ტერმინს მხედველობაში აქვს ამ ბრუნვის ზმნისართული მნიშვნელობა (კითხვა: როგორ? მტკიცედ, სწრაფად, ნაყოფიერად...); დ. ჩუბინაშვილისა და 3. კვიციარიძის გარდაქმნითი და ა. რ. ქუთათელაძის განვითარებითი ასევე ერთი რიგის ტერმინებია: განვითარდა, გარდაიქმნა — რად? ამავე მომენტს გულისხმობს დ. ყიფიანის ცვლილებითი. აკ. ნ. მარისეული მიმართულებითი სხვა ნიშნის მიხედვითაა წარმოებული. პირველ ყოვლისა აქ ძვ. ქართლის ის შემთხვევები უნდა მოვიგონოთ, სადაც ეს ბრუნვა მიმართულებას აღნიშნავს (მოვიდა ვარსკენ ტაძრად... და ვითარცა შევიდეს ციხედ...). რა უდევს საფუძვლად ს. ხუნდაძისეულ ვნების, ჩვენთვის ცხადი არაა.

ვინც ევროპულ ენათა გრამატიკებში ხმარებული ბრუნვების სახელთა ისტორიას იცნობს, მას მოხსენდება, რომ ეს სახელები სტოელთა ფანტაზიის ნაყოფს უფრო წარმოადგენენ, ვინემ სათანადო ფორმათა მნიშვნელობის გარკვევაზე დაფუძნებულ ტერმინებს. ამ სახელთა პირობითობა უდაოა. მიცემითი ბრუნვა იმ შემთხვევაშიაც იხმარება, როცა ვისმე რამეს აძლევენ და მაშინაც, როცა ართმევენ (მივეცი დავითს ფანქარი — წაეართვი დავითს ფანქარი). ასევე საფუძვლიანი იქნებოდა, ამ ბრუნვისათვის დაგვერქმია „გაგზავნიითი“ (უგზავნი — ვის?), „თხრობითი“ (მოუთხრობ — ვის?), „მიწოდებითი“ (ვაწვდი — ვის?)... ასევე: სახელობითი ბრუნვა დასახელებას მხოლოდ სიებში და ნომინატიურ წინადადებაში თუ წარმოგვიდგენს, თორემ ჩვეულებრივად ხან მოქმედზე მიუთითებს, ხან უმოქმედო საგანზე, იმისდა მიხედვით, რანაირია ზმნა — მოქმედებითი თუ ვნებითი გვარისა (მოლარე ყიდის ბილეთს... ბილეთი იყიდება)...

„ნათესაობითი“ და „ბრალდებითი“ ბრუნვები ხომ ბერძნული (გვარობითი) და „აბტიკტივი“-ს („შეპირობებითი“, „отъяснительный“) მსგავს თარგმანს წარმოადგენენ — შეცთობა ლათინურად თარგმნისასა და შევებული და იქიდან მცთარი genetivus-ისა და accusativus-ის სწორად გადათარგმნამ სხვა ენებშიც ვაავრცელა ეს შეცთობა — და თუ მაინც მათ შესახებ არავინ დაობს, ეს მხოლოდ იმის მაჩვენებელია, რომ ბრუნვის სახელი პირობითი ხასიათისაა და სათანადო ბრუნვის შინაარსს არსებითად არ გამოხატავს; განსაკუთრებით ეს ითქმის იმ ბრუნვათა შესახებ, დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ფორმასლა რომ წარმოადგენენ (ასეთია: ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი)¹.

ასეთ პირობებში, ბუნებრივი იქნებოდა მიმართულებითი ბრუნვისათვის რომელიმე ხმარებული ტერმინი მიგველო და ის გაგვემტკიცებინა; ამით თავს დავალწეოდით იმ უხერხულობას, რომელიც ტერმინთა სიჭარბეს ახლავს ხოლმე. მაგრამ საქმე ისაა, რომ მოქმედებითი და მიმართულებითი განსხვავდებიან სხვა ბრუნვათაგან იმით, რომ მხოლოდ დამოკიდებულებას კი არ აღნიშნავენ, არამედ სიტყვაწარმოებითს მომენტებსაც არ არიან მოკლებული. მაშასადამე, სათანადო ტერმინი მთლიანად პირობითი ვერ იქნება: ბრუნვის მნიშვნელობის ყველა მომენტი თუ არა, ძირითადი მაინც უნდა იქნეს აღნიშნული სათანადო ტერმინით.

ამჟამად გავრცელებული ორი ტერმინიდან ვნებითი სრულებით უტყვია: მიმართულებითის ხმარებას, ყოველ შემთხვევაში, ახალ ქართულში მძიმე დაბრკოლება ელოდება; ჯერ ერთი, იმ შემთხვევებში, სადაც ძვ. ქართულში ეს ბრუნვა ყველაზე მეტორად გამოხატავდა მიმართულებას, ახალ ქართულში ხშირად სულ სხვა ბრუნვაა გამოყენებული: „მოვიდა ვარსკენ ტაძრად“ — „ვარსკენი ტაძარში მოვიდა“... „ვითარცა შევიდეს ციხედ“ — „როგორც კი შევიდენ ციხეში“: მიმართულებითი ბრუნვის ადგილი თანდებულთან მიცემითს უკავია... მეორე: მეგრულში მიმართულებითი ბრუნვა სხვაა და ჩვენთვის საინტერესო — სულ სხვა; შდრ.: ჯიმათ მიმოჩქუ — მძად მიმაჩნია — და ჯიმაშა მევეურქ — ძმასთან (ძმისაკენ) მივდივარ, მივალ... ჯიმათ უდრის ქართ. ძმად; მაგრამ თუ ამას მიმართულებითი დავარქვით, რალა ვეყოთ მეორე ბრუნვას: ჯიმაშა — ძმისაკენ, რომელიც მიმართულების აღმნიშნავი საგანგებო ბრუნვაა (მისი შესატყვისი ცალკე ბრუნვა ქართულს არ მოეპოება). მეგრულის ვითარებას გვერდს ვერ ავუქცევთ შედარებითი გრამატიკის დამუშავებისას. შესამე: თვით ახალ ქართულში არის შემთხვევები, როდესაც აუცილებელი ხდება ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვა გაიმიჯნოს მიმართულებითი ბრუნვისაგან; შდრ.: იმად არა ღირს და: იმისდა მიუხედავად... მისდა მიმართ...

როგორ უნდა შევარჩიოთ ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვისათვის ტერმინი? ერთად ერთი საშუალებაა ამ ბრუნვის მნიშვნელობის გათვალისწინება. ბრუნ-

¹ როგორც ცნობილია, ძვ. ინდურ გრამატიკაში ბრუნვები რიგითი რიცხვითი სახელით აღინიშნებოდა (პირველი ბრუნვა, მეორე ბრუნვა... შდრ. პირველი უღვლილება, მეორე უღვლილება...), ტერმინებად სახელებს არ ხმარობდნენ.

ვის მნიშვნელობას ჩვეულებრივ კითხვის საშუალებით არკვევენ; კითხვებსად გამოიყენებული სახელები (ვინ? რა?) წარმოადგენენ ალგებრულ ფორმულას, კითხვად ქცეულ სახელებს, რომელთაც თარგად ვიყენებთ სხვა ბრუნვითა გამოცნობისას. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ეს თარგა ხშირად გვალატობს, მეტადრე თანდებულის ბრუნვების შემთხვევაში (შდრ.: რას? მიწას... მაგრამ: სად? მიწაში: ორივე მიცემითი ბრუნვაა, კითხვა კი—სულ სხვადასხვა!). ამგვარ დაბრკოლებათა გამოა, რომ კითხვები არაა საიმედო საშუალება ბრუნვითა ვეებულების გასარკვევად, მაგრამ ბრუნვის მნიშვნელობის გამოსამკლავნებლად კითხვები მთლიანად გამოსადეგია (მით უმეტეს თუ ბრუნვა სიტყვაწარმოებითს მომენტებსაც შეიცავს).

ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვის ძირითადი მნიშვნელობა რამდენიმე კითხვას უპასუხებს.

1. რად?

- ... რად ესე მიყავ? რად არა მითხარ? დაბად., წიგნი პირვ. მოს., ოშკის 978 წლის ხელნაწ: ფოტოპირი, თ. 12 მუხ. 18-19
- ... და მოვიყვანე იგი თავისა ჩემისა ცოლად... იქვე, 12 19-20
- ... რა მამად მრავალთა ნათესავთა დაგადგინე შენ... იქვე, 17 5-6
- ... და დაგადგინო შენ ნათესავად და მეფენი შენგან გამოვიდენ... იქვე, 17 7-8
- ... და პრწმენა აბრაჰამს რად და შეერაცხა მას სიმაართლედ... იქვე, 15 6-7
- ... და დავამტკიცო აღთქმამა ჩემი აღთქმად საუკუნოდ... იქვე, 17 19-20
- ... შეწირე იგი მუნ მსხუერპლად... იქვე, 22 3-3
- ... მომეცი თ მე ადგილი საფლავად... იქვე, 23 4-5
- ... აწ ესერა ვიქმენ ორად ბანაკად... იქვე, 32 10-11
- ... არა ვლირდია ამზორის ყოფად... იქვე, 31 28-29
- ... და მისცა ლიას... ზელფა მკეველად... იქვე, 29 21-25
- ... და აღილო ლოდი იგი და აღმართა ძეგლად... იქვე, 28 18-19
- ... და მოილო ლოდი... და დაიდვა სასთუნლად... იქვე, 28 11-12
- ... დაჯედ ქურივად სახლსა შინა მამისა შენისა... იქვე, 38 11-12

2. სად?

ახალს ქართულში მიმართულებითი ბრუნვა ამ კითხვას ჩვეულებრივად არ იგუებს. კითხვაზე **სად?** მეტ-წილად მიცემითი მიუგებს, ისიც თითქმის ყოველთვის თანდებულის (თევზი წყალში არ დაფასდება... მთასა და ბარში... კლდესა და ღრეში...), მაგრამ არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც მიმართულებითი ბრუნვაც მიუგებს კითხვაზე **სად?** მინდვრად გასელა სამუშაოდ... ქალაკად და სოფლად...

ძვ. ქართულში კითხვაზე **სად? საით?** ჩვეულებრივია მიმართულებითი ბრუნვა.

- ... შევიდა აბრაჰამ ეგვპტედ... იქვე, 12 14-15
- ... და გამოვიდა აბრაჰამ ეგვპტით... და ლოტყა მისთანა უდაბნოდ... იქვე, 13 1-2

- ... და ისწრაფა აბრაჰამ შესლვად კარვად სარაჲსსა... იქვე, **ქართული ენციკლოპედია**
- ... და მიაქციეს მისა და მივიდეს სო დომად... იქვე, 18₂₂₋₂₃
- ... მოვიდეს ორნი იგი ანგელოზნი სო დომად... იქვე, 19₁₋₂
- ... და წარვიდეს ქენად ფილისტიმედ... იქვე, 21₃₂₋₃₃
- ... და გარდავიდა ერ წუღ: და დადგა ჯალეთს... მოქც. ქართლ. შატბერდ. კრებ. (საქართვ. მუზეუმის ხელნაწ. ფონდი № 1141), გვ. 440 a სვ.
- ... მაშინ მოვიდა... მიტიახში: ტფილისად ქლქად ციხედ და ქართლი მისსა ხარკსა შედგა... იქვე, 442 b სვ.
- ... დასნეულდა და წარმოემართა მცხეთად... იქვე, გვ. 440 b სვ.
- ... და მისა ზევე სარისთა მეფობაჲ მცხეთად მოვიდა... იქვე, გვ. 444 b სვ.
- ... ქართლად მოსლეთიგან მეთხუთმეტესა წელსა... იქვე, 441 a სვ.
- ... განვიდა იაკობ და წარვიდა ქარანდ... დაბად. წიგ. I, თავი 28₁₀₋₁₁

3. როდის?

- ... ამისა შემდგომად წარვედიო... იქვე, 24₂₂₋₂₆
- ... ჰამეთ და ამისა შემდგომად წარვედიო... იქვე, 18₅₋₆
- ... სადა იგი ექმნა მას პირველად... იქვე, 13₄₋₅

4. სანამდის? (როდემდის?)

ამ კითხვაზე ჩვენთვის საინტერესო ბრუნვა მიუგებს ახალ-ქართულშიც, მიუგებდა ძველ-ქართულშიც.

- ... მდინარიოთგან ეგვპტისათ ვე მდინარედმდე დიდად ვეფრატად... იქვე, 15₁₈₋₁₉
- ... და ჰამეს ვე დამინებადმდე... იქვე, 19₃₋₄
- ... ესე არს მამაჲ მოაბელთაჲ ვე დღენდელად დღედმდც... იქვე, 19₂₇₋₂₈
- ... და იყო ვე აღსრულებადმდე მისა სიტყვსა ამის... იქვე, 24₁₂₋₁₆
- ... და დაეშენა ვეილათითგან... ვე მოსვლადმდე ასურასტანელთა... იქვე, 25₁₈₋₁₉

5. კითხვაზე — **როგორ?** ეს ბრუნვა ზმნისართული მნიშვნელობისაა; ამ მნიშვნელობით ეს ბრუნვა ხშირია ახალ-ქართულშიც და ძვ. ქართულშიც.

- ... გამოვწერტე კარვად კარვად ვივე სამოციქულოჲ წიგნი... საქ. მუზ. ხელნაწ. № 1138, 6₃
- ... და მე ესერა დატვეებულვარ უშვილოდ... დაბ. 14₂₋₃
- ... და თქა ჰეშმარიტად ვშვემეა... იქვე, 18₁₀₋₁₁
- ... და უთხრა მას მსგავსად სიტყვსა ამისა... იქვე, 24₂₈₋₂₉
- ... მეყსეულად რებეკა მოვიდოდა... იქვე, 24₄₅₋₄₆
- ... გეშინოდენ რ არა ცუდად კრმალი აბიეს... საქ. მუზ. ხელნაწ. № 1138, 49₁
- ... და წარვიდეს ორნივე ზოგად (= ერთად)... დაბ. 22_{6-7, 8-9}

6. ცალკე განხილვას საჭიროებს ის შემთხვევები, როდესაც ამ ბრუნვაში მასდარია დასმული (... უკეთეთ ვინმე უძლოს ჰქვამა ჰქუეყნისაჲ აღრაცხად...); ამაზე სპეციალურს მოხსენებაში გვექნება საუბარი, აქ მხოლოდ იმას ვიტყვი, რომ ახალი ქართულისათვის ასეთი წარმოება უცხოა.

ჩამოთვლილ ძირითად მნიშვნელობათაგან ყველაზე მეტი ხვედრითი წილი აქვს 1, 2, 4, 5 (**რად? სად? საით? სანამდის? როგორ?**).

უკანასკნელი მნიშვნელობა, როგორც ვთქვით, ზმნისართულია; ზმნისართად ქცევა ნიშნავს უფორმო სიტყვათა კატეგორიაში გადასვლას, და მაშასადამე, სხვა ბრუნვებთან კავშირის გაწყვეტას; „კარგად სწავლობს“ — „მასწავლებლად ნიშნავენ“; „მასწავლებლად“ ჩვეულებრივი ბრუნვაა, ხოლო „კარგად“ ისეთივე ღირებულებისაა, როგორც „გუშინ, ახლა, შემდეგ, მუდამ“ (შდრ. კარგად სწავლობს — ახლა სწავლობს, მუდამ სწავლობს...). ამიტომ ზმნისართული მნიშვნელობა ამ ბრუნვისათვის სახელის შერჩევისას ამოსავალი ვერ იქნება: გაზმნისართება ბრუნვასთან კავშირის გაწყვეტას ნიშნავს. ზმნისართულ ფუნქციაზე მიუთითებს ტერმინები: „მოდლობითი“ (ბროსე), „ზმნისხედითი“, „ზმნისხედათი“ (თ. ჟორდანიას, მ. ჯანაშვილი). ამათი საკითხი, ამგვარად, უნდა მოიხსნას.

რჩება საში მნიშვნელობა: **რად? სად? (საით?) სანამდის? ბუნებრივია, თუ უპირატესობა მიეცემა პირველს (რად?)¹**. ამის შესაბამისი იქნებოდა ტერმინი „გარდაქმნითი“ (ჩუბინაშვილისა და პ. კვიციანიძისა), უხერხული ოღონდ ისაა, რომ „რად გარდაქმნაო“ არ ამბობენ. ჩვეულებრივად ითქმის: „რად გადაიქცა?“ ამის შესათერისად ნაწარმოები ტერმინი იქნება „გარდაქცევითი“ (transformativus).

რა თქმა უნდა, პრინციპის საკითხი არ არის, რა სიტყვისაგან იქნება ტერმინი ნაწარმოები; არსებითია ის ემპირებოდეს ამ ბრუნვის ისეთ მნიშვნელობას, რომელიც მისთვის, **როგორც ბრუნვისათვის**, არის ნიშანდობლივი.

ქვემოთ ამ ბრუნვისათვის ნახმარი იქნება **„გარდაქცევითი“**.

გარდაქცევით ბრუნვასთან რამდენიმე მთავარი საკითხია დაკავშირებული ქართული და სხვა ქართველური ენების ისტორიაში. სახელდობრ:

1. რა არის ამ ბრუნვის ფლექსია?
2. როგორი წარმოშობისაა „ფრიად“, „ძნაიდ“, „მალიად“ და მაგვარი ფორმები ძველ ქართულში?
3. როგორ უნდა აიხსნას „სახიდ“, „სიკუდილ“ და მსგავსი ფორმები ძველ ქართულში?
4. რა მნიშვნელობისა იყო ამ ბრუნვაში დასმული მასდარი (სახელზმნა)?

ძვ. ქართულში და რა ტენდენციები გააჩნდა მას?

აქ შევჩერდებით მხოლოდ პირველ კითხვაზე: რა აწარმოებს გარდაქცევითს ბრუნვას? ერთის შეხედვით, ეს არც არის კითხვა: ბრუნვის ნიშანი -დ არის; მართლაც, ხმოვანზე დაბოლოებული ყველა ფუძე ამჟამად სალიტერატურო ქართულში -დ-ს დაირთავს: ძმა-დ, კლდე-დ, კალო-დ, ყრუ-დ²... ზოგ კილოში აქ -თ გვაქვს, მაგრამ ეს -თ, ცნობილია, რომ -დ-საგან არის მიღებული. ძველი

¹ უკანასკნელი ორი მნიშვნელობა მეტ-ნაკლებად მხარს უჭერს ტერმინს „მიმართულებითი“, განსაკუთრებით ძვ. ქართულისათვის, მაგრამ ამ ტერმინს ზოგიერთი უხერხულობა ახლავს (იხ. ზევ. გვ. 12).

² ბრუნვები ყველგან არაეფატიკური სახითაა აღებული.

ქართულისათვის ხომ -დ-ს და თ-ს საკითხი აღარც დგას: იქ მხოლოდ მხოლოდ მხოლოდ მხოლოდ -დ- გვაქვს.

მაგრამ რალა ვუყოთ თანხმობებზე დაბოლოებულ ფუძეებს: კაც-ად, ნათესავ-ად, დიდ-ად, მრავალ-ად...? თუ ბრუნვის ნიშანი დ- არის, რალა ეს წინამავალი -ა? პროფ. ა. შანიძე წერს: „ვნებითი ბრუნვითი ნიშანი ნამდვილად მარტო -დ- არის, მაგრამ მის წინ -ა- ისტორიულად არის განვითარებული თანხმობიანი ფუძის შემდეგ“ („ქართული გრამატიკა“. I. მორფოლოგია, § 24, გვ. 23).

სამწუხაროდ, აქ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რატომ და როგორ განვითარდა აქ ა. ცხადია, ავტორს მხედველობაში ჰქონდა ისეთი შემთხვევები, როდესაც თანხმობიანზე დაბოლოებული ფუძე ძვ. ქართულში მხოლოდ დ-ს დაირთავდა: ბეთლემ-დ, იერუსალემ-დ, სეგორ-დ...

... აღვიდა იოსებცა... ნაზარეთით... ქლ^აქდ ღ^თისა ბეთლემდ... საქ. მუხ. ხელნაწ. № 19, გვ. 26.

... მუნვე მიეკეტ სიონდ... იქვე, გვ. 159₃

... ევ მოსლვადმდე სეგორდ... დაბ. ოშკის 978 ხელნაწ. ფოტოპირი, თავი 13₁₀₋₁₁

... და ლოტ შევიდა სეგორდ... იქვე, თავი 19₂₂₋₂₄

... იტყოდეს რაჲ წარვიდეთ დოთაიმიდ და წარვიდა იოსებ და პოვნა ივინი დოთაიმი... იქვე, თავი 37₁₇₋₁₈

... აღდეგ და აღვედ შენ ბეთელდ... თავი 35₁₋₂

... და განვიდა იაკობ და წარვიდა ქარანდ... თავი 28₁₀₋₁₁...

პროფ. ა. შანიძის გაგების სასარგებლოდ ლაპარაკობს -დ ფორმანტის გამოყენება სვანურში თანხმობიანზე¹ დაბოლოებულ ფუძეებთანაც:

ქორდ: ალა ქორდ მაკუ — ეს სახლად მინდა... ხეხტდ: ადგი ეჯა ხეხტდ — წაიყვანა იგი ცოლად... ლეზობდ — საქმლად, ეზარდ — კარგად...

... დინალ მაგ აშხტდ ათშვდდახ ჴისგჴარს... ქალიშვილები ყველა ერთად მიცვივდნენ ვაშლებს... სვან. ზღაპ. Сборн. мат. по опис. местн. и племя. Ками. т. X, განყ. II, გვ. 162.

... ჩაადგანებ არა მარე ყარვილდ... დააყენეს რვა კაცი ყარაულად... იქვე, გვ. 164.

... აღ მახა მოზნანისვა რაშარ ხოშად აჩაფხ... ამ ახალ მოსამსახურებთან რაშები უფრო („უფროასად“) გახდნენ... იქვე, გვ. 164.

... დინა მიჩა გეზლა ხეხტდ ხეკვად... ქალიშვილი თავისი შვილისთვის უნდოდა ცოლად... იქვე.

... ხოშა ლავილა კასარდ მიჩა გეზლა ხეხტს მოზნანად ოთგანე... უფროსი დები მეფემ თავისი შვილის ცოლს მოსამსახურედ დაუყენა („დაუდგინა“)... იქვე.

... ჩი ქორს ხარ ჴომდხტ კუთხტ ი თითტ ჯერვი მარე ყარვილდ ათგანედ ლუთოფდ ი ლუტუნბაჩად... თუნჯის სახლს აქვს ოთხი კუთხე და თითოს ორი კაცი ყარაულად დაუყენეთ თოფიანად და დამბაჩიანად... იქვე.

¹ ხმობებზე დაბოლოებულ ფუძეებს ხომ -დ აქვთ: წირნი -დ — წითლად...

ეს ფაქტები უაღრესად ანგარიშგასაწვევია, მაგრამ არ შეიძლება იმ შემთხვევების დავიწყებაც, როდესაც თანხმონით დაბოლოებული ფუძეებზე დაირთავს, არამედ მხოლოდ -ა-ს:

- ჯოჯოხეთი-ა:** ...და შთავლინოთ სიბერე ჩემი ჯოჯოხეთი... დაბ. წ. I თავი 42²⁶
...შთავიდე მე ძისა ჩემისა თანა ჯოჯოხეთი... იქვე, 37²⁵⁻²⁶
- ხალოცველ-ა:** ...დავაწერიე სლიერსა ძმასა ჩემსა ივანე საფარელსა ხალოცველა სულისა ჩემისა... საქართ. მეზ. ხელნაწ. № 968, ანდერძი (ბოლოს).
... და ხალოცველა სულთა გარდაცვალებულთათვის... ქადიშის ოთხთავი, ანდერძი (იქვეა ნახმარი რამდენიმეჯერ „ხალოცველად“).
- ხადიდებელ-ა:** ამენი ლა სადიდებელა ჩნ მიერ... საქართ. მეზ. ხელნაწ. № 1138, ფ. 86²⁵
- მოუკლებელ-ა:** და ამისთვისა ვჰმადლობ ღმერთსა მოუკლებელა... იმავე ხელნაწერში, ფ. 136 v.
- საბერძნეთ-ა:** ხ მეფემან წარავლინნა მოციქულნი საბერძნეთი და ითხოვა... მოქც. ქართლ. საქართვ. მუზეუმის ხელნაწ. № 1141 შატბერ. კრებ. გვ. 443 ხ სვ.
- სივნიეთ-ა:** და მისა ზევე სპარსთა მეფისა მარხაპარნი შემოვიდეს სივნიეთი... იქვე, 442 ხ სვ.
- თოშეთ-ა:** ესმა ესე და გარდაკრბეს თოშეთი... იქვე, 440 ა სვ.

ეს -ა- შემთხვევითი არ არის გარდაქცევითი ბრუნვისათვის; ამას ნათელყოფს:

ა) მეგრული, ბ) ზოგ ქართულს კილოში შემონახული წარმოება და გ) თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის ზოგიერთი ჩვენება.

ა) მეგრულში გარდაქცევითი ბრუნვისათვის თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან -თ იხმარება: კოჩო მიმოჩქედუ = კაცად მიმაჩნდა... მეზობლო მიყუნდუ (|| ჰყუნდუ) = მეზობლად მყავდა... ხე მანგარო ქომოკინდუ = ხელი მაგრად მოკიდა... ოქარალო — საწერად, ოკეთებლო — საკეთებლად, ოქიზინალო — საქმნელად, ოყვილარო — მოსაკლავად და სხვ.

მეგრულის ეს -თ ქართულისთვის -ა-ს გვაფარულებინებს; შეიძლებაოდა კაცს ეფიქრა, ხომ არ იყო მეგრულში თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან -თ-ს გარდა დ-ც (ე. ი. -ოდ || -ოთ) და ხომ არ დაიკარგა ბოლოკიდური -დ; მაგრამ ეს ეჭვი უსაფუძვლოა: მეგრულში იკარგება ბოლოკიდური -ნ, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, მეტ წილ შემთხვევაში იხრდილება (და ხმოვნების წინ ისევე აღდგება: რენ) — რენ-ო), მაგრამ დ- არც იკარგება და არც იხრდილება. ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან მეგრულს ჩვეულებრივად თ — დ აქვს (ჯიმა-თ, მოჯგირე-თ, მოკო(რ)დუ...), რაიც მოწმობს აგრეთვე იმას, რომ მეგრულში თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან -დ არ დაკარგულა...

ქანურში გარდაქცევითი ბრუნვა არა გვაქვს („დიდო“ და ორიოდე ამგვარ მაგალითში ეს ფორმა შეთვისებული ჩანს); ამიტომ შეიძლებაოდა კითხვა ენიმოკ-ს მოამბე, ტ. I.

დასმულიყო: ხომ არ არის მეგრულშიც ეს ბრუნვა ქართულიდან შემტევი-სებული? მაგრამ ასეთ შემთხვევაშიაც მეგრულის -ო- ქართულში -ას-სასაო-გებლოდ მისცემდა ჩვენებას.

ერთი სიტყვით, როგორც არ უნდა განიპარტოს გარდაქცევითი ბრუნვის საკითხში მეგრულის ვითარება, ერთი მაინც უდაოა: მეგრულთან შედარება ქართულში -ა-საც გვაპარაუდებინებს გარდაქცევითი ბრუნვისათვის.

მ. ჯანაშვილის მიერ ჩაწერილ ინგილოურ ტექსტებში ხშირია -ა-თი წარმოებული გარდაქცევითი ბრუნვა ზმნისართული თუ სხვა ფუნქციით:

... ლღელს ატყიდნი სახლ კემწიფე-დედღუფლიანა, იმათ შუღლებიანა, ნაზირ-ვეზირებიანა, მოჯამაგირე-საევაზიროებიანა და გასდგომი გზას... იხ. ძვ. საქართველო. ტ. II, განყოფ. IV, გვ. 188

... მისულ, ცეცხლთან ნაღელიანა დამედარ... იქვე, გვ. 201

... თითო ლოკმაზე თითო ლავაშ ერთა გადაუღლაბი... იქვე, გვ. 189

... მეგრუბულან ერთა, ერთმანეთობეა თავი დერდ ჰუთქომე... იქვე, გვ. 208

... ფენერებ მაგრა დაუკლეთიყ... იქვე, გვ. 189

... კარ შიგნით მაგრა დაუკლეთიყ... იქვე, გვ. 190

... ჰურბენი ყურდღელ დასაკერელა... იქვე, გვ. 187

... რაბე მოსულხარა? შენ შესაკმელა... იქვე, გვ. 183, 184

... ფართალ დაეგა, დაწო დასაზინებლა... იქვე, გვ. 192

... მამაა წაჭდა ქალები საზებნელა... იქვე, გვ. 193

... ერთ ოთალ... კაც დაწოლელა (= დასაწოლად), ფართალ დააკეცლა (= დასაკეცად), ჩხებით ჰარალ დაჰაკიდებელა (= დასაკიდებლად)... იქვე, გვ. 206

... დედაშ კაც გუდით თეთრ მათნელა გაგზავნა... იქვე, გვ. 193

... სახლში შაასლელა (= შესასლელად) მინამს არ ჰუშებენ... იქვე, გვ. 196

... დააწეწელა (= დასაწეწად) არ ჰუშებსაგ... იქვე, გვ. 200

... შეუგრუბნი თავი ზროხა აგია მათკლელა (= მოსაკლავად)... იქვე, გვ. 200

... ირემ ეგონებ, ჩომოვ მათკლელა... იქვე, გვ. 207.

ბ) იმერულს მეტყველებაში დღემდის მოღწეულია ამგვარი გამოთქმები: ცოლშვილიანა, ძირფესვიანა, დედაბუღიანა... ლიტერატურულს მეტყველებაში აქ ყველგან -დ გვექნებოდა ბოლოს: ცოლშვილიანად, ძირფესვიანად, დედაბუღიანად...

ამგვარად, ზემოხსენებულს დიალექტურს ფორმებში შემონახულა გარდაქცევითი ბრუნვა -ა- დაბოლოებით (მოსალოდნელი -ად-ის ნაცვლად).

გ) თანამედროვე სალიტერატურო ქართულშიც ზმნისართების წყება -ა-ზე ბოლოვდება: მალა, დაბლა, ახლა, ნელა, ჩქარა... წარმოშობით ეს ისეთივე ზმნისართებია, როგორც: სწრაფად, მაგრად, ურყევად, გრძლად, სქლად, წვრილად და სხვ.

მაშასადამე, ამით ისევ -ა გამოდის გარდაქცევითი ბრუნვის მაწარმოებელი თანხმოდინით დაბოლოებულ ფუძეებთან.

და შემდეგ: „ჩვეულებრივი მიმართულებითი — რთული ან ^{თანდებულებითი} ბრუნვაა. იგი წარმოადგენს უბრალო მიმართულებითს -ა-თი ნაწარმოებს, საკუთრივ ხმოვნიან მიცემითს, დ-თანდებულებით, მაგალ.: საბერძნეთ-ი — საბერძნეთა-დ, ჯოჯოხეთ-ი — ჯოჯოხეთა-დ, კაც-ი — კაცა-დ, კელი — კელა-დ. თანდებულებითი -დ არის ნარჩენი მისი სრული სახისა -და, რომელიც I და II პ. პიროვნებითი ნაცვალსახელების მიმართულებითში გვაქვს“ (იქვე, § 41, გვ. 27—28).

აქ წარმოდგენილ შეხედულებაში ზოგი საესეებით სწორი აზრია გამოთქმული, მაგრამ იმრიგად დასაბუთებული, რომ ეს სწორი აზრი შემთხვევითის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

რამდენადაც ქართველური ენების მონაცემთა ისტორია იქნება გათვალისწინებული:

1. საესებით სწორია, როცა აკად. ნ. მარი აკავშირებს „ახლა“, „ნელა“, „ჩქარა“ ზმნისართებს და ისეთ ფორმებს, როგორიცაა „საბერძნეთ-ა“, „თოშეთ-ა“...;

2. სწორად მიგვაჩნია აგრეთვე დებულება, რომ „კაცად“-ფორმაში ორი აფიქსია -ა და -დ (კაც + ა + დ), მაგრამ,

3. არაა სწორი, თითქოს ეს -დ მიღებული იყოს -და თანდებულისაგან (და საერთოდ, ეს ბრუნვა „თანდებულისანი“ ბრუნვა იყოს); მაშინ გამოვიდოდა, რომ ძმა-დ, მამა-დ, წყარო-დ და სხვა ხმოვანზე დაბოლოებული შიშველი ფუძეები დაირთავენ თანდებულს, მაგრამ ასეთი ვარაუდი ეწინააღმდეგება ფუძის ცნებასაც და თანდებულის ბუნებასაც. გარდა ამისა, ასეთ შემთხვევაში ძმა-დ, მამა-დ, წყარო-დ, კაც-ა-დ ჩვენ უნდა მიგვეჩნია ძმა-და, მამა-და, წყარო-და, კაც-ა-და-საგან მიღებულად, რაც არ შეეფერება ცნობილ ფაქტებს ქართველური ენების ისტორიიდან; ზევით უკვე იყო აღნიშნული, რომ გარდაქცევის ბრუნვაში უანო -დ არის ამოსავალი -და-ს-თვის და არა პირუკუ; ამას გვეუბნება ძველი ქართულიცა და სევანურიც;

4. არაა სწორი, თითქოს -ან მიცემითი ბრუნვის სრული ფორმა იყოს სიტყვაში ახლ-ან-დ-ელ-ი (მღრ. გუშინდელი, ხვალინდელი, ძვ. ქართ. დღენდელი)...;

5. შეცთომაა, თითქოს გარდაქცევითი ბრუნვის -ა (საბერძნეთ-ა, ჯოჯოხეთ-ა...) მიცემითის ნიშანი იყოს. ასეთი შეცთომა ქართულის არაბულთან ნათესაობის დაუმტკიცებელი დებულების შედეგად იყო მიღებული. მიმართულებითს აქვს ერთ გვარი ფუნქციონალური კავშირი მიცემითთან, მაგრამ მათი გაიგივება დაუშვებელია: ესენი სხვადასხვა ფორმაციის ბრუნვებია. მერე: თვით მიცემითს ქართულში -ა არ აწარმოებს. არაბულის მიცემითში -ა-ფლექსიის გამოყენება საკმარისი არაა, რომ ქართულისათვისაც ეგვეთ მაჩვენებელი ვივარაუდოთ — წინააღმდეგ საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტებისა;

6. იმა, ამა-ნაცვალსახელებში ა-ს გამოცხადება მიცემითის ნიშნად წინა ბუნქტში აღნიშნული უმართებულო დებულების გამოყენების შედეგია; იმა, ამა-ნაცვალსახელებში ბოლოკიდური -ა არც მიცემითის ნიშანია და არც სხვა რომელიმე ბრუნვისა: ის ფუძისეულია. ამიტომ მცთარია მტკიცება: „მიცემითის ეს ფორმა (იმა) გამოყენებულია, როგორც ნათესაობი-

თიო“... თუ წინათ მიცემითი და გარდაქცევითი იყო ერთმანეთსა აქ მიცემითი და ნათესაობითი აირია...

გარდაქცევითი ბრუნვის თავდაპირველ ნიშნებად -ა და -დ-ს მიჩნევა კითხვას სვამს: რამდენად ეგუება ქართული ბრუნების ძირითად პრინციპს ორი მაჩვენებლის ქონა ერთი ბრუნვისათვის? აქი ქართულში ერთი ბრუნება გვაქვს, თითოეულ ბრუნვაში თითო ფორმანტია გამოყენებული ყველა სახელისათვის, ხოლო სადაც ერთი შეხედვით სხვაობაა (ძმაო! || ძმაგ! კაცო! ქვეყანაგ!), ორი სხვადასხვა მორფოლოგიური ოდენობა კი არა გვაქვს, არამედ ერთი და იმავე მორფოლოგიური მონაცემის ორი ფონეტიკური ვარიანტი (-ვ იგივე ო-ა, ფონეტიკურად დასუსტებული).

მაგრამ -ა და -დ ფონეტიკურად ერთმანეთს ვერ დაუკავშირდება: არც -ა მიიღება -დ-საგან და არც, პირუტყუ, დ --ა-საგან: ფონეტიკა ამათს ურთიერთობას ვერ გაარკვევს, ეს ორი სხვადასხვა აფიქსია.

ქართველური ენებიდან მხოლოდ -დ-ს სვანური უჭერს მხარს¹, ძველი ქართული ორივე მაჩვენებელს იყენებს: -ა-საც და -დ-საც; ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან მარტოოდენ -დ გვაქვს, მას აქ დუბლერი არ გააჩნია (ძმა-დ). თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან კი, როგორც ნორმა, ა + დ გვაქვს (კაც-ა-დ), მაგრამ აქაც მოიპოება ნაშთები, როგორც მარტოოდენ -ა-ს ხმარებისა (ჯოჯობეთ-ა, სალოცველ-ა, სადიდებელ-ა...), ისე მარტოოდენ -დ-ს გამოყენებისა (ბეთელმ-დ, სიონ-დ, ბეთელ-დ, ქარან-დ...).

მეგრულს თ-ც (-თ -დ) აქვს გამოყენებული და ო-ც (მეგრ. ო || ქართ. ა), ოღონდ სხვადასხვა ფუძესთან: თანხმოვანზე გათავებულთან -ო (კოჩ-ო — კაცად, მეზობელ-ო — მეზობლად), ხმოვანზე გათავებულთან -თ (ჯიმა-თ — ძმად, და-თ — დად...), მაგრამ ორივეს ერთად ხმარებას არა ვხვდებით: -ო-თ ამ ბრუნვაში მეგრულმა არ იცის (შდრ. ქართ. კაც-ა-დ და მეგრ. კოჩ-ო, ცოლ-ა-დ — ჩილ-ო...). ამგვარად, მეგრულში დაცულია ისეთი მდგომარეობა, რომელიც წინ უსწრებდა ქართულში კაც-ა-დ ტიპის ჩამოყალიბებას.

ეს ფორმანტები (-ა, -დ) კანურში არა ჩანს²; ეს გვაფიქრებინებს, რომ კანურისა და მეგრულის დიალექტური დიფერენციაცია მომხდარი ფაქტი იყო, როცა ბრუნვის ეს ფორმანტი ყალიბდება ქართულში და ჩნდება მეგრულში, როგორც გარდაქცევითი ბრუნვის აღმნიშვნელი. ამ დროისათვის მეგრულსაც და კანურსაც უკვე გააჩნდა მიმართულებითი ბრუნვა (კოჩიშა — კაცისკენ): ამიტომ უცხოა მეგრულში ამ წარმოებისათვის მიმართულებითის ფუნქცია.

უფრო რთული, მაგრამ არსებითად ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს სვანურში; სვანურსაც აქვს საგანგებო წარმოება მიმართულებითის ფუნქციით, -- იწარმოება ის -თე სუფიქსით: აგითე აჩად — შინისაკენ („სახლისაკენ“) წავიდა...

¹ -დ მაწარმოებელი სვანურს მოთბრობითისთვისაც აქვს, მაგრამ ეს -დ სხვა წარმოშობისა ჩანს; იგი ორ ქართულს სახელში შემონახულ -ნ-ს (მან-ნ, ვი-ნ) კორელატია. საკითხს სპეციალური განხილვა სჭირდება.

² არ არის მოსალოდნელი იქაც ყოფილიყოს და შემდეგ დაეკარგოს კანურს.

როგორია ისტორიული ურთიერთობა ამ ორი ფორმანტისა: *ქარაქტული* -დ და -ა ფორმანტების შეფარდებითი წონის გასათვალისწინებლად უნდა მოვიგონოთ, რომ -დ ქართულშიაც არის, მეგრულშიაც (-თ-ს სახით) და სვანურშიც, ა-კი ქართულსა და მეგრულს აქვს -ო-ს სახით, მაგრამ სვანურს კი — არა...

მეორე მხრივ, -ა ფორმანტი დაუხვდა -დ ფორმანტს თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან, და დ-ს მოცილეობა ამგვარ ფუძეებთან (ბეთლემ-დ ტიპი!) მისი დამარცხებით გათავდა. ეს ცხადყოფს ა-ს სიძველეს. ყოველ შემთხვევაში, არც ერთი აფიქსია ჩვენი ენებისათვის შემთხვევითი და არც მეორე. ორივე დამახასიათებელია ქართველური ენების ძველი ვითარებისათვის. ეს ორი აფიქსი ქართველურ ენებში ორ სხვადასხვა ენობრივ ფენს განეკუთვნება. მათგან გარდაქცევითი ბრუნვის -დ ქართველურ ენებში ააშკარავენ იმ ფენას, რომელიც ხალღურისათვის (ურარტულიათვის) არის დამახასიათებელი.

ხალღური (ურარტული) ფორმანტი, რომელიც ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს, არის *edi* (-ედი); მას ი. ფრიდრიხი გამოყოფს, როგორც მიმართულებითი ბრუნვის (*Richtungskasus*) მაწარმოებელს ხალღურში: „მიმართულებითი ბრუნვა კითხვანზე „სად?“ „საით?“ მხოლოობითში იძლევა -*edi* (-ედი) სუფიქსს. განსაკუთრებით ეს ცხადია -ა და -უ ფუძეებთან: *kiuraedi* „მიწისაკენ“ (ფუძე *kiura*), *KUR Manaidi* „მანას ქვეყნისაკენ“¹, *KUR Bustuedi* „ბუშტუს ქვეყნისაკენ“². ი-ზე დაბოლოებულ ფუძეებთან ფუძის ბოლოკიდურ ი-სა და სუფიქსის თავკიდურ ე-ს შერწყმა იძლევა ე-ს: *ebanedi* „ადგილ“, „ქვეყანად“ (ფუძე *ebani*), *d Haldedi* „ხალდისაკენ“ (იხ. J. Friedrich: *Einführung ins Urartäische Leipz.*, 1933, § 62, გვ. 13).

მრავლობითში იმავე ბრუნვისათვის ზოგჯერ იგივე სუფიქსი გვაქვს, რაც მხოლოობითში, ოღონდ ა-ს წამძღვარებით, ჩვეულებრივ კი სულ სხვა სუფიქსი -*aste*-ო (-ასტე), ამბობს ი. ფრიდრიხი (იქვე § 63).

ისეთ შემთხვევებს, როდესაც მიმართულებითის ნიშანი მხოლოდ -*di* სახით არის წარმოდგენილი, ი. ფრიდრიხი ხსნის ფონეტიკურ ნიადაგზე *ai*-ს და ა-ს მონაცვლეობით: *KUR Biainaidi* || *KUR Bianaidi* || *KUR Bianadi*... (იხ. იქვე, § 18a, გვ. 4).

რა აქვს საერთო ამ ბრუნვასთან ჩვენი ენების დ-ს? ხალღურში (ურარტულში) ესაა მიმართულებითი ბრუნვა, ქართულში — გარდაქცევითი, იქ მას აწარმოებს -ედი, აქ კი მხოლოდ -დ?

რაც შეეხება მნიშვნელობას, უკვე ვიცით, რომ ძვ. ქართულში გარდაქცევითი ბრუნვის ერთი მთავარი ფუნქცია იყო მიმართულების აღნიშვნა (და სხუანი იგი მთად კერძო ივლტოდეს... დაბად. წიგ. I, თ. 14₁₀₋₁₁... და წარვიდეს ქყნად ფილისტიმედ... იქვე, თ. 21₂₂₋₂₃... რქს მიეახლა ეგვკტედ... იქვე, თ. 12₁₁₋₁₂... სხვა მაგალითები იხ. აქვე, გვ. 13, 14, 16).

მართალია, ახალ ქართულში ეს ბრუნვა ასეთი მნიშვნელობით არ იხმარება, მაგრამ სწორედ ისაა განსაკუთრებით ფასეული, რომ მიმართულებითის

¹ ძვ. ქართულით: „მანას ქვეყანად“...

² ძვ. ქართულით: „ბუშტუს ქვეყანად“ (მაგ. წარემართა).

³ ძვ. ქართულით „ხალდედ“.

მნიშვნელობა ამ ბრუნვას სწორედ ძვ. ქართულში ჰქონდა, რომელიც მნიშვნელობის სულს ახასიათებს და შემდეგ განვითარებული, მეორეული ფუნქცია არ არის, ე. ი., რაც უფრო ვუახლოვდებით ძველს ვითარებას, მით უფრო მატულობს მსგავსება (და არა პირუკუ!).

რაც შეეხება ბრუნვის მაწარმოებლებს, სხვა მკვლევრები — აკად. ნ. მარი, აკად. ი. მეშჩანინოვი მიმართულებითი ბრუნვისათვის -di-ს გამოყოფენ (იხ. Н. Марр. Надпись Сардура II сына Аргивития в Даш-керпи на Чалдырском озере. Петрогр. 1919, გვ. 28—29. — И. Мещанинов: Язык Ванской клинописи II: Структура речи, Ленингр. 1935, გვ. 157, 160). ი. მეშჩანინოვი სრულიად კატეგორიულად აცხადებს: „ხალდურს ენაში სავესებით ზუსტად დასტურდება მიმართულებითი ბრუნვის დაბოლოება — di“ (გვ. 157, იხ. აგრეთვე გვ. 160)... აკად. ნ. მარისა და აკად. ი. მეშჩანინოვის შეხედულება ამ დაბოლოების შესახებ იმ მხრივია საგულისხმო, რომ სხვადასხვა თვალსაზრისზე მდგომ, სხვადასხვა წესებით მომუშავე მეცნიერთა დასკვნა არსებითად ერთნაირ შედეგს გვაძლევს. ეს კი მნიშვნელოვანია, თუ მოვიგონებთ, რომ არიან ისეთი მეცნიერებიც, რომლებიც მიმართულებითი ბრუნვის საკითხს ხალდურში სულ სხვაგვარად უყურებენ¹.

თუ მიმართულებითი ბრუნვის დაბოლოების (-edi) ხმოვანთა საკითხს თვით ი. ფრიდრიხის შეხედულების ნიადაგზე განვიხილავდით, ჩვენს ყურადღებას მიიქცევდა ორი ადგილი ი. ფრიდრიხის გამოკვლევისა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ -edi (-ედე) ფორმანტისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ხმოვნებს კი არა აქვს, არამედ თანხმოვან -d-(-დ-)-ს. სახელდობრ: 1. ი. ფრიდრიხი თვითონ შენიშნავს, რომ „მიმართულებითი ბრუნვის ფორმანტი“ -idi (-იდი) საბითაც იწერებაო (§ 62, გვ. 13, შენიშვნა 1); 2. მიმართულებითის ამ -edi- ფორმანტს ის უკავშირებს ინფინიტის მაწარმოებელ -de-ს: „ინფინიტის უნდა ბოლოვდებოდეს -de-თი და უნდა გვეკონდეს წარმოდგენილი ფორმაში arede „მიცემა“ (-zu geben- ფუძისაგან -aru). თუ ეს ფორმა სწორად არის გაგებული -ede კავშირში იქნება სუფიქსთან -edi (იქვე, § 37, გვ. 8).

ი. ფრიდრიხის ეს ვარაუდი ჩვენთვის ორი მხრით არის საინტერესო; ჯერაა და, მკვლევარი აქ ერთმანეთს უკავშირებს ისეთ აფიქსებს — -edi (|| idi), ede || de, — რომელთაც უცვლელ ინგრადიენტად მხოლოდ -დ მოეპოვებათ; თუ ეს შესაძლებელია ერთსა და იმავე ენაში, მით უფრო მეტს განსხვავებას აიტანს ორი ენის მასალებში დადასტურებული საერთო მაჩვენებელი. ესე იგი, არაფერი შეუძლებელი არ არის

¹ წამოყვებელია, მაგალ., დებულება, რომ ხალდურში მიმართულებითის ნიშანია — e (იხ. ვერნ. «Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientales», vol. 32, № 1, Paris. 1935, გვ. 40); მასვე აქვს დანიშნულებითისა და ლოკატივის ფუნქცია: de (-edi) კი წარმოადგენს თანდებულს, დანიშნულების აღსანიშნავად ნახმარს (იხ. იგივე ვერნ. ტ. 30, № 1 (1933 წ.), გვ. 28). სემიტოლოგმა დოკ. გ. წერეთელმა ყურადღება მიაქცია იმ დამთხვევას, რომელსაც ასეთ შემთხვევაში მივიღებდით ხალდურის -e-სა და ჩვენი მიმართულებითის მეორე მაწარმოებელ -a-ს შორის. ქართველურ ენებში ასეთ ვარაუდს დიდი სიმძლეები ელოდება.

იმაში, რომ ხალღურში მიმართულებითისათვის სპეციფიკურ ფენომენულად დაესახოთ¹.

შემდეგ: ი. ფრიდრიხი შესაძლებლად თვლის დააკავშიროს ინფინიტური და მიმართულებითი ბრუნვა. ასეთი რამ ძვ. ქართულშიც დემონსტრაციულად წარმოგვიდგება (... ისე გიღირდა ყოფად და იგი არა დატყვევებად... პადიშის ოთხთავი, მათე, თავი XXIII, მ. 23... Haec oportuit facere et illa non omittere... Сие надлежало делать и то не оставлять... და ვერვინ შემძლებელ იყო მიგებად მისა არცა იკადრა ვინ მიერთვან კითხვად მისა არლარა... იქვე თავი XXII, მ. 46... Et nemo poterat ei respondere quicquam neque ausus fuit quisquam ab illo die amplius eum interrogare... И никто не мог ему отвечать ни слова и с того дня никто уже не смел спрашивать его...).

ხალღურში მიმართულებითისა და ინფინიტურის დაკავშირება ი. ფრიდრიხისათვის მხოლოდ შესაძლებლობაა, ძვ. ქართულში კი მიმართულებითისა და ინფინიტურის ამ ჩანასახის ანალოგიური კავშირი უდაო ფაქტია. ეს გარემოება ი. ფრიდრიხის ვარაუდსაც მხარს უჭერს, ძვ. ქართულისა და ხალღურის სამიმართულებო ნაწილაკების დაკავშირების სასარგებლოდაც ლაპარაკობს².

კავკასიური ენებიდან ხუნძურში (ავარულში) ფართოდ არის გამოყენებული -და, -დე მაწარმოებლების მქონე ლოკატივები. პირველი წარმოება მიუგებს კითხვაზე სად? მეორე — საით? „რისად“? მაგალითად: ბაზარ (ბაზარი), ბაზარ-ალ-და (ბაზარზე)... ბაყ (მზე) — ბაყ-ალ-და (მზეზე), რაკ (გული) — რაკ-ალ-და (გულში, გულზე)... ვაც (ძმა): ვაც-ას-და — ძმაზე... ვაც-ას-დე — ძმისაკენ, უფრო ზუსტად „ძმისად“: დიცა აბუნა ვაცასდე — მე ვუთხარი ძმას („მე ვთქვი ძმისად“)... დუნ ინა მაყარდე — მე წავალ მთაში... თუ -დე-ზე დაბოლოებულ ფორმებს დამატება -კუნ, მივიღებთ მიმართულების აღნიშვნას: ინა ვაც-ას-დე-კუნ — წავალ ძმისაკენ, ინა მაყარ-დე-კუნ — წავალ მთისაკენ (იხ. II. Услар. Этногр. Кавказа. III. Аварский язык, Тифл. 1889, § 59, 60, გვ. 68—77). ზოგ ხუნძურ თქმაში -და, -დე-ს ენაცვლება -ტა, -ტე... ასეა, მაგალითად, გუმბეტში: განჭიტა — ნაცვლად — განჭიტა-სი — ქვაზე (იხ. იქვე, § 59, გვ. 69).

აქვე შევნიშნავთ, რომ დაბოლოება -ე ხუნძურში აღნიშნავს მიმართულებას (კითხვაზე — საითკენ?) სხვაგვარად ნაწარმოებ ლოკატივებშიც: ვაც-ას-უე (ძმასთან) — ვაც-ას-უე-ე (ძმისაკენ), ვაც-ას-უტლ (ძმის ქვეშ) — ვაც-ას-უტლ-ე („ძმის ქვეშისაკენ“)... მაშასადამე, -და, -დე მაჩვენებლებში დ-ს ხმოვანი დაერთვის და მიმართულების აღნიშვნაც მას ეკისრება.

აკად. ნ. მარმა ხუნძური -და, -დე ლოკატივი ხალღურს დაუკავშირა: „სომხეთის ფარგლებში სრულებითაც არ იყო უცხო მოვლენა სწორედ ამ ბრუნვის ფორმის გამოყენება მიმართულებითისათვის, მასთან ყველა სახელებში,

¹ ქართულის მაგალითში: „დავებტები ცალ-ადა“-ში, როგორც ვიცი, არც ისე ადვილი აღმოჩნდა ბრუნვის ნიშნის გამოყოფა. ქართული ზომ ცოცხალი ენაა და აქ ამ თეორიისათვის შეუდარებელი უკეთესი პირობებია.

² ზემოთ (იხ. გვ. 15) აღნიშნულია, რომ ინფინიტურის ამ ჩანასახის საკითხი ძვ. ქართულში ცალკე გვექნება განხილული.

როგორც ეს ხუნძურში გვაქვს, და არა მხოლოდ ზმნისართულს ვამჩნევთ ასე, მაგალ., განსაკუთრებით საინტერესოა აღვნიშნათ მიმართულებითი ბრუნვის წარმოება ხალღურს ენაში, ვანის შეფეთა ლურსმულ ძეგლებში: ხალდი + ე + დი ხალდისაქენ, ბიანა-დი resp. ბიანა-დი და ბიანა-დი ბიანაში, ბიანისკენ“... (იხ. „Непочатый источник истории Кавказского мира“, Изв. Ак. Наук, 1917, გვ. 310).

ამავე ხუნძურ -და, -დე-ს პოულობდა აკად. ნ. მარი ქართ. ზმნისართში „სადა“ და თანდებულებში მ-დე || მ-დი: სანამ-დი, მანამ-დი, სახლამ-დი... და გარდა ამისა სვან. -თე-ში, ჭან. -თე-ში (იქვე, გვ. 309). ყველა ამ შემთხვევაში დალისტინის ენათა ნორმებია მოწოდებული გაარკვიოს საკითხი („лезгинскими нормами объясняются некоторые особенности в грамматике или армянского или грузинского языка“... იქვე, გვ. 309).

ხუნძურისა და ქართველური ენების ზემოხსენებულ ურთიერთობის შესახებ შემდეგი უნდა ითქვას:

1. ჭანური -თე (ზუსტად: -ითე) მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანია (კოჩითე, ჯუმათე — კაცით, ძმით) და ლოკატივებთან დაკავშირებით ისევე არაა მოსატანი, როგორც ქართული მოქმედებითი (ეს უკანასკნელი არც აქვს აკი მოხსენებული აკად. ნ. მარს!).

2. სვან. -თე მნიშვნელობით მეტ-ნაკლებად უდგება ხუნძურ -დე-ს, — ისიც მიმართულებითია, მაგრამ საეჭვოა, რომ იგივე მონაცემი იყოს: სვანურში დ-ს თ-დ გადაქცევისათვის საფუძველი არა გვაქვს. ბოლოკიდური დ-ც კი არ ცვლილა -თ-დ (შდრ. სვ. ხუარიდ, ხარიდ — ქართ. ვართ, ხართ...); მით უფრო ძნელი წარმოსადგენია, რომ ხმოვნის წინ მომხდარიყო ეს...

3. სახლა-მ-დი-ს -დი და ხუნძური ლოკატივის -დე შეიძლება ერთმანეთს შევედაროთ, თუ ხუნძურის ამგვარ წარმოებას (ვა-ც-ას-დე...) მივიჩნევთ თანდებულთან ბრუნვად: ასეთი რამ არ არის გამორიცხული, რა თქმა უნდა. ოღონდ მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ ხუნ. ლოკატივის -და, -დე-ში ხმოვნები სპეციფიკური საამნაწილაკო არ არის, ისინი სხვა ლოკატივებშიც გვაქვს მაშინ, როდესაც ქართულში, არავის დაუმტკიცებია (და არც უთქვამს), რომ თანდებულ მ-დე || მ-დი-ს ხმოვნები (-ე || -ი) ასეთ ცვალებად ინგრედიენტებს შეიცავდეს. მერე კიდევ: თუ ხუნძ. ლოკატ. -და, -დე თანდებულთან ბრუნვად გავიგეთ და ქართულ თანდებულთან „სახლა-მ-დი“-ს დავუკავშირეთ, ხალღურისა და ხუნძურის დაკავშირება მოიხსნება: ხალღურში მიმართულებითი აკად. ნ. მარის გაგებით თანდებულთან ბრუნვა არაა¹.

4. სა-და-ს-და და ხუნძ. ლოკატივის -და ერთ სიმბრტყეზე არ დაისმის: ქართულში ეს -და ნა-ს კორელატია: შდრ. სა-და, სა-ნა (დიალექტ.), სა-და-მდის, სა-ნა-მდის... ეს -ნა სხვაგანაც გვაქვს და გარკვეულ ნაცვალსახელურ დეტერმინანტად გვევლინება...

¹ სამაგიეროდ, ვინც ხალღურის მიმართულებით თანდებულთან ბრუნვად მიიჩნევს, მისთვის არავითარი დაბრკოლება არ იქნებოდა ეს მიმართულებითი დაკავშირებინა ხუნძური ლოკატივისათვის და ქართული თანდებულთან მიმართულებისათვის.

5. დასასრულ, კითხვა იმის: რატომ ლეკური ენების მონაკვეთი და აიხსნას ქართული და სომხური და არა პირუტყე: სომხურითა და ქართული ლეკური, ანდა კიდევ, ხალღურით — სამივე? ასეთი უპირატესობა ლეკურ ენებს ამ შემთხვევაში არა აქვთ.

მ-დე, მ-დი-ს შესახებ მსჯელობისას აკად. ნ. მარი ვაკვრით, შენიშვნაში ქართული მიმართულებითი ბრუნვის **დ-საჲ** იგონებს: „ამ დაბოლოების (-დი) გადანაშთი, უხმოვნო, ჩვენა გვაქვს **დ-ს** სახით რთულ მიმართულებითში: სახლ-ა-დ, ხოლო არქაულად ძველს სალიტერატურო ქართულში და უბრალო მიმართულებითში: იერუსალემ-დ, რაიც თავის მხრივ კავშირშია სათანადო ბრუნვის **დ-თი** წარმოებასთან სვანურში“ (იქვე, გვ. 309, შენიშვნა 2).

სამწუხაროდ, აკად. ნ. მარს არაფერი აქვს ნათქვამი იმის შესახებ, თუ როგორ შეიძლება **მ-დე** || **მ-დი** თანდებულისაგან ქართულში მიგველო -**დ** მიმართულებითი ბრუნვისა. ამის გარეშე კი (**მ**)-**დი-ს** გათანაბრება მიმართულებითი ბრუნვის -**დ**-სთან არაფრით მართლდება: ორივე ერთდროულად გვხვდება, ერთი ბრუნვის ნიშანია, მეორე — თანდებული, ერთი დაერთვის მეორეს: სახლ-ა-**დ-მ-დე** (სახლამდი)... დაუჯერებელია, რომ ერთ სიტყვაში ორჯერ ზედიზედ ერთი და იგივე ნაწილაკი მოგვევლინოს სხვადასხვა ფუნქციის მქონედ.

ამრიგად, ხუნძურის -**და**, -**დე**-სთან ხალღურის დაკავშირებით, ხოლო იმავე ხუნძურის -**და**, -**დე**-სთან ქართული თანდებულისეული **დი-ს** (სახლამ-**დი**) დაკავშირებით, აკად. ნ. მარმა გარდაქცევის (მიმართულებითის) -**დ** დააშორა, როგორც ხუნძურს, ისე ხალღურს. არც აკად. ნ. მარს, არც აკად. ნ. მეშჩანი-ნოვს არ უცდიათ გავრკეპით ქართულის მიმართულებითის -**დ**-ს ურთიერთობა ხალღურის მიმართულებითის **დ**-სთან.

ეს არაა შემთხვევითი. ეს გამოიწვია იმან, რომ აკად. ნ. მარს მიმართულებითის „სახლ-ა-დ“-ში ბრუნვის ნიშნად **ა** მიაჩნია (მიკემითის მაჩვენებელი), **დ-კი** თანდებულად აქვს გამოცხადებული. როგორც ცნობილია, იაფეტური თეორიის თვალსაზრისით **დ**-შუქლებელია დავსახოთ ბრუნვის ნიშნად: ფორმანტად შეიძლება გვექნოდეს ხმოვანი და არა თანხმოვანი; ამას ავალებს მას სემიტურთან ქართულის ნათესაობის დებულება; თანხმოვანი თუა, ის ბრუნვის ნიშანი ვერ იქნება. ამიტომაც **დ** თანდებულებშია გადარიცხული.

ჩვენთვის საინტერესოა ფორმანტის ხალღურთან დაკავშირებაზე როცა ვლაპარაკობთ, გვერდს ვერ ავუხვევთ სომეხ ენათმეცნიერის გრ. ხაფანციანის ნაშრომში ვაკვრით გამოთქმულ ორ მოსაზრებას: 1. „ურარტულის (ე. ი. ხალღურის — ა. ჩ.) ბრუნვის ნიშანი **-di** (-დი — მიმართულ.) ისევე, როგორც **-ნი** მიკემითისა აკავშირებს ამ ენას ქართულ-მეგრულ ენებთან, ხოლო ბრუნვის ნიშანი **უე** (|| **უე**) ჩვენ უნდა შევეუბირისპიროთ ხურიულ „**-უე-ს**“-ო, ამბობს ის (იხ. „Общие элементы между урартским и хеттским языками“, Эрив. 1936, გვ. 21). სამწუხაროდ, არაფერია ნათქვამი, ქართულისა და მეგრულის რა მოვლენებთან აკავშირებს ავტორი ზემოხსენებულ ბრუნვის ნიშნებს და რა მოსაზრებათა მიხედვით... 2. „ურარტულის **-di** ჩვენის აზრით ყოველთვის წმინდა მიმართულებას არ გამოხატავს, არამედ ზოგჯერ უახლოვდება ჩვეულებრივს მიკემითსო“ (გვ. 62)... საინტერესოა, რომ ძვ. ქართულის მიმართულებითის

არა ერთი შემთხვევა გადმოიკემა ამჟამად თანდებულებანი თუ ^{ქართული} მიცემითით (შევიდა აბრაჰამ ეგვიპტედ... დაბად. წიგნი I, თავი 12, ეგვიპტედ... ეგვიპტეში... ახ. ქართ. გაემგზავრა ქალაქს... აქ მიცემითი მიმართულებითის ფუნქციის მქონეა... ამგვარი მაგალითებიც გვქონდა მხედველობაში, როცა ვამბობდით: „მიმართულებითს აქვს ერთგვარი ფუნქციონალური კავშირი მიცემითთან“-თქო (იხ. ზევ. გვ. 20)...

საქმის ობიექტურ ვითარებას არ გამოხატავს, როცა იმავე წიგნის დასკვნითს ნაწილში გრ. ხაფანციანი აყენებს დებულებას: „უ რ ა რ ტ უ ლ შ ი კ ა ე - კ ა ს ი უ რ ჩ ო ნ ჩ ხ ს , რ ო გ ო რ ც მ ი ს გ ა ნ მ ს ა ზ ლ ვ რ ე ლ მ ო მ ე ნ ტ ს , ჩ ვ ე ნ ვ ე რ ვ პ ო უ ლ ო ბ თ ო“ (იქვე, გვ. 67). ეკამათება რა აკად. ი. მეშჩანინოვს გრ. ხაფანციანი შენიშნავს: ქართველური ენები ლამის არის ყველა ენის საფუძვლად გამოაცხადონ ალქიმიური ოთხი ელემენტის საფუძველზე; კავკასიურ ენებთან სხვა ენების დაკავშირება ამ ოთხი ელემენტის მეოხებით ხდება! (იხ. გვ. 65)...

სამართლიანი საყვედურია! ოთხი ელემენტის მეოხებით დამტკიცებული დამტკიცებულად ვერ მიიჩნევა. ამგვარი საშუალებით მტკიცებას შეუძლია მხოლოდ სახელი გაუტეხოს თვით დასამტკიცებელ პრობლემას: რაკი მის საშუალებით ყველაფერი „მტკიცდება“, ობიექტურად ის არაფრის დასამტკიცებლად არ გამოდგება. ალქიმიის უარყოფა კანონიერია, მაგრამ „ქიმი“ ალქიმიისათვის პასუხს ვერ აგებს, და არა „ალქიმიურად“, არამედ „ქიმიურად“ კავკასიური ენები და მათ შორის ქართველური ენები წინა-აზიის ძველი ენებისაყენ რომ იყურებიან (თუ პირუქუ!) ამას ხომ არაიადეტიდოლოგებიც, არაკავკასიელებიც არ უარყოფენ, ამას თვით ავტორიც (გრ. ხაფანციანი) არ უარყოფს, როცა იმავე ნაშრომში წერს, „ძველი ენების პრობლემათა გასარკვევად სომხური (არაინდოევროპული ფენისა) და ქართული ენა მდიდარ მასალებს გვაწვდის, თუმა საკითხს არ ამოსწურავსო“ (გვ. 59). არა ინდოევროპული ფენა სომხურისა და ქართული — ორივე კავკასიური ენების სამყაროა.

რაც შეეხება საკითხის ამოწურვას, ეს, რა თქმა უნდა, დაბრკოლებებს ხვდება. ხალღურის ხაზით ეს დაბრკოლებები მასალათა შედარებითს სიმცირესა და ერთფეროვნებაში გამოიხატება და ამ მასალათა გადმოცემის ტექნიკასა და ინტერპრეტაციას უკავშირდება (მკვდარ ენათა მონაცემების ინტერპრეტაციის სიმწიფე ცნობილია). ქართველურისა და სხვა კავკასიური ენების ხაზით კი, პირიქით, მასალათა ამოურწყავი სიუხვე-მრავალფეროვნება და ამ მასალათა შესწავლელობაა ის მთავარი დაბრკოლება, რომელიც კვლევა-ძიების სწორად წარმართვას ხელს უშლიდა და უშლის. ეკვი არაა, რაც უფრო მეტად (რა თქმა უნდა, ზუსტად, მეცნიერულად და არა ალქიმიურად!) იქნება შესწავლილი ქართველური და სხვა კავკასიური ენების ისტორია, მით უფრო ნათელი გახდება წინა-აზიისა და შუამდინარის ზოგი მკვდარი ენების მჭიდრო, ორგანული კავშირი ამ ენებთან, კავშირი არა მხოლოდ ლექსიკურის, არამედ აგებულების პრინციპებისა და აგებულების მასალის მხრივ; და ეს კი არის სწორედ არსებითი ენათა გენეტური ურთიერთობისათვის.

გარდაქცევითი (მიმართულებითი) ბრუნვის ფორმანტების თვალსაზრისით, თველურ ენებში და ერთი ამ ფორმანტთაგანის კავშირი ხალდურ მიმართულებითთან ერთ-ერთი ფაქტია ქართველური ენებისა და ხალდურის ურთიერთობის ხაზით. რამდენადაც ხალდურში მიმართულებითი ბრუნვის საკითხი გაგებულა ისე, როგორც ეს ესმის ი. ფრიდრიხს (და ზოგ სხვა მეცნიერსაც — აკად. ნ. მარს, აკად. ი. მეშჩანინოვს), ქართველურისა და ხალდურის შეხვედრა აქ, დადასტურებულად უნდა ვცნოთ: ამ ფორმანტის აგებულებაა და ფუნქციაა ორივე შესადაარებელ სინამდვილეში, აგრეთვე ამ ფორმანტის ისტორია ქართველურ ენებში — ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს.

ფორმანტის ხაზით შეხვედრა გაცილებით უფრო დამახასიათებელია ამ ენათა ურთიერთობისათვის, ვინემ ასეული საერთო სიტყვის ქონა; ქართულში მრავალი სპარსული სიტყვა მოიპოება, ისეთი „არსებითი“ სიტყვებიც კი, როგორცაა „ფანჯარა“, „ოთახი“, „იატაკი“, „ნიადაგი“, „ჩაჩჩო“, ... მაგრამ არც ერთი ფორმანტი... ლექსიკური მარაგის ხაზით შეხვედრა კულტურულ-ეკონომიურ ურთიერთობას ემყარება. ეს ურთიერთობა შეიძლება იყოს უშუალოცა და მრავალგზის გაშუამავლებულიც. არაბული „საათი“, რუსული „სამოვარი“ ქართულმა უშუალო ურთიერთობის პროცესში შიილო ამ ენებიდან, ინგლის. „კომბაინი“, ამერიკ. „თამბაქო“ იმავე ქართულში გაშუამავლებულია მრავალი ენით. ლექსიკური შეხვედრები კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა, მაგრამ ენათა გენეტური ურთიერთობის გასარკვევად მხოლოდ მაშინ გამოდგება, თუ ნასესხები არ არის, არამედ საერთო კუთვნილებას წარმოადგენს (ან ერთნაირს, ანდა კანონზომიერად სახეცვლილს).

ფორმანტის ხაზით შეხვედრა კი ან ენათა წარმოშობითს ერთიანობას მიეწერება (ერთი ენის დიფერენციაციით მიღებულ ენებში) ანდა ენათა შეჯვარებას. სწორედ ეს უკანასკნელი შესაძლებლობა გვაქვს მხედველობაში, როცა ქართველური ენებისა და ხალდურის ურთიერთობის შესახებ ვლაპარაკობთ. გარდაქცევითი (მიმართულებითი) ბრუნვის ისტორია ქართველურ ენებში გვაფიქრებინებს, რომ ქართველურ ენებში ჩამარხულია მთელი ენობრივი ფენა¹, რომელიც მას აკავშირებს ხალდურთან.

¹ ანალოგიური ფენა უნდა ვივარაუდოთ ხუნძურისათვის, უკეთეს აღმოჩნდება, რომ ხალდურის მიმართულებითი ბრუნვა თანდებულაწი ბრუნვაა და -edi (-ედი) არის თანდებული. მაშინ იგივე მოვლენა ქართულში -(მ)-დე თანდებულთი იქნებოდა წარმოადგენილი.

АРН. ЧИКОБАВА

ОБ ОБРАЗОВАНИИ, ЗНАЧЕНИИ И ИСТОРИИ НАПРАВИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

1. Из падежей грузинского языка, кроме повествовательного падежа, не имеет соответствия в русском и других европейских языках также направительный падеж.

Термины для обозначения других падежей в груз. яз. являются точным переводом традиционной номенклатуры в том виде, в каком она установилась в латинской грамматике.

Для направительного же падежа, поскольку приходилось устанавливать новый термин, в грузинской грамматической литературе были предложены: модальный, превращательный, страдательный, направительный...

Исходя из функций этого падежа было бы правильно обозначить его термином «трансформативный» падеж. Термин «направительный», обозначая одну из основных функций этого падежа в древнегрузинском литературном языке, связан с определенными неудобствами, поскольку в сванском языке, а также в мингрельском диалекте занского языка имеются, как трансформативный падеж, так и направительный, по существу отличный от первого (мингр. трансформ. კობ-ო *koč'ho* — направит. კობ-იჭა *koč'ich-a*).

На основании сравнительного анализа данных картвельских языков выясняется, что исторически показателями трансформативного падежа в картв. языках служили два форманта *-a* и *-d*.

Из них в сванском используется только *d*, в древнегрузинском *-a*, *-d* и их комбинация *-a-d*; при основах с исходом на гласный только *-d* (ძმა-დ *dzma-d*), при основах же с исходом на согласный, как *-d* (ბეთლემ-დ *Bet'lem-d*), так и *-a* (საბერძნეთ-ა *Saberdznet'-a*), оба пережиточно, обычно же — оба показателя вместе: *-a-d* (კატ-ა-დ *kat's-a-d*)...; в мингрельском *-d* видоизменилось в *t'* (ჯიმა-თ *djima-t'*), *-a* же представлен закономерным эквивалентом *-o* (კობ-ო *koč'ch-o*); таким образом, оба показателя используются отдельно; в чанском трансформативный падеж не получил развития.

С использованием эфпатического *-d* в грузинском получаются показатели *-da* || *-t'a*... *-a-da* || *a-t'a*.

В виду того, что в картвельских языках, являющихся в основе агглютинативными, для каждого падежа используется только по одному форманту, наличие двух различных показателей с необходимостью ставит вопрос о принадлежности этих показателей двум лингвистическим слоям, прослеживаемым в картвельских языках и по другим морфологическим категориям.

Тот факт, что формант *d* является в сванском и грузинском языках или единственным или одним из основных показателей трансформативного

падежа свидетельствует о наличии в картвельских языках ^{სადა (სადა) (სადა) (სადა)} ~~с~~ ^{სადა (სადა) (სადა) (სადა)} ~~этого~~ ^{სადა (სადა) (სადა) (სადა)} ~~слоя~~, генетически связанного с урартским (халдским) ^{სადა (სადა) (სადა) (სადა)} ~~языком~~, в котором даже наиболее осторожные в своих выводах ученые (как напр. И. Фридрих) устанавливают направительный падеж с показателем *-di*, в каковом показателе специфическим можно признать *-d-*, исходя из общего понимания свойств этого показателя у И. Фридриха же¹.

Из живых кавказских языков те же показатели фигурируют в аварском языке в определенных видах локатива (*-da*, *-de*), но приходится отметить, что в аварском все локативы вторичного образования и не исключена возможность, что они являются послеложными падежами на подобие грузинского ქალაქა-მ-დე || ქალაქა-მ-დი *k'alak'a-m-de* || *k'alak'a-m-di* (—до города).

Вышеозначенная встреча урартского (халдского) и картвельских языков не в лексической, а в морфологической плоскости не нашла должной оценки в яфетидологической литературе в виду ошибочного понимания² в ней природы картвельских языков, понимания, а priori исключавшего возможность признания в согласном (в данном случае — *-d*) форманта.

ARX. TCHIKOVAVA

*FORMATION, SIGNIFICATION ET HISTOIRE DU CAS
ALLATIF (DIRECTIF) DANS LA LANGUE GÉORGIENNE
(RESUME)*

Le cas allatif (directif), ainsi que le narratif n'ont de cas correspondants ni dans la langue russe, ni dans d'autres langues européennes.

Les termes, signifiant les autres cas de la langue géorgienne représentent la traduction exacte de la nomenclature traditionnelle, ainsi qu'elle a été constituée dans la grammaire latine.

Quant au cas allatif (directif), tant qu'il fût nécessaire d'établir un nouveau terme, la littérature de la grammaire géorgienne en donna quelqu'uns, dont nous citerons: modal, transformatif, passif, allatif (directif)...

Les fonctions de ce cas nous font supposer que le terme «transformatif» serait le plus exact.

L'emploi du terme «allatif» (directif), indiquant une des fonctions essentielles du cas dans l'ancien géorgien littéraire, soulève quelques difficultés,

¹ Акад. Н. Марр, а вслед за ним акад. И. Мещанинов окончание направительного падежа в халдском яз. считают *-di*.

² Такое понимание базируется на тезисе о родстве картвельских языков с семитическими, выставленном Н. Марром еще в 1888 г. и по сие время остающегося непоказанным.

ქართულში

puisque la langue svane et le dialecte mégrélien de la langue სვანურში
 le cas transformatif, ainsi que l'allatif (directif), ce dernier 'étant,' au fond,
 tout différent du premier (mingr. კობ-ო kot'ch-o transformatif, კობიშა
 kot'ch-icha — allatif).

En nous basant sur l'analyse comparative des langues kartvéliennes, citées ci-dessous, nous voyons que les formants *-a* et *-d* avaient servi autrefois d'indices au cas transformatif.

La langue svane n'emploie que le formant *-d*, tandis que dans l'ancien géorgien on employait *a*, *d*, et leur combinaison *a + d*; dans les thèmes avec une désinence vocale on n'employait que le formant *-d*, mais dans les désinences consonnes — les formants: *-d* et *-a* (ბეთლემ-დ Bet'lem-d — საბერძნეთ-ა Saberdznet'-a, — les deux étant les restes...), et l'emploi des deux indices à la fois: *-a + d* était le plus usité.

Dans le dialecte mégrélien *-d* change en *t'* (ჯიმა-თ djima-t') l'indicateur *-a* est représenté par l'équivalent régulier *-o* (კობ-ო kot'ch-o); ainsi, on voit que les deux sont employés séparément; dans le dialecte tchane l'emploi du cas transformatif n'a pas eu de suite.

L'usage de l'*a* emphatique donne les indicateurs *-d (a) || -t' (a), -a + d || -a + t' a (a)*.

Vu qu'on emploie un seul formant pour chaque cas dans les langues kartvéliennes qui sont essentiellement agglutinatives, l'existence de deux différents indices impose la nécessité d'analyser l'origine de ces indices, appartenant à deux couches linguistiques que nous avons étudiées dans les langues kartvéliennes, ainsi que dans d'autres catégories morphologiques.

Le fait que le formant *-d* représente le seul ou l'un des indicateurs essentiels du cas transformatif dans les langues svane et géorgienne témoigne assurément de l'existence d'une couche linguistique dans les langues kartvéliennes, d'un couche qui, dans son origine, tient à la langue ourarte ou chalde, dans laquelle les savants les plus circonspects dans leurs conclusions (par exemple, J. Friedrich) constatent le cas transformatif avec l'indice *-edi*.

Parmi les langues caucasiennes vivantes c'est dans celle d'Avare que figurent les mêmes indices dans quelques aspects du locatif (*-da, -de*), mais il faut noter que dans la langue d'Avare tous les locatifs sont d'une seconde formation et, il est possible qu'ils soient des cas postpositifs, pareils au სახლ-მ-ღი saxla-m-di («jusqu'à la maison») géorgien.

La recontre des langues kartvéliennes avec celle d'Ourarte, dont nous venons de parler, n'a pas été appréciée à sa juste valeur dans la littérature japhétidologique, ce qui est dû à sa fausse conception de la nature des langues kartvéliennes.

De là, l'impossibilité de reconnaître l'élément morphologique dans la consonne (en ce cas dans la consonne *-ღ, -d*).

II. პოტენციალის კატეგორია ძართველურ ენებში

1. პოტენციალისი ზმნის კატეგორიაა; იგი შესაძლებლობას გამოხატავს; რამდენადაც ეს კატეგორია გრამატიკულია, შესაძლებლობაზე აფიქსები მიუთითებენ.

ქართველური ენებიდან პოტენციალისს მკვეთრად ჩამოყალიბებული სახე აქვს მეგრულში. აქ ეს კატეგორია ენებითი გვარის ზმნებით გადმოიკცემა; სათანადო ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიცა და ორპირიანიც. პირველში აღნიშნულია განყენებულად აღებული შესაძლებლობა, მეორეში — შესაძლებლობა გარკვეულ პირებთან დაკავშირებით, რომელთაც ის მიეწერება.

პოტენციალისი ერთპირიანი ზმნაა:

1. ი-ქარ-ე-(ნ) — შეიძლება (და)იწეროს, „იწერება“: „ამ ქალაღღზე მეღნით კარგად იწერება“
2. ი-თას-ე-(ნ) — შეიძლება (და)ითესოს, („ითესება“)...
3. ი-ნახე-ე-(ნ) — შეიძლება ირეცხოს, ირეცხება სარეცხი: წვიმის წყალში სარეცხი კარგად ირეცხება...
4. ი-კოფ-ე-(ნ) — შეიძლება დაკურიღიქნას...
5. ი-ყვიღ-ე-(ნ) — შეიძლება მოიკლას...

პოტენციალისი ორპირიანი ზმნითაა გადმოიკცემული:

1. მ-ა-ქარ-ე-(ნ) — მე შემიძღია ვწერო
გ-ა-ქარ-ე-(ნ) — შეღ შემიძღია წერო
ა-ქარ-ე-(ნ) — მას შეუძღია წეროს...
2. მ-ა-თას-ე-(ნ) — მე შემიძღია ვთესო
გ-ა-თას-ე-(ნ) — შეღ შემიძღია თესო
ა-თას-ე-(ნ) — მას შეუძღია თესოს...
3. მ-ა-ნახე-ე-(ნ) — მე შემიძღია ვრეცხო (სარეცხი)
გ-ა-ნახე-ე-(ნ) — შეღ შემიძღია რეცხო „
ა-ნახე-ე-(ნ) — მას შეუძღია რეცხოს „
4. მ-ა-კოფ-ე-(ნ) — მე შემიძღია (და)ვიკირო
გ-ა-კოფ-ე-(ნ) — შეღ შემიძღია (და)იკირო
ა-კოფ-ე-(ნ) — მას შეუძღია (და)იკიროს...
5. მ-ა-ყვიღ-ე-(ნ) — მე შემიძღია ვკლა
გ-ა-ყვიღ-ე-(ნ) — შეღ შემიძღია კლა
ა-ყვიღ-ე-(ნ) — მას შეუძღია კლას...

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, ერთპირიანი ზმნის პოტენციალის აწარმოებს **o**-თავსართი და **-ე**- ბოლოსართი: **o** — **-ე**; ორპირიანი ზმნის აწარმოებს **a**-თავსართი და **-ე**- ბოლოსართი: **a** — **-ე**.

ერთიკა და მეორეც ვნებითი გვარისაა, მაგრამ მეგრულს პოტენციალის შინაარს-მოკლებული ვნებითიც გააჩნია; ამ უკანასკნელს იგივე თავსართი აწარმოებს, რაც პოტენციალისში გვაქვს, ოღონდ ბოლოსართია სხვა (**-უ**). ამგვარად, სათანადო ვნებითების ფორმულაა მეგრულში: **o** — **-უ**; **a** — **-უ**:

1. **o**-თას-**ე**(**ნ**) — შეიძლება დაითესოს...
a-თას-**ე**(**ნ**) — შეუძლია თესოს.
o-თას-**უ**-**უ**(**ნ**) — ითესება...
a-თას-**უ**-**უ**(**ნ**) — ეთესება, მისთვის ითესება.
2. **o**-ნახვ-**ე**(**ნ**) — შეიძლება (გა)ირეცხოს სარეცხი...
a-ნახვ-**ე**(**ნ**) — შეუძლია რეცხოს სარეცხი...
o-ნახ-**უ**-**უ**(**ნ**) — ირეცხება...
a-ნახ-**უ**-**უ**(**ნ**) — ერეცხება, ირეცხება სარეცხი (მისი ან მისთვის).

ქანურს კილოში, რომელიც მეგრულ კილოსთან ძალიან ახლოს დგას, პოტენციალის არა აქვს საკუთარი წარმოება, განსხვავებული ჩვეულებრივი ვნებითისაგან. პოტენციალის მნიშვნელობით ეს ვნებითი გამოდის: **o**-ქარ-**ე**(**ნ**) — შეიძლება იწეროს (და: — იწერება)... **o**-თას-**ე**(**ნ**) — შეიძლება ითესოს (და: ითესება)... **a**-ქარ-**ე**(**ნ**) — მას შეუძლია წეროს... **a**-თას-**ე**(**ნ**) — მას შეუძლია თესოს... აქ მეორედმა მეგრული პოტენციალის ფორმები უცვლელად. ერთად ერთი ფონეტიკური განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ ბოლოკიდური **-ნ**-, მესამე პირის სუბიექტს რომ აღნიშნავს, ქანურში ყოველთვის ითქმის, მეგრულში კი დაჩრდილულია და მხოლოდ ხმოვნის წინ აღდგება. სპეციფიკური სავნებითო წარმოება ქანურში იშვიათია¹, ყოველ შემთხვევაში, ჯერ-ჯერობით დადასტურებულია მხოლოდ ცალკეული შემთხვევები.

ამგვარად, ის წარმოება, რომელსაც მეგრულში პოტენციალის მნიშვნელობა აქვს, ქანურში პოტენციალის ფუნქციებსაც ატარებს და ჩვეულებრივი ვნებითისას. ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ მეგრულშიაც ერთს წარმოებაში უნდა ყოფილიყო შეთავსებული ჩვეულებრივი ვნებითიკა და პოტენციალისიც; ამ წარმოების ძირითადი მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო პოტენციალისი; ჩვეულებრივი ვნებითი კი (**o** — **-უ**, **a** — **-უ**) დიფერენციალის გზით შემდეგ უნდა მიგველო.

2. როგორია მდგომარეობა ქართულში? თუ ჩვენი ზემოაღნიშნული მოსაზრებები სწორია, ქართულის სათანადო წარმოებაში უნდა მოველოდეთ პოტენციალის კვალს. საერთოდ, პოტენციალის კატეგორია ქართულში ა პრიორი მოსალოდნელია, რადგანაც არ არის არც ერთი სხვა ისეთი გრამატიკული კატეგორია, რომ ქართულს ჰქონდეს და მეგრულსა და ქანურს — არა ანდა

¹ ეს ცალკეული შემთხვევები, ქანურ ტექსტებში რომ გვხვდება, საკითხს დადებითად ვერ გადაგვაწყვეტინებს.

პირველ. ქართულის დამახასიათებელი გრამატიკული კატეგორიები მხოლოდ ქართულსა და სომხურს აქვს. მეგრულსა და ჰანურისათვის, აგრეთვე სვანურისათვის. ამიტომაც უნდა იქნას დადგენილი, რომ ქართული ენა ერთი და იგივე აქვს.

რა წარმოება შეეფერება მეგრ. და ჰანურ პოტენციალის ქართულში? **ი** — **ი**- ერთპირიანი ზმნებისათვის და **ე** — **ი**- ორპირიანი ზმნებისათვის. ამ წარმოებებელთაგან სუფიქსი **ი-ი** ახალ ქართულში შემონახულია მეორესა და პირველ პირში, მესამე პირში კი მის ადგილს **ა** იკვრს.

შდრ. ძვ. ქართ.

ე-ი-წერებ-ი

ი-წერებ-ი

ი-წერებ-ი-ს

ე-ე-წერებ-ი

ე-წერებ-ი

ე-წერებ-ი-ს

ახ. ქართ.

ე-ი-წერებ-ი

ი-წერებ-ი

ი-წერებ-ა

ე-ე-წერებ-ი

ე-წერებ-ი

ე-წერებ-ა

არის თუ არა რაიმე ნიშან-წყალი პოტენციალისა ამ წარმოებასთან დაკავშირებული? არის და არც თუ იშვიათად, ოღონდ პოტენციალის ნათლად არ იგრძნობა. შედარებით უფრო იშვიათია უდაო პოტენციალის მაგალითები, მაგრამ ასეთი მაგალითები ლიტერატურულს ძეგლებშიაც დასტურდება და სასაუბრო ენაშიც.

„ქალი ვინმე გიკითხავსო, ინახვისმცა ამირბარი“ (ვეფხისტყაოსანი, ტაეპი 339, ს. კაკაბაძის I გამოც.). „ინახვის(მ)ცა ამირბარი“ ნიშნავს — შეიძლება თუ არა ამირბარის ნახვა. „ინახვის“ უდაო პოტენციალისა.

„ამ ფიქს თოვლში სანადიროდ საით გაისვლები“ (ალ. ყაზბეგი „ხვეის ბერი გოჩა“ ტფალ. სახელგამი, 1935, გვ. 30); „გაისვლები“ — შეიძლება გავიდეს კაცი.

„ჩვენში ყველაფერი იშოვებაო“: „ყველაფერი იშოვება“ = „ყველაფერი შეიძლება ვიშოვოთ“.

ანდაზებსა და ანდაზურს თქმებშიაც ვიპოვით მსგავს მაგალითებს:

„მისი ავლა-დიდებაო კურდღელს აეკიდებაო“: აეკიდება — შეიძლება აეკიდოს.

„ზღვაე დაილევა კოვზითა“: დაილევა აქ ნიშნავს: შეიძლება დაილიოს.

„კარგი კაცის პურ-მარილი ზღვაზე ხიდად გაიდებაო“: გაიდება = შეიძლება გაიდოს.

„ხანდაზმულ კაცს სიზმარიც „დაეჯერებაო“: შეიძლება დაეჯეროს...

ყველა ეს მაგალითი თანაბრად როდი აღნიშნავს შესაძლებლობას: „აეკიდება“ („მისი ავლა-დიდებაო კურდღელს აეკიდებაო“) უთუო პოტენციალისა, მაგრამ „იშოვება“ („ყველაფერი იშოვება“) ფაქტსაც შეიძლება აღნიშნავდეს და მაშინ მის პოტენციალისობა ერთბაშად განელდება; ჩვეულებრივად კი ეს სიტყვა შესაძლებლობაზე მიუთითებს: „იშოვება“ = можно достать... ფაქტის აღნიშვნის უნარი კიდევ უფრო მეტი აქვს ზმნას: „გაიდება“ („კარგი კაცის პურ-მარილი ზღვაზე ხიდად გაიდება“), თუ ამ გამოთქმას ვაევიგებთ ამგვარად: პურ-მარილს ხიდად სდებენ, პურ-მარილი ხიდად გვევლინება ხოლმე... ამგვარი და აგება ჩვენს გამოთქმაში შესაძლებელი კია, მაგრამ აუცილებელი არაა. მეორე

მაგალითში — „ხე ნაყოფით იცნობება“ — „იცნობება“ უფრო ენებულოლოგიურად პოტენციალისი: იცნობება — познается უფროა, ვინემ можно познаться... „ადვილად ითქმის“... „ეს წყალი დაიღვევა“... „ეს ძეხვი იქმდება“... „ავადმყოფს ფაფა ექმდება“ და მსგავსი გამოთქმები ყოველდღიურს მეტყველებებაში უძველეს პოტენციალის წარმოადგენენ.

და მაინც პოტენციალისი საძებარია დადებითი შინაარსის გამოთქმებში, უარყოფითი კი ის საყოველთაოდ ცნობილი მოვლენაა: ქართული განასხვავებს ორგვარ უარყოფას; ერთი აღინიშნება „არ“-ნაწილაკით, მეორე კი „ვერ“-ნაწილაკით: არ წერს — ვერ წერს... არ აკეთებს — ვერ აკეთებს... არ მიყავს — ვერ მიყავს... არ ამზადებს — ვერ ამზადებს...

„არ“-ნაწილაკი ისეთ შთაბეჭდილებას სტოვებს, თითქოს მოქმედება არ სრულდებოდეს იმის გამო, რომ მოქმედს ეს არ უნდა; ამას დეტალური გარკვევა სჭირია; ჩვენ ამას აქ არ გამოვუდგებით. ამჟამად „ვერ“-ნაწილაკი გვიინტერესებს. მისი მნიშვნელობა ნათელია: „ვერ წერს“ = არ შეუძლია წერა... „ვერ აკეთებს“ = არ შეუძლია კეთება... „ვერ მიყავს“ = არ შეუძლია წყაყანა...

ერთი სიტყვით, ვერ-ნაწილაკი გამოხატავს უარყოფას შეუძლებლობის გამო. არც მეგრულსა და არც ქანურში უარყოფითი ნაწილაკების ასეთი განსხვავება არა ჩანს. უარყოფითი ნაწილაკი იქ ერთია: ვარ (|| ვა); მნიშვნელობით ის უდრის ქართულ არ-ს. შეუძლებლობის გადმოსაცემად მეგრული და ქანური იყენებს პოტენციალისის დადებითს ფორმებს და უმატებს ვა(რ)-ნაწილაკს. შევადაროთ ქართული და მეგრ. უარყოფითი ფორმები:

მეგრული¹

ქართული

ვა ქარუნს... ვა აკეთენს
ვა აქარენს... ვა აკეთინენს

არ წერს... არ აკეთებს...
ვერ წერს... ვერ აკეთებს...

მეგრულში უცვლელად დარჩა უარყოფითი ნაწილაკი (ვა), იცვალა ზმნა; ქართულში უცვლელად დარჩა ზმნა (წერს... აკეთებს...), იცვალა უარყოფითი ნაწილაკი (არ — ვერ). მეგრულში პოტენციალისი ზმნამ აღნიშნა, ქართულში — ნაწილაკმა. კატეგორია პოტენციალისისა იქაც არის და აქაც. ენობრივი ფსიქოლოგიის თვალსაზრისით სხვაობა არ არის; შესაძლებლობის კატეგორიას ქართულიც არჩევს და მეგრულიც; მეგრული — ზმნის უღვლილების სპეციფიკური ფორმებით, ქართული — სპეციფიკური უარყოფითი ნაწილაკით. საშუალებები სხვადასხვაა, მიზან-დანიშნულება — ერთი და იგივე.

3. მეგრული და ქანური უარყოფით ნაწილაკებს, როგორც ვნახეთ, არ ასხვავებს, რადგანაც საჭირო განსხვავება ზმნაშია მოკემული. ამის მიხედვით ქართულისთვისაც უნდა გაკეთდეს ერთგვარი დასკვნა. საქმე ისაა, რომ ქართულში ენებითი გვარის ზმნებთან არ- უარყოფითი ნაწილაკია ხშირად იქ გამოყენებული, სადაც ვერ-ნაწილაკი იყო მოსალოდნელი. რატომ? ალბათ, იმიტომ, რომ ზმნაში იგრძნობა პოტენციალისი (მსგავსად მეგრულისა)...

¹ ქანურშიაც ასეთივე მდგომარეობაა. სიმარტივისათვის მხოლოდ მეგრულზე მივუთითებთ.

ერყენული

ავადმყოფს ცხარე საჭმელი არ ეკმევა... ღეინო არ ვეჭვებ (მეება)... მას საყვედური არ ეთქმის... ეს წყალი არ დაიღევა... ეს ხორცი არ იქმება... მისი საყვედური არ ითქმის—ამგვარს ზმნებთან, როგორც უკვე ზევითაც აღენიშნეთ, პოტენციალის დადებითს გამოთქმებშიაც ექვს გარეშე იყო. სავსებით ბუნებრივია, რომ უარყოფითს გამოთქმაში არ-ნაწილაკი იქნა გამოყენებული და არა ვერ. ეს უკანასკნელი ისევე არ იყო აქ საჭირო, როგორც მეგრულსა და ქანურში.

ამავე ნიშნის მიხედვით ასეთივე დასკვნა უნდა გავაკეთოთ მსგავსი მაგალითების შესახებ. ჩვენ განზრახ მივმართავთ ისევ ანდაზებსა და ანდაზური ხსიათის თქმებს.

„ცალი ხელითა ტაში არ დაიკვრისო“¹ (ე. ი. არ შეიძლება დაიკრას)...

„ორი ყოჩის თავი ერთ ქვაბში არ მოიხარშებაო“ (ე. ი. არ შეიძლება მოიხარშოს)...

„ერთი მხრიდან ძელი არ გაითლებაო“ (ე. ი. არ შეიძლება გაითალოს)...

„ერთი წლის ბერწობითა ფური არ დაიკვლებაო“...

„თევზი წყალში არ დაფასდებაო“...

„თივასთან ცეცხლი არ მიიტანებაო“...

„ბატის პატრონს ქათამი არ დაექირებაო“...

„ცხვირი პირიდან არ მოიჭრებაო“...

„ორმოში დამპალი თოკით არ ჩაისვლებაო“...

„ნაჩუქარს ცხენსა კბილი არ გაესინჯებაო“...

„ტირილითა და გლოვითა მტერი არ შეიშინების“...

„შუბი ხალთაში არ დაიმალებაო“...

„შენი კირიმეთი შვილი არ გაიზრდებაო“...

ამგვარი მაგალითების მოყვანა კიდევ ბლომად შეიძლებოდა სალიტერატურო თუ სამეცნიერო მეტყველებიდან. ჩვენი მიზნისათვის ესეც კმარა.

პოტენციალის კატეგორიის არსებობა ქართულში დადასტურებულად უნდა მივიჩნიოთ: ვერ-ნაწილაკის ხმარება მოქმედებითი გვარის ზმნებთან ამ კატეგორიის გამოხატვის საჭიროებას მოწმობს (ვერ წერს, ვერ აკეთებს, ვერ დაიჭირავს სიკვდილსა...); არ-ნაწილაკის ხმარება ვნებითი გვარის ზმნებთან (და ვერ-ნაწილაკისთვის გვერდის ავლა) ამ ზმნების პოტენციალისობას ამჟღავნებს, ე. ი. ისევე პოტენციალისის კატეგორიის არსებობას ცხადყოფს (არ ჩაისვლება, არ მიიტანება, არ დაიკვრის...).

4. როგორი მდგომარეობა გვაქვს სვანურში? სვანური ამ შემთხვევაში — და ასეთი შემთხვევა არც თუ მცირეა — ქართულს მიყვება, მეგრულსა და ქა-

¹ ეს და წინათ ნაჩვენები ანდაზები ამოღებულია ლ. მეტრეველის „ანდაზებიდან“ (გამოც. მეორე, ტფილ. 1936 წ.).

ნურს შორდება. ქართველურ ენათა შორის სევანური ყველაზე მდებარეობს უფრო ადრეული ნაწილაკებით. ამ დოვლათში საკმაო ოდენობით შემოდის სხვა კავკასიური ენების (აზხაზურ-ადიღურის ჯგუფის ენების) მასალა. ჩვენს შემთხვევაში საკმარისია იმის აღნიშვნა, რომ სევანური განასხვავებს „არ“ და „ვერ“ ნაწილაკებს, და პოტენციალის უარყოფითს გამოთქმებში ისევე აღნიშნავს, როგორც ქართული. ვნებითი გვარის ზმნებთანაც ვერ- უარყოფითი ნაწილაკის არ ხმარება და მის ნაცვლად არ- ნაწილაკის ხმარება ქართულის ზემოხსენებულ მოვლენებს მოგვაგონებს. ერთი სიტყვით, სევანურისთვის პოტენციალის კატეგორია ისევე რეალურია, როგორც ქართულისათვის და იგი სევანურში იმგვარივე საშუალებით ვადმოიქვამა, როგორც ქართულში. ორიოდ მაგალითი: „მარე როქე თხუმ დეშ ხემშადალ ი ჯა მერმა ხემშადალ“ — კაცი თავს ვერ შევლისო და სხვას შევლისო (ანდაზა)... ალ ჭყინტგლდას დეშ შმა ოლგონვედ! — ამ ჭყინტილდას ვერაფერი (ზუსტად: „ვერა“) მოვუხერხეთ (მოვეუგონეთ)... საბლუ ბოფშარ, ლეერი ბოფშარ! დეშ ჯიბაეაბ აბჯრშიშ ჩიჩხილდ — საბრალო ბავშვები, საცოდავი ბავშვები! ვერ გაგიგიათ აბჯრის რაჩხუნი!.. დეშ — ქართ. ვერ; დეშმა — ვერ(რ)ა.

ქართულის მსგავსად სევანური ხმარობს: ალა იმი, ითჷნი — ეს იქმება, ისმება... შამ იმი, ითჷნი — არ იქმება, ისმება... შამ (არა) და არა დეშ (ვერა)!

5. მეგრულსა და ქანურში პოტენციალისი ვნებითი გვარის ზმნებში ვადმოიქვამა; ქართულშიაც ვნებითი გვარის ზმნებში ეპოულობთ ამ კატეგორიას, როცა იგი მოცემულია ზმნაში. ამგვარად, თავსართი -ი- საზიაროა პოტენციალისისა და ვნებითი გვარისათვის. ეგვე -ი- გააჩნია სასუბიექტო ქცევასა და რეფლექსიურ ზმნებს. ამგვარად, ქართული უღვლილების ისტორიის თვალსაზრისით ვნებითობის, პოტენციალისისა და (სასუბიექტო) ქცევის ურთიერთობა მრავალმხრივ საინტერესოა. ეს საკითხი სპეციალურ განხილვას საჭიროებს.

დასასრულ ერთი შენიშვნა. ქართულ ზმნასთან „იცის“ ყოველთვის არ-ნაწილაკი იხმარება, „ვერ“- ნაწილაკი მას არ ეგუება: არ ვიცი, არ იცი, არ იცის¹... იმიტომ ხომ არა, რომ ეს ზმნა აგებულებით ვნებითია (ი- პრეფიქსი, იც-ო-დ-ა — ნამყოფსრულში) და პოტენციალისის მნიშვნელობა მისთვის უცხო არაა?!

¹ აღმოსავლეთ საქართველოში „ვერ ვიცი“-ც იხმარება, მაგრამ ქართული ენის ისტორია ამას მხარს არ უჭერს.

АРН. ЧИКОБАВА

 К КАТЕГОРИИ ВОЗМОЖНОСТИ (ПОТЕНЦИАЛИСА)
 В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

(РЕЗЮМЕ)

Категория возможности (потенциалис) характерна для всех картвельских языков, но выражена она различными средствами; а именно: в сванском и грузинском языках — синтаксически при отрицательных формах глагола посредством употребления специальной частицы ვერ *ver* (груз.), დეშ *dech* (сван.), обозначающих отрицание из-за невозможности: груз. ვერ წერს *ver tsers* «не может писать», ვერ აკეთებს *ver aket'ebs* «не в состоянии делать»..., сван. დეშ ჰარი *dech harí*, დეშ იჩო *dech it'cho* (значение то же).

Эти частицы употребляются в грузинском и сванском языках преимущественно при глаголах действительного и среднего залогов.

В мингрельском и чанском диалектах занского языка не имеется отрицательной частицы, соответствующей груз. ვერ *ver* и сван. დეშ *dech* и категория возможности выражается в глаголе при помощи аффиксов ი — ე *i — e* ა — ე *a — e* (в настоящ. времени): ი-ჰარ-ე-ნ *i-tchar-e-n* «можно писать», ა-ჰარ-ე-ნ *a-tchar-e-n* «он в состоянии писать», «ему можно писать»; ი-ჰვ-ე-ნ *i-tchv-e-n* можно жечь, ა-ჰვ-ე-ნ *a-tchv-e-n* «он может жечь».

Первое образование ი — ე *i — e* представляет одноличный глагол, безотносительную форму, второе же — двуличный глагол, относительную форму.

Оба образования — страдательного залога, причем в чанском диалекте за немногими исключениями эти же формы служат обычными формами страдательного залога (ი-ჰარ-ე-ნ *i-tchar-e-n* можно писать, пишется), тогда как в мингрельском, как правило, обычный страдательный залог образуется с тем же префиксом, но при помощи другого суффикса (ი-ჰარ-ე-ნ *i-tchar-e-n* «можно писать», ი-ჰარ-ე-ე-ნ *i-tchar-e-e-n* пишется).

Для обозначения невозможности в мингрельском и чанском диалектах занского языка используется обычное отрицание ვა — ვარ *va — var* — груз. არ აგ : ვა ა-ჰარ-ე-ნ *ar a-tchar-e-n* «он не может писать», ვა ჰარუნს *va tcharuns* — «не пишет».

Часто при глаголах страдательного залога в грузинском языке используется частица არ *ar* в случаях, где по смыслу фразы можно было ждать употребления частицы ვერ *ver*; ясно, что в этих случаях страдательный залог имеет значение потенциалиса: არ ითქმის *ar it'k'mis* «нельзя сказать», არ იჭმება *ar itchmeba* «нельзя есть», ავადმყოფს არ ეკმევა *avadmqofis ar etchmeva* «больному нельзя есть», ცალი ხელით ტაში არ დაიკვრის *t'sali xelit' tachi ar daikvrís* «одной рукой нельзя аплодировать (рукоплескать)».

Это же можно сказать относительно сванского языка. Таким образом, страдательному залогоу типа ი — ი *i — i*, ე — ი *e — i* в грузинском и сванском языках искони не было чуждо значение потенциалиса.

ARN, TCHIKOBAVA

 A PROPOS DE LA CATÉGORIE DU (POTENTIEL)
 DANS LES LANGUES KARTVÉLIENNES

(RÉSUMÉ)

La catégorie de la possibilité (du potentiel) est propre à toutes les langues kartvéliennes, exprimée seulement par des moyens différents; par exemple, dans les langues svane et géorgienne, les formes négatives du verbe s'expriment par l'emploi de la particule ვერ — ver (géorg.) et დეშ dech (svane).

Les deux particules signifient la négation «à cause de l'impossibilité» de faire ceci ou cela: géorg. ვერ წერს, ver tsers «ne peut écrire», ვერ აკეთებს, ver aket'eb's «n'est pas en état de faire», svane: დეშ შარა, დეშ იჩო dech äyri, dech it'cho (même signification).

Ces particules s'emploient dans les langues géorgienne et svane surtout devant les verbes actifs et neutres.

Dans les dialectes mégrélien et tchane de la langue zane, in n'existe pas de particules négatives, correspondant au ვერ ver géorgien et au დეშ dech svane.

La catégorie du potentiel est exprimée dans les verbes à l'aide des affixes ი-ე i—e, ა-ე a—e (au présent): იპარენ — itcharen «on peut écrire», აპარენ — atcharen «il est en état d'écrire», «il peut écrire», ივეენ — itchven «on peut brûler», ავეენ atchven «il peut brûler». La première formation ი—ე i—e représente le verbe unipersonnel, forme absolue.

La seconde formation représente le verbe bipersonnel, forme relative.

Les deux formations sont à la voix passive; pourtant ces mêmes formes expriment également le passif usuel dans le dialecte tchane, à quelques exceptions près: იპარენ itcharen «on peut écrire», «cela s'écrit», alors, comme dans le dialecte mégrélien, la règle veut que le passif usuel se forme avec le même préfixe, mais à l'aide d'un autre suffixe: იპარენ itcharen «on peut écrire», იპარუნენ itcharunən «cela s'écrit».

Pour exprimer l'impossibilité dans les dialectes mégrélien et tchane de la langue zane, on emploie la négation usuelle ვა — ვარ — va — var; géorg. არ არ: ვა აპარენ va atcharen «il ne peut écrire», ვა ვარუნს va tcharuns «il n'écrit pas».

Très souvent la particule «არ ar» est employée auprès des verbes passifs de la langue géorgienne dans les cas où, d'après le sens de la phrase, on aurait pu admettre l'emploi de ვერ ver, il est clair que dans les cas cités la voix passive exprime le potentiel; არ ითქმის ar it'k'mis «on ne peut dire», არ იჭმება ar itchmeba «on ne peut manger», ავადმყოფს არ ეჭმევა avadmqop's ar etchmeva «le malade ne peut manger». «ცალი ხელით ტაში არ დაიკვრის» «t'sali xelit' tachi ar daikvrīs» «on ne peut applaudir d'une seule main».

Ce que nous venons de dire se rapporte également à la langue svane.

Ainsi l'idée du potentiel était anciennement rattachée au passif des langues géorgienne et svane.

III. წარ- პრეფიქსის მნიშვნელობისათვის ქართულში

ახალ ქართულში ამ პრეფერბს წა-ს სახე აქვს: წა-ვიდა, წა-იყვანა, წა-იქცა, წა-აწერა, წა-უმატა... აქა-იქ შემონახულა წარ-, ჩვეულებრივად ნაზმწარ სახე-ლებში: წარ-დგენა, წარ-ჩინება, წარ-მატება, წარ-წერა... წარ-დგენილი, წარ-ჩინებული, წარ-წერილი... ზმნა „წარ-ადგენს“, „წარ-ადგინა“ ისევე ჩვეულებრი-ვია, როგორც „წარ-დგენა“, „წარდგენილი“..., მაგრამ „წარ-აჩინა“, „წარ-უმატა“, „წარ-უწერა“ აღარ იხმარება. ახალს ქართულში წარ- ნარჩენია ძველი ქართულის ნორმებისა: ძვ. ქართულში წარ- იხმარებოდა მხოლოდ — წარ-ვიდა, წარ-აეღინა, წარ-სცა, წარ-ტყუენა და სხვ. საერთო წესის თანახმად ეს პრე-ვერბი ზმნასთანაც იხმარებოდა და ნაზმწარი სახელების წინაც...

რას ნიშნავს ეს პრევერბი ქართულში?

პრევერბებს, როგორც ცნობილია, შეაქვთ ცვლილება ზმნის მნიშვნელო-ბაში. ეს ცვლილება სხვადასხვაგვარია იმისდა მიხედვით, თუ როგორია ზმნის მნიშვნელობა: 1. პრევერბი აღნიშნავს მიმართულებას, თუ ზმნის ფუძე ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასვლას აღნიშნავს ანდა გულისხმობს: შე-დის, შე-აქვს... ა-დის, ა-აქვს... გა-დის, გა-აქვს... მი-დის, მი-აქვს... მო-დის, მო-აქვს... 2. პრევერბი აღნიშნავს ზმნაში ნაჩვენები მოქმედების დამთავრებას: კერა — შე-კერა, აკეთა — გა-აკეთა, თხარა — გა-თხარა, თესა — და-თესა... 3. პრევერბი აწარმოებს დროს, სახელდობრ, აწყობსაგან მყოფად: კერავს — შე-კერავს... აკეთებს — გა-აკეთებს, თესავს — და-თესავს, თხრის — გა-თხრის... 4. პრევერბს შეუძლია არსებითად ცვალოს ზმნის მნიშვნელობა: სახლი ა-აგო, ხალიჩა და-აგო, ფული წა-აგო... თავი შე-ყო, ქონება გა-ყო, ხელი მი-ყო...

საფიქრებელია, რომ ამ მნიშვნელობათაგან პირველადია მიმართულების აღნიშვნა; მოქმედების დამთავრების (სრული ასპექტის) აღნიშვნა შემდეგ გან-ვითარებული ჩანს ამ პირველადი მნიშვნელობისაგან: და-არტყა, და-კლა, გა-ათავა, ჩა-აღბო და მაგგვარებში მეტ-ნაკლებად კიდევ იგრძნობა სივრცითი დახასიათება, ნიშანდობლივი პირველი მნიშვნელობისათვის. რაც შეეხება დროის აღნიშვნას, ეს ფუნქცია, ასე ვთქვათ, ჩვენ თვალწინ განვითარდა: ძვ. ქართულში პრევერბიანი აწყობა ჩვეულებრივად მყოფადს არა ქმნის (თუმცა ამის ჩანასახი უკვე არის) — მყოფადის როლში იქ კავშირებითი გამოდის. ზმნის მნიშვნელო-ბის ცვლა — უკანასკნელი ფუნქცია — ძველის ძველი ჩანს, მაგრამ ეს შედარებით იშვიათია, და მას ისეთი ზოგადი მნიშვნელობა არა აქვს, როგორც პირველ საშ.

წა- პრევერბის მნიშვნელობას ისევე, როგორც სხვა პრევერბებისას, მიმარ-თულების აღნიშვნაში ხედავენ.

აკად. ნ. მარი აღნიშნავს: „წარ- (вульг. წა-) — наружу, вглубь, вприданую от — (იხ. Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленингр. 1925, გვ. 165).

პროფ. ა. შანიძე ასეთ განმარტებას იძლევა: „წა- აღნიშნავს მოძრაობას პირველი პირისაგან (მომთხრობისაგან) დამაშორებელს, წამო — კი, პირიქით, მოძრაობას პირველი პირის (მომთხრობის) დამახლოებელს; მაგალითები: ა) წა-ვიდა, წა-იყვანა, წა-ითამაშა და მისთ.; ბ) წამო-ვიდა, წამო-იყვანა, წამო-ითამაშა და მისთ.“ (იხ. ქართული გრამატიკა: I. მორფოლოგია, ტფილ. 1930, გვ. 74).

ასეთ გაგებას ერთი დაბრკოლება ელოდება წინ: წა- თუ აღნიშნავს მოძრაობას იქით, მოძრაობას, მომთხრობისაგან დამაშორებელს, წამო- უნდა ნიშნავდეს მოძრაობას იქით და აქეთ: წა-ვიდა (იქით), წამოვიდა (იქით და აქეთ); ნამდვილად კი პროფ. ა. შანიძის სიტყვით წამო-ვიდა აღნიშნავს „მოძრაობას პირველი პირის (მომთხრობის) დამახლოებელს“... ამგვარად, წა-მო- პრევერბის ფაქტურ მნიშვნელობას არ ეგუება წა-პრევერბის განმარტება პროფ. ა. შანიძისა. ეგვე ითქმის აკად. ნ. მარის განმარტების შესახებაც, რამდენადაც ისიც მომთხრობისაგან დამორებას თელის წა-პრევერბის მნიშვნელობისათვის არსებითად. წამო-პრევერბის მნიშვნელობა მაშინ გაუგებარი გამოდის.

ხომ არ შეიძლება ეს დაბრკოლება თავიდან აგვეშორებინა მი-მო-პრევერბზე მითითებით: მი- აღნიშნავს მოძრაობას იქეთ, მო- პირუკუ, მოძრაობას, აქეთ; ორივე ერთად (მი-მო-) — მოძრაობას იქითაც და აქეთაც: მი-მო-სვლა, მი-მო-ქცევა... მი-მო-ვიდოდა, მი-მო-იქცეოდა... მაგრამ ეს პრევერბი გულისხმობს განმეორებით ანდა უწყვეტს, განგრძობითს, დაუმთავრებელ მოძრაობა-მოქმედებას; ამისდა კვალად ბუნებრივია მასდარის გარდა ნაყო უსრული (უწყვეტი): მი-მო-ვიდოდა, მი-მო-იქცეოდა... მაგრამ სრულებით შეუძლებელია — „მი-მო-იქცა“, „მი-მო-ვიდა“..., რომელიც ერთგვითს, დამთავრებულს მოქმედებას აღნიშნავდეს... წამოიყვანა, წამოიღო, წამოიწყო, წამოიწია, წამოისროლა... და მაგვარები მშვენივრად ეგუება ერთგვითს, დამთავრებული მოქმედების აღნიშვნას; ეს — ერთი. მეორეცა და, არავითარი ორკეცი მოძრაობა — მომთხრობისაგან — იქეთ, და შემდეგ, მომთხრობისაგან — აქეთ, წამო-პრევერბის ხმარებისას არა ჩანს, მი-მო-პრევერბის ხმარებისას კი ეს თვალში გვეცემა.

მართალია წა-პრევერბის ხმარებისას (წა-ვიდა, წა-იღო, წა-იყვანა...) იგულისხმება „იქით“ მოძრაობა, მაგრამ მნიშვნელობის მიხედვით ეს პრევერბი მი-პრევერბის დუბლიკატი არ უნდა იყოს.

მაშ, რა უნდა იყოს ამ პრევერბის მნიშვნელობა? ერთგვარი გარკვეულობა შეაქვს სხვა ქართველურ ენებთან შედარებას.

სვანურის ჩვენება არ გამოგვადგება: პრევერბთა უმეტესობა სვანურში სულ სხვა მასალისა ჩანს, ვინემ ქართულში. კერძოდ, წა-ს მნიშვნელობისათვის იქ ვერაფერს ვიპოვით.

მეგრულში აქა-იქ იხმარება წა-პრევერბი: წართუ — წახდა, წაყონუ — გააფუტა... მაგრამ ასეთი მასალის მიხედვით კიდევ უფრო ნაკლებ შეიძლება რაიმე დასკვნის გაკეთება, ვინემ ქართულში. სამაგიეროდ, საგულისხმო ჩვენებას იძლევა ის შემთხვევები, სადაც ქართული წა-ს შესაბამისად რთული პრევერბია ნახმარი.

ერყენულნი

მეგობრობის

1. წა-ვიდა — მეგრ. მი-და-რთუ (ქან. მე-ნ-და-ხოთ).

2. წა-იყვანა — მეგრ. მი-დე-ყონუ (- მი-და-იყონუ) (ქან. მე-ნ-დ-ი-ყონუ ან: მე-ნ-დ-ი-ჟონუ).

3. წა-ართვა — მეგრ. მი-დ-ულუ (- მი-და-ულუ), (ქან. მე-ნ-დ-ულუ). ამ შემთხვევაში მეგრული და ქანური იყენებს იმავე ფუძეს, რასაც ძვ. ქართული ხმარობდა: „წარ-ულო“ ძვ. ქართ. „წართვა“-ს ნიშნავდა...

4. წარ-ავლინა (ძვ. ქართ.) — მეგრ. მი-და-აჩქუ (ქან. მე-ნ-დ-ოჩქუ)...

ყველა ამ შემთხვევაში ქართული წა(რ)- პრეფერბის ადგილს მეგრულში მი-და იჭერს, რთული პრეფერბი; ასევეა ქანურში, ოღონდ აქ დ-ს წინ ფონეტიკური მეტაბორცი -ნ- ჩანს. და- პრეფერბის -ა- მომდევნო ხმოვნის ზეგავლენით იჩრდილება მეგრულშიც და ქანურშიც, — ამ უკანასკნელში უფრო მეტად.

ამ რთული პრეფერბის პირველი ნაწილი ქართული მი- არის, მეორე — და; მი- პრეფერბი ქართულში აღნიშნავს მოძრაობას -იჭეთ, -და — მოძრაობას ძირს, ქვევითყენ. მაშასადამე, მეგრულს ზმნებში წა- პრეფერბი გაგებულია, როგორც მოძრაობის მიჩვენებელი — იჭით¹ + ქვევით, ძირს, მეგრულმა უფრო ახლოს მდგომი პრეფერბები ვერ იპოვა... წა-ს მნიშვნელობის გადმოსაცემად.

„ქვევით, ძირს“ წა- პრეფერბის მნიშვნელობისათვის შემთხვევითი არაა. ამას მოწმობს ქანური. ამ უკანასკნელში წა- პრეფერბი საკმაოდ ხშირია და მისი მნიშვნელობაც მრავალს შემთხვევაში ეპყვს არ იწვევს: „ძირს“, „ქვევით“ აქ ნათლად ჩანს. ნიმუშები:

ქანური:	მეგრული:	ქართული:
... თუდე ჯა ეწუძინ	თუდო ჯა ეთუძუ(ნ)	ქვეშ ხე უდევს
... ბერე სერენდიში ფსკა- ლას გებეტუ დო გეწუ- კაპუ	ბალანა ნანიაში კიბეს გი- ლახედუ დო გეგილას- ხაპუ	ბავში სასიზინდის კიბეზე იჯდა და (ძირს) ჩა- მოხტა
... თუდე სარლა ეწებუდ- გამ	თუდო ნისორს ქეთუდ- გუნქ	ქვეშ გობს შეეუდგამ
... წყაი თუდე ქეწუსქი- დუნ	თუდო წყარი ქეთუსქი- დუ(ნ)	ქვეშ წყალი შერჩება
... ფუჯის ეწურჩამან	ჩხუს თუდო ეთურჩანა(ნ)	ძროხას ქვეშ დაუგებენ
... კუკუმა წყაის ქეწუდგუ	თუნგი („კუკუმა“) წყარს თუდო ქეთუდგუ	თუნგი („კუკუმა“) წყალს ქვეშ შეუდგა
... კერემული კერის გო- წობუნ	ნაჰა „კერს“ თუდო გი- თობუნ(ნ)	ჯაჰვი „კერს“ ქვეშ კი- დია...

ყველა ამ შემთხვევაში წა(ა)- პრეფერბი თავის მნიშვნელობით უდრის ზმნი-სართს „ქვეშ“, რომელიც სამ შემთხვევაში განმეორებულიცაა ქანურ ტექსტში

¹ „იჭით“ არ ნიშნავს უფროდ მომთბრობისაგან დაშორებას: შეიძლება სხვა პუნქტიდან დაიწვიოს მოძრაობა. დართული მეორე პრეფერბი გეჩვენებს, საითყენ იწყება მოძრაობა მი-მართული.

(თუღე ეწოდინ, თუღე სარლა ეწებუდგამ, თუღე ქეწუსქიდუნ...), მეგრულზე ფაქტურ მანში „თოდო“ (ქვეშ) ყველგანაა ნაჩვენები გარდა ერთი შემთხვევებისა: ქვემოთაქ სხაპუ: აქ რთული პრევერბი საკმაოდ დემონსტრაციულად მიუთითებს, რომ მოძრაობა ქვევითკენ იყო მიმართული („ჩამოხტა“). გამეორება ამ ზმნისართისა ისევე არაა აუცილებელი, როგორც ქართულს გამოთქმებში: შევიდა შიგ, ავიდა ზევით, გავიდა გარეთ — დართული ზმნისართების მნიშვნელობა უკვე მოცემულია პრევერბებში **შე-, ა-, გა-**.

ქანურში მოიპოება წა-პრევერბის შესატყვისი ზმნისართიც: ესაა „წალე“, რომელიც აღნიშნავს „ქვევით, ქვემოთ“ და უპირდაპირდება „ჟილე“-ს (ზევით, ზემოთ)... „ჟილე ოსმან-ჩაუში, წალე აბდურაჰმანი“ — „ზევით („ზერე“) ოსმან-ჩაუში, ქვევით („ქვერე“) — აბდურაჰმანი“¹.

თუ ეს ასეა, გასაგები ხდება, რატომ ნიშნავს ქანური „ეწუღგუ“ „ქვეშ უღვას“-ს, გასაგები ხდება ისიც, თუ რატომ გაჩნდა მეგრულში ქართ. წა-პრევერბის შესაბამისად -და (ში-და).

რასაცვირველია, ამჟამად ქართულში წა-პრევერბის პირვანდელი მნიშვნელობის გამოაშკარავება ზმნათა უმეტესობაში ისევე შეუძლებელია, როგორც შეუძლებელია „და-ხატა“ — ზმნაში და-პრევერბის პირვანდელი მნიშვნელობის (ძირს მოძრაობის) შეცნობა. და მაინც შეიძლება თითქოს თითო ოროლა შემთხვევაში წა-პრევერბის გამართლება ამ ძველი მნიშვნელობის საფუძველზე:

წარწერა“ ე. ი. წერა ზევიდან ქვევით. რეალურად ეს გამართლებულია: წერის დროს, — ქალაღზე ვწერთ, ლითონზე თუ ქვაზე — წერა ზევით იწყება და ქვევითკენ მოდის. ქალაღზე „წარწერა“-ს აღარ ხმარობენ, მაგრამ „დაწერა“-შიც ხომ და-პრევერბი იხმარება, „და“-პრევერბი კი ძირს მოძრაობას აღნიშნავს...

წა-ქცევა: ქცევა ძველად „ტრიაღს“, „ბრუნვას“ ნიშნავდა (შდრ. „ყოფა-ქცევა“...), წა-პრევერბიც იმას გვეუბნება, რომ „ძირს“, „ქვევითკენ“ მიემართება „წაქცეული“...

წა-ყრა ლაგამისა: სათანადო მოქმედება ლაგამის „ქვევითკენ“ მოძრაობას გულისხმობს...

წა-მო-ვიდა: წვიმა წამოვიდა: ქვევით ჩვენკენ მოდის წვიმის წვეთები... მეგრ. წა-რთუ „სიტყვა-სიტყვით“ გადმოგვცემს ძვ. ქართ. „წარ-კდა“ და ნიშნავს: „გაფუჭდა“, ე. ი. „ქვევით წავიდა“; „ქვევით სვლა“ აქ გადატანითი მნიშვნელობითაა ნახმარი და „დაქვევითებაზე“ მიუთითებს. წაულა („წაულას ჰირი ვააკო“) — გაფუჭება, წახდენა (გერ. Niedergang) — ქვევით სვლას მოასწავებდა...

შენიშვნა. ქართულში წა-პრევერბს არსებითად სხვა მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ისეთ შემთხვევებში, როგორცაა „წა-შვერილი“... წააგრძელა, წარდგა — აქ თითქოს „წინ“ უნდა იგულისხმებოდეს ისევე, როგორც მეგრულს

¹ იხ. ავტორის „ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ“ ტფილ. 1936, ნაწ. II, გვ. 143, „ნანი-ნანი“ (ქანური ნანი).

მაგალითებში: ეწოხე(ნ) — წინ ზის, ეწუძუ(ნ) — წინ უდევს, ეწინააღმდეგება... წინ უბია... საკითხავია, იგივეა ეს პრევერბი, თუ ის „წინ“ (მეგობრობის) ზმნისართს უკავშირდება...

რატომ დაიჩრდილა წა- პრევერბის მნიშვნელობა ისეთ ზმნებთან, რომლებიც გადაადგილებას აღნიშნავენ? სხვა პრევერბების (გა-, შე-, მო-...) პირველადი მნიშვნელობა მრავალ ზმნასთან გაუჩინარდა (გა-აქეთა, შე-ატყო, მო-სპო...), მაგრამ მოძრაობის (უკეთ ეთქვათ, გადაადგილების) აღმნიშვნელ ზმნებთან შეგვენახა: გა-ვიდა, შე-ვიდა, მო-ვიდა... რატომ დაბნელდა წარ- პრევერბის მნიშვნელობა ამგვარ ზმნებთანაც? ალბათ, იმიტომ, რომ ჩვენს ენებში იგი უცხო სამყაროდანაა შემოსული. მეგრულში ის ისევე უტყვია, როგორც ქართულში; ქანურს, მართალია, შესაბამი ზმნისართი „წალე“ გააჩნია, მაგრამ მის პარალელურად „თუღე“-ს ხმარობს; ეს „თუღე“ უნდა იყოს მისი კუთვნილება; მეგრულში იგივე სიტყვაა „თუღო“. ასე რომ, წა- პრევერბიცა და „წა(ლე)-ც ქანურშიაც შეთვისებული უნდა იყოს სხვა ენიდან¹.

ეს ენა აბზაზური უნდა იყოს. აბზაზურს გააჩნია პრევერბი -წა-, რომელიც ნიშნავს „ქვეშ, ქვევით“:

აქლად ამუჲტ აწოლუბ	ქალადლი წიგნის ქვეშაა
აწლა სანწატიოლუბ	ხის ქვეშ ვზივარ
აღბ აიგე მაწაჯრუბ	ძალლი ცხენის ქვეშ წივეს
ამწწა — წყალქვეშ.	ახაბაიწა — ქვის ქვეშ
სგწაყა ანდა სგწაყა — ჩემ ქვეშ, უწყა შენ (ვაფის) ქვეშ და სხვ.	

(იხ. Услар. Абхазский язык, Тифл. 1887, § 77, გვ. 87).

რატომ აფხაზურიდან უნდა ესესხა ქანურს და არა, პირუკუ, ქანურიდან აფხაზურს? აფხაზურისთვის რომ ეს წა- შეძენილი მასალა არ არის, იქიდან ჩანს, რომ აფხაზურში ამ წა-ს მოვპოვება ეტიმოლოგია: „ა-წა“ „ძირს“, „ფსკერს“ აღნიშნავს (იხ. Услар. Абх. яз. გვ. 172: წა-)...

საინტერესოა, რომ აფხაზურში წა- პრევერბს „წინ“- ზმნისართის მნიშვნელობაც აქვს, როგორც ამას უსლარი აღნიშნავს:

„აწლა სანწატიოლუბ — ვზივარ ხის ქვეშ, საკუთრივ: „ვზივარ ხის წინ“...

„სგმწან ჩემ წინ ანუ ჩემ გვერდით... უმწან — შენ წინ (მამაკაცის წინ) ან გვერდით, ბგმწან — შენ წინ ან გვერდით (ქალის წინ...)“. იხ. Абхазский яз. გვ. 87, § 77.

ანალოგიური შემთხვევები ქართულშიაც არის და მეგრულ-ქანურშიაც (იხ. ზემოთ, შენიშვნა, გვ. 44—43). იქ ჩვენ კითხვას ვსვამდით, იგივეა ეს პრევერბი თუ „წინ“- ზმნისართს უკავშირდება. ამგვარი კითხვა აფხაზურის ჩვენების მიხედვითაც ჩნდება. ანდა ეგებინ ერთ-ერთის არჩევა არც არის საკვირო: წა- პრევერბსა და წინ- ზმნისართს შორის არის კავშირი (აფხაზურად — მწა — „წინ“, „გვერდით“ (იხ. Абх. яз. გვ. 149). მაშინ ქართული „წინ“- ზმნისართის,

¹ მთავსი შემთხვევები ქანურსაც მოვპოვება.

² -ლე ნაწილაკი ქანურია, საკმე წა-ს ებება.

მეგრ. „წიმი“-ს (იმავე მნიშვნელობისაა)¹ და აბხაზ. მწა-ს ურთიერებისა დაისმონდა. შეუძლებელი არ იქნებოდა, ეს საკითხიც ისევე გადაწყვედარიყო, როგორც წა- პრევერბის საკითხი, მაგრამ აქ ამ საკითხს ლიად ვტოვებთ, ვკმაყოფილდებით იმით, რომ აუხაზურშიც დასტურდება წა-სთვის ისეთივე მნიშვნელობა, ძირითადისაგან განსხვავებული, როგორსაც ქართული და მეგრულ-ქანური ვეძებდეს...

დასასრულ, ერთი შენიშვნა. წა- პრევერბი ჩვენ დაუთქავშირეთ „წალე“-ზმნისართს; წა-ლე ისეთივე აგებულებისაა, როგორც თი-ლე, გა-ლე, რომელთაც ქართულში უდრის ზე-რე (დიალ.), გა-რე... ლე || რე; ასე რომ წა-ლე-სათვის უნდა გვქონოდა წა-რე; ამ მეორე ნაწილის ნარჩენია -რ, რომელიც ძვ. ქართულში დაერთვის წა- პრევერბს: წა-რ.

წა- პრევერბის აქ მოცემულ გაგებასთან დაკავშირებით ერთი სიტყვის ეტიმოლოგიაც შეიძლება მოვიგონოთ. ესაა „წალენჯიხა“, დაბა, აქამად სარაიონო ცენტრი დასავლეთ სამეგრელოში. ამ სახელის ერთი ვარიანტია „წენდობა“; მას ადგილობრივ ხმარობენ. განსვენებული პროფ. ი. ყიფშიძე ფიქრობდა, რომ „წენ-დობა“ „ქან-ციხეს“ ნიშნავს (ამ რაიონში შენახულა მდინარის სახელიც ქან-წყარი — „ქანწყალი“). „წენ-დობა“-ს ასეთი ინტერპრეტაციის შემთხვევაში აუხსნელი რჩებოდა: 1. რატომ უნდა ყოფილიყო მეგრული სახელის პირველი ნაწილი წენ- სისინა წრის ნორმების მიხედვით ნაწარმოები (წ, ე, ნაცვლად ზ, ა-სი), მაშინ, როდესაც მეორე ნაწილი დობა || ჯიხა შიშინა წრის ჩვეულებრივი სიტყვაა; 2. თუ „წენ-დობა“-ს ამ სახელის პირველადს ფორმად მივიჩნევდით, როგორ უნდა მიგველო აქედან წალენ-ჯიხა?

გვეფიქრება, რომ ქართულში ხმარებული წალენჯიხა-ში უნდა იყოს შემონახული პირველადი ფორმა, ადგილობრივ ხმარებული; ქართულმა ეს ძველი ვარიანტი უცვლელად შეგვიანება, ადგილობრივ კი სიტყვამ ცვლილება განიცადა (შდრ. სხვა მეგრული გეოგრაფიული სახელების ადგილობრივი სახეცვლილი ვარიანტი და მათი უფრო ძველი სახეობა, ქართულში შენახული: ზუგდიდი — ზუგიდი, სენაკი — სანაკი, ნოქალაქევი — ნოქალაქი, ტეხური — ტეხირი...).

წენ-დობა ფონეტიკურად სახეცვლილი ვარიანტია წალენ-ჯიხა-სი; წალენ წა-ლე-საგან ნაწარმოები ატრიბუტივია: წალე — ქვეშ, ქვემოთ; წალენ-ი — ქვემოური, ქვემო; წალენ-ჯიხა — „ქვემოციხე“ (შდრ. გეოგრ. სახელები: ქვემო-ხეთი, ზემო-ხეთი, — გურიაში...).

¹ სიან. სულ სხვა ძირია: „სტუბინ“ — წინ; ეს ძირი, როგორც სამართლიანად ასკვნის აკად. ნ. მარი, „შუბლ“-ძირს უკავშირდება.

АРН. ЧИКОБАВА

О НАЧАЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ ПРЕВЕРБА

წარ- TSAR- В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

Преверб წარ- tsa-r из картвельских языков характерен только для грузинского языка, основное же его назначение — указывать «движение туда», движение, отдаляющее от говорящего: წა-ვიდა tsa-vida «ушел»; но непонятно, как же может с ним сочетаться преверб მო- mo- обозначающий «движение сюда»: წა-მო-ვიდა tsa-mo-vida «пошел сюда», по направлению к говорящему.

Объясняется это противоречие легко, если учесть, что წარ- || წა- tsa-r || tsa- восходит к наречию წა-ლე tsa-le, представленному в чанском диалекте занского языка и являющемуся синонимом თუღე || თუღო t'ude || t'udo, употребляемых в чанском и мингрельском диалектах занского языка в значении «вниз, внизу»: წა-ლე tsa-le противоположно ე-ლე ji-le «наверху».

Таким образом, первоначально преверб წარ- || წა- tsa-r || tsa- должен был обозначать «(движение) вниз», წა-მო tsa-mo «движение вниз сюда»; წა-იქცა tsa-ik't'sa «упал», წვიმა წამო-ვიდა tsvima tsamo-vida дождь пошел (букв. «пошел вниз сюда»)...

В самом чанском диалекте წა- tsa- усвоен из абхазского, где он в глаголах употребляется в значении «под, вниз» и где он этимологически связывается со словом ა-წა a-tsa «дно».

ARN. TCHIKOBAVA

DE LA SIGNIFICATION PRIMITIVE DU PRÉVERBE

წარ- TSAR DANS LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

Dans les langues kartvéliennes le préverbe წარ- || წა- tsar- || tsa- n'est propre qu'à la langue géorgienne; sa signification essentielle est celle d'indiquer le mouvement *là — bas*, mouvement, exprimant l'idée de l'éloignement par rapport à la personne qui parle: წა-ვიდა, tsa-vida «s'en est allé»; mais il est incompréhensible, comment le préverbe მო- — mo- qui exprime le mouvement contraire, peut-il s'unir avec le premier? წამო-ვიდა, tsamo-vida = «vient ici», vers la personne qui parle.

On s'explique facilement cette contradiction, en considérant ^{ქვემოთა} tsar- || tsa- remonte vers l'adverbe წა-ლე tsa-le, représenté dans le dialecte tchane de la langue zane, qui est le synonyme de თუდე || თუდო t'ude || t'udo, employé dans les dialectes tchane et mégrelien de la langue zane qui signifie «en bas»: წა-ლე, tsa-le est l'opposé de ჟილე «en haut».

Ainsi, à l'origine, le préverbe წარ- || წა- tsar- || tsa- devait signifier le mouvement «en bas», წა-მო — le mouvement «en bas vers nous», წა-იქცა tsa-ikt'sa «est tombé», წვიმა წა-მო-ვიდა tsvima tsa-mo-vida «il a plu», littéralement: «est allée en bas, ici».

Dans le dialecte tchane même წა — tsa est emprunté à l'abkhasien, où il s'emploie dans les verbes et signifie «sous», «en bas» et où il s'unit d'après son étymologie au mot ა-წა a-tsa «le fond».

IV. სიტყვა „ზოგი“-ს ეტიმოლოგიისათვის

სიტყვის ეტიმოლოგიის გარკვევა პირვანდელი მნიშვნელობის გათვალისწინებაა, იმ წარმოდგენის ამოფხვვა, რომელიც სიტყვაშია ჩამარხული და რომელიც ცხადყოფს, რატომ დაერქვა ეს სიტყვა ამ ობიექტურ მონაცემს.

პირვანდელი მნიშვნელობა ისევე, როგორც საერთოდ მნიშვნელობა, სიტყვის ფუძეშია მოცემული; ეტიმოლოგიაც, მაშასადამე, სიტყვის ფუძეში უნდა ვეძიოთ.

სიტყვის ფუძე დროთა ვითარებაში შეიძლება იცვალოს: ესა თუ ის ბგერა დაიკარგოს, გადაიხვას ან სხვა ბგერით შეიცვალოს (ათ-ორ-მეტი → თორმეტი... ათ-ხუთ-მეტი → თხუთმეტი || თუთხმეტი || ხუთმეტი... წყარღვნა → წარღვნა... ქრცხილვანი → ცხილვანი... ერთმან-ერთი → ერთმანეთი...) ანდა აფიქსეული მასალა მარტივ ფუძეს შეეზარდოს და ძირის კუთვნილებად იქნეს გამოცხადებული (ხუცეს: ხ-უ-ც-ეს-ი = მეგრ. უჩაში, პირვანდელი მნიშვნელობით „უფროს“ ნიშნავდა; შდრ. უხუცესი... მეგრულ: მ-ეგრ-ულ, ე. ი. ეგრისის შვიდრი...).

ცხადია, ეტიმოლოგიის ძიება ფუძის ანალიზს საჭიროებს, მასში მომხდარი ცვლილებების გათვალისწინებას მოითხოვს. ამის შესაბამისად საჭირო იქნებოდა სიტყვაში „ზოგი“ გამოგვეყო ფუძე და ამ ფუძის მნიშვნელობა გავგებხადა ყურადღების საგანი.

ამჟამად ამ სიტყვის ფუძე არის „ზოგ“; რაც შეეხება მნიშვნელობას, ის მეტ-ნაკლებად ცხადი იქნება, თუ მოვიგონებთ იმ ნაწარმოებ ფუძეებს, რომლებიც „ზოგ“-იდანაა მიღებული და იმ გამოთქმებს, რომლებშიაც „ზოგი“ სიტყვა მონაწილეობს:

ზოგ-ი, ზოგიერთი, ზოგი ვინმე, ზოგი რამ...

ზოგ-ად-ი, გან-ზოგ-ად-ება... ზოგ-ავ-ს...

სა-ზოგ-ად-ო...

სა-ზოგ-ად-ო-ება...

ამ სიტყვებს რომ დავაკვირდეთ, დავინახავთ, რომ მნიშვნელობის მიხედვით ერთგვარი ზღვარია ზოგ-სა და მისგან ნაწარმოებ ზოგად-ს შორის:

ზოგი = некоторый; ის უპირისპირდება „ყველა“-სიტყვას; მასში რალაც ნაწილზეა მითითება, ნაწილი გამოიყოფა მთელისაგან, კერძობითობაა წინა რაგში მოქცეული.

ზოგადი = общий, ამ სიტყვის მნიშვნელობა კერძობითობას გამორიცხავს, მნიშვნელობით მას უპირდაპირდება: „ზოგადი კურსი“, „ზოგადი მიმოხილვა“, общий курс, общий обзор, revue générale, cours générale... „ზოგადად“, вообще...

აქედან — **საზოგადო**, ე. ი. ის, რაც ყველას ეხება და არა კერძოდ. ვისმე: „საზოგადო საქმე“ — რაც დაპირისპირებულია „კერძო საქმეს“, „პირველ საქმეს“ აქედანვე და მნიშვნელობის იმავე ხაზით: **საზოგადოება** «общество»-ს მნიშვნელობით.

„ზოგად“-სა და „საზოგადო“-სთან მნიშვნელობით ძალიან ახლოს დგას „საერთო“: შდრ. „საზოგადო საქმე“ და „საერთო საქმე“... ფრანგულსა და ინგლისურში გარჩეულია ეს ორი სიტყვა: „ზოგად“-ს, „საზოგადო“-ს შეეფერება ფრ. général, ინგ. general, „საერთო“-ს — ფრ. commun, ინგლ. common; გერმანულში და რუსულში ორივესთვის ერთი სიტყვაა — გერ. allgemein, რუს. общий: общий обзор, общий курс — ზოგადი მიმოხილვა, ზოგადი კურსი; общие интересы, общее дело — საერთო ინტერესი, საერთო საქმე.

ზოგ-ისა და მისგან ნაწარმოები **ზოგად**-ის მნიშვნელობათა სხვადასხვაობა გარკვევით აქვს აღნიშნული ლექსიკოგრაფ საბა ორბელიანს:

ზოგი — ესე განწილულს ცხადჰყოფს, ზოლო საზოგადო — საზიაროსა, და ზოგად ვიდოდეთ — ერთბამად ვიდოდეთ-სა; ზოგი — ვიეთთათჳსკა ითჳმის (იხ. საბას „ქართული ლექსიკონი“ ი. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით, ტფილ. 1928 წ. გვ. 130).

ზოგად — ერთობით (იქვე, გვ. 130).

საზოგადო — საერთო (იქვე, გვ. 289).

თუ „ზოგი“ კერძობითზე მოუთითებს (некоторым), როგორღა მოხდა, რომ „ზოგადი“ საზიარო-ს (общий-ს) აღნიშნავს, „საერთო“-ს სინონიმიდაა ქცეული? რა მომენტი აკავშირებს ამ ორი ფუძის მნიშვნელობას? რა უნდა ყოფილიყო პირველადი მნიშვნელობა **ზოგ**-ისა, რომ მისგან ნაწარმოები „ზოგად“-ი, „საზოგადო“ общий-ს აღმნიშვნელად ქცეულიყო?

ეს უნდა ყოფილიყო „ერთი“-ს მნიშვნელობა; **ზოგ**-ი ნიშნავდა „ერთს“ და ამით აიხსნება ის განსხვავებაც, რომელთაც ნაწარმოებ ფუძეებში ვიღებთ საწარმოებლისაგან განსხვავებით; ამ ვარაუდის მიხედვით მივიღებთ:

ზოგი — ერთი...

ზოგად — ერთად

ზოგადი — „ერთადი“, საერთო

საზოგადო — „საერთადო“, საერთო

საზოგადოება — „საერთადობა“, общество, ფრ. „communauté“, société... გერ. Gemeinde.

ზოგი ვინმე — ერთი ვინმე

ზოგი რამე — ერთი რამე

ზოგ-ზოგი — თითო-თითო

ზოგიერთი — ერთ-ერთი (აგებულია ისევე, როგორც „სვე-მედი“: მეორე ნაწილი იმეორებს პირველს).

ზოგჯერ — „ერთ-ჯერ“, иной раз, иногда (იხ. ქვემოთ)

ზოგავს — ზოგს სტოვებს, აბატივებს...

ზოგი, როგორც სინონიმი ერთისა, უპირისპირდება „ყოველს“, „ყველას“... ამიტომვე **ზოგი**, როგორც ერთის სინონიმი იძლევა „საერთო“-ს ნაწარმოებ ენიკის მოამბე ტ. I.

სახელებში: „ზოგად“, „ზოგადი“, „საზოგადო“... ის, რაც გაუფრთხილებს გვერდებსა და წარმოები ფუძემდებლის მნიშვნელობაში, სრულიად ბუნებრივი ჩანს ამ ვარაუდის მიხედვით.

რას ემაჩრება ეს ვარაუდი? იმ შემთხვევებს, რომლებიც ძვ. ქართულში გვაქვს და ზოგ-ის მნიშვნელობას კონტექსტში ექვემდებარება ხდის:

... და ვერ შემძლებელ იყენეს დაჰკვდრებად ზოგად... დაბადება, წიგნი პირველი მოსმისი, თავი 13, ოშკის 978 წლ. ხელნაწ. ფოტობირი:

სომხურს დაბადებაში ეს ადგილი ასე იკითხება: ... *ს ი ზ კ ა რ ს ქ ს რ ა მ ს ქ ს* 'ქ მ ქ ა ა ქ ს...'

სლავური დაბადებით ასეა: ... и не можаху жити вкупѣ ...

... და წარვიდეს ორნივე ზოგად... დაბადება, წიგნი პირველი, თავი 22, (იმავე ხელნაწ.).

სომხურს დაბადებაში ამას უდრის: ... *ს კ ა მ ა ქ ს ს რ კ ი რ ხ ა ნ* 'ქ მ ქ ა ა ქ ს...'

სლავურს დაბადებაში: и илоста оба вкупѣ ...

ქართული ტექსტის „ზოგად“-ს შეეფერება სლავური вкупѣ (ე. ი. вмече) ძვ. სომხ. 'ქ მ ქ ა ა ქ ს, რაიც ნიშნავს: ერთად.

აგრეთვე: ... რ ბ ი ო დ ე ს ო რ ნ ი ვ ე ზ ო გ ა დ ... ოთხთავი, იოანე, თ. XX, მუხლი 4, — ხანმეტი ლექციონარიდან... (იხ. პროფ. ა. შანიძე: ქართული ხელნაწერები გრაცში, ტფილ. უნივ. მოამბე, IX, 1929 წ. გვ. 336). ასევე იკითხება ეს ადგილი ბიბლიური საზოგადოების მიერ გამოცემულ ოთხთავში (1912).

სომხურს ოთხთავში ამის შესაბამისად გვაქვს: ... *ს რ მ ა ნ ა ა ქ ს ს რ კ ი რ ხ ა ნ* 'ქ მ ქ ა ა ქ ს...'

სლავურ ოთხთავში: *тепасте же оба вкупѣ ...*

ბერძნულს ოთხთავში: *ἐπείγετο ἄλλο ἢ ἄλλο ἑμασθ...*

ლათინურში: *currabant autem duo simul...*

სომხური ('ქ მ ქ ა ა ქ ს), სლავური (вкупѣ), ბერძნული (ἑμασθ), ლათინური (simul) ერთად - ს ნ ი შ ნ ა ვ ს; ამრიგად: ზოგად = ერთად...

მაგრამ ეგვიპტის ქართული თარგმანი ყველა ამ შემთხვევაში სხვა გზით მიდის და „ზოგად“, თუმცა ამ სიტყვების ადგილას იხმარება, მაგრამ სხვა რამეს ნიშნავს? ასეთი რამ არ არის მოსალოდნელი, რაკი რამდენიმეჯერ სხვადასხვა ენის ტექსტი ერთმანეთს ხვდება, მაგრამ მაინც შეიძლება რაიმე ეჭვი დარჩეს.

ამ ეჭვებს ჰფანტაქს ჰადიშის (987 წლ.) ოთხთავი, სადაც ამავე ადგილას იკითხება: რ ბ ი ო დ ე ს ო რ ნ ი ვ ე ე რ თ ა დ ტ ა ბ. 195 ა, ... ზოგად = ერთად; ზოგად = ერთად.

ამ მნიშვნელობის შემდგომი განვითარებაა მოცემული გამოთქმაში:

„მოთხოვე რაჲცა გნებავს და მიგცე შენ ზოგი მეფობისა ჩემისაჲ“... (საქართუ. მუზეუმის ხელნაწერი № 1147, ფ. 165r): აქ „ზოგი“ თითქოს „ნაწილს“ აღნიშნავს, მაგრამ არა! იქვე ვკითხულობთ:

„ზოგი იგი სამეფოჲ დასდევ ფერკთა პროკვალისათა; ილოცე, ნუ უკუე კუალად როკვიდეს და მეორედლა თუ როკვიდეს, დაგავდოს შენ პურის მოხოველად“... იქვე, ფ. 165r—v.

ეჭვს გარეშეა, აქ „ზოგი“ ნიშნავს ნახევარს, ე. ი. ორ თანაბარ ნაწილში ერთს: სამეფოს ერთი ნახევარი უკვე დადებული გაქვს მოცეკვავსი ვერსოფთსკა მისი ცეკვის საჩუქრად; თუ კიდევ მეორედ იცეკვა, მათხოვარი დარჩები („დაგადებს პურის მთხოველად“), რადგანაც მეორე ნახევარსაც ეს მოცეკვავე წაიღებსო (ტექსტი ეხება ცნობილ სიუჟეტს სალომეს ცეკვისა და ცეკვით აღტაცებული მეფის მიერ მის დასაჩუქრებისა)...

„ნახევრის“ მნიშვნელობით „ზოგი“ იხმარება შემდეგს ნაწევტშიც:

„სახის მეტყუელმან თქუა. ლომ ჯინჴველისაა რ' მამისაა მის პირი ლომისაა არს. და დედისაა ჯინჴველისაა. მამაა იგი მძორის მკამელ არს და დედაა თვის მკამელ. რ' ჯინჴველ-ლომმან გამოკდის ორთაგანვე მკვდრი ზოგი ლომისაა არნ ხატი და ზოგი ჯინჴველისაა. ვერ მძორი ჰამის მამისა მის: მკვდრობისათვს და ვერცა მარცუალი დედისათვს... (სახისმეტყუელი... გამოცემული აკად. ნ. მარის რედაქციით, თავი XXIII, სტრ. 4—18, გვ. 31—32): ლომ-ჯინჴველი ლომსაც გაგვს და ჯინჴველს, მისი „ხატის“ ნახევარი ლომისაა, ნახევარი — ჯინჴველისაა... სომხურს ტექსტში, რომელიც ქართულის პარალელურად არის გამოცემაში წარმოდგენილი, აქ ნახმარია *ესა*, რაიც „ნახევარს“ ნიშნავს...

„ზოგ“-ის ეს მნიშვნელობა უდევს საფუძვლად „განზოგებას“, რომელიც „განახევრების“ მნიშვნელობით იხმარება: ... განზოგებასა ოდენ მის დღესასწაულისასა აღვიდოდა ივ' ტამარსა მას და ასწავებდა... პადიშის ოთხთავი, ტაბ. 170 ა, იოანე, თავი VII₁₄... განზოგებასა ოდენ ე. ი. მხოლოდ განახევრებისას. შუა დღესასწაულში... ამ მნიშვნელობას ადასტურებს სათანადო ადგილას სომხურს ტექსტში ხმარებული *გრაქტყეო*, და სლავური ტექსტის „в предположение“ (предлика)...

ძვ. ქართულშივე უფიქარდება „ზოგ“-ის მნიშვნელობა, რომელიც ახლა მისთვის ჩვეულებრივია:

ვგრე შერაცხეთ რეცათუ ზოგი რაამე გესმა და არა ყ'ლი... საქართვ. მეზ. ხელნაწ. № 1147, ფ. 10 r... ზოგი აქ უპირისპირდება „ყოველს“; ეჭვი არაა, რომ ის „ნაწილს“ ნიშნავს.

საინტერესოა ის შემთხვევა, როცა „ზოგი“ „სხვას“ ნიშნავს:

... და ხატი მათ ზღვს ქალთაა ე'ე უზედმდც კაცისაა არს ზოგი ხატი მათი მფრინველთაა... სახისმეტყ. თ. XVI, სტ. 16—20, გვ. 21: სომხურად ეს ადგილი ასე იკითხვის: *ნ. სხვაყარანპ ზიეა მზნს ქ აყარან ღიჴ მარცი. ს მქლან ქიჯიჴ ჯ... ამია* — „სხვა“, „ზოგი ხატი“ — სხვა „ხატი“, სხვა ბუნება... ალბათ, ეს მნიშვნელობა უდევს საფუძვლად გამოთქმას „ზოგჯერ“ — „სხვა ჯერ“, иной раз, иногда...

ამრიგად, ძვ. ქართულის ტექსტები „ზოგი“-სიტყვის შემდეგს მთავარ მნიშვნელობებს გვაგულისხმებინებენ: 1. ერთი, 2. ნახევარი (ე. ი. ორი თანაბარი ნაწილიდან ერთი), 3. ნაწილი, „ყველა“-ს საპირისპირო (ე. ი. მრავალიდან ერთ-ერთი)...

ამემაღ უკანასკნელი მნიშვნელობაა ამ სიტყვისათვის ძირითადი, „ერთი“ კი ნაწარმოებს ფუძეებსაღა შემოუნახავს („ზოგადი“, „საზოგადო“...).

ახლანდელი მნიშვნელობა ამ სიტყვისათვის ჩვეულებრივად ვხვდებით „ვეფხისტყაოსანში“:

... დიდებულთა ჯარისაგან ზოგნი ჰგვანდეს ვითა მთრვალსა...

ხანა 730, კ. კიკინაძის გამოც.

... ერთსა კაცსა ეყოფოდეს, დიდებანი რომე მჭირდეს,

ზოგთა შორით დამლოციან, ზოგნი კოცნად გამიპირდეს... ხანა 496

... ზოგნი ტირან მამისათვის, ზოგნი ჩემთვის ტიროდიან... ხანა 372

... ზოგნი ნდომით შეჭურფინივდიდეს, ზოგნი იყენეს სულწასულად...

ხანა 1138

სიტყვის მნიშვნელობის განვითარების თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ მრავლობითში დასპული „ზოგნი“ შეიძლება შევცვალოთ სიტყვებით: „ერთნი“ და „სხვანი“: ზოგნი ტირან მამისათვის, ზოგნი ჩემთვის ტიროდიან — ერთნი მამისათვის ტიროდენ, სხვები — ჩემთვის... ასევე: „ზოგთა შორით დამლოციან, ზოგნი კოცნად გამიპირდეს“ იქნება: ერთნი შორიდან მლოცავდნენ, სხვები კოცნას მიპირებდნენ, საკოცნლად მოაწვედნენ...

ამგვარად, დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს, რომ „ზოგი“ და „ერთი“ ერთი და იმავე მნიშვნელობის სიტყვები იყო. როგორია ამ ფუძეების ურთიერთობა და ადგილი ქართულში? „ერთი“ ყველა ქართველურ ენებში გვაქვს: ართ-ი (შეგრ.), ართ-ი || არ- (ქანურში), ეშხუ (სვან.). ეს ძირი მკვიდრად გრძნობს თავს ქართველურს ენებში. ამასვე ვერ ვიტყვი „ზოგ“-ის შესახებ. ამ ძირის შესატყვისები სხვა ქართველურ ენებში არა ჩანს. აგებულებითაც მისი ფუძე ქართულს არა გავს: ფუძის ბოლოკადურად -გ ქართულს არ მოუღის (და სათანადო სიტყვები: ნიდაგ-ი, ფარდაგ-ი, დილეგ-ი... ნასესხებია).

„ზოგ“-ის შესაბამის ძირს თუ სხვა კავკასიურ ენებში მოვიკითხავთ, ყურადღებას მიიქცევს ხუნძური ცო (სუსტი ც — ისმის თითქმის, როგორც ხ!) და აფხაზური ძირი ზა-...

ცო აღნიშნავს „ერთს“, „ვინმეს“ ხუნძებთან. ძირეულ ხ-ს ვხედავთ „ერთის“ აღმნიშვნელ სიტყვაში მთელ რიგ კავკასიურ ენებში (კურულში, ტაბასარანულში, არქულში, რუტულურში, წახურულში...), ც-ს „ერთის“ აღმნიშვნელი სიტყვა შეიცავს დარგულში, ლაქურში, ჩაჩნურში (ამასთანავე, ალბათ, დაკავშირებული ქართული ც-ალ-იც).

ხუნძურში ცო-საგან არის ნაწარმოები: ცოცო — თითო; ცინ — ერთხელ, ერთგზის... ცინგ — შეშდეგ... ცადაც — ერთად... ცოგი — სხვა (იხ. II. Устар. Авар. яз. Тифл. 1889, ლექსიკონი, გვ. 212). ეს უკანასკნელი გვაქვს შეხედვლობაში ქართულ „ზოგ“-ისთან დაკავშირებით. მართალია, „ცოგი“ აღნიშნავს „სხვას“, მაგრამ მისი ძირი მიუთითებს „ერთ“-ზე: გარდა ამისა ძე. ქართულში, როგორც ვნახეთ, არის შემთხვევები, როცა „ზოგი“ მნიშვნელობით „სხვას“ უდრის. ასე რომ, არც აგებულებისა და არც მნიშვნელობის მხრივ გადაულახვი დაბრკოლება არა გვხვდება. და მაინც ასეთი დაახლოება შემთხვევითის შთაბეჭდილებას დასტოვებდა, ხუნძური და ჩვენი ენების შეხვედრათა სხვა მაგალითებიც რომ არა გვექონდეს. ასეთი შეხვედრები არის (რათქმა უნდა, არა

მესამე წყაროდან შეთვისებული საერთო მასალის სახით!)... ამიტომ შენსებულ ვითად არ მიიჩნევა ამ სიტყვების შეხვედრაც.

აფხაზურში, როგორც ამაზე ასპირ. ქეთ. ლომთათიძემ მიმითითა, მოიპოება ძირეული მასალა ზა- „ერთის“ მნიშვნელობით; ქეთ. ლომთათიძე მიუთითებს აქედან ნაწარმოებ სიტყვებზე ყუფა ზა თერთმეტი, „ათი + ერთი“; ა-ზ-ნა — ერთჯერ, მთელი, სავსე... ძარა-ზ-ნაყ — ერთბაშად... ზა-წყ — ერთად ერთი... აზეფეშ (← ა-ზა-ფეშ) — ზოგადი... აა-ზა-რა — კრება... ზ ე გ ე გ (← ზა-გეგ) — ყველა...

ეს უკანასკნელი აგებულებით უფრო ახლოს არის „ზოგი“-სთან, ვინემ ხუნძური „ცოკვი“... მნიშვნელობით ის უფრო დაშორებულია ქართულ „ზოგ“-ს, ვინემ ხუნძური სიტყვა. მაგრამ თუ მოვიგონებთ, სემასილოგიურად როგორ ფართოდ ტოტიანდება „ერთი“ აფხაზურშიც, ხუნძურშიც და თვით ქართულშიც, ცხადი იქნება, რომ ქეთ. ლომთათიძის დაკვირვება საქმის ვითარებას შეეფერება.

მომავალი ძიება გაარკვევს, აფხაზურიდან უნდა ამოვიღეთ ამ ძირის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზისას თუ ხუნძურიდან, ანდა კიდევ ეს ძირი კავკასიური ენებისათვის საერთოდ მივიჩნიოთ.

ЛРН. ЧИКОБАВА

К ЭТИМОЛОГИИ ГРУЗ. СЛОВА „ზოგი“ «ZOGI»

(РЕЗЮМЕ)

Слово „ზოგი“ «zogi» в груз. яз. обозначает «некоторый», но в производных основах ზოგადი, საზოგადო ზog-ad-i, sa-zog-ad-o «общий», საზოგადოება sa-zog-ad-o-eba «общество» появляется чуждый основному значению семасиологический момент.

Такие контрверсы основного и производного значений заставляют предполагать, что первичным значением слова являлось не «некоторый», а «один»; отсюда: ზოგად ზogad = ერთად ert'ad «вместе», საზოგადო sazogado «général» — საერთო saert'o — commun... «общий».

Это предположение находит полное подтверждение в древнегрузинском литературном языке, где „ზოგი“, «zogi» значит: 1. «один», 2. «половину» (т. е. одну из двух частей), 3. «часть», «некоторую часть» (т. е. одну из нескольких частей)...

В древнейших памятниках грузинской письменности „ზოგად“ «zogad» дублирует „ერთად“ «ert'ad» «вместе»: რბიოდეს ორნივე ზოგად — რბიოდეს ორნივე ერთად rbiodes ornive zogad — rbiodes ornive ert'ad «бежали оба вместе».

Слово „ზოგი“ «zogi» увязывается, с одной стороны, с абхазскими ზეგჷ zegʷe в значении «все», с другой стороны, с аварским „ცოკვი“ «tsogvi» «иной», «другой». Корневой элемент в обоих случаях значит «один»: авар. ცო so один, абх. ზ-ნეკ z-nək, «один раз», абх. ზა-წყეკ za-tsək «единственный».

ARN. TCHIKOBAVA

A PROPOS DE L'ÉTYMOLOGIE
DU MOT GÉORGIEN „ზოგი“ „ZOGI“

(RÉSUMÉ)

Le mot ზოგი «zogi» signifie «certain» dans la langue géorgienne, mais dans les thèmes dérivés „ზოგად-ი“ «zogad-i», „საზოგადო“—sazogado «général», საზოგადოება, sazogadoeba «société» apparaît un principe sémasséologique, étranger à la signification primitive du mot.

Ces controverses entre les significations primitives et dérivées nous font supposer que la signification primitive du mot „ზოგი“ «zogi» n'était pas «certain», mais «un»; de là: „ზოგად“ «zogad» = „ერთად“ «ensemble», „საზოგადო“ «sazogado» — «général», „საერთო“ «saert'o» — «commun».

Cette supposition se trouve pleinement confirmée dans l'ancien géorgien littéraire, où „ზოგი“ «zogi» signifie: 1. un, 2. une demie (c'est à dire, «l'une des deux parties»), 3. «une partie, une certaine parties» (c'est à dire, l'une des plusieurs parties).

Dans les textes les plus anciens des manuscrits géorgiens „ზოგად“ «zogad» double „ერთად“ ert'ad «ensemble»: რბიოდეს ორნივე ზოგად — rbiodes ornive zogad, რბიოდეს ორნივე ერთად — rbiodes ornive ert'ad — «couraient tous les deux ensemble».

D'une part, le mot „ზოგი“ «zogi» coïncide avec l'abkhasien „ზეგა“ — «zeg» dans la signification du mot «tout», d'autre part, — avec le «t'sogi» «autre» de la langue d'Avare.

Dans les deux cas, l'élément radical signifie «un»: avare — t'so = «un», abkh. z-nok «une fois», abkh. za — tsik — «unique».

V. ახალი უსწორი თანდებული ახალ ქართულში

1. -გან თანდებული, როგორც ცნობილია, დაერთვის ორ ბრუნვას: ა) ნათესაობით — კითხვაზე: ვისგან? რისგან? და ბ) მოქმედებით — კითხვაზე: საიდან? ნათეს.: წერილი მომივიდა ძმისა-გან... შაქარი კეთდება ქარხლისა-გან... ნიაბი გამოვთაღე ხისა-გან... მოქმედ.: წერილი მომივიდა სოფლიდ-ან... ბავშვი ჩამოვარდა ხიდ-ან... გზიდ-ან დაბრუნდა...

უქანასკნელს შემთხვევებში ადგილი ურჩება ცვლილებებს, როგორც სახელის დაბოლოებაშიც, ისე თვით თანდებულშიაც: ჯერაა და ვ-ამეღერებს თ-ს (ნაწილობრივი ასიმილაცია), ვიღებთ დ-ს (სოფლით-გან, გზით-გან — სოფლიდ-გან, გზიდ-გან); შემდეგ იკარგება -ვ- (სოფლიდ-გან, გზიდ-გან — სოფლიდ-ან, გზიდ-ან); ამგვარად, მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანზე -ით შეცვალა -იდ-მა, -გან თანდებულისაგან დაგვრჩა -ან (და არა -დან, როგორც ამას ხშირად ამბობენ; არავითარი -დან თანდებული ქართულს არ გააჩნია: -დ სახეცვლილი თ-ა და მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოებას ეკუთვნის).

სოფლ-ით-გან — სოფლ-იდ-გან — სოფლ-იდ-ან...

გზ-ით-გან — გზ-იდ-გან — გზ-იდ-ან... აქ მოცემულია განვითარების სამი საფეხური. ყოველი მათგანი დადასტურებულია ძეგლებში — ძველი ქართულიდან დღემდის. ეს კია, რომ ძვ. ქართულში კითხვაზე საიდან? ჩვეულებრივად უთანდებულო მოქმედებითი მიუგებდა, მაგრამ გვხვდება -გან თანდებულიც -ით-დაბოლოების შემდეგ, ე. ი. კითხვაზე — საიდან? მიუგებს უთანდებულო მოქმედებითაცა და გან- თანდებულსაც.

უთანდებულო მოქმედებითი ძვ. ქართულში კითხვაზე — საიდან? ¹

... მას ეამსა ოდეს ბაგრატის ასული მარიაჲ დედოფალი აღმოსავლეთით
(= აღმოსავლეთიდან) კონსტანტინეპოლს შემოვიდა... თ. ყორღანია, ქრონიკები, გვ. 229 (1081 წ.).

... შემდგომად სიელტოლისა მის ნერსჳსისა ქართლით (= ქართლიდან) წარ-
მოავლინა მაჰმედ ამირა მუნჳან... სტეფანოზ ძე გურგენისა... აბო ტფილ.
გვ. 20.

... და ვითარცა წარემართნეს იგინი ქუეყანით აბხაზეთით (= ქვეყნიდან
აფხაზეთიდან ანუ, როგორც ახლა ვიტყვი: აფხაზეთის ქვეყნიდან) მაჰინ...
აბო ტფილ., გვ. 20.

¹ ეს მაგალითები საილუსტრაციოა; ამიტომ თითო-ოროლას დასახელებით ვემაყოფილებთ.

თანდებულიანი მოქმედებითი ძვ. ქართულში კითხვაზე — ხარდაწუნული
... მრავლით ეამით-გან უწინარსს ეფთიმისა და გიორგისა... თ. ჟორდანიას
ქრონიკები, გვ. 225.

... მათვე კელითა მიერ გაინუსხა დასაბამით-გან წელთა... იქვე, გვ. 229.

... ამიერით-გან არლარა მოვილო სხუად საზრდელი... აბო ტფილ. გვ. 28.

ანალოგიური მდგომარეობაა „ვეფხვისტყაოსანში“-ც: კითხვაზე — საიდან?
მიუგებს უთანდებულო მოქმედებითი და გან- თანდებულიანიც.

უთანდებულო მოქმედებითის ნიმუშები „ვეფხვისტყაოსანში“:

... სასიძოცა მოგვივიდა, იყენეს ხანთა არ დამზმელი

შიგნით ჩვენნი გაეგებნეს, გარეთ (=გარედან) მოდგეს ხეარაზმელნი... ხანა
460, ი. აბულაძის გამოცემა, 1926 წ.

... იგი ვნახე, დავებნივე, გონებანი გამიშმაგნა

შორით უკმე: რაშოგან ვართ ანუ ცეცხლმან რად დაგვდაგნა... იქვე, ხანა 479.

... არსით ნავი მომავალი უნახავად არ დავაგდი... იქვე, ხანა 494.

... არ მომწუროდეს წინანი ზურგით მესროდეს მე ოდეს... იქვე, ხანა 513.

... მომეჯარნეს, ველარა ვქმენ, ნავით ცხენი გარდვიხტუნე... იქვე, ხანა 514.

შიგნით = შიგნიდან, შორით = შორიდან, არსით = არსაიდან, ზურგით =
ზურგიდან, ნავით = ნაეიდან...

თანდებულიანი მოქმედებითის ნიმუშები „ვეფხვისტყაოსანში“:

... მითხრა თუ, ძმაო, დღესითგან ცუდ ჩემი ღზინი ყოველი... ხანა 550.

... ამა, ძმაო, მაშინდლითგან აქა ვარ და აქა ვკვდები... ხანა 561...

2. თანდებულიანი მოქმედებითი კითხვაზე — საიდან? იძლევა კიდევ ერთს
სახეობას; ესაა: — ამ: სოფლიდამ, ქალაქიდან, გზიდან... ასეთი ფორმები ძალზე
ხშირია აღმოსავლეთ საქართველოდან გამოსულ მწერალთა ენაში და ზოგჯერ
ერთად ერთ ფორმასაც კი წარმოადგენს ხოლმე.

რამდენიმე მაგალითი ილია ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილებიდან“ (ტფი-
ლისი, 1908, წერა-კითხვის გამავრც. საზოგადოების გამოცემა¹): ... ქვეყნიერე-
ბის ბედნიერების ქვაკუთხედი კი ყოველთვის ძირი დამ დადებულა, ყოველი
შენობა ძირი დამ ამაღლებულა, მაღლი დამ კი შენობა არსად არ დაწყე-
ბულა (გვ. 26). ... შავი კლდის გული დამ გადმომსკდარი მიდის... (გვ. 26).
... ოთახი დამ გარედ გამოვედი... (გვ. 25). ... როცა სახლი დამ გავი-
დოდი... (გვ. 22). ... საი დამ უნდა შემეტყო... (გვ. 21). ... ახლა დავიწყო
იქი დამ... რაკი იქი დამ დავიწყეთ... (გვ. 19). ... განათლებულის ქვეყნი-
დამ მოსული კაცი... (გვ. 18, 15). ... ერთის საგნი დამ მეორეზე გადახტე-
ბით ხოლმე... (გვ. 17). ... ერთი თავი დამ რომ გადააფურთხო... (გვ. 16).
პეტერბურგი დამ (იქვე) ... ვლადიკავკასი დამ გამოვედი... (გვ. 12).
... დაიძრნენ, როგორც იყო ადგილი დამ... (გვ. 9). ... როცა თვალები -

¹ ვარჩიეთ ეს ძველი გამოცემა.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

გვ. 135 „დავითიანი“

იღ-გან:

... რაც მომებოდა თავი დგან ბოლო ჟამს ისევე წამერთო... „დავითიანი“ 1931 წლ. გამოცემა ალ. ბარამიძისა და სოლ. იორდანაშვილის რედაქციით.

... თავს თავი დგან გაუფრთხილდი, არცად უკუაგდო კირში... გვ. 76.

-ამ იმავე მანძილზე:

... არ ძალმიძს აქედამ დაძვრის ღონეო... „დავითიანი“, გვ. 110

... კიტრი უბიდამ გამცვივდა, გულზე მამედვა ცეცხლად... იქვე, გვ. 112

... რომელიც კაცი ქართველნი ქართლიდამ გადმოგვევლია... იქვე, გვ. 129

... ექვსის წლით წინათ ჩემს უკან ქართლიდამ წაბრძანებულნი... იქვე, გვ. 118

... ასე შიამა, პირი დამ გავყარე ყურძნის მარცვალი... იქვე, გვ. 115

... ციხი დამ თეთრი ალაში გაშალეს, გარდმოჰკიდესა... იქვე, გვ. 122.

... რაც მე იქი დამ მომესმის, თქვენ ჩემგნით მოგესპინება... იქვე, გვ. 126

... ველარცად წავალ აქი დამ... იქვე, გვ. 128

... გამოჰობილ კლდიდამ წამოსულს... შეხვდენ... (სათაურია) იქვე, გვ. 108

... ტყვეობი დამ გამოსვლის დროს... იქვე, გვ. 145

... შტო მაიწოდა ზეი დამ ქვემიდი... იქვე, გვ. 146

... როგორც შორი დამ სტვირთა კმა ესმა... იქვე, გვ. 308.

ამავე მასალაში რამდენიმეჯერ ვხვდებით **-ით-გან** ტიპს (პირველი საფეხური!) და ორიოდ შემთხვევაში უთანდებულო მოქმედებითაც:

-ით-გან — თანდებულიანი მოქმედებითი კითხვაზე — საიდან?

... ვითა სმოდა პირველი ითგან... დავითიანი, გვ. 128.

... მალელითგან ნახა, სირბილით კაცი კიბეზე აბტოდა... იქვე, გვ. 55

... ცხვარი გარეკეს ქალითგან ველად... იქვე, გვ. 250

... რა ახლა იცან საწუთრო დასაბამითგან მბრუნავი... იქვე, გვ. 130

... არავენ უწყის მუნითგან ცოცხალი ვინ იცნებაო... იქვე, გვ. 140.

-ით (=იდან) — უთანდებულო მოქმედებითი კითხვაზე — საიდან?

... იყენენ მოსასვლელ შორითა (=შორიდან)... გვ. 84

... მეფე რომ გაღმით (=გაღმიდან) წაბრძანდა... გვ. 125

... მალლით დასწივა (=მალლიდან დასწია)... გვ. 145.

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ სამი ტიპიდან: სოფლით-გან → სოფლიდ-გან → სოფლიდ-ან — დავით გურამიშვილისათვის სრულებით უცხოა მესამე (სოფლიდ-ან), იშვიათია მეორე (სოფლიდ-გან: ორიოდ შემთხვევა!); ამ უკანასკნელთან შედარებით მეტია პირველი (სოფლით-გან). ერთი სიტყვით არა თუ მესამე ტიპი, რომელიც განვითარების მესამე საფეხურს გვიჩვენებს, არ არის მოცემული, არამედ მეორე, შუა, საფეხურიც კი არ არის გავლილი, — იგი მხოლოდ იწყება: **გ-**ს ზეგავლენით **თ** თითო ოროლა შემთხვევაში ქცეულია **დ** ბგერად... ამავე დროს უხვადაა **-ამ** ტიპი (ქართლიდამ, უბიდამ, ციხიდამ, კლდიდამ...), რომლის მისაღებად აკად. ნ. მარისა და დ. კარიჭაშვილის აზრით **-ან** ტიპი იყო საჭირო (ქართლიდან || → ქართლიდამ, კლდიდან || → კლდიდამ...).

დ. გურამიშვილიდან ზემოთ მოყვანილი მაგალითები და მეთერთმეტე კუნის სხვა ძეგლებში არსებული მდგომარეობა ცხადყოფს, რომ -ამ ტიპი (ქართლიდამ, სოფლიდამ) არ არის მიღებული -ან ტიპისაგან (ქართლიდან, სოფლიდან): პირველი ისტორიულად უსწრებს მეორეს. და ეს ნიშნავს, რომ -ამ ტიპი სხვა წარმოშობისაა.

იმავე დ. გურამიშვილთან მოიპოვება -ამე ვარიანტი -ამ-ის პარალელურად: ... თერგიდამე სოლალს წაველ, სოლალიდამ აშტარხანსა... დავითიანი, გვერდი 117.

... მე მომიტხრეს შანდედამე — ახლა ადექ, სხვანა წადი... იქვე, გვ. 144.

ეს არ არის დ. გურამიშვილის ენის ინდივიდუალური თავისებურება: მეთერთმეტე და მეჩვიდმეტე საუკუნის სხვა ძეგლებშიც მეორდება ეს: მამულიდამე (=მამულიდან):

... ერთი დიდათ ხელმოკლე და უილაჯო გახლავარ. რამთენის ჩემის მამულიდამე გარდმოვარდნილი აქამდით ქიზიყს გახლდი ხმელსა და უწყლოს ალაგს... (არზა ერეკლე მეორის სახელზე, 1772 წ. — იხ. „საქართველოს სიძველენი, ტ. I, გვ. 144).

ისპაანიდამე (=ისპანიდან).

... მაშინ შენ და პაატას ტუსიშვილს პირობა გქონდათ, თავგარდადებით გარდმოგვეყვით ისპაანიდამე მანამდინ ყანდაარს ჩავეიდოლით... (წყალობის წიგნი თეიმურაზ მეორისა გურგენიძეებისადმი, 1740 წ. — იხ. „საქართველო სიძველენი“, ტ. III, გვ. 454)¹.

ტახტიდამე (=ტახტიდან):

.. ტახტიდამე ჩამოავდო, წაიყუნა კორცთა მცობრად... (ფეშანგი: შაჰნავაზიანი, გ. ლეონიძისა და ს. იორდანაშვილის რედაქციით, 1936, გვ. 56, ხანა 309).

-ამ- დაბოლოების ადგილი ამ მაგალითებში დაიჭირა -ამე-მ. ამით -ამ დაშორდა -ან-ს: -ანე სალიტერატურო ქართულმა არც მეჩვიდმეტე-მეტერთმეტე საუკუნეში იცოდა და არც სხვა დროს მანამდით თუ მის შემდეგ.

საიდან მოდის ეს -ამე? ამაზე გარკვეულ პასუხს იძლევა შემდეგი მაგალითები:

აქადალმე (=აქედან):

... დავითის ძე, დავით მიყსენ აქადალმეო... დავითიანი, გვ. 111.

ქეჯაოდალმე (=ქეჯაოდან ე. ი. ტახტრევენიდან):

... ქეჯაოდალმე გარდახდა, ეტლი დაავდო მზემან და... თეიმურაზ I, ლეილ-მიჯუნნიანი, ალ. ბარამიძისა და ვ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფილ. 1934, გვერდი 34.

¹ ამავე დოკუმენტში გვაქვს: საგრიდამ... დაღისტნიდამ..., ერთივე -იჯან: განხორციელებიჯან...

ბორკილიდალმე (=ბორკილიდან):
 ... ბორკილიდალმე აეხსნა იგ ყოვლთა საქებარია: იქვე, გვ. 102, ხანა 339.

ტახტიდალმე (=ტახტიდან):
 ... ტახტიდალმე ჩამოვარდა ჩაიკადა ფიცხლავ მკარსა... შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, ი. აბულაძის რედაქციით, ტფილ. 1916 წ. გვ. 102, ხანა 339.

ცხენიდალმე (=ცხენიდან):
 ... რა ნარიმან ფრიდონ ნახა, ცხენიდალმე ჩამოვიდა... იქვე, გვერდი 35, ხანა 108.

ზღვიდალმე (=ზღვიდან):
 ... მოზიდა, გამოიყუნა ზღვიდალმე კიდევ მთელია... იქვე, გვ. 141, ხანა 475.

ნათლიდალმე (=ნათლიდან):
 ... შორს მოუარეთ, მიეედით, შემოვადეგით გარეო, მით ნათლიდალმე გამოკდა კმა, ჩენი მოუბარეო... „ვეფხვისტყაოსანი“, ი. აბულაძის გამოცემა (1926 წ.), ხანა 1087.

ნაეიდალმე (=ნაეიდან):
 ... მით ნაეიდალმე მათ რომე გარდმოსვეს კიდობანითა აჰკადეს, ქალი გარდმოკდა უცხოთა რათმე ტანითა... იქვე, ხანა 994.

მუნიდალმე (=მუნიდან, იქიდან):
 ... ვინცა გწადდეს, ქმრად შეირთე, სამეფოთა ეპატრონე, მუნიდალმე გვმსახურებდი, თავი შენი დავამონე... იქვე, ხანა 1416.

ძეგლები წარმოგვიდგენენ ამავე გაფორმების მეორე ვარიანტსაც, რომლი-
 საგანაც -დალმე უნდა მომდინარეობდეს; ესაა დალმა (|| დალმან):

ტახტიდალმა (=ტახტიდან):
 ტახტიდალმა ჩამოვარდა, საყელონი გარდიხიენა... შაჰ-ნამეს ქართული ვერ-
 სიები, გვ. 125, ხანა 419.

სპილოდალმან¹ (=სპილოდან):
 სპილოდალმან ჩამოაგდო და შეუქრა მაგრა კელი... იქვე, გვ. 123, ხანა 408.

ცხენიდალმა (=ცხენიდან):
 ... ცხენიდალმა ჩამოიჭრა, დაეხეთქა, დაემყარა... იქვე, გვ. 105, ხანა 348.

სამანდიდალმა (=სამანდიდან, სამარო ცხენიდან):
 ... სამანდიდალმა ჩამოკდა, მეფეს შეჭარის სალაში... იქვე, გვ. 87, ხანა 284.

ციხიდალმა (=ციხიდან):
 ... ციხიდალმა გამოუკდეს, ერთმანერთსა შეუტიენეს... იქვე, გვ. 167, ხანა 560.
 რედაქტორი მიუთითებს ვარიანტზე ხელნაწ. № 1505: ცხენიდალმე.

¹ რედაქტორი მიუთითებს ვარიანტზე: სპილოდალმა, ხელნაწერიდან № 1505.

ტყიდაღმა (= ტყიდან):

... დამალულიყუნეს, გამოძვრეს ტყიდაღმა, ვითა მელღია... იქვე, გვ. 151, ხანა 509.

ძირიდაღმან (= ძირიდან):

... ძირიდაღმან ციხეს მივა, ესმა ომისა მძებნელსა... იქვე.

იქიდაღმან ... აქადაღმან (= იქიდან... აქედან):

... რა ბარამან დაინახა, იქიდაღმან მომართა მან, ვით პილონი შეიძვრნეს, აქადაღმან მიმართა მან... იქვე, გვ. 526, ხანა 1932.

ქიშვადიდაღმან (ვარიანტი ხელნაწ. № 1501: ქიშვადიდაღმა):

... ქიშვადიდაღმა ჯაშუშნი გაძვრეს მართ, ვითა მელღია... იქვე, გვ. 133, ხანა 445.

არეთადაღმან (ვარიანტი ხელნაწ. № 1505: ჰაერთადაღმა):

... შუბისა, კლმისა ნალეწი არეთადაღმან ცვიოდა... იქვე, გვ. 161, ხანა 541.

ეს მაგალითი სხვა მხრივაც საინტერესოა: აქ ძველებური ნ-/თ-იანი მრავლობითის მოქმედებითი ბრუნვაა წარმოდგენილი (თუ ტექსტში შეცთომა არაა).

მთიდაღმა, სიდაღმა, ღვთიდაღმა, მზიდაღმა (= მთიდან, საიდან, „ღვთიდან“, მზიდან):

... ნარიმანს ესმა ამბავი: „ფრიდონ მოსულა მთიდაღმა!“
იკითხავს: „ვისი გვარია ანუ გამოჩნდა სიდაღმა?!“
პკადრეს: „აფთიონის ძეა, საფარველი აქუს ღვთიდაღმა,
და თქუენცა გმართებს ნახვა მისი, კაკი გაგზავნეთ მზიდაღმა!“ იქვე,
გვ. 33, ხანა 104.

ზედადაღმან (= ზემოდან, ზევიდან):

... ზემნი ყმანი ზედადაღმან ჩაეპარნეს, ვითა ფრენით
დაევაჭრნეს, არ მიპყიდეს, შავნი ვნახენ მეტად წყენით! „ვეფხვისტყაოსანი“
ი. აბულაძის გამოცემა (1926 წ.), ხანა 997.

ტყუეობიდაღმან (= ტყუეობიდან):

... მოხედა მოწყალეგამან ღთისამან და მოვიდა მეფეთ-მეფე ბატონი სუმიონ
ტყუეობიდაღმან... იტრიის გელესიის გუჯარი (1578—1600 წ.): საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. 126.

ყაენიდაღმა (= ყაენიდან):

... მე ბედნიერის ყაენიდაღმან წამოველო და ჩემს მამულში მოველო... ეკუთვნის 1620 წ.: საქართველ. სიძველენი, ტ. II, გვ. 58.

ლორიდაღმა (= ლორიდან):

... ოდეს ბედნიერთ კელმწიფეთა პაპა-მამათა ჩუნეთა პაპა თქუენი და მამა თქუენი
ლორიდაღმა აეყარა და სომხეთს გარდმოესხა... როსტომ მეფის სიგელი, ეკუბისშვილის დუნდარასთვის ბოძებული (1651 წ.): საქართველ. სიძველენი, ტ. III, გვ. 2.

თეიმურაზ პირველის „ქეთევან დედოფლის წამებაში“ გვხვდება
 კ ა რ ი დ ა ლ მ (=კარიდან):

მხედართ ხელი ჰკრეს, გააგდეს კ ა რ ი დ ა ლ მ თაემიშველია... იხ. თხზულებათა
 კრებული, აღ. ბარამიძისა და გ. ჯაკობიას რედაქციით, გვ. 133.

ეტყობა, აქ ეს სიტყვა შეკვეცილია ლექსის საპირობებისათვის: შეიძლე-
 ბოდა ყოფილიყო „კ ა რ ი დ ა ლ მ ე“ ან „კ ა რ ი დ ა ლ მ ა“.

შეიძლებოდა კიდევ მოგვეყვანა მაგალითები, მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს არაა
 საჭირო. ზემოთ ნაჩვენები მაგალითები ეკუთვნის XIII—XVIII საუკუნეებს.

ამ მაგალითების საფუძველზე -ამ-ის წარსული ასეთ სახეს იღებს:

-ამ ← -ამე ← (დ) ა ლ მ ე || (დ) ა ლ მ ა; უკანასკნელი ზოგჯერ დაირთავს ნ-ს: -და ლ მ ან;
 სოფლი დ ა მ ← სოფლი დ ა მ ე ← სოფლი დ ა ლ მ ე || სოფლი დ ა ლ მ ა.

მაშასადამე: მოქმედებითს ბრუნვას დართვია „და ლ მ ა“; მის ზეგავლენით
 მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოების -თ დაკარგულია (ნაკლებ საფიქრებელია,
 რომ დ-ს გაემეღერებინოს წინამავალი -თ და შემდეგ თითონ დაკარგულიყოს);
 თანდებულად ქცეულ და ლ მ ა-საც თანდათანობით ეცვლებოდა სახე, სანამ ის
 -დამ ნაწილაკამდის არ დაილია; თანდებული შედლდა სახელის ფორმასთან,
 ცვალა ისიც, იცვალა თვითონაც; არსებითად ეს იმგვარივე პროცესია, როგორ-
 საც -ვან თანდებულის დართვისას ჰქონდა ადგილი; ოღონდ აქ თანდებულმა
 მტეი ცვლილება განიცადა¹.

როგორ გახდა შესაძლებელი -და ლ მ ე || -დამე მიგვეღო -და ლ მ ა-
 საგან? საფიქრებელია, იმავე გზით, როგორადაც გაკეთდა კ ი დ ე მ ე, მ ა გ რ ა მ ე,
 რომელთაც ვხვდებით იმავე ეპოქის ძეგლებში (... მ ა გ რ ა მ ე მოკითხული ვქე-
 ნით... საქართვ. სიძველენი, ტ. I, გვ. 127, ეკუთვნ. 1706 წ. ... კ ი დ ე მ ე სახა-
 რება სტამბისა ერთი... საქართვ. სიძველენი, ტ. III, გვ. 483, 1712 წლ. მზი-
 თვის წიგნი)...

რამდენად გამოსადეგი უნდა ყოფილიყო დაშორებითი მნიშვნელობის
 გადმოსაცემად (კითხვაზე: საიდან?) „და ლ მ ა“-? ამას ერთგვარად გასაგებს ხდის
 „წა ლ მ ა“- სიტყვის ხმარება გამოთქმაში: ... ვინ გინდა ვინ იყუნეთ და ანუ
 დ ლ ე ი ს წ ა ლ მ ა ი ნ ე ბ ო დ ე თ, მ ერ მ ე თ ქ ე ნ ე ც ა ს რ ე და უ თ ა ე თ ... (საქართვ. სი-
 ძველ. ტ. II, გვ. 27, ეკუთვნ. 1608 წ.): „დღეის წა ლ მ ა“ = დღეის იქით, დღეი-
 დან... „და ლ მ ა“-საც ხომ დაახლოებით ამგვარივე როლის შესრულება უხდება...

დევასვენათ: 1. ს ო ფ ლ ი დ ა მ არ არის ს ო ფ ლ ი დ ა ნ - ის ფონეტიკური
 ვარიანტი; აქ სხვადასხვა თანდებული ერთვის სახელს; უკანასკნელ შემთხვე-
 ვაში (სოფლიდან) — ვ ა ნ - თანდებული, პირველ შემთხვევაში (სოფლიდამ) — დ ა მ -
 თანდებული.

2. -დამ თანდებული მიღებულია და ლ მ ა- ზნისართისაგან; ამ უკანასკნელმა
 გამარტივების პროცესში გაიარა რამდენიმე საფეხური: და ლ მ ა || და ლ მ ე → დამე

¹ შეიძლებოდა კაცს ეფიქრა — ეს „და ლ მ ა“ ნათესაობითს ბრუნვას დაერთო, მაგრამ
 ეს შესაძლებლობა უნდა გამოირიცხოს: ნათესაობითის -ის დაბოლოებას შეუძლებელია -ს ზოგ-
 ვან მინც არ შეენახა, დ-ს მეზობლობა ს ბერისათვის საცხებით ასატანი.

(|| დაჰა) → დაჰ. ყველა ეს საფეხური ისტორიულად დასტურდება საქართველოში საუკუნიდან მეთორამეტე მდის (ჩარიცხვით): უკვე მეჩვიდმეტე საუკუნეში შესამ-
ლებელია -დაჰ-ი შეგვხედეს დაჰა || დაჰმე-ს ადგილას და, პირუკუ, მეთორა-
მეტე საუკუნეშიც აჰა-იქ კიდევ ამოტყეტივდება დ-იანი სახე (დაღმე), თუმცა
გაბატონებული ვარიანტია -დაჰ.

3. -გან თანდებული ძვ. ქართულიდან მოყვება სალიტერატურო ენას,
-დაჰ კი ე. წ. საშუალო ქართულში ყალიბდება და იქიდან გადმოდის ახალს
ქართულში. ე. წ. საშუალო ქართულში და შემდეგ ახალს ქართულში ეს ორი
თანდებული პარალელურად იხმარება; თავდაპირველად მათ შორის მნიშვნელო-
ვანი გარეგნული სხვაობაა; შდრ. მეჩვიდმეტე საუკუნის: მთი დ ჰა, ერთის
მხრით, და მთი თ გ ან (მთი დ გ ან — იშვიათად!), მეორე მხრით. მეცხრამეტე
საუკუნეში, მას შემდეგ რაც -გან- თანდებული კარგავს გ-ს (მთიდ-გან → მთიდ-ან),
მოქმედებითს ბრუნვასთან ეს ორი თანდებული მხოლოდ ერთი ბგერით გაირ-
ჩევა: მთიდ-ან, სოფლიდ-ან — მთი-დაჰ, სოფლი-დაჰ...

მეოცე საუკუნის სალიტერატურო ქართულში განმტკიცდა «მთიდ-ან, სოფ-
ლიდ-ან» წარმოება, -დაჰ თანდებულნი მოქმედებითი თითქმის ალარ იხმარება
მიუხედავად იმისა, რომ მეცხრამეტე საუკუნის სივრცეზე ის იხმარებოდა უპი-
რატესად.

4. ქართულში არ არსებობს -დან თანდებული (სოფლიდ-ან — აქ სახე-
ცვლილი -გან გვაქვს), მაგრამ არის -დაჰ თანდებული (სოფლი-დაჰ).

ამ უკანასკნელის ვინაობა საინტერესოა არა მარტო ქართული ენის ისტო-
რიისათვის, არამედ ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც: სოფ-
ლიდ-ამ ითვლებოდა სოფლიდ-ან-ის პარალელურ ფორმად, ამ უკანასკნე-
ლისაგან მიღებულად; თითქოს ყველაფერი ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობდა:
განსხვავება მხოლოდ ერთს ბგერაში იყო; მ — ნ ფონეტიკურად ერთმანეთთან
ახლოს დგანან. თითქოს ყველაზე მარტივი იყო მათი შენაცვლებით აგვეხსნა ამ
ორი ფორმის არსებობა, და მაინც ეს უმარტივესი ახსნა სწორი არ აღმოჩნდა.
გამოირკვა, რომ ამჟამად ერთმანეთთან ახლოს მდგომნი, ერთმანეთის მსგავსნი,
წარსულში სრულიად განსხვავებულნი იყვნენ: მსგავსება მერპინდელი აღმოჩნდა...

ზოგადი ენათმეცნიერების ცნობილი დებულებაა: ოდესღაც მსგავსი, ერთ-
ნაირი მონაცემები დროთა ვითარებაში შეიძლება არსებითად იცვალოს, გან-
სხვავებული აღმოჩნდეს და პირუკუ: არსებითად განსხვავებული მონაცემები
დროთა ვითარებაში შეიძლება ერთმანეთს დაემსგავსოს (პირველი უფრო ხში-
რი, მეორე — ისე არა).

ჩვენი შემთხვევა ამ უკანასკნელი დებულების მშვენიერ ილუსტრაციას
წარმოადგენს. ამასთან, ჩვენი თანდებულის მაგალითზე ერთხელ კიდევ დასტურ-
დება დებულება: სადაც მოვლენის ისტორია გარკვეული არ არის, იქ სწორი
ანალიზი შემთხვევით თუ მიიღება.

АРН. ЧИКОБАВА

ОБ ОДНОМ НЕИЗВЕСТНОМ ПРЕВЕРБЕ
 В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

В грузинском языке преверб -გან -gan сочетается с родительным падежом (на вопросы: от кого? из чего?) и с творительным падежом (на вопрос: откуда?). В последнем случае определенные фонетические изменения претерпевают, как окончание творительного падежа, так и сам преверб: ქალაქით-გან k'alak'it'-gan → ქალაქიდ-გან k'alak'id-gan → ქალაქიდ-ან k'alak'id-an — «из города».

В ново-грузинском литературном языке, а также в говорах Вост. Грузии имеется параллельное образование ქალაქიდამ k'alak'idam — «из города»; в специальной литературе оно считается полученной из ქალაქიდან k'alak'idan в результате замены конечного **ბ** л носовым же **მ** н. Но, проследившая историю обоих образований, находим, что тип ქალაქიდამ k'alak'idam исторически предшествует типу ქალაქიდან k'alak'idan, причем выясняется, что ქალაქიდამ k'alak'idam восходит к ქალაქით-დაღმა (ქალაქით-დაღმა) k'alak'it'-daḡma (k'alak'it'-daḡma), причем посредствующими звеньями служат ქალაქიდამა || ქალაქიდამე || ქალაქიდალმე k'alak'idama || k'alak'idame || k'alak'idayme. — Таким образом, образование типа ქალაქიდამ k'alak'idam ← ქალაქიდამა (|| ქალაქიდამე) k'alak'idama (|| k'alak'idame) ← ქალაქიდალმა (|| ქალაქიდალმე) k'alak'idayma (|| k'alak'idayme)... Все эти ступени развития засвидетельствованы в памятниках грузинской письменности XIII—XVIII веков.

Наш случай представляет прекрасную иллюстрацию известного положения общей лингвистики, согласно которой различные по происхождению явления (ქალაქით-გან k'alak'it'-gan и ქალაქით-დაღმა k'alak'it'-daḡma) в процессе развития могут уподобиться до полного совпадения и что без выяснения истории лингвистического факта его правильная квалификация является делом случая.

АРН. ЧИКОБАВА

A PROPOS D'UN PRÉVERBE INKONNU
 DANS LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

Dans la langue géorgienne le préverbe გან- gan- s'assimile avec le génitif aux questions: «de quoi», «de qui?» et avec l'instrumental (à la question «d'où?»).

Dans ce dernier cas la désinence de l'instrumental, ainsi que le préverbe même, sont sujets à des changements phonétiques bien déterminés: ქალაქით-გან k'alak'it'-gan → ქალაქიდ-გან k'alak'id-gan → ქალაქიდ-ან k'alak'id-an «de la ville».

Dans la nouvelle langue littéraire géorgienne, ainsi que dans les dialectes de la Géorgie Orientale une formation parallèle se retrouve: ქალაქიდან k'alak'idam «de la ville».

Il est établi dans la littérature spéciale que la formation du type ქალაქიდან k'alak'idam a été le résultat de la substitution de l'ნ n final par la nasale მ m.

Mais, si nous étudions attentivement l'histoire des deux formations, nous trouverons que le type ქალაქიდან précède celui de ქალაქიდან (au point de vue historique); en même temps on voit que ქალაქიდან remonte vers ქალაქი-დაღმა (ქალაქით + დაღმა) k'alak'idayma (k'alak'it'-dayma): ქალაქიდამა || ქალაქი-დამა || ქალაქიდალმა k'alak'idama || k'alak'idame || k'alak'idayme.

De là, la formation du type ქალაქიდან k'alak'idam — ქალაქიდამა || ქალაქი-დამა || k'alak'idama || k'alak'idame ← k'alak'idayma || k'alak'idayme...

Tous ces degrés de développement sont confirmés dans les textes des manuscrits géorgiens (depuis le XIII jusqu'au XVIII siècle).

Notre cas représente le tableau exact de la thèse bien connue dans la linguistique générale, d'après laquelle les phénomènes d'origine différentes (ქალაქით-გან k'alak'it'-gan et ქალაქით-დაღმა k'alak'it'-dayma) peuvent s'assimiler jusqu'à une identification complète dans l'évolution de leur développement.

VI. ს. გვარის დასუსტება ძივიზურში

წერილში „გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად“ ჩვენ ვამბობთ: „ვინით აღნიშნულ ბგერებს გარდა გარე-კახურის თავისებურებებს ხანის, თუ შეიძლება ითქვას, მთელი ენობრივი ფრონტის გასწვრივ დასუსტება განსახლურავს; იგი თავს იჩენს: 1. ფუძისეულ ელემენტებში უპირატესად ზოგიერთ თანხმოვანთა წინ — თანის, ტარის წინ (ნაწილობრივ კანის, ძარის წინაც); 2. მორფოლოგიულ ელემენტებში; სახელდობრ: ბრუნებაში — ნათესაობითსა და მიცემითში (მხოლ., მრავლ.); უღვლილებაში — როცა მას წინ თანხმოვანი მიუძღვის და ზოგჯერ მაშინაც, როცა წინ ხმოვანი მიუძღვის. ამ დასუსტების ორი საფეხური შეიძლება იქნეს განსხვავებული: ზოგჯერ იგი აქვს სახით (ოღნაევი ასპირაციით) არის შენახული, ზოგჯერ კი ნულამდი ჩამოსულა, უკვალოდ გამქრალა; აქუსტიკურად ყოველს შემთხვევაში მისი შემწევა არ ხერხდება“ (იხ. კრებული „არილი“ 1925 წ., გვ. 65—66).

ფაქტები, რომელთაც ვემყარებოდით ამ მსჯელობის დროს, ასეთი სახისა იყო: კოატაფე (გორაკის სახელია საგარეჯოს მახლობლად; უნდა იყოს: კოსტაფე), ძტუმარი, ძტანცია, ოატატი, კომბოატო, სუატი, დაატური, ქრიატინი, დოატოლი, ნეატორა, ჩუატი, მანიფეატი — აქ ს ა-ედ არის ქვეული. მაგალითებში, როგორცაა: ტროა (=სტროა), ტუმარი, ტრაფნიკი, ტაქანი, კამი, პიქა, კვირითაფი — ს სრულებით იკარგება. იმავე წერილში გათვალისწინებულია ს-ის დასუსტება ნათესაობითსა და მიცემითში, როგორც თანხმოვნის, ისე ხმოვნის შემდეგ, აგრეთვე ზმნებშიაც; აღნიშნულია, თუ სად, რა პირობებში უნდა ყოფილიყო უფრო ადვილი პროცესის დაწყება და როგორ შეიძლებოდა წარმოგვედგინა მისი ვითარება... ზმნების შესახებ, კერძოდ, ნათქვამია: „ს-ანის საერთოდ დასუსტების შედეგად უნდა მივიჩნიოთ ისეთი ფორმების არსებობა, როგორცაა: ჰყავ, აქვ (|| აქ), გავ, არა უშავ, მითქომ, შაუბამ; აქ თითქმის ყველგან თანხმოვნის შემდეგ იკარგება ს-ანი; მაგრამ გაცილებით უფრო დამახასიათებელია და ს-ანის მომავალი ვითარებისათვის საეულისხმო რამდენიმე შემთხვევა ს-ანის დაკარგვისა ხმოვნის შემდეგ ზმნებში: აძოებდე (= აძოებდეს), გააფუჰე (= გააფუჰეს), გადაუწყვიტე (= გადაუწყვიტეს), შაქამოა (= შაქამოს). საფიქრებელია, ამიტომაც, რომ ს-ანის დასუსტება გარე-კახურში მომავალში უფრო ფართო ხასიათს მიიღებს“ (იქვე, გვ. 68—69).

გვეფიქრებოდა, რომ ს-ანის დასუსტება წმინდა ფონეტიკური ხასიათისა იყო და, მაშასადამე, მოსალოდნელი იყო, რომ იგი დაიწყებოდა უფრო ხელსაყრელ პირობებში თანხმოვნებთან, ხმოვნების შემდეგ მისი დასუსტება კი შემდეგშილა იჩენდა თავს... ამიტომაც ზმნაში ხმოვნის შემდეგ ს-ის დაკარგვის

ორიოდე შემთხვევა განსაკუთრებით საყურადღებოდ გვეჩვენებოდა და დავდით პროცესის ყველაზე შორს წასვლის ნიშნებს.

ქიზიყურის ის მკირეოდენი მასალა (სულ 50 გვ. რვეულის ფორმატისა), რომელიც ჩვენის თხოვნით ჩაწერილ იქნა სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდ. მარგო იაშვილის მიერ და საკმაო ზედმიწევნით გადმოგვეცემს ქიზიყური მეტყველების თავისებურებებს, დიდად საგულისხმოა, როგორც მორფოლოგიური და სინტაქსური, ისე ფონეტიკური მოვლენების გასათვალისწინებლად.

კერძოდ, ს ბგერის დასუსტების პროცესი აქ შორს არის წასული. თუ გარე-კახურში ხმოვნების შემდეგ ს-ს დასუსტება-დაკარგვის თითო-ორი წამახვევები გვხვებოდა (სულ 4 მაგალითი 200 გვ. მასალაში), აქ საამისო მაგალითებს მასობრივი ხასიათი აქვს.

ს დასუსტებას გვაძლევს ბრუნების პროცესში (ბრუნვის ნიშანი ნათესაობისა და მიცემითში) და უღვლილებაშიც (მესამე პირის სუბიექტის ნიშანი მხოლოდობითსა თუ მრავლობითში: კავშირებითს პირველში, აორისტში, კავშირებითს მეორეში...).

ჯერ ბრუნებიდან მოვიყვანოთ მაგალითები¹:

ნათესაობითი ბრუნვის ს სუსტდება და ა-ს გვაძლევს ან სულ იკარგება:

იმ ქალიძთვინ გადახტებიან... უთხრა გიორგის: იმიძთვინ ილუპებიან... თუ იმიძ ღვიძლ მამიტან... ჩვენზე შეილდ-ისარიძ მსროლაეი ხო არაეინ არიო... იმიძთვიძ თორმეტი წელიწადი არი... მიაღვა დევებიძ სახლ... გიორგიძ დედამ უთხრა დევსა... — იმ ვაშლი ქამაზე ქალიც დაორსულდა... დევი დედა ბანიდამ აეიდა... წამოიდა წყლი პირაძ... დაადვა თავი ძმიძ გზაძ... მივიღნენ სიმამრი სახლთან...

მიცემითს ბრუნვაში -ს იკარგება თანხმოვნის შემდეგ:

მავლო პირი ვაშლ (=ვაშლს) და მიუტანა ქალ (=ქალს)... მემრე დაუძახა თავის მოსამსახურეებ (=მოსამსახურეებს)... მეცხვარე სალამურით ცხვარ (=ცხვარს) აძუებდა... მიაქლამს ირემ, მშველ (=ირემს, მშველს)... მემრე დევ (=დევს) მოაჭრა ცხრა თავი... გაწბილებული დედა ვერაფერ ვერაძ ებნება... გაუჭრა ფეაეები მშველ (=მშველს)... შენ ცოლ (=ცოლს) თითონ აკითხეა...

მიცემითს ბრუნვაში -ს სუსტდება ა-ღ—ხმოვნების შემდეგ:

დაადვა იმ გზაძ (=გზას)... ის რქაძ (=რქას) ვადიქნევს... გოშპარებიც მიადღევენ წყლი პირაძ (=წყლის პირას)... მე წაველ და ამ წონისაძ და ამ ზომისაძ მქედელ გავაკეთებინებ (=ამ წონისას და ამ ზომისას მქედელს გავაკეთებინებ)... ოჰ, ჩემ ძმაძ (=ძმას) გააქირებიაო... მაგის დაკვლაძ რაძ (=დაკვლას რას) გამაძარწებიაო... ყველაძ (=ყველას) დააჭრა თავები... პირობა იმაძ (=იმას) იგეთი აქ... რაძ (=რას) ილუპებიან ეს ბიჭებიო... იმაძ (=იმას) კი ემგვანებაო... იმ ხემწიფეაძ (=ხელმწიფეს) ეგონა... იმ ლამეაძ (=იმ ლამეს) რო

¹ რადგანაც ტექსტები გამოკვეთებული არ არის, მაგალითების მეტი წილი მოგვეყვას.

დავწექ... ერთ დღეა (=დღეს) წავიდა სანადიროდ... ამ დროს ^{ქმდროს} ვი-
დევ წამოავლო (პირი)... ამ დროს გიორგიმ ფული მიაცა...

ზმნის უღვლილებაში -ს სუსტდება ე, ა, ო ხმოვნების შემდეგ და ჰ-ს სახეს იღებს:

იმთავ დაკლვა, დასისხლვა და ხემწიფვა მუუტანეა (=დაკლეს, დასისხ-
ლეს და ხელმწიფეს მიუტანეს)... იმ ქალ გაანებეა (=ქალს გაანებეს) თავი...
გამოზიდეა, გადაყარვა წყალში... სამთავ ააწივეა ქვაბი (=ქვაბის) საფარო-
ბელი და დახურვა ზედ... დაყადილე ოთხსავ მკარეა, აილე და წყალში გადა-
აგდეა იმ ქვაბი... იმ დროს გოშპარებმა თქვეა... წყალში ჩააგდეა ჩვენი პატ-
რონი... იმ ღორმა და იმ ირემმა უთხრეა... დაიწყეა გოშპარებმა ყეფა...
უპასუხეა თავიანთ ანბავი... რო გავიზარდე, მაშინ მითხრეა შენი საქმე... მეგზ-
ვივინენ ერთმანეთ, დაკონდეა... იცხოვრეა ორთავ ძმურად... მაშინ ჩააგდეა
ბებერი ცეცხლში და დაწვეა... შუა ღამემდი იხსდნენ და ილაპარაკეა... უთხრეა
იმ სოფდავარს... ერთ უღრავ ტყეში მივიდნენ, იქ დაისვენეა... გამოცვივდნენ
ყარაულები, ააწივეა და წამაიყვანეა თავი ცოლთან... დაიჭირეა ფიქონი...
დასხდნენ და იჭიფეა...

ლექსებშიაც სუსტდება -ს:

სამჯერ წამიყვანეა ციმბირ, ვაი დედი-ჩემი ღმერთსა...
მეტი ხანი არ გავიდა, აატეხეა თოფი კმანი...
ჩამოლენეა სტეკლოები, ნამეტნავ სახლის კარი...
გაიგეა ქართლი შვილებმა, გაქრა ღრუბელი ცაზეა...
ავსტრია გაანადგურეა, ქვაც აღარ არი ქვაზეა...
პოლკი, სმასი ათასი წამაყვანეა ჯავრზეო...
თავზე დახურეა ჩაქანი, განჯა¹ წელზე შარტყესა...
ერთი ამასაც მოარტყეა, ამ ოხერ (?) მიმინო ცხენსა...
ერთი ხელი (?) რო ატირეა, სანთელივით ჩამოლხვესა...

ზევით ზმნა ყველგან აორისტში (ნამყო წყვეტილში) იყო; კავშირებით II-შიაც გვექნება ანალოგიური მაგალითები:

უნდა რო წავიდეა და აღარ ეთმობა... აქ იგეთი ციხე-ქალაქი გაკეთდეა,
რო ჩემი ქმრი სოფელი მე მეყმოსო... მათხოვრი შვილი რო გადახტეა, იმა
უნდა მიაცეა ის ქალი (=მათხოვრის შვილი რო გადახტეს, იმას უნდა მისცეს
ის ქალი)... ეხლა... რო გავვიჭირდეა, როგო უშველოთ ჩვენ ერთმანეთო...
გიორგი ყაზარი მოგიკვდეა... რო მოვიდეა, უთხარ...

ა-ს შემდეგ სუსტდება -ს (აწმყო, კავშირებით II): იმ ხემწიფეა წყალში
უღვაეა სახლი... ეს ახალოხი... ეკვაა (=ეკვას) ათი წელიწადი...

ბ სუსტდება ო-ს შემდეგ (ისევ კავშირებით II):

ჩემზე მეტი ვინ უნდა იყოა (=იყოს)... ან უნდა იყოა მთავარი ან ღია-
კვანი... ბებერს კი უნდა იმ ქალის ძმა დაღუპოა... ვინც გინდა ბებრი ეწვალოა,
ვერ მავა შვიდი წელია... თუ ვერ გავგზავნი ციმბირსა, დღე დაილიოა (=ღაი-
ლიოს) ჩემია...

¹ ხანჯალი.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია შემდეგი ორი მაგალითი:

ერქენულაჲ

აქ დაუდგები, რო ჩემი პატრონი არამ გააფუქოაო (=გააფუქოსაჲ) მაშინ ზემწიფემ (დაიძახა): ვიორგი სიძეა გაუმარჯოაო (=ვიორგი სიძეს გაუმარჯოსო)... აქ სხვათა სიტყვის -ო მოსდევს ხ-ს მონაცვლე ა-ს; ხმოვნის წინ ჩვეულებრივად აღდგება ხოლმე დაკარგული ბგერა; ხ- ბგერას ესეც არ შეეღის, იმდენად მკვიდრია ის ცვლილება, რომელსაც ადგილი ჰქონდა.

ამ მხრივ მეტად სიმპტომატურია ისეთი შემთხვევები, სადაც ხ ადგილს უთმობს ა-ს ი-ს შემდეგ: ის → ია... ახალი კომპლექსი -ია ფონეტიკურად ყველაზე ნაკლებ სასიცოცხლოა: ორს მონათესავე ბგერას თითქოს ერთად გაძლება უკირს. ამას უნდა გაემარგებინა ხ-ს პოზიციები. მაგრამ ასეთს პირობებშიაც -ხ ვერ ძლებს, ა-დ იქცევა: ვიორგი იქიდაჲ მოდის, დევსაგანი აქიდან მიდიჲ (=მიდის)...

ხ-ს დასუსტება მარტო ბრუნებისა და უღვლილების ფორმანტებს კი არ ეხება: ფონეტიკური პროცესისათვის ეს უცნაურიც იქნებოდა. უფრო მოსიყვარულე-შაიხ მოიპოება ხ-ს დასუსტების მაგალითები; როა (=როს), როდეა (=როდეს); მერვე ქვაბში როდეა ჩაჯდა, მაშინ უთხრა... შენი თავი როა წყალში გედევდოთ...

ამგვარად, ჭიხიურში ხ სუსტდება და ა-თი იცვლება ანდა სრულებით იკარგება: ა ენაცვლება ბოლოკიდურ ხ-ს ხმოვნების შემდეგ (აგრეთვე -თ და -ტ-ს წინ); ბოლოკიდური -ხ იკარგება თანხმოვნების შემდეგ, ზოგჯერ ხმოვნების შემდეგაც.

ხ- ბგერის დასუსტება-დაკარგვის პროცესი თავისი ბუნებით იგივეა, რაც გარე-კახურში გვექნა, ოღონდ ეს პროცესი ვაცილებით უფრო შორს არის წასული, ვინემ გარე-კახურში. რასაც გარე-კახურისათვის ვეარაუდობდით ხ- ბგერის დასუსტების ხაზით მომავლისათვის, ის უკვე მომხდარი ფაქტია ჭიხიურისათვის. ამ უკანასკნელში ხ- ბგერის დასუსტება, ჩანს, უფრო ადრე დაიწყო და ამიტომ უფრო შორსაც წავიდა. ხ- ბგერის დასუსტება გარე-კახურის გარდა ქართლურშიაც იჩენს თავს; პროცესის კერა კი აღმოსავლეთით — ქიზიუში — უნდა ვივარაუდოთ.

მეტი თვალსაზიარებისათვის ვერთავთ ერთ-ერთ იმ ტექსტთაგანს, რომელიც გამოყენებული იყო ხ-ს საკითხის გარკვევისას ჭიხიურში.

* *

ვიორგი-ყაზარისა და დევსაგანის ზღაპარი¹

იყო ერთი ხენწიფე. იმასა ყვანდა (?) ერთი ქალი, მზეთუნახავი, ცალკე ოთახში. მუდამ დღე წონამდა. გამოდიოდა სამი ჩარქვი. მერე ერთ დროებაა² მოვიდა (?) წვიმა და მოვარდა ღვარი. ჩამატარა ერთი წითელი ვაშლი. იმ ქალსა ყვანდა (?) გოშპარა. იმ გოშპარამ მავლო პირი ვაშლ და მიუტანა ქალ. ქალმა ვაშლი გაფუქვნა, ნაფუქვენი გოშპარაა მიუყარა და გული

¹ სათური ჩვენ შეფუთივით.

² დაშლით არის აწყობილი ის სიტყვები, რომლებშიაც ხ-ს დასუსტება-დაკარგვა ხდება.

კიდევ თითონ შაქამა. იმ ვაშლი ქამაზე ქალიც დაორსულდა დეკრეტივად. მერე აწონა მამამა და ოთხი ჩარეკი გამოიდა. მემრე დაუძახა ზვეცხლ: წყურთქმძ სახურებ (?) მამამ. „ჩააცვით თავი სადედუფლო ტანისამოსი, გაატარ-გამო-ატარეთ, წაიყვით და დაკალით!“

ერთ ტრიაფ მინდორზე გაიყვანეს იი ქალი. შახვდათ ერთი მეცხვარე-სალამურით, ცხვარ აძუებდა. მემრე უთხრა იმ მეცხვარემ მოსამსახურებ (?) — „სად მიყავთ ეგ ქალი?“ გამოაკითხათ. — „ჩვენ გამოგვატანა ხენწიფემ ეს ქალი; დაკალით, ტანისამოსი დასისხლეთ და სისხლიანი ტანისამოსი აქ მამიტათ!“ მემრე უთხრა იმ მეცხვარემ: „მაგის დაკვლაა რაა გამაჰრჩებით? ცხვარ დაგიკლამთ; ეგ ტანისამოსი დასისხლეთ, მუუტათ, ჰოო!“ იმათაც დაკვლა, დასისხლეთ და ხემწიფეთა მუუტანეთა. იმ ქალ გაანებეთა თავი იმ ტრიაფ მინდორზე.

ქალმა იარა და გაიარა ერთი უღრავი ტყე. გააკეთა ანწლი ქოხი და შეაფარა თავი. გოშპარაც თან მიადევს. ერთ რამდენიოტე დღე იყვნენ იქ. იმ ქალს ეყოლა ბიჭი, გოშპარასაც გაუჩნდა ორი ლეკვი. ვინც წლით იადებდა, ის ბიჭი იმდენ დღით იადებდა. თორმეტი დღისა რო გახდა, იმითეთიკ თორმეტი წელიწადი არი. ერთი მუხა (?) მოგლიჯა. ტყეში რომ გაივლის, გაისერის იმ მუხას და გზას გაატანინებს. ტყეში მაკლამს ირემ, შშველ და იპით ინახამს იმ დედაც. დაუძახა თავი გუნებით დედამ „გიორგი ყაზარი“ (მალალი, ზღაროვი).

ერთ დღეც წავიდა სანადიროთ, მიადგა დევებიც სახლ. დევებსა აქვთ ქორწილი. ცხრა-თავა დევი ნეფეთა ზის. მივიდა იი ბიჭი, ყველა დააქრა თავები. გოშპარებ უთხრა: „გაზიდე ეე მკედრები!“ გამოზიდეთა, გადაყარეთა წყალში. იი ცხრა-თავა დაუგორდათ ხრამში. დევი დედა ბანიდამ ავიდა, წყალ-გალმა გავიდა. მიაყარა იი ბიჭმა ფოთოლი ცხრა-თავა დევს, რო დაუგორდათ, და წავიდა სახლში დედათან. დედას უთხრა: „აქ რა ვაკეთოთ, ეგეთი ვნახე საფარე“ (ტყეში იყო გაადილი და სახლი სახელი არ იცოდა). დედაც გამაყვია თან. დღით წავა სანადიროთ, სალამოთი მოვა გიორგი ყაზარი. რო წავიდა გიორგი, დედამ ნახა დევი. „ნეტავი შენი თავი გამოცოცხლა, გინდა გიორგი ყაზარი მომიკედესო!“ ეს ნატერა გაიგონა დევი დედამ. „მე გავაცოცხლებ დევსა, მაგრამ შენი გიორგი ყაზარიდამ მეშინიან!“ „გავაცოცხლებნუ გეშინიან შენ გიორგიდამ!“ — დედამ უთხრა. „შეკაფში, შეუთო წამალია, გამაიტა, მოუსვი და გაცოცხლდება!“... დღით გამაიყვანიან (?) იმ დევ, სალამოთი დაამალამენ, როცა გიორგიც მოსვლი დრო არი, ი დევიც დედაც იქ მოვიდა, იმათთან.

ერთ დროებაცა უთხრა იი დევმა იი გიორგიც დედამ: „ჩვენნი ყოფნა რა ყოფნაა? გიორგიც მოუყერკოთ რამე.“ გიორგიც დედამ უთხრა დევსა: „აბა რა მოუყერკოთო?“ — „შენ დაწექ ლოგინში, მაიგონე ავანტყოფობა!“ ისიც დაწვა. სალამოთ რო გიორგი მოვიდა, დაიწყო კნასა-კნუსი, — მითომ ავათა ვარო! „რალა მოატყუანოთ, რო გავგზავნოთ?“ — „მაშინ შენ უთხარ; ცხრა მთას იქით ერთი ლორი ვნახე! ცალი ეშვი მალლა ჰაერში აქვ, ერთი კიდე ძირსა აქვ დაბჯენილი. წუხელ მემელანდა სიზმრათ და იმან შამაშინა. თუ იმიც

ღვიძლ მამიტან, მოვრჩები! თუ არა და, მოვკედები!“ ამ დროს, კვირღვენი ფიცი მიხდა: „თუ ის არ მოგიტანო, მამ გიორგი ყაზარი მოგიტანე!“
 ადგა გიორგი, დაადგა იმ გზაზე. შუა გზაზე რომ მივიდა, შეახვდა ერთი ბერი კაცი. გამოაქითხა გიორგი, რათ მიხვალო. „დედა-ჩემი შეუშინებია სიზმარში ღორ, მე ის ღორი უნდა წავიდე და მოვკლა!“ იმ ბერიკაცმა უთხრა: „გიორგი! დედა-შენი ავით არ არი, ტყუილათ გითხარო!“ — „არა, დედას მზემავ, დედა ტყუილ არ მეტყვის!“ — „არა და, რომ მიხვალ, ის დეგიქნევს ეშვ, შენ კიდევ მიაშველე შეილდ-ისარი!“

მაშინ ღორმა უთხრა: „ნუ მაკლავ და ბედსა გცემო!“ — „არც მოკლავ და არც მოსაკლავათ მოსულვარ, დედა მყავ ავით და მამირჩინეო!“ „ჩაიარე, ემანდ ერთი ბურჯაკი ეგდება (იქნება), მოკლა! ალბათ გამოვადგებიო!“ ჩამოიარა, მოკლა ბურჯაკი და მიუტანა იმია ღვიძლი, იი რომ შეწყვა და შაქამა, მაშინ ადგა იი გიორგი და დედა.

ეხლა დევმა უთხრა: „ეგაც ხო მოვიდა! ცხრა მთას იქით ერთი ირემია, ცალი რქა მალლა უდევ, ერთი — ძირ მიწაზე. ახლა მოდი გავგზავნოთ იქ!“ „... შეხვდა ისევ ის ბერიკაცი... ის რქა და გადიქნევს, შენ კიდევ შეილდ-ისარი შეაშველე!“ „... გიორგი! ნუ მაკლავ და ბედსა გცემო!“ „... ჩამაიარა, დახვდა წაწალა (ირმის შეილი), მოკლა და მოუტანა იმია ღვიძლი დედა და...“

მოუტანა, შაწვა, შაქამა, ადგა. ამ დევმა უთხრა: „ეგაც ხო ადგა! როგო უყოთ? ამ დევებზე ქვაბში ჩაასხი წყალი! საღამოთ რომ მოვიდეს, უთხარ: შეილო, დაგბანო თავი!“ „... შეილდი ისარი მიყუდა (?) კარეთთან. მემრე ქვაბში როდია ჩაჯდა, მაშინ უთხრა: „აბა, შეილო, გაიწი, ჯანი რაში გაქო?“ ქვაბ რომ ფეკები მიპირა, ქაქა-ქუქა დააწყებინა ქვაბ! „დაიცა, შეილო, ქვაბი არ გაატეხხო!“ მაშინ დაუქნია დევ ხელი, და მოიდა დევი დედაც; სამთავ ადწივდა ქვაბი საფარობელი და დახურდა ზედ, დაყადაღდა ოთხსავე მკარდა. მაშინ უთხრა: „შეილო, აბა ახლა გაიწი! რაში გაქ ჯანი?“ საითლა გაიწედა, აქათ-იქით ლურსმები ერკობოდა. მერე უთხრა: „თქვენ კელთა ვარ, აღარა მაქ ჩემი ჯანიო!“

აიღეს და წყალში გადააგდეს იი ქვაბი, და გიორგი ქვაბში არი. ქვაბი რომ წყალში აქ, გოშპარებიც მიადევნენ წყალი (?) პირა და ღმუნიან. მემრე იი ქვაბი მიკარჩხლა წყალში. ამ დროს გოშპარებმა თქვედა: „ჩვენ როგო უშველოთ ჩვენ პატრონსაო?“ ერთმა თქვა: „მე ღორთან წავალო!“ მეორემ კიდევ უთხრა: „მე კიდევ ირემთან წავალო!“ გოშპარებმა დედამ უთხრა: „მე კიდევ აქ დაუდგები, რომ ჩემი პატრონი არამ გააფუქოაო!“ ადგნენ, წავიდნენ... ერთი ღორთან მივიდა, ერთი — ირემთან. „წყალში ჩააგდეს ჩვენი პატრონი და, მაშინ რომ გვითხარი, ეხლა გვიშველეო!“ იმ ღორმა და იმ ირემმა უთხრეს: „გააწი და ჩვენც მოვალთ!“

სანამ მოვიდნენ გოშპარები, ირემი და ღორიც მოვიდა. მაშინ ღორმა ედაკოლა: „როგო ხარ გიორგიო?“ „მე კარგა ვარ, მაგრამ ეგრე წყალში ვარო“. ირემს უთხრა ღორმა: „ჩადი და მოუტე რქა და ამავადე მწვანეზეო!“ ირემმაც ამავადე მწვანეზე. მეექვსეა ის ღორი, ისე დახია ის ქვაბი, როგორც ქალმის (?) საკობი.

სადამ (!) გიორგის ეშველებოდა, იმათ ეყოლათ ერთი ბიჭი კიდევ, როგორც იი გიორგი ვაიზარდა, ისიც — იმგვარათ. იმასაც დაუძახეს დევსაგანი! მშვემტა რო ვაიზარდა იი ბიჭი, დევსაგანი, დედას უთხრა: „დედი! ეე შეილდ-ისარი ვისიო?“ (კარგეთან რო ეყუდა). დედამ უთხრა: „შეილო! ერთი ძმა გყვანდა, მოვკალით და გადაეგდეთ წყალშიო!“ გამოიდა და გაშინჯა იმი შეილდ-ისარი, ძმისა, დევსაგანმა. მემრე უთხრა: „მე ჩემი ძმია კელში ნაქერ არ ავიღეთ! მე წავალ და ამ წონისაა და ამ ზომისაა მქედელ გავაკეთებინეთო!“ მართლაც გააკეთებინა შეილდ-ისარი. უთხრა: „დედი, მშვიდობით! მე უნდა ან ჩემი ძმა ვიპოვნო ან იმი გზაზე მოვკვდეო!“ (ისე ჩაუვარდა იმი სიყვარული, — ჯერ ხომ არ ენახა!).

მართლაც წავიდა, დაადგა იმია გზაა. გიორგი იქიდან მოდის, დევსაგანი აქადან მიდის. აცდენენ ერთმანეთ და ვერ შამაახვდენენ. გიორგი სახლში მივიდა, დევსაგანი წყლისაყენ წავიდა; გოშპარები განზე დააყენა გიორგიმ (სახლში რო მივიდა).

დედამ ველარ იცნა თავია შეილი. დედას უთხრა: „შენი გიორგია მზესაო, ერთი პური მამიტებო.“ „აჰა, ეს პური და აღარა თქვა გიორგი! მე გიორგი სადა მყვანდამო?“ გამაართვა, ცოტა გოშპარებ მიუყარა, ცოტა კიდე თითონ შაქამა. მაშინ კიდე მოუბრუნდა გიორგი, უთხრა: „დედი! ეე შეილდ-ისარი ვისიო?“ „შენ არ მამიკვდები, სწორედ მაგი პატრონი შენისთანა ბიჭი იყო!“ ამ დროს კიდევ წამოავლო შეილდ-ისარ კელი გიორგიმ. ისენი კი სხედან ცეცხლა პირაა. ჯერ დევი დედაა ესროლა და მოკლა. მემრე დეე მოჰქრა ცხრა თავი.

დედა დაფიქრდა. მაშინ უთხრა: „დედი, მე რათ მილაღატე? რაც მამთხოვე, ყველაფერი მოგიტანე. ხო არა დამიშავებია რა შენთვის?“ გაწბილებული დედა ვერაფერ ვერაა ენებება გიორგისა. მემრე აიღო გიორგიმ ნაცარი, ჩამანიავა და უთხრა: „დედი! თუ მე ვტყუოდე, ეგრე მე დავნიავდე, თუ არა და — შენაო!“ როგორც კი მუჭიდან ნაცარი გაათავა და დედაც იქა ნაცრათ. იგრევე თითონვე დაიწყო ტირილი — „რათ გავიმეტე ეგრე მშობელიო?!“

ამ დროს კიდევ მოდის დევსაგანი (იქიდან (?) რო იარა, იარა და ვერ იპოვა). მაშინ დაიწყე გოშპარებმა ყეფა. გეძრახა გიორგი: „ვინა ხარ, აქ სად მოხვალო?“ დევსაგანმა დაუძახა: „ქვეიანათ იყავი, თორემ მოვალ და მოგაკრი თავსაო!“ კიდე ჯავრობს გიორგი. დევსაგანმა დაუძახა: „ძალიან დამიკვილე! შე ვიცი, ჩემი ძმა, გიორგი-ყაზარი რო ყოფილა, იმია კი ეგვანებო!“ რადგანაც რო ვერ იცნობდა გიორგი, დაფიქრდა. „რა ვქნა, მე ძმა სად მყვანდამო?“ მაშინ დაუძახა: „ახლო მოდი, შორიდან რაა მელაპარაკებო!“

მოიდა და უპასუხეა თავიანთ ანბავი. გიორგიმ უთხრა: „შენ როგორი ძმა ხარ ჩემო?“ მაშინ დევსაგანმა უთხრა: „შენი თავი როა წყალში გედევდოთო, მე მაშინ გავჩნდი, შენ რაა მიცნობდი. პატა რო გავიზარდე, მაშინ მითხრეა შენი საქმე. მემრე ვიფიქრე: „ან უნდა ვიპოვნო ან იმია გზაზე მოვკვდე!“ მეუხვიენენ ერთმანეთ, დაკოცნეა, როგორც ძმურად. იდგნენ იმ სახლში და იცხოვრეა ორთავ ძმურათ.

დევსაგანმა უთხრა გიორგი: „დიდი ძმა ხარ, დანიშნა-ეროდე შენც ერთ ხემწიფეა (?) ერთი ქალი ა/ჰყავ. იმ ხენწიფეა წყაუწი“ უთხრა სახლი. პირობა იმამ იგეთი აქ: ვინც იმ წყალზე გადახტება, მთხოვრია შეილი რო გადახტეა რა, იმამ უნდა მიხედავ ის ქალი“. ადგენ, წავიდნენ გიორგი და დევსაგანი, მივიდნენ ერთ გასაყარ გზამ. უთხრა დევსაგანმა: „შენ ექეთ წადი, მე — ექეთო! ან შენ შახედები შენ ამფეა (შენ საკადრისს, სწორს) ან მეო! ეხლა ერთმანეთ, რო გაგვიქირდეა, როგო უშველოთ ჩვენ ერთმანეთო?“ მემრე გიორგიმ უთხრა: „თუ შენ გიჭირსო, დილით რო ავდგები, მუჭაზე წყალი დავისხა, სისხლათ გადამიქცეა, მაშინ ვთქვაო: დევსაგან გაჭირებია, წავიდე და უშველოო; თუ არა და, შენ გედებექცეა წყალი, რო პთქვაო (!), რო გიორგია უჭირსო!“ მაშინ გვემშვიდობნენ ერთმანეთ.

იმ წყალ რო მიადგა, იმ ხემწიფეა სახლ რო მიადგა გიორგი, შაჟურია ხალხი ხემწიფეს: „აბა, რომელიც გადახტებით ამ წყალსა, იმამ დაგრჩებათ ჩემი ქალიო!“ თავმომწონე ბიჭები იი ქალიათვინ გადახტებიან და ჩეცემიან წყალში.

ამ დრომ მივიდა გიორგი იმ ხალხში, უთხრა: „რამ ილუბებიან ეს ბიჭებო?“ გამოიდა ერთი ბიჭი და უთხრა გიორგი: „იმიათვინ ილუბებიან, რო ამ ხემწიფეა ერთი ქალი აყავ“ და პირობაც უთხრა. მივიდა გიორგი და თავი გომპარებიანათ ორ შაყენ იქით გადახტა. მაშინ ხემწიფემ შეაკონა გიორგი: „სიძეა გაუმარჯოაო!“ ამ ქალმაც იფიქრა: „შე ამაზე კაი ქმარ ვერა ვნახამ!“

შუა ღამშია დრომ უთხრა გიორგიმ ქალ: „მამი-შენი სანადირო საით არიო?“ „რათ გინდა მამი ჩემი სანადირო, ერთმანეთია სურვილით გავძლიეთო!“ იმთენი ჩემეკიდა, ათქმევინა იმ ქალ. მაშინ უთხრა იიმ (?) ქალმა: „მარჯვნივ მკრივ წახვალ, იქ ნადირო არ არი. მარცხნივ მკრივ წახვალ და ველარ მოხვალო!“ ამ გიორგიმ იფიქრა: „ჩემზე მეტი ვინ უნდა იყო, რო მარცხნი მკრივ ვერ მივიდეო!“

წავიდა მარცხნი მკრივ. გამოუდგა ერთ მშველსა და დაიჭირა მშველი. შამაისხნა ჩასაკრავი და გაუკრა ფეკები მშველ. ცოტა წინ რო წავიდა, ახლა დაიჭირა ერთი ირემი. იმასაც მეორე ჩასაკრავით გაუკრა ფეკები. მაშინ ავიდა ერთ გორაზე გიორგი. ამოწყვიტა ბვერი ნადირო. დაუღამდა იქა და დაანთო ცეცხლი ერთ მუხი (?) ძირამ. ააგო ერთი მწვადი და აწვამს მწვადსა ცეცხლზე. ჩემეძრახა მუხიდამ (?) ერთი წყეული ბებერი. იმან უთხრა: „გიორგი, ერთი მწვადი მაჭამეო!“ გიორგიმ უთხრა: „ჩამოდი, აი კევი სამსეა, ქამე რეერთი გინდა კორციო!“ — ბვერი რო დაუკცა. „მე ჩამოვიდოდი, მაგრამ შენი გომპარებიდამ მემინიანო“, — ბებერმა უთხრა. „მა როგო უყო ჩემ გომპარებსაო?“ „აი ბეწვ მოგაწვდი, დაადე გომპარებსაო, კენქ მოგაწვდი, დაადე მშვილდ-ისარი!“ იმან, გიორგიმაც გამაართვა, დააწყო და ის ბეწვი გადაიქცა ჯაჭვათ და ის კენჭი რო დაადო, შვილდ-ისარი მთლათ ქვათ იქცა.

ჩამოიდა ის ბებერი, სუ დაჭამა, რაც იყო ნადირო ამოწყვეტილი, მივიდა, დაჯდა ცეცხლა პირამ გიორგიათთან. გიორგის უთხრა: „ცოტა მწვადი

მაჭამეო!“ მაშინ უთხრა გიორგიმ, რო „შე სულ-ძალლო ბებერო, არ უნდა დაჯიჯი კორცი დაჯიჯიეო“. „რა, შენ კი არ შეგვაშო რა“ — ბებერმა უთხრა და დაჯიჯიეო გიორგი.

როდესაც რო გათენდა, დევსაგანმა დაისხა მუჭაზე წყალი, გადაეცა სისხლად და მაშინვე თქვა: „ოჰ, ჩემ ძმამა გააჭირებიაო!“ წამოიდა წყლი ი პირამ. იგრეე ი ხალხი იქ არი. იმ ხალხმა უთხრა: „ბიჭო! გუშინ შენ ემ წყალზე არ გადახტიო?!“ — ერთმანეთ რო აგვენან. დევსაგანმა აზრად გაიგო, რო ჩემი ძმა აქათ გადახტიარო! მაშინ დაარწმუნა გული რა! დევსაგანიც გადახტა და იქ დაეცა, სადაც გიორგი.

იმ ხემწიფე ეგონა, რო „უეჭველად ჩემი სიძე მოვიდაო (?“). როდესაც რო ლოგინი დაუგეს, შუაში ამოღებული ხმალი (?) ჩაიდვა. მაშინ უთხრა იმ ბიჭმა: „მამი-შენი სანადირო სით არისო?“ ქალმა უთხრა: „რამდელჯერ უნდა მკითხო? მარცხნივ თუ წახვალ, ველარ მოხვალო!“

მაშინ იი ბიჭმა იფიქრა: „მარცხნივ მკრივ წასულა ი ბიჭი და იქ დადუპილაო!“ ქალმა უთხრა: „ეე კმალი რათ გინდა შუაზეო?“ „მე რო წუხელ გარეთ დავ(რ)ჩი, ფიცი ასეთი დაედე, რო კელი არ უნდა გახლოო!“ გათენდა დილა და ტანსამოსს რო იცმევს, ქალზე ნეკი მოუხვდა. ი ბიჭი ნეკ იჭრიდა, მაგრამ ქალმა არ მიაჭრევინა.

წაეიდა, დაადგა თავი ძმიე გზამ; მიადგა ფეკებ-გაკრულ შვეელ; ჩასაკრავი იცნა. ახლა მიადგა ირემ, მიადგა ი ცეცხლი ნანთებ. გოშარებიც იქ არიან დაბმულები. მაშინ იფიქრა: „ჰა, ჩემი ძმა აქ არი დალუპილიო!“

დანარჩენი ნადირი იმან ამოწყვიტა, დაიღამა ძალი-ძალათ. დანთო ცეცხლი და ისიც აწვამს მწვადებ. ჩემეძრახა ბებერი: „დევსაგანო!“ და დევსაგანმა უთხრა: „რა გინდა შე სულ-ძალლო ბებეროო?“ „ცოტა მწვადი მამაწოდო!“ „ჩამოდი და რაც კორცია, სულ შენ დაჭამეო!“ „ჩამოვალ, მაგრამ მეშინიან გოშარებიდანაო!“ „მა როგო უყოთ გოშარებსაო?“ „ბეწე მოგაწვდი, დაადე გოშარებსაო, კენჯი შვილდ-ისარსაო!“

იმან კიდე იფიქრა: „ეგრე დაულუპნია ჩემი ძმაო!“ გამართვა ის ბეწვი და ჩააგდო ცეცხლში. კენჯი გამართვა და გაისროლა ტყისაყენ. მაშინ უთხრა: „შვილო, რათ გაისროლე კენჯიო?“ „კენჯი არ კი გაისროლეო, ნიავი რო ქრის, ტოტები ჩამოდის, შენ გგონია, კენჯი გაისროლაო!“ დეეჯერა ი ბებერსაც და ჩამოიდა ძირ და დაჭამა ეს ნადირი. მოიდა და დაჯდა ცეცხლა პირამ. უთხრა: „ცოტა მწვადი მამეო!“ დევსაგანმა უთხრა: „რაცა ჯამე, ის კი არ გეყოო?“ ბებერმა უთხრა: „შენ კი არ შეგვაშო რა!“ მაშინ უთხრა: „აბა როგო უნდა შამჭამოო?“ წამოხტა კიდეც დევსაგანი, დააჭირა მუკლი ბებერ და უთხრა: „აბა, ჩემი ძმა მამგვარე ჩქარაო!“ „ნუ მამკლამ და ეხლავეო!“ გაკსნა ყბა და წამაგდო ისეც ცოცხალი გიორგი. მაშინ ჩააგდეა ბებერი ცეცხლში და დაწვეა.

მოდინ და მოლაპარაკობენ ორნი ძმანი; სახლისაყენ რო მოდინ, გიორგიმ უთხრა: „როგო გაიგე შენ ჩემი საქმეო?“ დევსაგანმა უთხრა: „მე რო წყალ მოვადექ, იგრეე ხალხი იყო. რო გადახტი და იმათ ეგონათ, იგრეე ჩვენი სიძე მოვიდაო. იმ დამეა რო დავწექ, შუაზე კმალი (?) ჩაეიდეო; დილით რო

ავდექ და ტანსამოსს ვიცემვედი, მაშინ ნეკი მამიხვდაო. მეპრე იმაზეც თითონ არ დამაქნევინა (?), მე გულში გემეჯავრაო, რო ჩემ რძალზე რატი მამიხვდა ნეკი. იმან კი რა იცოდა ჩემი აზრითა“.

მეპრე გიორგიმ უშარა: „შენ ჩემ ცოლთან დააწვებოდი და გული არ მენდობაო!“ „თუ მე ვტყუევიარო, ამაღამ რო მივალთ, შენ ცოლ თითონ აკითხეო!“ ეს სიტყვა რო გაათავეე, კიდევ მივიდნენ სიმაპრი სახლთან. იი ბიჭები რო მივიდნენ, ქალ ვერ უცვნიია თავი ქმარი, სიმაპრი კიდევ თავი სიძე. შუა ღამემდინ ისხდნენ და ილაპარაკეე. სიმაპრმა უთხრა: „რა ვქნა, შვილო, რომელია ჩვენი სიძეო?“ ქალმა უთხრა მამამა: „მე ლოგინს დაეფენამ და შენ თავი ჩალუნე და თქვი: ადექ, სიძევ, დაწეკიო!“ სიმაპრმა თავი ჩალუნა და უთხრა: „ადე, სიძე, დაწეკიო!“ მაშინ წამოხტა გიორგი, დაწვა ქალი ლოგინში. რა თქმა უნდა, დევსაგან უფრო კარგა გაუფრთხილდნენ.

იმ ღამეე გიორგიმ გამოაკითხა თავიე ცოლ: „მართლა ნეკი მოუხვდაო“. ქალმაც შაფილა: „იჭრიდა და არ დაეაქრევიეო!“ დილა როო (!) გათენდა, გიორგიმ უთხრა: „აკი ნეკი მამიხვდაო!“ დევსაგანმა უთხრა: „ნახა (რახან?) არა გჯერამ ჩემი სიტყვაო, ამ სახემწიფოზე ჩვენზე შეილდ-ისარიე მსროლავი ხო არავინ არიო, გადაზომე ასი ლაბიჯი (!), გავშლი ხელეებ, დავდგები წორეთაო! სწორეთ მესროლე გული პირშიო, საცა რო ვტყუევიარ, იქ მამხედესო!“

მართლა გიორგიმ სწორეთ გული პირში [ესროლა]. გული პირში კი არ მახხვდა, რომელი ნეკიც ქალ მოუხვდა, იქ მახხვდა. ნეკი მატყდა, დაუსივდა მკლავი და იმაზე მოკვდა დევსაგანი. ამ გიორგიმც იფიქრა: „მე ამაზე კარგ ძმაე ხო ვერა ვნახამო“,—იმანაც ზედ გამოიჭრა ყელი. ქალმა იფიქრა: „მე ხომ ამაზე კარგ ქმარსა და მახლ ველარა ვნახამ“ და იმანაც ზედ გამოიჭრა ყელი.

გოშპარები გარშამო შამოუწვენენ იი მკვდრეებ, ტირიან და კი არ ამარხენებენ. ორ გოშპარაე დეეძინა, ერთ გოშპარაე ისეეე აღვიძამ. გამოიდა ერთი თავეი და აქამს იმი პატრონეები სისხლ. იმ გოშპარაე გეეჯავრა, წამააკრა თათი და მოკლა. თავეი იქ დააგდო და დაუგდო ყური. გამო(ვ)იდა მეორე თავეი, ნახა მკვდარი და გაბრუნდა, იესეე წავიდა. გოშპარამ თვლი მიაცილა. იმ თავემა მოძებნა ბალახი, დანაყა, მოუსვა და გააცოცხლა იი თავეი. ამ გოშპარამაც დაინახა იი წამალი. წავიდა, იმანაც დანაყა და წაუსვა იი პატრონეებ სამთავ. სამნიე დააცოცხლა და ეხლაც ცხოვრობენ და ქეიფობენ.

ჩაწერილია ქიზიფში 1924 წლის შემოდგომას.

შამქელი: აღექსა გოვა შვილი (ხაჩიკალაე ბიჭი); „წერა-კითხვა „ვენში“ უსწავლია. ერთი წელიწადი იყო კიევში „პარახობებზე“! არ გასცილებია ქიზიფს, ლაგოფებს“¹.

ჩაწერი: მარგ. ია შვილი, ტფ. საბ. უნივ. ლიტერატ. ფაკ. სტუდენტი (გარდაიცვალა 1929 წელს).

¹ არ ჩანს, სამწუხაროდ, რა სოფლიდანაა მოქმელი; მგონი, საქობოელი უნდა იყოს. „ბიოგრაფიული ცნობების“ პირველი ნახევარი არ ეთანხმება მეორეს; ხუმრობით თქმულსა ვაგს. ბოლო მართალი უნდა იყოს.

АРН. ЧИКОВАВА

К ОСЛАБЛЕНИЮ ЗВУКА *ს* S
В КИЗИКСКОМ ГОВОРЕ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

(РЕЗЮМЕ)

В Кизикском говоре грузинского языка ослабление звука *ს* *s*, а также полное его исчезновение перед некоторыми согласными (ჭ *t*, თ *t'*...) и после гласных в конце слова проявляется демонстративно.

В результате этого фонетического процесса существенно видоизменяются окончания родит. и дательного падежей, а также субъективный суффикс третьего лица, а именно:

Флексия родит. пад. -ის -ის -ის -ის -ის -ის: გიორგის დედა - გიორგის დედა Giorgis deda - Giorgiy deda «мать Георгия»... წყლის პირას - წყლის პირას tsqilis piras - tsqli piray «на берегу реки»...

Флексия дательного пад. ს - ა - 0 (ნოლი): ს - უ - 0 (ილი): იმ ღამეს დავეწე - იმ ღამეა დავეწე im çames davtsek' - im çamey davtsek' «лег в ту ночь».

Субъектив. суфф. 3 л. мн. числа ებ - ეა es - ey: წყალში ჩააგდეს - წყალში ჩააგდეა tsqalchi t'chaagdes - tsqalchi t'chaagdey «бросили в воду»...

Суб'ект. суфф. 3 л. ед. числа ს - ა s - y: გაკეთდეს - გაკეთდეა... gaket'des - gaket'dey «пусть будет сделано».

Ослабление звука *ს* *s*, ранее констатированное нами в соседнем с Кизикским в Гаре-Кახетинском говоре груз. языка, выражено было значительно слабее. Создается впечатление, что очагом распространения этого фонетического процесса является именно Кизикский говор.

АРН. ТЧИКОВАВА

A PROPOS DE L'AFFAIBLISSEMENT DU SON *ს* S
DANS LE PARLER DE KISIK DE LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

Dans le parler de Kisik de la langue géorgienne l'affaiblissement du son *ს* *s*, ainsi que sa disparition complète devant quelques consonnes (ჭ *t*, თ *t'*...) et après les voyelles à la fin des mots, apparait d'une façon démonstrative.

Le résultat de cette évolution phonétique aboutit à un changement essentiel des désinences du génitif et du datif, ainsi que du suffixe subjectif de la

troisième personne; notamment: flexion du génitif -ის -is -- -ისა -isa გიორგის დედა — გიორგია დედა — «la mère de Georges», წყლის პირას — წყლი პირას — «au bord de la rivière»... flexion du datif ს -s -- -ს -y: იმ ლამეს დავწექ — იმ ლამეს დავწექ...

Suffixe subjectif de la 3-me personne du pluriel -ეს -es -- -ესა -ey: წყალში ჩააგდეს — ჩააგდეა tsqalchi t'chaagdes -- t'chaagdey — «on les jeta à l'eau».

Suffixe subjectif de la 3-me personne du singulier ს s -- -ს y: გაკეთდეს gaket'des -- გაკეთდეა gaket'dey — «que ce soit fait».

L'affaiblissement du son ს s que nous avons constaté auparavant dans le parler Garé-Kakhétien de la langue géorgienne, voisin de celui de Kisik, y avait été exprimé bien plus faiblement.

C'est pourquoi on a le droit de supposer que le foyer d'expansion de cette évolution phonétique se trouve précisément dans le parler de Kisik.

АКАКИЙ ШАНИДЗЕ

К ЭТИМОЛОГИИ НАЗВАНИЯ «ТОПАДА»

1

В Малой Азии, в той ее области, где когда-то пышно процветала Хеттская культура, имеется довольно большое селение, которое до 1926 года называлось Топадю (Topada), а с 1926 г. официально носит название Аджи-гёль (г. Aci-Göl). Селение, о котором идет речь, находится к западу от Кайсерие, а именно в 23 километрах к юго-западу от г. Невшехира. Оно особенно прославилось с тех пор, как ученому миру стала известна сохранившаяся там надпись, самая обширная и едва ли не самая важная из всех известных до сих пор хеттских пероглифических надписей. Надпись эту, высеченную на большой скале в 6 или 7 километрах к югу от селения, впервые издал Н. Th. Bossert¹ (по фотографии и эстампажу Отделения Передвезиантских древностей Берлинского музея), затем Henri del Medice² и, наконец, В. Грозный³.

Вот, что читаем относительно этого селения у В. Грозного, лично побывавшего здесь два года тому назад: «Одной из целей моей археологической поездки в Малую Азию в 1934 году (ср. Arch. Orient. VII, 208 и след.) было отправиться в Топадю—Аджи-гёль (Topada—Aci-Göl) и в Сувацу (Suvasa), чтобы сличить или скопировать «хеттские» пероглифические надписи, находящиеся на скалах, неподалеку от этих местностей. В сопровождении министра народного просвещения Анкары Bay Salahattin Kandemir'a я проехал расстояние около 23 километров, которые отделяют Невшехир от Аджи-геля. Называвшееся раньше Топадю (Topada), сел. Аджи-гель, состоящее из 1800 жителей, расположенное к юго-востоку от Невшехира и ныне являющееся районным центром, в 1926 году получило от турецкого правительства свое новое имя Аджи-гёль (тур. Aci-Göl) «Горькое

¹ Orientalistische Literaturzeitung 37 (1934).

² Revue Hittite et Asiatique, fasc. 15, 247 и след.

³ Сперва частично (Archiv Orient., VI) (1934), 399 и след., а затем целиком (Arch. Orient. VII, № 3 (1935), стр. 488 и след. (L'Inscription «Hittite» hiéroglyphique d'Aci-Göl (Topada)). (Из всех перечисленных номеров журналов мне доступен был только последний (Arch. Orient. VII, № 3), откуда и заимствую сведения о других статьях).

Озеро» по имени озера Аджи-гёль, находящегося поблизости. Из приведенного сообщения Б. Грозного видно, что *Torada* переименовано в *Göl* совсем недавно, лет 10 тому назад.

Как будет показано ниже, оба названия селения близ знаменитой хеттской иероглифической надписи (старое: «*Torada*» и новое: «*Aci-Göl*»), хотя и разноязычны, но этимологически однозначны. Более того, хотя новое название селения, данное ему турецким правительством в 1926 году, заимствовано от названия близ лежащего озера, но можно с полной уверенностью утверждать, что название самого озера (Аджи-гёль) не древнее, и что оно в древности тоже называлось *Торадю*, ибо название Аджи-гёль — это не что иное, как турецкий перевод, точный эквивалент слова *Torada*. К сожалению, у нас нет точных данных, чтобы судить о том, когда именно сделали впервые этот перевод, равно как неизвестно, перевели ли слово непосредственно с языка древних обитателей страны, или же прибегли к посредничеству какого-либо другого языка (напр. греческого). Несомненно лишь одно: озеро носило то же название, что и селение, находившееся вблизи от него и сохранившее свое древнее название вплоть до наших дней. Более того, этимологический анализ слова показывает, что *Торадю* первоначально могло называться только озеро, и лишь впоследствии это имя было перенесено и на селение.

II

Torada по своему составу представляет сложное слово, разлагающееся так: *Tora* + *da*. Обе части этого сложного слова находят свое объяснение и полное освещение на базе материалов картвельского языкознания.

1. Первая часть — *Tora* — значит *озеро*.

В картвельских языках *озеро* известно под названием, которое, как показывает сравнительный обзор, наличие во всех дошедших до наших дней картвельских языках: грузинском, занском (т. е. мегрело-чанском)¹ и сванском.

а) По-грузински *озеро* известно в форме односложного слова ტბა *тба*. Эта форма весьма древняя, она засвидетельствована в древнейших памятниках груз. языка. Так, в древнейших списках евангелия, являющегося, бесспорно, одною из первых переводных книг христианской литературы, восходящей, примерно, к IV в. н. э., имеется именно эта и по сие время весьма распространенная форма. Например, в палимпсестном тексте читаем: და თავადი დგა კიდესა თანა ტბისასა მის გენესარეთისასა და იბილნა ორნი ნაენი მდგომარენი კიდესა მის ტბისასა² «а он стоял у берега Генс-

¹ Об этом условном термине см. А. Чикобава, Грамматический анализ чанского (лааского) диалекта, с текстами (*Caucasus Polyglottus*, II), 1936.

² Из палимпсестных отрывков 8-го века (А. Шанидзе, ჰემუტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართ. ენის ისტორიისათვის: ტფ. უნე. მთაბე, III, 382-3).

саретского озера и увидел две лодки, стоящие на берегу ^{მედიანის ტბა} მედიანის ტბა. 5, 1-2). Так же звучит слово и в знаменитой поэме Руствели:

მელნად ვიხმარე გიშრის ტბა და კალმად მე ნა რბეული.

«Чернилами мне служило гишеровое озеро, а пером — колышавшийся тростник»¹.

Не только в древнегрузинском, но и сейчас везде, во всех наречиях и говорах груз. языка, слово звучит так же, как и в литературных памятниках: ტბა ჭბა. Из многочисленных названий озер Грузии сослаться, разве, на названия озер под Тбилиси: ლისის ტბა *lisis ṭba* озеро Лиси (от названия села на его берегу), კუმისის ტბა *kumis is ṭba* Кумисское озеро, да еще на ბაზალეთის ტბა *bazaletis ṭba* Базалетское озеро (около Душети), прославленное в известном стихотворении И. Чавчавадзе.

Несмотря на почтенную давность и повсеместное распространение формы ტბა ჭბა, все же приходится сказать, что это слово предлежит в новой, стигнутой, форме. Подобно многим словам, где налицо стягивание согласных к началу слова (как, напр., др.-груз. თუთუ *tue* *მეაი*, из თუთუ *tute*, при занской თუთა *tuta* *ლუა*, *მეაი* и сванском დოშდ-ულ *došd-ul id.*, თბა *tba* *კაი*, из დჟა *dža* при сван. დაკელ *daqel* и др.), здесь мы должны ожидать двухсложной формы, с разделенными согласными. Такая форма, действительно, существовала в грузинском и она пережиточно застряла в названиях некоторых местностей. Я имею в виду форму ტაბა *ṭaba*, которая, как на это обращало внимание и другими исследователями², пережиточно имеем в ტაბახმელა *ṭabaxmela* (древнегр. ტაბაკმელა *ṭabaqmela*), что значит *высохшее озеро*. Под этим названием известны селения в нескольких местах. Мне известны три пункта с таким именем: один вблизи Тбилиси, в 8 километрах от него, на Колжорском шоссе, другой в Люксембургском районе, в Дманисском ущелье, а третий в Аджаре.

Я склонен думать, что помимо ტაბისყური *ṭabisquri*³, названия высокогорного озера и села в Тriaлетских горах, о чем тоже указывалось в специальной литературе⁴, топонимика Грузии, при ближайшем ознакомлении, выявит немало местностей, которые, имея в составе своих названий ტაბა *ṭaba* (или, сокращенно, ტაბ *ṭab*), становятся понятными, если учесть, что ტაბა *ṭaba* значит *озеро*⁴.

б) Груз. ტაბა *ṭaba* (откуда ტბა ჭბა) *озеро* находит свое точное соответствие в занском, в обоих его диалектах: мегрельском и чанском.

¹ Из предисловия поэмы.

² С. Джанияшвили, К вопросу о языке и истории хеттов (Заря Востока, 21. XII. 1936 г.).

³ У местных жителей сел. известно сейчас под названием ტაბაყური.

⁴ О некоторых из них см. ниже.

საქართველო

По-мегрельски озеро звучит ტობა *toḃa*, а ивондურ ტობა (из ტობა *toḃa*¹, с наращением б п, надо полагать, в виде компенсации за потерянную долготу). Известно, напр., ტობა-ვარჩხილი *toḃa-vaxili* озеро в горах северной Мегрелии. Надо, впрочем, оговориться, что ტობა *toḃa* по-мегрельски имеет и вторичное значение и употребляется в смысле прилагательного «глубокий» (о воде, реке, озере, море). Так, напр., ტობა ზღვა *toḃa zḡva* значит *глубокое море*².

Что же касается чанского диалекта, то здесь *озеро* известно под названием ტობა *toḃa*, причем надо заметить, что имеется и другая разновидность, а именно ტობა *ṭoḃa*, засвидетельствованная в хопском говоре. Последняя форма, через промежуточную ტუბა *ṭuḃa*, восходит к ტობა *toḃa*.

Это чанско-мегрельское ტობა *toḃa* находим в названиях ряда географических пунктов и в пределах распространения груз. языка, сменившего здесь занский. Так, в сел. ტოლები *Tolebi* (в 9 километрах от сел. Саджавахо) имеется местность ტობათი *Toḃati*, что в переводе на груз. язык значит ტბეთი *Tḃeti* *озерная местность*³. В верховьях р. Сунсы имеется село ტობახა *Toḃa-xa* *Тобахча*, что в переводе значит *белое озеро* (от ტობა *озеро* и ხა *белый*). Сюда же относится, видимо, и ტობანიერი *Toḃanieṛi*, сел. в Нижней Имеретии⁴, а также, пожалуй, ტაბაკიბი *ṭabaḳini*, село в верхней Имеретии, (в неск. километрах от Шорапани), каковое слово я склонен объяснить, как *холодное озеро* (в связи с чан. ყიბი, ყიბი *qibi, qini* *холодный*)⁵. В последнем случае имеем, вероятно, прогрессивную ассимиляцию гласных: ტაბაკიბი *вм.* ტობაკიბი.

В сванском для *озера* имеем, смотря по диалектам, ტომბ *tomḃ* или ტომბ *ṭomḃ*. Эта форма, явно усеченная, *вм.* ტომბა *tomḃa* или ტომბა *ṭomḃa*, что ясно видно по родит. падежу: ტომბაშ *tomḃaš* (*resp.* ტომბაშ *ṭomḃaš*).

¹ Киш и л д з е, И., Грамм. хингр. языка с хрестолативом и словарем. СПб, 1914, в.

² Некоторые мегрельцы затрудняются ответить, когда их спрашивают: как по-мегр. *озеро*? Ибо ტობა для них значит почти исключительно *глубокий*.

³ ტბეთი очень распространенное название и имеется во многих местах Грузии: в Карли, Имерети, Аджаре, Раче.

⁴ *Вм.* ხა в чанском имеем ხე (в хопском гов.), или же ჭე (Аркабо-ини.), ჭე (вин.), в мегрельском же ხე (Майрр., О положении абхазского, стр. 39). Точное соответствие груз. ჯუ было бы занское ჯა, что и сохранено в ტობახა (с переходом ჯ в ბ).

⁵ Значение второй части слова еще не ясно.

⁶ Не только в чанском, но и в грузинском имеем ყიბი в значении *холодный*, что видно из названия башен древнего Тбилиси: в 50-х годах XI в. царя Баграта пригласили Тбилисцы «и вручили ключи от города. И собрались в амирском дворце. И возсел и Багат управлять, заняв башни своими людьми. И занял городскую крепость Даридзели и обе иналонских башни и Табор и поставил в них своих эриставов» («და აღიღეს ციხე ქალაქისა და დარიდელი და ორნივე კოშკნი წყალუცხისანი და თაბორი და დაადგინა შიგა ერისთავნი თჳსნი»). (Это место из груз. летописей мне напомнил доц. Н. Бердзенишвили).

В свою очередь сван. ტობდა *toḡda*, через промежуточную форму *toḡda*, восходит к ტობა *toḡa*. Эта форма настолько совпадает с мегрельской ტობდა *toḡda*, что трудно допустить, что она не заимствована из какого-то мегрельского говора. Зато сванский сохранил свою форму ტუბი *ṭub-i*, каковая форма всплывает в старинных песнях, откуда, в силу закона об умляюте, имеем ტუბ ṭub со значением *умелье*, а отсюда ტუბრა *ṭubra* *ручей*.

Появление უ и вм. ო о в этом слове будет понятно, если принять во внимание влияние последующего губного ბ b.

Главное затруднение при рассмотрении сванской формы в сравнительном разрезе представляет не гласный უ и и даже не большое отступление в семасическом отношении (*умелье*, вм. *озера*), а исходный гласный ო i, который, судя по некоторым данным, непременно надо подразумевать. Ибо при груз. ტაბა *ṭaba* и занском ტობა *toḡa*¹ в сванском тоже ожидали бы ტუბა *ṭuba*, а отсюда, с усечением посл. гласного, ტუბ ṭub (а не ტუბ ṭub), в род. ტუბაშ *ṭubāš* (а не ტუბიშ *ṭubis*).

Из всех форм, даваемых картвельскими языками, занская (т. е. мегрело-чанская) ტობა *toḡa* и есть та самая разновидность, которая лежит в основе первой части названия хеттского озера, а затем и селения Топала.

Трудно, конечно, сказать что-либо относительно того, какое именно местное произношение надо вкладывать точно в обычную литературную запись современным турецким (латинизированным) шрифтом древнего, не-турецкого, названия села. Я затрудняюсь сказать, надо-ли читать Торада как ტობადა, или это уже ობდაда, или что-либо другое. Но несомненно, что, каково бы ни было современное турецкое произношение этого явно не-турецкого слова, оно восходит к чано-мегрельскому ტობადა.

2. Установив в первой части названия Торада (*tora-da*) наличие слова, означающего *озеро*, перейдем к рассмотрению второй части.

Спрашивается: если первая часть интересующего нас сложного слова означает *озеро*, то не искать-ли во второй части определения? *Озеро* - то озеро, но какое? Тут требуется какое-то определение. А определение мыслимо и в форме род. надежда склоняемого существительного, и в форме следующего за существительным и согласуемого с ним прилагательного. Надо откровенно признаться, что ключ к верному пониманию дает современное турецкое название озера. Именно это название (Аджи-гёль) и наводит на мысль, что вторая часть композита Торада должна скрывать в себе слово, означающее *горький*.

¹ Последний гласный не дает перебора (ო о), как и в словах гр. მამა *mama* (зан. მამა *mama*) «отец», დედა *deda* (зан. დედა *dida*) «мать».

ющего, причем определяемое предшествует определяющему. Значит, в русском переводе будет не *Горькое Озеро*, а *Озеро Горькое*.

Такой порядок слов в синтагме определяемого с определяющим сейчас необычен в картвельских языках. Наоборот: обычным и повсеместно, буквально во всех картвельских языках и диалектах, распространенным является порядок: определяющее + определяемое, иначе говоря, на лицо выдвигание определяющего на передний план. При этом надо заметить, что это в равной степени касается как тех случаев, когда определяющим является прилагательное или причастие, так и тех, когда в роли определяющего выступает существительное в форме род. падежа. Оставляя в стороне последний случай, приведу для примера лишь сочетание *хороший человек*: гр. კარგი კაცი *karǵi kaśi*, м.-ч. ჯგირი კობი *ǰǰiri koβi*, сван. ხონა მარე ჯოა *māre*, где прилагательное впереди существительного.

В древнегрузинском же имеем как такой порядок, так и обратный, причем в более ранних памятниках господствующим является как раз последний, выдвигающий определяемое на первое место. Чтобы не быть голословным, приведу два-три примера из найденных отрывков: დიდებოთა დიდობა *didebōta didōta* «с великою славою» (Мф. 24, 31), სხარულბოთა დიდობა *sixarulōta didōta* «с великою радостью» (Мф. 28, 13), სამოსლობა სპეტაკობა *samoslōta spetaqōta* «в белой одежде» (Марк 16, 5, Иоани 20, 22), და ხეო ძმ იგი უხუცესი «и был его старший сын» (Лука 15, 25), აღვალ მამისა ჩემისა და მამისა თქვენისა, ღმრთისა ჩემისა და ღმრთისა თქვენისა «восхожу к моему отцу и к вашему отцу, к моему богу и к вашему богу» (Иоани 20, 17), ზუარაკი იგი მსუქანი «откормленного тельца» (Лука 15, 23), შევიდა კართა კმულთა «вошел через закрытые двери (Иоани 20, 26) и т. п.

Конечно, имеются и случаи обратного расположения, вроде შევიდოდოდით იწროსა მას ბუქსა «входите через узкие ворота» (Мф. 7, 13), или მესამესა დღესა «в третий день» (Лук. 24, 7), но их сравнительно мало. В подавляющем большинстве примеров определяемое выдвигается на первое место.

Подобные сочетания сохранились пережиточно до наших дней, так напр. *мой отец* сейчас у грузин звучит не ჩემი მამა *čemi mama*, а მამა ჩემი *mama čemi*. Аналогично говорят: პაპა ჩემი *papa čemi* *мой дед*, ბიბა ჩემი *biβa čemi* *мой дядя*, დედა ჩემი *deda čemi* *моя мать*. Известно немалое количество подобных сочетаний и из области топонимики, притом как из грузинского, так и чано-мегрельского. Вспомним, хотя бы, такие названия, как დაბაძველი *daba-ǰveli* *Дабалзвели* (село в Имеретии, около Тквибули, и в Аджаре, букв. «старая деревня»), გველი ჭეშმარიტი *gveli češmariti* *Гзвели чешмарити* (местность в Картли, в Лиахвском ущелье, «осмысленная» по своему из ძელი ჭეშმარიტი *čeli češmariti* «истинное дре-

во»¹, წყალ-წითელა *çqal-çitela* Цкал-цитела (река в Имеретии), მწკნენკული
 ная река», გორ-მაღალი *gor-mağali* Гор-мағали (село в Саджавахо, на грани
 Гурни и Имеретии, — букв. «высокая гора») и др. Довольно многочисленны
 композиты с წმინდა *çminda* *çminda*: ნინო-წმინდა *nino-çminda* Нино-цминда
 («святая Нина»), სტეფან-წმინდა *stëpan-çminda* Степан-цминда («св. Сре-
 пан»), გიორგი-წმინდა *giorgi-çminda* Гиорги-цминда (букв. «св. Георгий»)
 и т. п.

Из мегрельского можно привести названия типа ჯკონდიდი *çqon-didi*
 Чкондиди (букв. «большой дуб»), ჯალადიდი *çala-didi* Чаладиди (букв.
 «большая приречная равнина»), წყალტუბო *çqaltubo* Цхалтубо (букв. «теп-
 лая вода»), название знаменитого курорта на территории распространения
 груз. языка, но явно грузинизованная форма² (по-мегр. сейчас курорт на-
 зывается წყარტობუ *çqartuba*) и т. п.

Мегрельским названиям подобного сочетания вторят чанские ქვა-
 ნკარერი *kuva-nçareti* Кванчарери (название села, букв. «писанный камень»)³
 и ქვაკჩე *kuakçe* Квакче (урочище в Лазистане, букв. «белый камень»)⁴.

Таким образом, малоазийское селение Топала (*Topada*), расположен-
 ное у озера, как мы видели, того же названия, сохранило нам синтакси-
 ческую особенность, характеризующую картвельские языки на более ранней
 стадии развития: выдвигание определяемого на первое место. Значит, если
 восстановить первоначальную форму названия означенного малоазийского
 озера (отсюда и селения) *Topada* ← *Toba-dare* «горькое озеро», то оно най-
 дет полную синтаксическую параллель в таких названиях, как ტობახჩა
toða-xça Тобахча (букв. «белое озеро») и ტაბაკმელა *taða-qmela* Табахмела
 (букв. «высохшее озеро»).

Остается добавить, что в Пафлагонии, по Географии К. Птолемея
 (V, 4), имелась местность, носившая название Τόβητις, что по своему про-
 исхождению является тем же, что и имя озера и селения в центре Малой
 Азии. Надо полагать, что, при ближайшем изучении географической но-
 менклатуры Малой Азии, там всплывет не мало названий, в основе кото-
 рых имеется картвельское *taða* или *toða* *ozeru*.

19. III. 37 г.

г. Тбилиси.

¹ Надо полагать, что в той местности озеро время стоял воодвигнутый крест (све-
 денном о наличии такого названия местности в Ливанском ущелье я обязан доц. Т. Н.
 Ложоури).

² Чикобава, Грамх. анализ чанского диалекта, стр. 5.

³ Марр, Из поселки в Тур. Лавистан, стр. 610.

⁴ Марр, ib., 612.

A. CHANIDZÉ

SUR L'ETYMOLOGIE DE TOPADA

(RÉSUMÉ)

En Asie Mineure, dans la partie, où florissait autrefois la culture hittite, se trouve un village qui, jusqu' à l'année 1926, s'appelait Topada et qui actuellement porte le nom d'Aci-Göl. Ce village, situé à l'ouest de Kaissérié, à 23 kilomètres sud-ouest de la ville de Nevşehir, est particulièrement célèbre depuis que l'inscription la plus vaste des toutes les inscriptions hittites hiéroglyphiques, découvertes jusqu' à présent, est parvenue à la connaissance du monde de la science. Cette inscription, gravée sur un grand rocher à 6 ou 7 km. sud du village, fut publiée en dernier lieu par B. Hrozný (Arch. Orient., VII, N° 3, 1935). Le rapport de ce savant montre que le village a reçu son nouveau nom, en 1926, du lac d'Aci-Göl (*lac salé*), situé dans le voisinage.

Les deux noms de ce village (Topada et Aci-Göl), bien que différents d'origine, sont étymologiquement identiques. Malgré que le nouveau nom du village, donné par le gouvernement turc, provient du lac voisin, on peut être sûr que le nom du lac n'est pas ancien non plus, et que dans l'antiquité il s'appelait aussi Topada, le mot Aci-Göl n'étant que la traduction littérale de ce mot.

Topada est un mot composé: *topa*+*da*. Les deux parties de ce mot trouvent leur explication dans les données des langues kartvéliennes.

La première partie (*topa*) signifie *lac*. Comme le montre l'aperçu comparatif, le mot *lac* est connu sous un nom qui existe dans toutes les langues kartvéliennes parvenues jusqu' à nous.

En géorgien le mot *lac* est connu sous la forme monosyllabique *ṭa*. Cette forme est très ancienne, mais elle est pourtant même aujourd'hui la seule forme littéraire et se trouve répandue dans tous les dialectes. Il faut noter néanmoins que cette forme représente une forme contractée relativement nouvelle. La forme la plus ancienne s'est conservée dans certains noms géographiques, comme *ṭaba-xmela*, ce qui signifie *lac desséché*.

Le mot géorg. *ṭaba* (d'où provient *ṭa*) trouve sa correspondance exacte dans les deux dialectes de la langue zane, le mégreléen et le tchane. En mégreléen le mot *lac* se prononce *ṭoḃa* et quelquefois *ṭomba* (— *ṭonba*), tandis qu'en tchane on dit habituellement *ṭoḃa*. Du rest, dans un des parlers tchanes on trouve la forme *ṭiḃa*, laquelle par l'intermédiaire de *ṭaba* arrive à *ṭoḃa*. Ce mot tchane-mégreléen *ṭoḃa* se trouve dans une suite de noms géographiques dans

les limites du géorgien lui-même, comme *ṭoba-xča* (*lac blanc*), village Gourie, aux sources du Soupsa.

La forme svane *ṭomb* ou *ṭōmb lac* doit être empruntée au mégreléen. Mais le svane a cependant conservée sa propre forme *ṭubi* qui se rencontre dans les anciennes chansons, d'où, par suite de la loi de l'inflexion vocalique, nous avons *ṭāb défilé, gorge* et d'ici *ṭūbra ruisseau*.

Dans toutes les formes données par les langues kartvéliennes le *ṭoba zane* est précisément celle qui se trouve à la base de la première partie de *Topada*, lac et village en Asie Mineure.

Quant à la deuxième partie du mot (*Topa-da*), elle s'explique par l'arménien *dar-n amer*, lequel, comme l'a déjà indiqué N. Marr, provient du kartvélien et se trouve liée au géorg. *m-çare amer* et au mégrelo-tchane *n-çare amer*.

Le nom du lac a été traduit (directement ou par l'intermédiaire d'une autre langue) en turc (*Aci-Göl*), tandis que le village demeurait fidèle aux traditions anciennes jusqu' en 1926.

Comme le montre l'analyse, le mot *Topada* signifie *lac amer*: le substantif occupe la première place et est suivi par l'adjectif. Pareil ordre des mots (du déterminé et du déterminant) n'est pas habituel dans les langues kartvéliennes d'aujourd'hui, mais dominait dans les monuments les plus anciens de la langue géorgienne. La nomenclature géographique a conservé jusqu' à nos jours un grand nombre de mots suivant pareil ordre, comme *ṭāba-xmela lac desséché*, *ṭoba-xča lac blanc*, *ṭgon-didi chêne grand* etc.

Ajoutons qu' en Paphlagonie se trouvait, d'après la Géographie de Ptolémée (V, 4), une localité nommée *Τόβατα*, ce qui nous semble être de même origine que l'appellation ancienne du lac et du village d'*Aci-Göl*, situés au centre de l'Asie Mineure.

ბანოლდ ჩიქობავა

ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში (აზვარულში)

1. ინფინიტივთან დაკავშირებით ხუნძურს ენაში საგანგებო განხილვას საჭიროებს: ა) ინფინიტივის წარმოება; ბ) მასდარისა (სახელზმნისა) და ინფინიტივის ურთიერთობა წარმოების თვალსაზრისით და გ) მასდარისა და ინფინიტივის ფუნქციები.

ორი უკანასკნელი საკითხი შინაგანის აუცილებლობით სვამს ანალოგიურ საკითხებს სხვა კავკასიური ენების მიმართ; ჩვენი მსჯელობის საგანს ამჟამად პირველი საკითხი — ინფინიტივის წარმოება — შეადგენს; ამ შემთხვევაშიაც შეუძლებელია ხუნძურის ფარგლებს არ გავცდეთ, მაგრამ ძირითადი მომენტები მაინც იმ მასალის საფუძველზე იქნება გაშუქებული, რომელსაც ხუნძურის დიალექტები გვაწვდიან.

2. ხუნძურს გააჩნია, როგორც ინფინიტივა, ისე მასდარიც:

პიყიზე — კითხვა, спрашивать (ინფინიტივი)

პიყი — კითხვა, საკითხი, вопрос (მასდარი)

ბ-ათიზე — პოვნა, находить

ბ-ათი — პოვნა, нахождение

ლ'აზე — ცოდნა, знать

ლ'აა — ცოდნა, знание

ქოაზე — კვლა, убивать

ქოაა — კვლა, меклелობა, убийство.

ამ მხრივ ქართველურ ენებთან შედარებით თვალსაჩინო სხვაობას აქვს ადგილი: როგორც ცნობილია, ქართველურ ენებში არის მასდარი (კითხვა, წერა, მუშაობა, ჭრა, კერვა...), მაგრამ არ მოიპოვება ინფინიტივის¹ კატეგორია; ინფინიტივის გადმოსაცემად ისევ მასდარია გამოყენებული: „ცოდნა“ უდრის რუს. знание-ს; «знать» (что-лини)-ს ზუსტი ეკვივალენტი არ აქვს და მას ისევ „ცოდნა“-თი გადმოვცემთ².

3. ხუნძურში ინფინიტივი ორი სუფიქსით იწარმოება; ესენია: -ზე და -ნე. ხუნძურიო, რომ ვამბობთ, მხედველობაში გვაქვს ე. წ. ბოლ მაწი (პირდაპირ რომ ვთარგმნოთ, „ჯარის ენა“), — ხუნძების საერთო ენა, რომელიც საფუძველად

¹ ძველ ქართულში ინფინიტივის ბანასახი ვკვამდა, მაგრამ არ განვითარებულა: ჩაკვდა. ამის შესახებ სხვაგან.

² ამოტოვაც ინფინიტივისა და მასდარის გარჩევის მიზნით მივმართეთ რუსულ თარგმანს.

უდევს აწინდელ სალიტერატურო ხუნძორ ენას. ემყარება იგი ჩრდილოეთურ ხუნძორ კილოს, რომელიც იყო შესწავლილი პ. უსლარის მიერ ფუნდამენტურ ნაშრომში «Аварский язык»¹.

ინფინიტივის შემოხსენებული ორი მაწარმოებლიდან -ზე ზმნათა აბსოლუტურ უმრავლესობას მოუღის, -ნე — იშვიათია; ნიმუშები:

-ზე (||-ში):

ბ-ეცი-ზე² ქება რისამე, хвалить что-либо

ბ-ეტი-ზე გლეჯა = рвать " "

ჰა-ბი-ზე კეთება = делать " "

აბი-ზე თქმა, говорить

ბ-ოსი-ზე აღება, ყიდვა, взять, купить что-либо

ბ-აქი-ზე დაგზება, დანთება (ცეცხლისა), разводить огонь

ბ-იეი-ზე შექმნა, გაჩენა... творить, создавать

ბ-იიი-ზე გაყიდვა რისამე, продавать что-либо

ქაქი-ზე ლანძღვა, бранить

წე-ზე ავსება, наполнять

კოა-ზე წერა, писать

ლალა-ზე რწყვა, орошать

თოლო-ზე გახდა (ტანისამოსისა), раздеваться...

ზოგ ხუნძორ თქმაში -ზე იღებს ზი-ს სახეს: ბეციზი, ბეტიზი, ჰაბიზი, აბიზი, ბოსიზი... ჩვეულებრივი მოვლენაა.

-ნე:

ვ-უეი-ნე² ყოფნა, быть

ქალპი-ნე მოწყენა, соскучиться

ბ-ორეი-ნე ფრენა, летать

ვ-იპი-ნე გონს მოსვლა, притти в себя

ლი-ნე კანის გამოცლა, линять

ვ-აქი-ნე მოსვლა, приходиться

ვ-იი-ნე მოყვანა, приводить

ბერპი-ნე გამარჯვება, побеждать...

-ნე-თი დაბოლოებული ინფინიტივი რამდენიმე ათეულსდა უღრის, -ზე დაბოლოება ასეულებს აქვს.

4. აღსანიშნავია, რომ -ნე-თი დაბოლოებულ ზმნათა უმეტესობა საშუალო და ვნებითი გვარისა ჩანს; მაგრამ არ იქნებოდა საფუძვლიანი გვეფიქრა: -ნე მოუღის გარდაუვალ ზმნებს, -ზე კი — გარდამავალთაო; საფუძვლიანი ეს იმიტომ არ იქნებოდა, რომ მორფოლოგიურად განსხვავებული გვარები (მოკმედე-ბითი, ვნებითი, საშუალო...) და ამასთან შეფარდებით გარდამავალ და გარდა-

¹ დაიწერა 1863 წ., ლითოგრაფიულად გამოიცა 1866 წ., სტამბურად — 1889 წ. ტფილისში.

² გამოყოფილი ბ- ფუძეს არ ეკუთვნის; კლას-კატეგორიის ნიშანია.

³ გამოყოფილი ვ-, ისევე, როგორც ბ-, ფუძეს არ ეკუთვნის, გრამატიკული კლასის ნიშანია.

უფალ ზმნათა გარჩევა ხუნძურისათვის უცხოა... განსხვავება გვარებზე ~~ქართულსა~~ ქართულსა და რუსულ შესატყვისებში გვაქვს, მაგრამ ამგვარივე განსხვავება თვით ხუნძურს არ ახასიათებს... თუ ამ ნათარგმნი მასალის მიხედვით ვიმსჯელებდით, მაშინაც აღმოჩნდებოდა, რომ -**ნე**-თი ნაწარმოებ ზმნებს შორის მოიპოება „მოქმედებითი გვარის“ შემთხვევები (ბერძინე — გამარჯვება, побеждать) და -**ზე**-თი დაბოლოებულთა შორის „საშეალო“ და „ვნებითი“ გვარი (ვაღარი-ზე — განძრევა, шевельнуться)...

ერთი სიტყვით, -**ზე** და -**ნე**-ს განსხვავება ზმნის გვართან არ არის დაკავშირებული.

5. -**ზე** და -**ნე** სუფიქსების ურთიერთობისათვის დამახასიათებელი უნდა იყოს ის შემთხვევები, როდესაც ეს სუფიქსები პარალელურად იხმარება ერთსა და იმავე ზმნაში ანდა კონტამინაციურადაა ორივე ნაწარმოებელი გამოყენებული.

ბოლ მაწა-ისათვის ჩვეულებრივია: ტაყი**ზე**, რუკი**ზე**; ანბანში მოზრდილ-თათვის გვაქვს: ტაყი**ნე** (გვ. 46, სამჯერ მეორდება), რუკი**ნე** (გვ. 44)...

პ. უსლარი თავის ლექსიკონში მიუთითებს პარალელურ ფორმებზე: — აქი**ზე** || აქი**ნე** „ცემა“...

ხსენებულს ანბანში კონტამინაციის ასეთი მაგალითი გვხვდება: რუკი**ნეზე** (რუკი**ნე** || რუკი**ზე**) იხ. გვ. 21, 66.

ამგვარი მოვლენები ჩრდილო ხუნძურს, ხუნძახურ კილოს, არ უნდა ახასიათებდეს, თუმცა გადაჭრით რისამე თქმა ხუნძური დიალექტების შეუსწავლელობის გამო ძნელია. საინტერესო ფაქტი: 1929 წ. ხუნძურზე მუშაობისას ცდის პირს, ჰირკველ ოსმანს, რომ ვკითხვ: „რუკი**ნე**“ უნდა თუ „რუკი**ზე**“ მეტქი, მან მიპასუხა: „ორივე შეიძლება“ და იქვე დასძინა: „რუკი**ნეზე**“ სჯობსო. მისთვის არ იყო ჩვეულებრივი ასეთი მერყეობა!

ლ. ჟირკოვი თავის „გრაჰატიკაში ხუნძური ენისა“ (მოსკ. 1924 წ.) აღნიშნავს -**ზე** და -**ნე** დაბოლოებათა პარალელურად ხმარებასაც და კონტამინაციურ ფორმებსაც (-**ნეზე**):

ბ-უსი-**ნე** || ბ-უსი-**ზე** || ბ-უსი-**ნეზე**... გვ. 74, 75

ქუა-**ნე** || ქვი-**ზე** || ქვი-**ნეზე**... გვ. 76.

უკანასკნელ სახეობას (-**ნეზე**) ლ. ჟირკოვი „კომპრომისულ წარმოებას“ უწოდებს, -**ნე**-იანი წარმოება არქაულად მიაჩნია, **ზე**-იანი ცოცხალ (აბალ) მოვლენად (გვ. 76, 79).

6. -**ზე** || -**ნე** სუფიქსების გარდა ნ. მარის მიერ დადასტურებულია -**დი** სუფიქსის გამოყენებაც ინფინიტის ნაწარმოებლად; -**დი** ნ. მარს მიაჩნდა სპეციფიკურად აულ ჰუკისათვის; ჰუკურის შესახებ ნ. მარი წერს: „ჰუკურსა და ხუნძურის სხვა კილოებს შორის ძალზე მნიშვნელოვანი განსხვავებაა, მასთან არა მხოლოდ ფონეტიკაში, არამედ მორფოლოგიაშიც. ეს განსხვავება იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მასალების შეგროვებისას მუშაობის პროცესში მე აზრი გამიჩნდა, ხომ არა გვაქვს ჰუკურში, რომელიც ამამად მხოლოდ ერთ სოფელ ჰუკურში (ჩოხში) წარმოდგენილი, ლექური ჯგუფის ცალკე ენის გადანაშთი. შესაძლებელია საბოლოოდ კადეც დავუბრუნდეთ ამ აზრს. განსხვავება მნიშვნე-

ლოვანია ბრუნებაშია და უღვლილებაშიც. ინფინიტივი *di-*ს გვიჩვენებს წყვე-
ლად -ზე || ზი-სა, რომლებიც ვგრე გავრცელებულია ყველა სხვა ხუნტუსის ცოდნა-
ებსა და თქმებში“ (იხ. Непечатный источник истории Кавказского мира: Изв.
Акад. Наук, Петрогр. 1917, გვ. 321).

ნ. მარს აქ, ალბათ, შემთხვევით გამოჩნდა, რომ -ზე || -ზი-ს გარდა -ნე
მაწარმოებელიც არის. მაგრამ ეს არაა არსებითი.

თავი და თავი ისაა, რომ ქუკურის -დი ისეთ სპეციფიკურ მოვლენას როდი
წარმოადგენს, რომ ამან გვაფიქრებინოს: ქუკურში „ლეკურის ჯგუფის ცალკე
ენის გადანაწილი“ ხომ არა გვაქვსო. საქმე ისაა, რომ აულეებში — სულრათლში,
ქუდალიბსა და მანას-აულში — ინფინიტივი იწარმოება მხოლოდ და მხოლოდ
-დე-თი, როგორც ეს აღმოჩნდა 1933 წლ. ზაფხულს ჩატარებული ხანმოკლე
მუშაობის დროს. სულრათლი ქუკის სამხრეთით მდებარეობს, ქუდალიბი — ჩრდი-
ლოეთით, ორივე თითქმის თანაბრად არის დაშორებული ქუკს (დაახლოებით
ოც-ოცი კილომეტრით). მანას-აული ბუინაკსის შორავს ხუთმეტრიოდ კილომეტ-
რით: აქ სახლობენ სოფ. ლუნიბის მკვიდრნი, ლუნიბის ალების შემდეგ (1859 წ.)
მეთის მთავრობის მიერ აყრილნი თავის მიწა-წყლიდან. ამგვარად: მანას-აული
(ყოფ. ლუნიბი), სულრათლი და ქუდალიბი ქუკთან ერთად ერთ წრეს განეკუთ-
ვნება (ბრუნება-უღვლილების სხვა მოვლენებიც აერთიანებს ამ აულებს და შეუ-
ძლებელს ხდის რაღაც განსაკუთრებული ქუკურის შესახებ ვილაპარაკოთ).

ამგვარად, ბოლ მაწი-ის -ზე || -ნე სუფიქსების ადგილს სულრათლში,
ქუდალიბსა და მანას-აულში -დე იკვრის; მაგალითები:

შდრ. ბ-აკი-ზე წართმევა: ბ-ახ-დე (სულრათლი)¹

ჰა-ბ-ი-ზე კეთება: ჰა-ბ-უ-დე (სულრათლი), ბ-უ-დე (ქუდალიბი).

ჰა-რ-ი-ზე თხოვნა: ჰარ-დე

ჰესი-ზე მოფიქრება: ჰეს-დე

ჰიყი-ზე კითხვა: ჰიყ-დე

ჰუყი-ზე აკრძალვა: ჰოყ-დე

ხოადი-ზე სიარული: ხვათ-დე

ტლაბი-ზე ცემა: ტლაბ-დე

ტლიყი-ზე დაძინება: ტლიყ-დე

აბი-ზე თქმა: აბ-დე

ბ-ალი-ზე გალანძღვა: ბალ-დე

აჰი-ზე ყვირილი: აჰ-დე

ბ-აქი-ზე დანთება: ბ-აქ-დე

ბ-აკარი-ზე შეკრება: ბ-აკარ-დე

ბ-ოტლი-ზე შეყვარება, მოწონება: ბ-ოტლ-დე

ლ'უთი-ზე გაქცევა: ლ'უთ-დე

ლ'უპი-ზე გათავება: ლ'უპ-დე

ლ'უყი-ზე დაჭრა: ლ'უყ-დე

ჰეყე-ზე დაღევა, შესმა: ჰეყ-დე

¹ სადაც აულის სახელი ნაჩვენებია არაა, ფორმა სამივე აულისთვისაა დამახასიათებელი.

ტლე-ზე მიცემა: ტლე-დე
 ლ'ე-ზე დადება: ლ'ე-დე
 ბა-ზე დადება, დაყრა: ბა-დე
 ხა-ზე დაფანტვა: ხ(ვ)ა-დე
 ლ'ა-ზე ცოდნა: ლ'ა-დე
 კალ'ა-ზე ლაპარაკი: კალპა-დე
 ვ-აკი-ნე აღგომა: ვახ-დე
 ვ-უკი-ნე ყოფნა: ვ-უკ-დე
 ლ'უჯი-ნე შესვლა: ლ'უჯ-დე
 ბ-ასი-ნე გამოყვანა (სახისა): ბ-ას-დე
 ბ-აჩი-ნე მოტანა: ბ-აჩ-დე...

როგორც ვხედავთ, -ზე სუფიქსის მაგივრობასაც -დე ეწევა, და -ნე სუფიქსის ადგილიც მას უჭირავს.

ეს -დე სუფიქსი მხოლოდ ხმოვნით განსხვავდება ქუქის -დი-საგან; ბოლოკიდურ ე-ს დაეიწროება ი-დ ჩვეულებრივი მოვლენაა ზოგ ზუნძურ თქმაში: როყოვე || როყოვი, ჰაბიზე || ჰაბიზი... (იხ. უსლარი: Аварский яз. გვ. 8 აგრეთვე: „ანბანი“).

ასე, რომ ქუქის -დი-ს გვერდით უდგას სულრათლის, მანას-აულისა და ქუდალიზის -დე; საფიქრებელია, რომ ლენიზის რაიონის ზოგ სხვა აულშიც აღმოჩნდება ინფინიტის ეს მაწარმოებელი. მაგრამ ეს მომავლის საქმეა; ამ თავითვე კი ის დასკვნა უნდა გაკეთდეს, რომ -დე || -დი ერთი აულის დამახასიათებელ თვისებურებას კი არ შეადგენს, არამედ მთელს დიალექტურ ფენს წარმოგვიდგენს ზუნძურში.

7. ინფინიტის მაწარმოებლად ზუნძურში მივიღეთ სამი სუფიქსი: -ნე, -ზე (|| -ზი), -დე (|| -დი), —ორი უკანასკნელი გარკვეული ფონეტიკური ვარიანტებით.

ამ სუფიქსებს შორის გარკვეული კავშირი უნდა არსებობდეს; ეს კავშირი ასე წარმოიდგინება:

-დე → *ძე → ზე.

ე-ს წინ ჯ გააფრიკატდა (ქართულში ამგვარი პროცესის ილუსტრაცია იქნებოდა: დევს — ძევს...) და მოგვეცა ძ, მაგრამ ზუნძურს არც ძ გააჩნია და არც ჯ; ნასესხებ სიტყვებში მათ ადგილს ზ და ძ იკერს: „ქართველი“ ზუნძურად უნდა ყოფილიყო „გურჯიძაუ“; ითქმის: „გურჭიძაუ“... ქართული საისტორიო წყაროების „ზუნძაზი“ თვით ზუნძურად „ზუნჯაუ“-ის სახეს იღებს. არც ის არის, ალბათ, შემთხვევითი, რომ ზუნ-დ-ერ-ილ მაწა („ზუნძური ენა“) დ-ს მოგვივლენს.

-ნე, -ზე, -დე სუფიქსები, ამგვარად, ორ სუფიქსამდის დაიყვანება; ესენია: -ნე და -დე.

8. თუ -ზე სუფიქსი -დე სუფიქსისაგან მომდინარეობს, ქუქი და ზემოხსენებული სხვა აულების მეტყველება ვერ დაუპირდაპირდება ზუნძაზურს და საერთოდ, ბოლ მაწა-ს, როგორც „გადანაშთი ლეკური ჯგუფის ცალკე ენისა“:

განსხვავება ჩვეულებრივი დიალექტური ვარიაციის ფარგლებს არ სცილდება. ეს ერთი.

უფრო არსებითია მეორე დასკვნა, რომელიც ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს: თუ -ზე მიღებულია -დე-საგან და -ზე კი ძირითადი მაწარმოებელია ბოლ მაწა-ში, მთელი ზუნძურისათვის ძირითადად -დ-იანი აფიქსი უნდა ვივარაუდოთ ინფინიტევში, რამდენადაც მოვლენას ისტორიულ ასპექტში წარმოვიდგენთ.

9. რა მიმართებაში უნდა იმყოფებოდეს ეს -დე სუფიქსი -ნე-სთან, რომელიც ბოლ მაწა-ში რამდენიმე ათეული ზმნის ინფინიტევს შერჩენია?

ამ თავითვე ცხადია, რომ -ნე უფრო ახლოს დგას -დე-სთან, ვინემ -ზე-სთან. ორში ერთი: ან -დე და -ნე ერთი და იმავე კილოს ორი ფონეტიკური ვარიანტია ანდა ეს სუფიქსები ერთი და იმავე ენის ორი დიალექტური ფენიდან მომდინარეობენ. ამის გადაწყვეტა ახალ მასალებს მოითხოვს; ამჟამად კი საფიქრებელია, რომ მეორე შესაძლებლობა იყოს უფრო ახლოს სინამდვილესთან.

თანამედროვე მდგომარეობის მიხედვით -დე (|| დი) უნდა მივიჩნიოთ ინფინიტევის ძირითად მაწარმოებლად: ის ერთად ერთი მაწარმოებელია ლუნიბის რაიონის გარკვეულ აულებში; ხოლო მისი ფონეტიკური ვარიანტი -ზე (|| ზი) გაბატონებულია ბოლ მაწა-ში. ყაჯიბის, ჭარადას და ტელეტლის რაიონების შესახებ ცნობები გვაკლია, მაგრამ მოსალოდნელია, რომ ისინიც დ-ს დაუქვრენ მხარს, — დ-ს პირვანდელი სახით თუ ფონეტიკურად გადასხვაფერებულს: დ → ძ → ზ: სხვა მოვლენების ვითარება ურთიერთობის ასეთ ხაზებს გულისხმობს.

10. -დე (|| დი)-ის პოზიციების თვალსაზრისით უთუოდ საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ანდიურს „ენაში“, რომელიც ახლოს დგას ზუნძურთან, ინფინიტევის ძირითადი მაწარმოებელია -დუ:

ებნი-დუ დაცხიკება

-ეთი-დუ შეწვა, გამოცხობა

-ლი-დუ დგომა

ბუტუ-დუ რწმენა

ბურ-დუ ფრენა...

ეს -დუ, როგორც ა. ღირის „ანდიური ენის გრამატიკაში“ წარმოდგენილი მასალებიდან ჩანს, შენახულია უცვლელად ხმოვნების შემდეგ, თანხმოვნების შემდეგ კი ემსგავსება მათ ანდა იკარგვის:

ბოსინუ ← ბოსინ-დუ თქმა

ბააბიხუნუ ← ბააბიხუნ-დუ დაწყება (შდრ. ზუნძ. ბააბიხი-ზე).

აშოლლუ ← აშოლ-დუ იძულება

ბილტუ ← ბილტ-დუ შეძლება...

11. ზუნძური ინფინიტევის ძირითადი მაწარმოებლისა და ისტორიულად უპირატესი სახეობის მქონე -დე || დი-ს შენახვა სამხრულ ზუნძურში (ლუნი-ბურში) სხვა მსგავს ფაქტებთან ერთად (-ზ-ს შენახვა შრავლობითი რიცხვის

მოთხრობითში, მაგ.) პრინციპულად მნიშვნელოვანია სამხრული ზუნძურის შეფარდებითი მნიშვნელობის გარკვევის თვალსაზრისით: სამხრულ ზუნძურში ერთი მოვლენა უკეთ დაცული და, მაშასადამე, ზუნძურის ისტორიული სახის აღდგენა სამხრულ ზუნძურის შესწავლის გარეშე შეუძლებელია.

АРН. ЧИКОБАВА

ДИАЛЕКТИЧЕСКИЕ ВАРИАЦИИ ИНФИНИТИВА
В АВАРСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

В современном аварском языке инфинитив образуется при помощи суффиксов *-ne* (-ni) и *ze* (-zi) в северном, хунзахском наречии. Третьим суффиксом инфинитива является суффикс *-de*, установленный пока в речи аулов Кудалиб, Манас-Аул и Сугратль; этот суффикс *-de* и лежит в основе показателя *-di*, отмеченного акад. Н. Марром, как исключительное явление в говоре аула Чух.

Из этих трех показателей инфинитива (*-ne*, *-de*, *-ze*), *-ze* надо признать фонетическим вариантом *-de*: *de* → **dze* → *ze*.

Таким образом исторически для инфинитива в аварском языке надо предполагать два суффикса *-ne* (-ni) и *-de* (-di).

Взаимоотношение и генезис этих показателей может быть выяснен лишь в результате изучения живых говоров аварского языка, имеющего пролить свет не на один вопрос из истории аварского языка, а также в результате сравнения данных аварского языка с показаниями других кавказских языков и, в первую очередь, языков Дагестана.

АРН. ТЧИКОВАВА

VARIATIONS DIALECTIQUES DANS L'INFINITIF
DE LA LANGUE D'AVARE

(RÉSUMÉ)

Dans la langue contemporaine d'Avare l'infinitif se forme à l'aide des suffixes *-ne* (|| -ni) et *-ze* (|| -zi) — dans le dialecte du Nord (Khunzakh).

Le troisième suffixe de l'infinitif est *-de*, institué dans le parler des aouls Kudalib, Manass-Aoul et Sougrathle; ce suffixe *-de* est la base de l'indi-

cateur *-di*, noté par l'académicien N. Marr, comme un phénomène phonétique dans le parler de l'aoul Tchoukh.

De ces trois indices de l'infinitif *-ne*, *-de*, *-ze* il faut citer le suffixe *ze* comme variation phonétique *-de*: *de* → *dze* (ძე) → *ze*.

Ainsi, nous pouvons supposer qu'il existait anciennement deux suffixes pour l'infinitif de la langue d'Avare: *-ne* (-ნი) et *-de* (-დი).

L'action réciproque et la genèse de ces indices ne peuvent être expliqués qu'après avoir étudié les parlés vivants de la langue d'Avare et comparé les données de la langue d'Avare avec les indications des autres langues caucasiennes, en commençant par celles du Daghestan.

ახლოდ ჩიქობავა

გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში¹

სიტყვათა დაჯგუფება სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით ხდება: ზოგჯერ განასხვავებენ გონიერსა და „უგონო“ საგნებს, ზოგჯერ „სულიერსა“ და „უსულოს“, ზოგჯერ მამრობითსა და დედრობითს სქესს ანდა მამრობითს, დედრობითსა და საშუალო სქესს, ზუსტად რომ ვთქვათ, „გვარებს“, (пол, genus)... სქესებად დაყოფა კლასიფიკაციის ერთ-ერთი სახეა და არა ერთად-ერთი სახე. არის ისეთი ენები, რომლებშიაც საგნები გარეგნული ფორმის მიხედვითაა ჯგუფებში გაერთიანებული ანდა კიდევ ღირებულების თვალსაზრისითაა დახასიათებული, და ერთი და იგივე საგანი სხვადასხვა გრამატიკულ დაჯგუფებაში შედის. ამგვარი დაჯგუფების აღსანიშნავად ბუნებრივი სახელი იქნებოდა გრამატიკული კლასი.

ხუნძურში გარჩეულია სამი გრამატიკული კლასი: პირველში შედის ადამიანი მამრობითი სქესისა, მეორეში—ადამიანი დედრობითი სქესისა, მესამეში— ყველა სხვა ცოცხალი არსება განურჩევლად სქესისა (ხარი, ძროხა, ცხენი, ცხვარი, ვაცი, ნეზვი, ღომი, არწივი...) და ყოველი სხვა საგანი, კონკრეტული თუ განწყენებული (წყალი, ქვა, მიწა, სახლი, სინათლე, სიბნელე, სილამაზე...).

პირველი გრამატიკული კლასის ნიშანია მხოლოობითში ვ-|| უ, მეორისა — ჰ-, მესამისა — ბ-. ეს ნიშნები პრეფიქსებად წარმოგვიდგება, მაგრამ სუფიქსადაც გვაქვს. გვხვდება სუბსტანტივებში იშვიათად, ნაკლებსახელებში — ხშირად, ატრიბუტივებსა და მიმლეობაში — ყოველთვის; ზმნაში და ინფინიტივში შედარებით მცირეა მავალითი გრამატიკული კლასების გარჩევისა.

- შდრ. ვ-აც ძმა... ვ-ას ვაჟიშვილი... დო-უ, დო-ჰ, დო-ბ-ის он, она, оно)
 ჰ-აც და... ჰ-ას ქალიშვილი... ჰე-უ, ჰე-ჰ, ჰე-ბ-ის (ты, та, то)
 კუდიჰა-უ, კუდიჰა-ჰ, კუდიჰა-ბ — დიდი (большой, большая, большое)
 პიტინა-უ, პიტინა-ჰ, პიტინა-ბ — პატარა (маленький, маленькая, маленькое)
 უნე-უ, უნე-ჰ, უნე-ბ² — მიმავალი (идущий, идущая, идущее)
 ვ-უგო, ჰ-იგო, ბ-უგო — ვარ, ხარ, არის I, II, III კლასის საგანი (განურჩევლად პირისა)
 ვ-უკინე, ჰ-იკინე, ბ-უკინე — ყოფნა I, II, III კლასის საგნისა...
 პა-ვ-იზე, პა-ჰ-იზე, პა-ბ-იზე — ქმნა I, II, III კლასის საგნისა...

¹ წაკითხულია მოხსენებად 15. X. 1936 ენის სექტორთა შეერთებულ სხდომაზე.
² საცუალურ განხილვას საჭიროებს ისეთი მიმლეობა, რომელიც ერთდროულად ორი კლასის ნიშანს ატარებს.

მრავლობით რიცხვში კლასები არაა გარჩეული; თუ მხოლოდ ერთი ტრამპტიკული კლასები პრეფიქსებით აღინიშნებოდა, მრავლობითში **ჭრ** ტრამპტიკულ ნება; თუ კლასის ნიშნად სუფიქსი გეჟონდა, **-ალ**, **-ელ** სუფიქსებს მივიღებთ:

ვ-უგო, ა-იგო, ბ-უგო	—	მრავლ.	რ-უგო ვართ, ხართ, არიან (I, II, III კლ.)
კუდიჲ-ალ	—	დიდები	(განურჩევლად კლასისა)
პიტინ-ალ	—	პატარები	" "
დოლ	—	ისინი, они	" "
ჰელ	—	ისინი, те	" "

აღსანიშნავია, რომ ვ-აც, ა-აც, ვ-ას, ა-ას მრავლობითში ინარჩუნებენ კლასის ნიშნებს: ვ-აც-ალ ძმები, ა-აც-ალ დები, ვ-ას-ალ ვაჟიშვილები, ა-ას-ალ ქალიშვილები...

ხუნძურის მოქმედმა გრამატიკულმა სისტემამ, როგორც ვნახეთ, იცის სამი გრამატიკული კლასი; მაგრამ ხუნძურში უნდა ყოფილიყო მეოთხე გრამატიკული კლასიც. ხუნძურის დიალექტები რომ შესწავლილი იყოს, საამისო საბუთები, ალბათ, საქმბარი არ იქნებოდა; მაგრამ ბოლ მაწა-შიაც, ვფიქრობთ, რომ შენახულია მისი უტყუარი ნაშნები. პირველ ყოვლისა, ზოგი მასდარის რ- იქცეეს ამ მხრივ ყურადღებას.

— **აჩიზე** წაღება, წაყვანა, ტარება (ინფინიტივი!) (იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 45); დიცა მუნ ვ-აჩილა მე შენ (I კლასის საგანს) წაგოყვან (მაგალ., ზურ-გით); ჰამიცა ბ-აჩილა წულ ვირს მიაქვს შეშა... ზმნაში ყველგან აღნიშნულია კლას-კატეგორია ობიექტისა; თუ უნდათ ევროპული ენების განაყენებული ფორმა нести, везти გადმოსცენ, იღებენ ზმნის ფორმას მესამე კლასის ობიექტი: ბ-აჩიზე... ნაშნარი სახელის, მასდარის, საწარმოებლად ინფინიტივს სცილდება -ზე: ბ-აჩი წაღება რისამე...

ხუნძურში მოიპოება სიტყვა **რ-აჩი ტვირთის** მნიშვნელობით; ექვს გარეშეა, ეს იგივე ბ-აჩი-ა, ოღონდ ბ-ს ადგილს აქ იქერს რ- პრეფიქსი. მასდარი გასუბსტანტივებულია (შდრ. გასუბსტანტივებული ქართული მასდარები: წარწერა, შენიშვნა, განმარტება, გამოცედა...).

ასეთივე წარმოების რამდენიმე სხვა მასდარიც არის დადასტურებული უსლართან.

— **ოტლიზე** სიყვარული, любви; **რ-ოტლი** სიყვარული: ვაჲ ცასიჲაბ როტლი, ცასიჲაბ როტლი! დუნიაალგუნ ცადაჲ ბიშას ბიყარაბ (იხ. უსლარი, ტექსტები, გვ. 14): ვაჲ ულმობელო სიყვარულო, ულმობელო სიყვარულო... „სიყვარული“ აქ მესამე გრამატიკულ კლასად არის წარმოდგენილი და შაზღვრული ატრიბუტივიც მასთან არის შეთანხმებული, მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში, თუ განაყენებულად იქნება აღებული ეს მასდარი და სიყვარულის ობიექტზე მითითებული არ იქნება, მაგრამ თუ ასეთი ობიექტი ნაჩვენებია, რ-პრეფიქსს მონაცვლედ სხვა სათანადო კლასის ნიშანი შეიძლება გაუჩნდეს; ამის მაგალითი გვაქვს ლ. ტოლსტოის „ჰაჯი მურატის“ თარგმანის შემდგეს ადგილში: **წყაჲ მობოლ ვ-ოტლიჲაღ'ულ მისაბაღდა** (გვ. 8): სტუმრის დიდი სიყვარულის გამო; რაკი ობიექტად პირველი გრამატიკული კლასია, მასდარიც შესაბამისი პრეფიქსით

მოგვევლინა... როტლი-მასდარში რ- პრეფიქსი ფუძესთან საბოლოოდ არ უკავშირდება; მისი წესობა შეხორცებული.

— აყიზე შიმშილი ГОЛОДАТЬ; რ-აყი შიმშილი ГОЛОД; რ-აყულ სონ შიმშილიანი წელიწადი (სიტყვა-სიტყვით „შიმშილის წელიწადი“)... იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 41.

— ეციზე ქება ხВАЛИТЬ; ობიექტებთან მიმართებაში: ე-ეციზე, ა-ეციზე, ბ-ეციზე... -ზე-ს გამოკლებით მივიღებთ მასდარს „ქება“: ე-ეცი, ა-ეცი, ბ-ეცი... ამათ გარდა იხმარება რ-ეც „ქება, ქათინაური“ (იხ. უსლარი, იქვე, გვ. 77): დოს დიჟე ჰაბუნა რეც: მან მე მაქო „მან მე ქათინაური მიყო“... ყემერ რეც ბუგეუ ჩი ეუგო ჰაუ „ძალიან პირმოთნე კაცია ეს“...

სავსებით ანალოგიური აგებულებისაა:

— ეწიზე დენა сочиться, струиться... რ-ეწი ჩირჭი (წყლულიდან მოდინარე)... იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 77.

— აღიზე ლანძღვა бранить; რ-აღ ბრძოლა... იხ. უსლარი, გვ. 36.

— იტლიზე გაყოფა делить; ბ-იტლი გაყოფა, განაყოფი; რ-იტლი მდინარის ტოტი. იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 106.

— იფიზე შექმნა создать; ალაჰას ჩიენა ყადამალ „ალაჰმა შექმნა ადამიანები“; რ-იფი ქმნილება создание... იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 101.

— ეტლიზე თესვა сеять; ბ-ეტლი თესვა, сев; რ-ეტლი თესვა севние (различно!) იხ. უსლარი, გვ. 79.

— ილ'ინე სელა идти; ამ ზმნასთან გრამატიკული კლასის ნიშანი მერყეობს: ილ'ა გასწი (ქალის, კაცის მიმართ იხმარება ჩვეულებრივად კლასის ნიშანდაურთველად), მაგრამ ბ-ილ'ა გასწი! (ცხოველის მიმართ!) კლასის ნიშანს ატარებს...

ამ ზმნის ფუძიდან გვაქვს რ-ილ'ინ სიარული походка... იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 106.

თავისებური სუფიქსით, რომელიც მრავლობითობის ნიშანს უნდა უკავშირდებოდეს, რ-პრეფიქსიანი წარმოებაა:

— რ-უკელ „სამყოფის“ მნიშვნელობით: ქოლოდა ბუგო დოსულ რ-უკელ ის ხუტორში ცხოვრობს („ხუტორში არის მისი ყოფნა, სამყოფი“) იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 114.

— იჩიზე გაწუწვა, დასველება мокнуть; რ-იჩიელ ნესტი, ნოტიო... უსლარი, ლექსიკ. გვ. 105.

— ოხიზე სიხარული, радоваться; რ-ოხიელ სიხარული; კუდიჰაბ როხიელ ბუგო ჰაბ „დიდი სიხარულია ეს“... იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 144.

— ეგიზე წოლა лежать; ე-ეგი წოლა (ადამიანისა); რ-ეგელ საწოლი... იხ. უსლარი, ლექსიკ. გვ. 75.

ეს რ კლასის ნიშანი უნდა იყოს; რომელი კლასისა? პირველმა კლასის გამორიცხულია: ის სიტყვები, სადაც რ-პრეფიქსია შემონახულია სებს ვერ განეკუთვნება; ყველა ეს სიტყვა ამჟამად მესამე კლასისაა; მათთან შეთანხმებული სახელები ამაში ეჭვს არა სტოვებს: კუდიამბ როხიელ ბუგო პებ დიდი სიხარულია ეს... რაკი ყოველ კლასს ჩვეულებრივად თავისი მაჩვენებელი აქვს, რ-პრეფიქსი IV კლასისა უნდა იყოს; სხვანიარად რომ ვთქვათ, ხუნძურში ოთხი კლასი უნდა გვექონოდა სათანადო ნიშნებით: I — ვ — II — უ, III — ზ, IV — რ.

რაც პირველისა და მეორე კლასის გარეთ რჩება, ამჟამად მესამე კლასშია გაერთიანებული; წინათ სიტყვათა ეს კონტინგენტი ორ კლასს შეადგენდა, მესამესა და მეოთხეს.

ცხადია, მაშინ ხუნძურში ისეთივე მდგომარეობა გვექონდა, როგორცაა ახლა ანდიურში, ლაკურში, არკულში, ჰურკილიურში, რუტულურსა თუ წახურულში...

საფიქრებელია, რომ ხუნძურშიაც ისევე უზინარი იყო საფუძველი, რომლის მიხედვითაც მეოთხე კლასი გამოიყოფოდა მესამისაგან. სამი კლასი მეორეული მოვლენაა ხუნძურისათვის.

რა დამოკიდებულებაშია შემოხსენებული რ-პრეფიქსი იმ რ-პრეფიქსთან, რომელიც მრავლობითშია შემონახული? ვ-უგო, ზ-იგო, ბ-უგო — რ-უგო.

ეს იგივე რ- უნდა იყოს. როგორ არის შესაძლებელი, რომ მხოლოობითის გარკვეული კლასის, ამ შემთხვევაში მეოთხე კლასის, მაჩვენებელი მრავლობითში ყველა კლასისათვის იყოს გამოყენებული? ვანა უფრო ბუნებრივი არ იქნება ეს რ- მრავლობითობის ნიშნად დავსახოთ? ამჟამად ეს ასეც არის; ფრაზაში: ვაკალ რუგო (ძმები არიან) რ- ისევე გამოხატავს ზნაში სიმრავლეს, როგორც -ალ სუფიქსი სახელში ვაკალ. მაგრამ ისტორიულად კი მათ შორის არსებითი სხვაობაა: -ალ მრავლობითის სუფიქსი იყო, რ- მეოთხე კლასის პრეფიქსი, შემდეგში ქცეული მრავლობითის ნიშნად.

არის კი შესაძლებელი მხოლოობითის გარკვეული კლასის ნიშანი მრავლობითში ყველა კლასისათვის იქნეს გამოყენებული? თუ—კი, რაღა მაინცა და მაინც მეოთხე კლასის მაჩვენებელს უნდა დაკისრებოდა ეს როლი? დალისტნის სხვა ენებში საქმის ვითარების გათვალისწინება ცხადყოფს, რომ არსებობს საერთო წესი:

1. მრავლობითში თითქმის არახოლდეს არ არის ამჟამად გარჩეული იმდენი კლასი, ჩამდენიც მხოლოობითშია;
2. სწორედ მხოლოობითის მესამე და მეოთხე კლასის ნიშნებია მრავლობითში გამოყენებული ყველა კლასისათვის.

მხოლოობითისა და მრავლობითის კლას-ნიშანთა შეპირისპირება ამას უქვევლს ხდის:

წახურულში:	I	II	III	IV
მხოლ.	—	რ	ბ	დ
მრავლ.	—	ბ	დ	

		I	II	III	IV
რეტულურში:	მხოლ.	რ	რ	ჭ ბ	დ
	მრავლ.	დ			
ლაკურში:	მხოლ.	უ	დ	ბ	დ
	მრავლ.	ბ			დ
არქულში:	მხოლ.	ჭ უ	დ- -რ...	ბ	ტ
	მრავლ.	—	ბ- -ბქ	—	ბ.

ერქენული
გინგლიქთეჟა

ერთის შეხედვით ჩაჩნურს შეაქვს დისონანსი ამ მთლიან სურათში¹: მრავლობითში მესამე კლასის ნიშნად გამოყენებულია ა-, რაც მხოლოობითში მეორე კლასისთვის არის განკუთვნილი; მაგრამ რაკი ა საზიაროა მეორე და მესამე კლასისათვის მხოლოობითში, ამიტომ მრავლობითში ეს ა შეიძლება დავსახოთ მესამე კლასის ნიშნად და არა მეორისად, მით უფრო, რომ პირველი კლასისთვისაც კი მეოთხე და მეხუთე კლასის ნიშნებია გამოყენებული; იხ. სქემა:

ჩაჩნური:	I	II	III	IV	V	VI
მხოლ.	ვ	ა		ბ	დ	ბ
მრავლ. I პ.	დ	დ- - -ა		დ	დ	ბ
მრავლ. III პ.	ბ	ბ- - -ა		დ	დ	ბ

ერთად ერთს ნამდვილს გამონაკლისს ანდიური ენა წარმოადგენს: მას მხოლოობითში ოთხი კლასი აქვს გარჩეული: ვ, ა, ბ, რ და მრავლობითშიაც იგივე კლასის ნიშნებია გამოყენებული, რიცხვის ნიშნები სიტყვას ცალკე დაერთვის:

ვო-კობა	დიდი	I კლ.	ვ-ო-კობოლ	ვ-უურ ვკლავ (მაგ. კაკს)
აე-კობა	"	II კლ.	ა-ე-კობოლ	ა-იურ " (მაგ. ჭალს)
ბე-კობა	"	III კლ.	{ ა-ე-კობოლ ბ-ე-კობოლ	ბ-იურ " (მაგ. ცხოველს)
რე-კობა	"	IV კლ.	რ-ე-კობილ	რ-იურ ვკრი (მაგ. ყველს).

ანდიური, სამავიეროდ, საინტერესოა იმით, რომ მას მხოლოობითში გარჩეული აქვს ოთხი კლასი და კლასების მაჩვენებლებიც იგივე აქვს, რაც ზუნძურს; კერძოდ, მეოთხე კლასისათვის აქ რ- გვაქვს, სწორედ ის რ, რომელსაც ზუნძურში ვეარაუდობთ მეოთხე კლასისათვის.

¹ მართალია, ჩაჩნური არ არის დალისტნის ენათა ჯგუფისა, მაგრამ სტრუქტურულად ახლოს დგას დალისტნის ენებთან; კლასების საკითხიც იმგვარსავე პრინციპებზე დამყარებული ჩანს.

ლოდობერიული, კარატაული, ახვახური, ბაგვალაღური, ტინდაღური, მარტოხიანი და მავალ მდგომარეობას ამქლავნებენ: მხოლოობითში ყველგან სამი კლასის მოქმედი ისევე, როგორც ხუნძურში; კლასის ნიშნებიც იგივეა: ვ-, ა-, ბ- მრავლობითში პირველი და მეორე კლასისათვის ბ- გვაქვს, მესამისათვის—რ-:

მაგალ. ლოდობერ.: მხოლ. ვ-ეჭუხა, ა-ეჭუხა, ბ-ეჭუხა დიდი
 მრავლ. ბ-ეჭუხა რ-ეჭუხა

ბოთლიხური საესებით იმეორებს ხუნძურს კლასთა რაოდენობისა და კლასთა ნიშნების მხრივ მხოლოობითშიაც და მრავლობითშიაც.

დიდოურში არა ჩანს პირველი კლასის ნიშანი; სამაგიეროდ მეორე, მესამე, მეოთხე კლასი იმავე ნიშნებს გვაძლევს, რაც ხუნძურშიაც უნდა ყოფილიყო: ა, ბ, რ და მრავლობითშიაც ხუნძურისებურად საერთო მაჩვენებელია რ ყველა კლასისათვის: — იგუ, ა-იგუ, ბ-იგუ, რ-იგუ ლამაზი, რ-იგუ ლამაზები (ყველა კლასისათვის).

ხვარშიული თითქოს ამის წინა საფეხურს გვაწვდის, ნიშნებითაც თითქმის საესებით იმეორებს ხუნძურს...

(უ), ა, ბ ლ (რ)
ბ ლ (რ)

ამრიგად, არა თუ შეუძლებელი არ არის, რომ გარკვეული (IV) კლასის ნიშანი ყოფილიყო მრავლობითში გამოყენებული, არამედ საესებით კანონზომიერია. სწორედ მისი გამოყენება, როცა მრავლობითში მხოლოდ ერთი კლასის ნიშანი შეგვჩჩა.

კლასთა ნიშნების ხმარების მხრივ ხუნძური და ანდიურ-დიდოური ენები გარკვეულ დასაფეხურებას მოგვცემს:

ანდიური: მხოლოობითში 4 კლასი, მრავლობითშიც — 4; ნიშნებიც იგივე: ეს ნიშნებია: ვ, ა, ბ, რ.

ლოდობერიული }
 კარატაული } მხოლოობითში 3 კლასი, მრავლობითში — 2; ნიშნები:
 ახვახური } ვ, ა, ბ: ბ, რ (ბ—1, 2, რ—3).
 ბაგვალაღური }
 ტინდაღური }

ქაფუჩურში: მხოლოობითში — 4 კლასი, მრავლობითში — 2; ნიშნები: —, ა, ა, ბ: ბ (1, 2), ა (3, 4).

ხვარშიულში: მხოლოობითში — 4 კლასი, მრავლობითში — 2; ნიშნები: (უ), ა, ბ, ლ (რ): ბ (1, 2), ლ (რ) 3, 4.

დიდოური: მხოლოობითში — 4 კლასი, მრავლობითში — 1; ნიშნები: —, ა, ბ, რ: რ ყველა კლასისათვის.

ბოთლიხურსა და } მხოლოობითში—3 კლასი, მრავლობითში—1; ნიშნები:
 ხუნძურში } ვ (უ), ა, ბ: რ ყველა კლასისათვის.

ანდიურში განვითარების პირველი¹ საფეხურია მოცემული, შტრუქტურული და ხუნძურში—უკანასკნელი; ანდიურში მხოლოდობითაა მეტაბოლიზმი, ხუნძურშია ოთხივე ერთეული მხოლოდობითაა შეგვრჩენია. ბოთლიხურსა და ხუნძურს მეოთხე კლასი დაუკარგავს მხოლოდობითი, მრავლობითაა კლასებს ველარ არჩევს, მეოთხე დაკარგული კლასის ნიშანი ამ მრავლობითში შემოუნახავს.

მრავლობითის მხრივ ხუნძურს გვერდში უდგას დიდოური: ერთი საერთო რ-ნიშანი მოეპოება (მრავლობითში).

მხოლოდობითის მხრივ ხუნძურს ემხრობა ლოდობერიული, კარატაული, ახვახური, ბავვალალური, ტინდალური: მხოლოდობითა აქ ყველგან სამი კლასი იცის.

დიდოურ მხოლოდობითში მეოთხე კლასიც ცოცხლობს, ლოდობერიულში, კარატაულში, ახვახურში, ბავვალალურსა და ტინდალურში მრავლობითში ორი კლასი გაიჩვენა...

ამგვარად, ბოთლიხურსა და ხუნძურში მხოლოდობითიცა და მრავლობითიც ყველაზე უფრო გამარტივებულია, განვითარება აქ ყველაზე შორს არის წასული.

რატომ უნდა მოასწავებდეს განვითარება გრამატიკული კლასების შემცირებას? რატომ არ არის მოსალოდნელი გრამატიკული კლასების რიცხვის გადიდება? ცხადია, ამაში წილი უდევს განყენებული აზროვნების განვითარებას, როგორც ამას ევროპული ენების მასალაზე დაყრდნობით აღნიშნავს, საფიქრებელია, სავსებით მართებულად ა. მეიე: „ცივილიზაციის პროგრესი განსაზღვრავს განყენებული აზროვნების პროგრესს და ინდო-ევროპულ ენათა განვითარების მანძილზე ვხედავთ, რომ კონკრეტული გრამატიკული კატეგორიები თანდათანობით ქრება მაშინ, როდესაც კატეგორიები, რომლებიც შეეფერებიან აზროვნების განყენებულ კატეგორიებს, შეინახებიან ანდა ვითარდებიან... გრამატიკული სქესი კი ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებ ლოგიკური და ყველაზე ძნელად გასათვალისწინებელი კატეგორიაა“ (იხ. მისი «Linguistique historique et Linguistique générale, Paris 1921, გვ. 201—202, წერილი: Le genre grammatical...).

მიზეზთა შორის უცნო ენის გავლენაც არ შეიძლება დავივიწყოთ; როცა გავლენის სუბიექტი-ენა გრამატიკული კლასებისა თუ სქესების საკითხში არსებითად განსხვავდება გავლენის ობიექტ-ენისაგან.

ზემოხსენებულ მიზეზთა გამო კლასების რიცხვი თუ შემცირდებოდა, ცხადია, ეს, პირველ ყოვლისა, მეოთხე და შესამე კლასებს შეუქმნიდა საფრთხეს: მათი გამოიჯნა ყველაზე ნაკლებ ემყარებოდა რაციონალურ საფუძველს...

ნაშნარი სახელებისა და მრავლობითის გარდა ჩვენთვის საინტერესო კლას-ნიშანი შენახულია კუთვნილებითს სახელებში:

ღირ ჩემი, ღურ შენი, ნეურ ჩენი (სვ. ნიშგუე), ნელერ ჩენი (სვ. გუშ-გუე), ნოჟორ თქვენი... რის მაქნისი უნდა ყოფილიყო აქ -რ?

¹ შედარებით სხვა აქ მოცემულ ერთეულებთან.

საქმე ისაა, რომ ყველა ეს კუთვნილებითი სახელი წარმოშობით, წყაროდან გამომდინარეობს ბრუნვა, ნათესაობითს ბრუნვაში კი ანდიურ-დიდოურ ენებს¹ კარგევის უნარი აქვთ; შდრ. ლოდობერიული ენის:

იმუ-ყ ვაცი მამის ძმა
იმუ-ჲ ძაცი მამის და
იმუ-ზ ხოანი მამის ცხენი.

იმუ-ყ, იმუ-ჲ, იმუ-ზ სამივე უდრის ქართულ ნათესაობითს — მამის; სხვადასხვა კლასის ნიშანი აქ გამოყენებულია იმასთან დაკავშირებით, თუ რომელი კლასისაა ის სახელი, რომლის განმარტებასაც ეს ნათესაობითი ბრუნვა წარმოადგენს.

ამჟამად ხუნძურს არა აქვს გარჩეული სხვადასხვა კლასის ნათესაობითი და resp. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები; გარჩევა კი მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც ეს არის წარმოდგენილი: ბოთლიხურში, ლოდობერიულში, კარატაულში, ბავგალაღურში, ჰამალაღურში, ტინდალურსა და ანდიურში; „ჩემი“, მავალითად, ამ ენებში იქნებოდა დი-უ, დი-ჲ, დი-ზ სამი გრამატიკული კლასის შესაბამისად, რომლებიც გარჩეულია ამ ენებში. ანდიურს მეოთხე კლასიც აქვს; ამისდა კვალად „ჩემი“ ანდიურში ასეთ განსხვავებულ საკლასო ფორმებს ქმნის: დი-ყ, დი-ჲ, დი-ზ, დი-რ... „შენი“: დუ-ყ, დუ-ჲ, დუ-ზ, დუ-რ... (იხ. დირი: Кр. грам. очерк анд. яз. Тиф. 1906, გვ. 36).

უკანასკნელი წევრები: დირ და დურ² მეოთხე კლასისათვის განკუთვნილი წარმოებაა; ხუნძური დირ (ჩემი) და დურ (შენი) იდენტურია ამ წარმოებისა.

მრავლობითის კუთვნილებითი სახელები პირველი და მეორე პირისა ანდიურს სხვაგვარად ეწარმოება, ვინემ ხუნძურს: ანდ.: იში-ყ, იში-ჲ, იში-ზ, იში-რ (ჩემი); ბისი-ყ, ბისი-ჲ, ბისი-ზ, ბისი-რ (თქვენი)... მავრამ დირ (ჩემი) და დურ-ის (შენი) ანალიზი სწყვეტს ნეფერ, ნელ'ერ, ნოფორ-ის საკითხსაც.

როცა ხუნძური ენა ჯეროვნად იქნება შესწავლილი, რ-კლას-ნიშანი, ალბათ, სხვაგანაც აღმოჩნდება, კერძოდ ლექსიკაში. ამჟამად, შეიძლება დავასახელოთ რაკ გული, რომელშიც რ-კლასის ნიშნად ჯერ კიდევ უსლარმა მიიჩნია და ძირეული -კ- ქართული „გული“-ს გ-ს და აფხაზურის აგუ გ-ს დაუკავშირა.

დასკვნა:

1. ხუნძურში ოთხი გრამატიკული კლასი იყო გარჩეული; უკანასკნელი, მეოთხე კლასი ამჟამად დაკარგულია; ამ კლასის სახელები მესამე კლასშია მოქცეული.
2. მეოთხე კლასის ნიშანი იყო რ- აფიქსი, რომელიც ხან პრეფიქსად გვაქვს და ხან სუფიქსად.
3. ეს რ- აფიქსი დაცულია: ა) ზოგიერთ ნაზვნარ სახელებში (რ-ოტლი, რ-ეცი...), ბ) მრავლობითში ხმარებულ რ- პრეფიქსში და გ) კუთვნილებითს ნაცვალსახელებში: დირ, დურ, ნეფერ, ნელ'ერ, ნოფორ; დ) აგრეთვე ცალკეულ სუბსტანტივებში (რაკ).

¹ შეფუძლებული არაა, თავიანთი დ-ც კლას კატეგორიისა აღმოჩნდეს.

4. კლასის დაკარგვა და ამის შედეგად კლასთა რაოდენობის შემცირება ანდიურ დიალექტებსაც უნდა ახასიათებდეს; როგორც ხუნძურისა, ისე ანდიურ-დიდორისათვის ოთხკლასიანობა უნდა იყოს ამოსავალი. სადაც ამჟამად სამი კლასი გვაქვს (ლოდობერ., კარატ., ახვახ., ბაგვალ., ტინდ.), მეოთხე კლასი დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ. მრავლობითში ხმარებული *-ჩ* უდაოა ამ ენებშიაც იმავე ღირებულებებისა, როგორც ხუნძურში.

АРН. ЧИКОБАВА

*К ИСТОРИИ ГРАММАТИЧЕСКИХ КЛАССОВ
В АВАРСКОМ ЯЗЫКЕ*

(РЕЗЮМЕ)

Анализ данных аварского языка приводит к выводу, что в нем различались четыре грамматических класса, а не три, как теперь.

Показателем четвертого класса надо признать *r*, который сейчас выступает: а) во множествен. числе глагола в виде префикса (*r-*: *r-ugo* -мы еси, вы есте, они суть...); б) в некоторых отглагольных ияенах (*r-et's* хвала, похвала...); в) в притяжательных местоимениях *di-r* мой, *du-r* твой, *peje-r* наш, *pojo-r* ваш); в отдельных субстантивах (*r-ak* сердце...).

Сокращение числа грамматических классов с четырех до трех по всей вероятности характерно и для андийских диалектов, сохранивших только три грамматических класса (таковы: годобер., карат., ахвах., багвал., тинд.).

На подобие андийского языка и в них, видимо, различались четыре класса.

Аффикс *r-*, используемый во множ. числе, и в них выполнял ту же функцию, что и в аварском: являлся показателем четвертого класса.

АРН. ТЧИКОВАВА

*A PROPOS DE L'HISTOIRE DES CLASSES
GRAMMATICALES DANS LA LANGUE D'AVARE*

(RÉSUMÉ)

L'analyse des données de la langue d'Avare nous oblige à conclure que cette langue possédait quatre différentes classes grammaticales et non trois, comme cela est actuellement.

Il faut considérer *ჩ* *r*, comme indicateur de la quatrième classe.

Nous le rencontrons aujourd'hui: a) au pluriel des verbes, comme préfixe (*r-ugo* «nous sommes, vous êtes, ils, elles sont»...); b) dans quelques substantifs dérivés des verbes (*r-et'si* — «louange»)...; c) dans les pronoms possessifs (*di-r* «mon», *du-r* «ton», *nejer* — «notre», *nojor* — «votre»...); d) dans quelques substantifs (*r-ak* «cœur»...).

Il est probable que la réduction du nombre des classes grammaticales de quatre jusqu'à trois soit propre et aux dialectes d'Andi, qui n'ont conservé que trois classes (idiomes: *godober.*, *karat.*, *akhvakh.*, *bagval.*, *tind.*).

Ainsi que dans la langue d'Andi, il évident qu'on y distinguait quatre classes.

Le suffixe *r*, employé au pluriel, remplissait la même fonction que dans la langue d'Avare, c'est à dire, représentait l'indicateur de la quatrième classe.

გიორგი ახვლედიანი

ფონეტიკური შენიშვნები

1. ფონეტიკური ტერმინოლოგიის უნიფიკაციისათვის

ტერმინოლოგიის გაერთიანება ამა თუ იმ მეცნიერების დარგში საერთოდ უსაქიროესი რამაა; მეტადრე საქიროა იგი ზუსტ მეცნიერებათა დარგებში, კერძოდ — ზოგადსა და ექსპერიმენტულ ფონეტიკაში, როგორც ფილოლოგიურ მეცნიერებათა შორის ყველაზე ზუსტ მეცნიერებაში. ფონეტიკის, როგორც საენათმეცნიერო დარგის, განვითარება ისეთი სწრაფი ნაბიჯით მიდის წინ, რომ ზოგიერთ ძველ ტერმინს შეუძლია ხშირად გაუგებრობაც კი გამოიწვიოს, მეტადრე ისეთ შემთხვევებში, როცა ენათმეცნიერების სხვადასხვა მიმდინარეობანი ერთისა და იმავე ცნების გამოსახატავად ხმარობენ სხვადასხვა ტერმინს: ერთნი — ახალს, ხოლო მეორენი — ძველს. მაგალითისათვის დავასახელოთ თუნდაც ძველი gutturales (гортанные, ხორხისმიერნი) — ვ ე ლ ა რ ე ბ ი ს ა ნ უ უ კ ა ნ ა ე - ნ ი ს მ ი ე რ თ ა ნ ა ც ვ ლ ა დ .

საბჭოთა კავშირში საენათმეცნიერო და სასკოლო გრამატიკულ ლიტერატურაში ხმარებული ფონეტიკური ტერმინოლოგია, მართალია, უნიფიკირებული მთლიანად არ იყო და არც არის, მაგრამ ის მეტნაკლებად მიჰყვება ფონეტიკის განვითარებას და უფარდებს მას ტერმინებს. მეორე მხრივ იაფექტიდოლოგია, რომლის ფონეტიკური ტერმინოლოგია არც საერთო საენათმეცნიერო პრაქტიკაში შესულა ჯერჯერობით და არც სასკოლო გრამატიკულ ლიტერატურაში, სარგებლობს ზოგიერთი ისეთი ტერმინით, რომლებიც ცნების შინაარსის მხრივ შეეფერება იმდროინდელ წარმოდგენას ბგერისა ან ბგერითი მოვლენების შესახებ, როცა ეს ტერმინები შემოქონდა აკად. ნ. მარჩის; ამას კი ხშირად გაუგებრობა შეუძლია დაბადოს. კერძოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული და (საერთოდ) კავკასური ენების ბგერების და ბგერითი მოვლენების შესწავლა იმდენად წინ წავიდა ამ უკანასკნელ წლებში, რომ მოითხოვს ახალ ტერმინებს იმ მოვლენათათვის, რომლებიც აქამდის ან სრულიად აღუნიშვნელი იყო ან შეუფერებელი ტერმინით აღინიშნებოდა.

აკად. ი. ი. მეჩაინიოვი (Пособие к пользованию яфетидологическими работами, Ленин., 1931, 5) სწერს: «Яфетидология отстаивает свою транскрипцию в ее целом систематическом построении, отнюдь в тоже время не наставляя еще на безукоризненной точности ее во всех деталях представляемых звуков. Необходимость уточнения и совершенствования транскрипции признается в полной мере».

რამდენადაც იაფტიდოლოგიური ტრანსკრიფცია განსხვავდება კვადრატული სხვა ტრანსკრიფციისაგან თავისი მკაცრი თანამიმდევრობით, იმდენად უფრო ნაწერში ჩვენ შეგვიძლია ვიგულისხმოთ არა მხოლოდ ტექნიკური გაუმჯობესებისა და დაზუსტების შესაძლებლობა, არამედ არსებითი ხასიათისაც, რადგანაც იაფტიდოლოგიურ ანბანში არც ერთი ნიშანი არაა შემთხვევითი: ესა თუ ის ნიშანი გულისხმობს ბგერის (ან ბგერითი მოვლენის) ამა თუ იმ კვალიფიკაციას. თუ, მაგ., **ც** გამოსახულია ორშედგენილობიანი ნიშნით (**შ**) და მოთავსებულია (სრულიად მართებულად!) ცნობილ კვადრატში (იხ. გვ. 114), ეს იმიტომ, რომ **ც** გაგებულია როგორც აფრიკატი (**თ+ს—შ+s**); აგრეთვე, თუ **ხ** გამოსახულია ორშედგენილობიანი ნიშნით (**ა**) და მოთავსებულია (სრულიად უმართებულად!) აქვე, ეს იმიტომ, რომ **ხ** აგრეთვე გაგებულია როგორც აფრიკატი. ამიტომ სრულიად აუცილებელია, როგორც მეცნიერულ-ფონეტიკური კვლევა-ძიებისათვის, ისე მათი პრაქტიკული გამოყენებისათვის, გადასინჯულ იქნეს ისეთი ფონეტიკური ტერმინები, რომლებშიც ხშირად იფარება ბგერითი მოვლენის უმართებულო გაგება. ზოგიერთ ჩვენს „ფონეტიკურ შენიშვნას“ ეს მიზანიც აქვს.

2. „საშუალო მშაპობა“ თუ ფონიფიკაცია?

აკად. ნ. მარკს ქართველურ resp. კავკასურ ენათა თანხმოვნები დაყოფილი აქვს ძლიერ და სუსტ თანხმოვნებად—იმ საფუძვლით, რომ პირველნი (მაგ., ქართ. **ტ, კ, ლ, გ, თ, ჰ, ზ, ფ**) უფრო გამძლენი არიან საზოგადოებრივ გამოყენებაში, ვიდრე მეორენი (მაგ., ქართ. **ს, ზ, შ, ე, რ, ლ, მ, ნ, ვ, ჰ, ა**); ძლიერი თანხმოვნები წარმოდგენილია ამ სისტემაში მკვდრობის სამი საფეხურით, მაგ. **კ→გ→ქ ან ჰ→ბ→ფ** და ყველა სხვა ჰომორგანული ხშულები (ჩვენით — „სამეულები“), ხოლო სუსტი თანხმოვნები — ორი საფეხურით, მაგ.: ქართ. **ხ→წ, შ→ჟ** და სხვა (ჩვენით „წყვილეულები“). ძლიერთაგან პირველი (მაგ., **კ**) ყრუა, მეორე (მაგ., **გ**) — მკვდრი, ხოლო მესამე (მაგ., **ქ**) — „საშუალო მკვდრობის“ (средней звонкости — ак. Мещанинов, იქვე გვ. 6; აკად. მარკს ეს საფეხურები წარმოდგენილი აქვს, როგორც „გამმეღერების გააა — гамма озвончения“, იხ. მაგ., Избранные работы, т. I, 319).

რა საფუძველი გვაქვს იმისათვის, რომ **ფ, თ, ქ** და **ც, ჩ** (აგრეთვე **ხ** და **კ**) მივიჩნიოთ საშუალო მკვდრობისად? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ არაერთგვაროვანი, რამდენადაც, როგორც ცნობილია, მკვდრობა (звонкости) შედეგია სახმო სიემების პერიოდულ-ვიბრაციული რბევისა; ე. ი. მკვდრი ბგერის (თუნდაც საშუალოსი) წარმოთქმის დამახასიათებელი მომენტია ხმა; ამაში სრულიად ადვილად შეიძლება დარწმუნდეს კაცი, როგორც უშუალო დაკვირვებით თავის წარმოთქმაზე, ისე — და განსაკუთრებით — ინსტრუმენტალური ჩანაწერებით კომპოგრაფზე: ზემოთ დასახელებულ თანხმოვნებში არა ჩანს ხმის მონაწილეობის არაერთგვაროვანი ნასახიციკი (იხ. ნახ. გვ. 110-111). თვითონ ნ. მარკსი ამბობს Грамматика древне-литературного груз. языка-ში, 1925, 10, 11: «Согласные делятся на... простые *слабые*..., в таблице помещенные вне квадрата — горизонтально в порядке степени звонкости от *глухого* через *звонкий* к *среднему*, по психологии языка причастно-

му односторонне и к звонкости, и глухоте, хотя объективно фонетически является скорее его глухота, чем звонкость.“...

თუ კი, მაშასადამე, ეს ჩვენი თანხმობენები „ობიექტურ ფონეტიკურად უფრო ყრუნი არიან, ვიდრე მკლერნი“, რატომ არიან ისინი „ენის ფსიქოლოგიით მოზიარენი მკლერობისაჲ და სიყრუისაჲ“? შეიძლება იმიტომ, რომ ისინი (ფ თ ქ ც ჩ) მეტი სონორობის შემკველნი არიან, ვიდრე შესაფერი ყრუები (მარრით შესაფერი ყრუებია პ ტ ქ წ ჭ, რომლებსაჲ ჩვენ ყრუ მკვეთრებს და ყელხშულებს ვეძახით; ასეთივეა ჩვენის აზრით აგრეთვე ყ). სხვათა შორის, ფრანგულად sonore-ს ეძახიან აგრეთვე მკლერს; მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ასეთ ტერმინოლოგიურ არევის აჲ ადგილი არ უნდა ქონდეს, რადგანაც ს შ კიდევ უფრო მეტი სონორობის მატარებელნი არიან, ვიდრე ფ თ ქ...; მაგრამ მარრი მათ არ მიაწერს საშუალო მკლერებას.

ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ასეთი შეუფერებელი და ორაზროვანი (ნ. ქვემოთ) სახელწოდების („საშუალო მკლერობა“) წყარო უფრო ღრმა არის, ვიდრე წმინდა ტერმინოლოგიური.

ენათა იმ ფონეტიკურ სისტემებში, რაც კი არსებობდა საერთოდ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში იაფეტიდოლოგიური ანბანის შექმნისას, გათვალისწინებული იყო უმთავრესად მხოლოდ ყრუ და მკლერი თანხმობენების დაპირისპირება. მართალია, სპეციალურ ფონეტიკურ ლიტერატურაში (Merkel, Sievers) აღნიშნული იყო უკვე ყელხშული თანხმობენებიც (Sievers-ის მიერ სპეციალურად ქართულსა და სომხურში), მაგრამ, როგორც ჩანს, საენათმეცნიერო პრაქტიკაში ეს საკმაოდ გამოყენებული არ იყო. მეტი ყურადღება მიაქციეს ენათმეცნიერებმა კერძოდ ხშულ თანხმობანთა სხვა (ყრუსა და მკლერს გარდა) სახეებს ინსტრუმენტალურ-ფონეტიკური დაკვირვების განმტკიცების შემდეგ, მეტადრე მაშინ, როცა სპეციალურ ლიტერატურაში (Seydel, Meyer, Chlumsky) ამ საუკუნის დამდეგს აღინიშნა ყელხშული თანხმობენების არსებობა რომანულ ენებშიც, მაგ., ფრანგულში. ამ მიღწევებისადმი უყურადღებობას, კერძოდ — ქართველურ resp. კავკასურ თანხმობანთა გაგებაში, ისიც დაემატა, რომ უშუალო (უიარაღო) სმენით ფ თ ქ... აღქმულ იქნა როგორც არაფონეტიკური თანხმობენები. აჲად. მარჩს კარგად ესმოდა მათში ფონეტიკურობის (ასპირაციის) ელემენტი („...произношение их невольно сопровождается струею воздуха, проскальзывающей при их произношении... и потому они по недоразумению воспринимаются как придыхательные или аспированные аффрикаты. Самая проскальзывающая волна воздуха возникает у места сдвигания или соприкосновения произносительных факторов“... იქვე 8, 9), მაგრამ მას არ სთვლიდა სახმო სიმების ასპირაციად, არამედ „საწარმოთქმო ორგანოების დაახლოების ან შეხების ადგილას წარმოქმნილ ჰაერნაკადად“. თავისთავად ეს ფრიად მნიშვნელოვანი დაკვირვებაა, რასაც შემდეგ იმეორებენ პროფ. პოლივანოვი და იაკოვლევი: მართლაც, ჰაერნაკადი ეხებება ორგანოთა შეხების ადგილს, როცა სკდომა უკვე მოხდა, და ორგანოები ეს არის შორდებიან ერთმანეთს, რომელ დროსაც ერთგვარი ნაპრალი კეთდება. მაგრამ სრულიად ცხადია, რომ ჰაერნაკადის დინება გრძელდება ამ „დროებითი“ ნაპრალის მოშლის შემდეგაც, რაც ჩანს პირისა და

ხორხის კიმოგრამებიდან: ხმოვნის მოგვიანებით დაწყება ამის მომასწავლებლობაში
შეადარე თუნდაც ხმოვნის დაწყება პ-სა და ფ-ს შემდეგ.

არა ნაკლებ საყურადღებოა ასპირაციის ხანგრძლიობისათვის შემდეგი და-
კვირებაც, რომელიც ჩვენ ვაწარმოეთ სხვა თემასთან („დენტი-და ლაბიო-
ფაუკალობისათვის ქართულში“) დაკავშირებით: იქ ჩვენ დავადგინეთ, რომ ქარ-
თულ კომპლექსებში „ღ, თ, ტ + ნ“ ან „ბ ფ, პ + მ“ ჩვენ არ გვაქვს დენტი —
ან ლაბიო-ფაუკალი, არამედ სრულიად დამოუკიდებელი ენაკბილის (დ თ ტ)
resp. ბაგეების (ბ ფ პ) + ნ resp. მ. ამის მიუხედავად „თ+ნ“ და „ფ + მ“ კომ-
პლექსში თ-სა და ფ-ს ასპირაცია გადაეცემა ნაწალეზსაც.

E. W. Selmer-ს თავის მნიშვნელოვან გამოკვლევაში (Georgische Experimentalstudien mit einem Nachtrag von H. Vogt, Oslo, 1935, გვ. 50) გამოანგარი-
შებული აქვს ამ ასპირაციის ხანგრძლიობა სხვადასხვა ასპირატისათვის (ფ თ ქ).
თითქმის ასეთივე შედეგი გვაქვს ჩვენც (ოღნავი განსხვავებაა ჩვენთან ფ-ს მი-
მართ, რომლის ასპირაცია Selmer-ით 0,04 წუთია, ჩვენით 0,06 წ.). ყოველ
შემთხვევაში, იგივე Selmer—Vogt-იც და (მათზე აღრე) პროფ. რ. შო რ. К воп-
росу о консонантизме яфетич. языков Ю.-Кавказа-ში გვ. 195 გადაპირით

იცავენ ფ-თ-ქ-ს ფშინიერიობას—იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ ჰქონდა შუაქ-რ-ის აზრით ისინი სუსტფშინიერიება (schwachaspirierte Tenues) შუაქ-რ-ის აზრით ისინი სუსტფშინიერიება (schwachaspirierte Tenues) Vogt კი საგანგებოდ გახაზავენ მათს სრულ (ძლიერ) ფშინიერიობას. ქართული ქ-თ-ფ-ს სრულფშინიერიობაზე მიუთითებდი კიდევ უფრო ადრე (დაიბეჭდა „მომომხილველში“ გვ. 325 და შემდ., 1926 წელს). გასათვალისწინებელია, რომ პროფ. შორ-ის კიმოგრამა საშუალებას არ იძლევა გამოანგარიშებულ იქნეს ფშინიერის ხანგრძლიობა (არაა მოცემული ჩაწერის სიჩქარე): შესაძლოა, არც იმდენი განსხვავება იყოს ჩვენს და შორ, Selmer-Vogt-ს შორის. ყოველ შემთხვევაში, უდაოა, რომ ქართ. ფ თ ქ ჩ ც ჩვეულებრივი (სრული) ფშინიერიობის თანხმოვნებია. მაშასადამე, „საშუალო მკლერობა ან გამკლერება“ სრულიად შეუფერებელი ტერმინია მათთვის. ამასთანავე, რაც აგრეთვე ფრიად მნიშვნელოვანია,

ამ ტერმინს შეუძლია გამოიწვიოს გაუგებრობა—მეტადრე დღეს, როცა „საშუალო მკლერობა“ სულ სხვა რასმე აღნიშნავს ე. წ. ფონოპოზიტომეტრიაში (Panconcelli Calzia, Die experimentelle Phonetik. 1924, გვ. 36 და შემდ.): ამ მეთოდით დადგენილია, მაგ. Selmer-ის ზემოთხსენებულ შრომაში (გვ. 36 და შემდ.) ქართულის მკლერ თანხმოვანთათვის მკლერობის რამდენიმე საფეხური... მაშასადამე, „საშუალო მკლერობა“ გამოყენებული უნდა იქნეს გ-დ-ბ-ძ-ჯ-ს ერთ-ერთი სახეობისათვის.

3. „ბოჩისმიობა“ თუ ფარინგალობა?

ცნობილია, რომ ბერძნულ-ლათინური ტერმინი „გუტურალი“ (gutturalis) გამოყენებული იყო იმ თანხმოვანთა სახელად, რომელსაც დღეს უკანაენისმიერს (რბილსასისმიერს) ან ველარებს ვეძახით: მათი არტიკულაციის უიარალოდ თვალმიუწვდომლობა იყო იმის მიზეზი, რომ მათ, როგორც შუაენის იქით წარმოე-

ბულთ, „ყელის“ (guttur „ყელი“) ბგერა ერქმეოდა. არქაიზმის სახელი „გორტანნი“ იხმარება ეს ტერმინი. ზოგნი ამავე ბგერებს ეძახდნენ ლარინგალს (გორტანნი „ხორხისმიერი“) ან მის თარგმანს (მაგ. რუს. гортанный „ხორხისმიერი“); ამ ტერმინს მეორე (უფრო სწორი) გამოყენება აქვს ისეთ ბგერათა აღსანიშნავად, როგორცაა, მაგ. ქართ. ზ ან მეგრ. ყ (=გერმ. abstr-ში a-ს წინ მაგარ შეტევას, რაც გერმ. ტრადიციულ ანბანში არ გამოიხატება), ე. ი. ეს სახელწოდება (ლარინგალი, ხორხისმიერი) მიეცა ყელის (სახმო სიმების) მიერ დამოუკიდებელი წარმოებ ნაპარალოვანს (ჰ) ან ხშულს (ყ). იაფეტიდოლოგიაში ეს ტერმინი (ხორხისმიერი, гортанный) იხმარება ისეთ თანხმოვანთა სახელად, როგორცაა, მაგ. ქართ. ღ ხ («(задне-)язычно-гортанно-небные, Марр, Грам. 027) და ყ კ [ღ] (задне-)язычно-гортанное», იქვე). ტერმინის თვალსაზრისით აქ უნდა შევნიშნოთ შემდეგი: ფონეტიკაში საერთოდ მიღებულია რთული ტერმინით აღინიშნოს ბგერის არტიკულაციაში მონაწილე ურთიერთ მიმართ მოქმედი ორგანოები, მაგ. „წყვილბაგისმიერი“, „კბილბაგისმიერი“, „ენაკბილისმიერი“ და სხვა; მაგრამ უჩვეულოა „ბაგე-ცხვირის“ (губно-носовой — იქვე) „ბაგე-სახე-სახე-ცხვირის“ („губно-небно-носовой — იქვე). ასევე უჩვეულოა ზემოთ დასახელებული ორი ტერმინი. ამ პრინციპს რომ მივყევთ, მაშინ ბგერათა დასახასიათებლად ტერმინში უნდა გამოვხატოთ ყველა საწარმოთქმო ორგანო, რომელიც კი მონაწილეობას იღებს მათ წარმოებაში; მაგ., რამდენადაც ზოგიერთ ენაში ხორხის (სახმო სიმების) ან სუნთქვის ამათუბი მონაწილეობის გარეშე არ წარმოითქმის არცერთი ბგერა, იმდენად ყველა სახელწოდება უნდა დაწყებულიყო ასე: „ხორხ- (гортанно-“) ან „სუნთქვა- (дыхательно-“).

მაგრამ ამ საკითხის არსებითი მხარე მდგომარეობს შემდეგში: 1. ხსენებულ თანხმოვანთა (ღ, ხ, ყ, კ [ღ]) დახასიათებაში გახაზულა ხორხის არა ჩვეულებრივი, არამედ საგანგებო მონაწილეობა, მათი „აფრიკატობა“, რთულ-შედგენილი ანობა, რაც ჩვენ მიუღებლად მიგვაჩნია (ამაზე შემდეგ თავში); 2. ამ თანხმოვანთა წარმოების ადგილები არაა სათანადოდ დახუსტებული: ღ ხ მართლაც უკანანისანი (რბილსასისანი, ველარნი) არიან, მაგრამ ყ და კ — ენისძირისანი (ფარინგისის, ხახის კედლის მიმართ ენის ძირით ხშულნი), ხოლო ლ (მეგრ. ყ) — ყელისა (სახმო სიმების ხშული, „მაგარი შეტევა“); ამიტომ ყ-კ-სათვის უმჯობესი იქნებოდა ტერმინი „რადიკალური“ (იგულისხმება ენის ძირი, radix), მაგრამ ზოგიერთი ფონეტიკოსი Jespersen, Шерпа მათი რიგის თანხმოვანთათვის უკვე ხმარობს „ფარინგალურს“ (ფარინგ.). Selmer თავის Georgische Experimentalstudien-ში (Oslo, 1935, 49) ამბობს ყ-ს შესახებ: «Besonders bedauerere ich Zugeben zu müssen, dass der Charakter der occlusive postvélaire» (q) mir noch immer dunkel und rätselhaft geblieben ist. Lieber als gewagte und unbegründete Hypothesen aufzustellen (implosiver Suctionslaut?) verzichte ich vorläufig auf jede nähere Analyse, in der Hoffnung, dass es, wenn nicht mir selbst, einem andern Forschern—vielleicht auf palatogrammatiscnem wege?—gelingen wird, den Schleim zu lüften“.

რაც ნათქვამია აქ ყ-ს შესახებ, იგივე ეთქმოდა მას კ-ს შესახებაც, მასაც რომ დაჰკვირვებოდა. ამიტომ ორთავეს შესახებ უნდა შევნიშნოთ შემდეგი:

1. „პოსტეგლარი“ შეიძლება ეწოდოს მათ (ყ-ს და კ-ს) უაღრესად პირველად, რამდენადაც აქტიურ ორგანოდ ნაგულისხმევია უკანაენა (და ზრუნა უკანაენა).
 2. საკმარისია უიარღო დაკვირვება თავისავე წარმოთქმაზე, რათა დარწმუნდე, რომ ყ არაა წოვის ბგერები; 3. პალატოგრამით შექმლებელია მისწვდეს მკვლევარი მათი წარმოთქმის ადგილს და 4. მათი (ყ კ) არტიკულაცია ჩვენთვის სავსებით გამორკვეულია: ენისძირი აწარმოებს ხშვას ფარინგსის (ხახის) კედლის მიმართ; უკანა თაღები უახლოვდებიან ერთმანეთს და წარმოქმნიან ღარისებრ გასავალს; სიმები დახშულია ყ-სათვის (ამიტომ ეს მკვეთრია, როგორც კ ტ კ წ ქ), ხოლო სიმები ღიაა საასპირაციოდ კ-სათვის (ამიტომ ეს ასპირატია, ფშინიერი, როგორც ფ თ ქ ც ჩ); მათი არტიკულაცია ხდება ხახის (ფარინგსის) ღრუში, — ამიტომ ეწოდება მათ ფარინგალები (იხ. აგრეთვე პროფ. ა. შანიძის ქართული გრამატიკა, 1930 გვ. 6, 7). რომ უკანაენა სასის მიმართ არ მოქმედობს მათი წარმოთქმისას, ამაში ადვილად შეიძლება დარწმუნდეს კაცო: დააქროთ თითს ან შაატელს უკანაენას, მაგრამ ყ-კ-ს წარმოთქმა (მართალია, არა „დახვეწილად“) მაინც შესაძლებელია.

იმავე ადგილას, სადაც ყ კ, მაგრამ სახმო სიმების ვიბრაციული მონაწილეობით შესაძლოა წარმოითქვას „მეღერი ფარინგალი ხშული“, ე. ი. მეექვსე დეფექტური სამეულის (სამეულებია: 1. ბ ფ ჰ, 2. დ თ ტ, 3. ძ ც წ, 4. ჯ ჩ ჭ, 5. გ ქ კ, 6. — კ ყ) მეღერი წვერი, მაგრამ ქართულ ენაში (არც ისტორიულად და არც დიალექტურად) ეს ბგერა დადასტურებული არა გვაქვს. მის შესახებ იხ. შემდეგი თავი.

4. რთული თუ არა შეიძლება „აფრიკატი“ მართულში?

ცნობილი იაფრეტიდოლოგიური კლასიფიკაციით (იხ. გვ. 114) **ღ ხ და ყ კ** რთული (ორშედგენილობიანი) აფრიკატული თანხმოვნებია (მათი წარმოების ადგილის შესახებ იხ. წინა თავი). მაშასადამე, ესენი ისეთივე რთულნი უნდა იყვნენ, როგორც **ძ ც წ, ჯ ჩ ჭ**.

საერთოდ ფონეტიკაში აფრიკატი გაგებულია: 1. ისტორიულად, როგორც „ხშული+პოპორგანული სპირანტი“ (მაგ. ათსამეტი > ცამეტი, ათშიდმეტი > ჩიდმეტი) და 2. გენეზისურად, როგორც „ხშელის დამართვის (რეკურსიის) გასპირანტება“ (მაგ. თიკანი > ციკანი, დევს > ძევს). პირველი გაგება მშვენიერადაა წარმოდგენილი ცნობილ იაფრეტიდოლოგიურ კვადრატში — წინაენისა და ალვეოლარ აფრიკატთა მიმართ (ძ < დ + ზ; ც < თ + ს; წ < ტ + ს; ჯ < დ + ფ; ჩ < თ + შ; ქ < ტ + შ) — **Грех. 030**; მაგრამ არ ითქმის იგივე უკანაენისა და ფარინგალი „აფრიკატების“ (ღ ხ, კ, ყ კ) შესახებ: აქ უკვე აღარ ჩანს თანამიმდევრობა, ადგილი აქვს გაუმართლებელს „აპრიორიზმს“ არა მხოლოდ სპირანტული (მეორე) კომპონენტების მიმართ, არამედ ძირითადი (პირველი) კომპონენტების მიმართაც. აქ ძირითად (ხშულ) კომპონენტებად მიღებულია **გ, ქ** და არ შენახული *კ, ხოლო სპირანტულ კომპონენტებად — **მ**, არ შენახული ყ

* „სპირანტის“ თავისებური გაგების შესახებ იაფრეტიდოლოგიაში იხ. შემდეგი თავი.

მენტი (ჰ), რომელიც მას უერთდება ზ-ს შესადგენად, — აგრეთვე შეიძლება ეთქვათ სათანადო ცვლილებით უ-სა (კ + ჰ) და კ-ს (*კ + ე) შესახებ — იმ დამატებით, რომ კ ყელზეშულია, ხოლო ჰ — ყელსწინილი, რის გამოც კ-სა და ჰ-ს შერწყმა შეუძლებელია მათ შუა უბგერო შეაღების გამო. მაშასადამე, გამოდის, რომ აფრიკატის შედგენილობაში შესაძლოა იყოს ჰეტეროგენური თანხმოვნები: მაშინ არაფერი დაგვიშლის აფრიკატებზე ვცნოთ ფხ (ბერძნ. ფ), კხ (ლათ. x), ცხ, ჩხ, წყ და სხვა მისთანა. არ არის დაცული აგრეთვე ის მოთხოვნა, რომ აფრიკატად შესაძლებელია ვცნოთ მხოლოდ ხშული, რადგანაც ყოველ აფრიკატში სპარბობს პირველი (ხშული) კომპონენტი; როცა აფრიკატში გადააპარბებს მეორე (სპირანტული) ელემენტი, ის უკვე სპირანტად იქცევა, რაც ხშირი მოვლენაა, მაგ. ქართულშიც: ყდომა < ჯდომა, ზარი < ძარი და სხვ. როგორც უშუალო (უიარაღო) დაკვირვებიდანაც კი ჩანს, ღ ზ სპირანტებია: მათ არა აქვთ ხშვა-სკდომა, არამედ ჰაერნაკადის დენა ნაპრალობით, როგორც, მაგ., შ ე, ს ზ. „აპრიორიზმის“ საუკეთესო ნიმუშია ამ კლასიფიკაციაში კ-ს ცნობა აფრიკატად (კ < *კ + ე); აკად. მე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი ს რედაქციით (Иосифов, გვ. 10) კ (მართებულად) ჩასმულია თავის ადგილას (კვადრატს გარეთ ზემოდან ტ-ს გვერდით, ძლიერ თანხმოვანთა რიგში), მაგრამ იგი (კ) დატოვებულია (უმართებულად) კვადრატშიც ჰ-ს გვერდით, როგორც აფრიკატი. არავითარი საბუთი არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით იმისათვის, რომ ვიგულებოთ ქართულში resp. ქართველურ ენებში (დღეს ან ძველად) ორი კ-ს არსებობა, რომელთაგან ერთია მარტივი, მეორე რთული: ქართულს აქვს და ჰქონდა მხოლოდ მარტივი კ — ამის თავმდებია ქართულ ხშულთა სამეულების სისტემა (ნ. ზემოთ, თავი 3); ამიტომ კ საბოლოოდ უნდა ამოღებულ იქნეს კვადრატიდან, თუნდაც სისტემის სიმეტრიულობის მსხვერპლით, და დარჩეს მხოლოდ იჰ, სადაც აკად. მე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ს აქვს ის მოთავსებული — კვადრატის გარეთ ზემოდან.

რაც შეეხება იაფექტიდოლოგიურ კვადრატში მოთავსებულ მეორე არშენახულ გ-ს (ნ. ზემოთ), რომელიც ამ სისტემით უნდა ყოფილიყო „მეორე აფრიკატი“, შედგენილი „გ + ა“-საგან, მის შესახებ შესაძლებელია ითქვას შემდეგი: ძნელი წარმოსადგენია გ-ს „ხორხისმიერობა“, თუ მის შედგენილობაში არის მხოლოდ უკანაენისმიერი (გ) და შუაენისმიერი (ა) (Мешанинов, გვ. 7). ორში ერთი: ან ის არაა აფრიკატი — არის მხოლოდ „ხორხისმიერი“ (ჩვენი — ფარინგალი) მარტივი, ან ის არაა „ხორხისმიერი“ (ფარინგალი) — არის უკანა ან შუა ენისმიერი „აფრიკატი“ (ეს უკანასკნელი — აკად. მარტის გაგებით, რამდენადაც აფრიკატად გაგებულია ჰეტეროგენურ თანხმოვანთა შერთება). ჩვენი „სამეულების“ მიხედვით ის (გ) უნდა ყოფილიყო პირველი, ე. ი. მარტივი მეორე ფარინგალი. მართლაც, რომ დახედვით ქართ. ხშულთა სამეულებს,

მეორენი	ყრუნი	
	ფშე.	მკვ.
ბ	ფ	პ
დ	თ	ტ
ძ	ც	წ

ჟ	ჩ	ჭ
ბ	ქ	ც
—	კ	ყ

დავინახავთ, რომ მელერთა რიგში გვაკლია ფარინგალი კ და ყ-ს შესატყვისი მელერი ხშული მარტივი; იგი უნდა ყოფილიყო იმავე ადგილწარმოებისა, როგორიც არიან ეს კ და ყ, ე. ი. ენისძირის ფარინგალი. მართლაც, ჩვენ შემთხვევა გვქონდა მოგვესმინა ტფილისის ფუნქტ.-ნერვულ დაავადებათა საკვლეო ინსტიტუტში ენაჩლუნგის (9 წლის ქალი — ვ. თ-ია) მეტყველებაში, ალბათ, ეს ბგერა.

ვ. თ-იას ენაჩლუნგობა მდგომარეობდა ქართული უკანაენისმიერი სამეულის (კქგ) გადანაცვლებაში, სახელდობრ: კ-ს ნაცვლად ამობოდა ყ-ს; ქ-ს ნაცვლად — კ-ს, ხოლო გ-ს ნაცვლად — ქართულში დღეს არ ხმარებულ თანხმოვანს; მაგ. კოკო — ყოყო, ქოქო — კოკო, გოგო — *გო*გო (ვარსკვლავიანი გ აღნიშნავს მელერ ფარინგალ ხშულს). ვფიქრობთ, რომ ეს ბგერა უნდა იყოს ის „ფარინგალი მელერი ხშული“, რომელიც დღეს ქართულში აღარ იხმარება. ამ ბგერის ისტორიულად არსებობას მოითხოვს ქართ. ხშულთა სამეულბრივი სისტემა: მისი ჩასმა მეექვსე სამეულში მისცემს სამეულს სისრულის სახეს; იაფექტიდოლოგიურ კვადრატს კი იგი, როგორც არა აფრიკატი, არ მიუდგება; ისტორიულ ხანაში ეს *გ, როგორც ჩანს, დაიკარგა ქართულ resp. ქართველურ ენებში უკვალოდ; შესაძლოა, რომ შეცვალა დ-მ ისე, როგორც ახალ სალიტერატურო ქართულში კ შეცვალა ხ-მ. საფიქრებელია, სხვათა შორის, რომ იმ *გ-ს ქართველურ ენებში ჰქონდა რაიმე მორფოლოგიური ფუნქცია: ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ მორფოლოგიურ-ფუნქციანი თანხმოვნები უმეტესად პირველი (მელერი) წყებისანი არიან (ბ დ გ).

წინა შესჯელობიდან, ვფიქრობ, საკმაოდ გამოირკვა, რომ დ ზ, კ ყ, კ *გ არ არიან ნამდვილი აფრიკატები. უკანასკნელი სიტყვა შეგვიძლია ვათქმევინოთ იარაღობრივ (ექსპერიმენტულ) ზუსტ დაკვირვებას; ეს შეთოდი სრულიად გარკვეულ პასუხს მოგვცემს აფრიკატის მიმართ წაყენებულ შემდეგ მოთხოვნილებაზე: აფრიკატს უნდა ჰქონდეს მეტი ხანგრძლიობა, ვიდრე მის ძირითად კომპონენტს, მაგ. ჯ ან ძ უნდა იყოს მეტი ხანგრძლიობისა, ვიდრე დ; ჩ ან ც — მეტისა, ვიდრე თ; ჭ ან წ — მეტისა, ვიდრე ტ. მართლაც, საყოველთაოდ ცნობილი აფრიკატებისათვის ეს მოთხოვნილება სავსებით მართლდება ექსპერიმენტით.

აქვე მომყავს Selmer-ისა (ნ. ზემოთ) და ჩვენს მიერ ნაანგარიშვეი საშუალო ხანგრძლიობა (წამის მესამედებში) ცალკეულ თანხმოვანთა. ჩვენს შორის განსხვავება აიხსნება იმით, რომ ბგერები ჩაწერილია სხვადასხვა კომპლექსებში:

Selmer-ით

ჩვენით

ძირითადი მარტივები

ტ = 14	და	მეტს	16	და	მეტს
თ = 25	"	"	22	"	"
დ = 11	"	"	18	"	"

Selmer-ით	აფრიკატები	ჩვენი
ჯ = 21		30-მდის
ძ = 19		—
ჭ = 22		17
წ = 5,5		14
ჩ		17
ც		25

ახლა შევადაროთ იაფეტიდოლოგიაში აფრიკატებად ცნობილი თანხმოვნების (ღ ხ, ყ ე) ხანგრძლიობა მათი პირველი კომპონენტისას (ქ ჭ ე):

ძირითადი მარტივები

კ = 12-დან 20-მდის	12—30
ქ = 17 " 22 "	13—17
ბ = 11 " 16 "	

აფრიკატები

ყ = 4-დან 15-მდის	18—20
კ =	20-მდის
ხ = 7 " 11 "	12-მდის
ღ = 8 " 11 "	15-მდის

აქედან სრულიად აშკარად ჩანს, რომ უკანაენისა და ფარინგალი „აფრიკატები“ არა თუ მუდამ მეტი ხანგრძლიობისაა არ არიან მათ შემადგენელ პირველ კომპონენტებზე, არამედ ზოგჯერ ნაკლებიც, სახელდობრ: ყ, რომელიც თითქოს შედგენილი უნდა იყოს „კ + ჭ“-საგან, მუდამ ნაკლები ხანგრძლიობისაა კ-ზე; ე (<ქ + ე) ხშირად უფრო მოკლეა ქ-ზე; ხ (<ქ + ჭ) მუდამ მოკლეა ქ-ზე; ღ (გ + ყ) უმეტესად ნაკლებ ხანგრძლივია გ-ზე.

ამგვარად, ექსპერიმენტულ მოწმობს, რომ ქართ. ძ ც წ, ჯ ჩ ე აფრიკატებია, ხოლო ღ ხ, ყ ე (და მათ უფრო ე) აფრიკატები არ არის.

უკანასკნელ: როგორია ქართ. აფრიკატების ისტორია? ისტორიულად შედგენილი („ხშული + სპირანტი“) აფრიკატი ქართულში გვაქვს მხოლოდ ც (კა-მეტი, დიალექტ. ერცახე<ერთახე) და ჩ (ჩვიდმეტი, ბენაეი<ბეთშავი<ბედშავი), მაგრამ ძ-ჯ-ს (როგორც ც-ჩ-ს მელური შესატყვისების) შესახებ შეგვიძლიან ვილაპარაკოთ მხოლოდ ანალოგიურად; რაც შეეხება წ-ჭ-ს, აქ უფრო ნაკლები საბუთი გვაქვს ვილაპარაკოთ მათ შედგენილობაზე ისტორიულად. სამაგიეროდ ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს გავითვალისწინოთ ისინი გენეტიკურად, ე. ი. როდესაც ის აფრიკატები მიღებული გვაქვს ხშულის დამართვის სპირანტიზაციით, მაგ. ციკანი<თიკანი; დიალექტ. ჭვირთი<ტვირთი; ძვეს<ღვეს; კენიწი<კენიტი და მრ. სხვა. საყურადღებოა, რომ ამ პროცესით მიღებული აფრიკატები გვაქვს ქართულში აგრეთვე უკანაენისმიერ ხშულთაგანაც, მაგ. ნახოკი<ნახოკი (სახ.); სერჯი<სერგი; წინალამ<კინალამ და სხვ. ამავე პროცესთან (აფრიკატი-

ზაციასთან) ერთად ჩვენ გვაქვს აგრეთვე დეზაფორიკატიზაციაც, მაგ. *სწავლა* < *სწავლა*; *შეველი* < *მძველი*; შესაძლოა ზოგი მათგანი წარმოადგენდეს პირვანდელი აფრიკატების განმარტივებას, მაგრამ სრულიად აშკარაა, რომ ისტორიულად და გენეზისურად ქართულში მიღებული გვაქვს შრავალი აფრიკატი.

არავითარი ამის მსგავსის თქმა არ შეგვიძლია *ღ, ხ, ყ, კ*-ს შესახებ: ესენი, როგორც ჩანს, ისტორიის მანძილზე აფრიკატები არ ყოფილან და დღესაც არ ჩანს მათში ფიზიოლოგიური სირთულეც კი. სათანადოდ განმარტივდება იაფეთიდოლოგიური კვადრატი.

Г. АХВЛЕДИАНИ

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

(РЕЗЮМЕ)

1. *К вопросу об унификации фонетической терминологии.* — Доказывается необходимость пересмотра некоторых устаревших фонетических терминов, могущих иной раз ввести в заблуждение благодаря своей неточной или же неверной квалификации фонетических фактов; имеются в виду отчасти термины яфетидологии. Ссылка на акад. И. И. Мещанинова.

2. *«Средняя звонкость» или аспирация?* — Отвергается введенное акад. Марром понятие «средней звонкости» для придыхательных согласных груз. тср. кавказских языков и на данных инструментальной фонетики доказывается, что они обыкновенные сильно аспирированные взрывные. Причину введения оспариваемого термина автор находит в неправильном понимании данных звуков, вытекающем из неучета специфических особенностей т. и. кавказских согласных. Ссылки на акад. Марра, акад. Мещанинова, проф. И. Шор и Selmer-Vogt.

3. *«Гортанный» или фарингальный?* — Отвергается по существу неверный термин «гортанный» для согласных типа груз. *ყ ჯ* и предлагается заменить его термином *фарингальный*, применяемый уже, напр., Jespersen-ом и проф. Щербой. Дается их (*ყ ჯ*) полное физиологическое описание. Ссылка также на акад. Марра и Selmer-Vogt.

4. *Все ли «аффрикаты» груз. языка сложные?* — Оспаривается термин «аффрикаты», применяемый для груз. *ღ ხ ყ კ*; ни исторически, ни генетически нельзя оправдать сложности, двусоставности этих согласных; противоречат этому также данные инструментальных наблюдений: автор приводит свои (и Selmer-Vogt) инструментальные наблюдения над длительностью этих согласных. При рассмотрении т. и. «несокранившихся» согласных в современном (и др.-груз.) языке автор сообщает свое наблюдение над косноязычной девочкой, передвигавшей заднеязычный ряд согласных (*გ ქ ჯ*) в фринге, в результате чего вместо *ქ* она произносила *ყ*, вместо *ქ* — *კ* и вместо *გ* — исчезнувший «звонкий фарингальный взрывной».

ზაკლამ თოფუბია

ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართულურ ენებში

IV

ბუნებრივი კომპლექსიზაციის

წინასწარი შენიშვნები. 1. გრამატიკულ ლიტერატურაშიც გვხვდება ფორმის უმართებულო ანალიზი; მაგ.: თანდებულადაა მიჩნეული თ უ რ თ (დ. ჩ უ ბ ი ნ ო ვ ი, ქართ. ლრამბატკა, XXVIII) და დ მი, დ ა შ ი, დ მ ი ს, დ მ ი ნ (იქვე; ს. ხ უ ნ დ ა ძ ე, ქართ. გრამ., 48), ნაცვლად უ რ თ და შ ი თანდებულებისა (შვილით-უ რ თ, კაცისად-შ ი და სხვა). ამგვარი უმართებულო ანალიზის შედეგია, რომ რუსულში *он, сн* წინდებულების *н* ელემენტი შეუერთდა *сн, см, ш* ნაცვალსახელებს და მ-ვილეთ არა მარტო *сн-н-сн, сн-н-ш, ш-н-ш*, არამედ ამათი ანალოგიით *от н-сн, у н-сн, перед н-ш* და სხვა, ნაცვლად *от сн, у сн* და მისთანებისა¹.

2. უმართებულო ანალიზი უფრო ხშირად მოსალოდნელია სანდჰის 'შემთხვევებში'. უკანასკნელი გულისხმობს ერთი სიტყვის ბოლოკიდური და მეორე სიტყვის ან ნაწილაკის თავკიდური ბგერების ურთიერთზეგაველნას, ზოგჯერ შერწყმასაც. ასეთ პირობებში მიღებულ ქ ა შ ხ ა, თ უ თ ა შ ხ ა² სა და კვირის სხვა დღეთა სახელწოდებებში შ ხ ა გამოყოფილი ჰქონდა ნ ი კ ო მ ა რ ს და უკავშირებდა მას აფხაზურ ა-მ-გ-შ 'დღეს'. ნამდვილად კი გამოსაყოფი იყო ხ ა, რადგანაც ქ ა შ ხ ა, თ უ თ ა შ ხ ა და სხვა წარმომდგარია ბ ქ ა შ-დ ლ ა 'შხის დღე', თ უ თ ა შ-დ ლ ა³ საგან 'შთვარის დღე' (ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე, Грам. мингр. яз., § 129 *Ан прим.*). უმართებულო ანალიზის გამო იყო, რომ ზოგჯერ -დან მიაჩნდათ თანდებულად, როველიც, როგორც ცნობილია, შეიცავს მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოების -თ ელემენტსა და გან თანდებულის -ან ნაწილს: ქალაქი თ გან - ქალაქი დ გან - ქალაქი დან. აღსანიშნავია ისიც, რომ სულხან-საბა ო რ ბ ე-ლი ან ს წინა სიტყვის ნათესაობითის ნიშნის ხ ელემენტი მომდევნო სიტყვის კუთვნილებად მიუჩნევია, მაგ., სამარ სიტყვაში 'მისი იმედნეული'. სამარი მიღებულია აპი-ს+ამარი⁴ საგან (შდრ. ამარი 'იმედნეულივით' საბასავე ლექსიკონში. ა. შ ა ნ ი ძ ი ს ჩვენებით).

მეგრულში არას თანდებული წკალა, წკელა, წკუმა || წკგმა ანუ ნ-წკგმა, ნ-წკმა და უდრის ქართ. თან'ს. ი. ყ ი ფ შ ი ძ ი ს განმარტებით „Эти послелогии сочетаются с обесфорткленным Р. падежом, напр., კ ო ჩ ი-წკა-

¹ А. Т о м с о н, Общее языковедение, Одесса 1910, გვ. 343.

ლა (<კოჩიშჩი-წყალა) с человеком, დიდა-წყკმა с матерью, წკალა с деньгами (§ 19 b); ან: 1. წკმა ილი с наращенными и 2. წკალა, resp. წკელა с, вместе с, у, при, управляют оба обесформленным Род. падежом, напр. ...თი-წყკმა с ним და სხვა (§ 121).

ამ თანდებულის სრული შესატყვისია ქანური კალა. ნ. მარის სიტყვით «Из послеложных в таблицу склонения вносят напрасно еще *сопутственный* падеж с послелогом კალა с. Сопутственный падеж представляет сочетание послелога კალა с Род. усеченным или обесформленным, напр. ბერე-შ კალა А ილი ბერე-კალა с *мальчиком*, ფუჯი-შ კალა А ილი ფუჯი-კალა с *коровою* (Грамм. чанского яз., §§ 17 б, 51 а). უახლეს ლიტერატურაში ნათქვამია, რომ «წყმა || წკელა || წკალა... იგივე «კალა»-ა -წ- დართული; ეს წ, ალბათ, ისეთივე წარმოშობისაა, როგორც ქანურ «ქკელე»-ში» (არნ. ჩიქობაია, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, § 16 ა). ამგვარად, წკალა || წკელა || წკელა-ში პირვანდელ სახედ კალა || კელა-ა მიჩნეული და წ დართულადაა გამოცხადებული.

ქკულე-ს შესახებ ასეთი ცნობაა შემოხსენებულ გამოკვლევაში: «...ბრუნვის დაბოლოებას ხშირად დაირთავს ზმნის ფორმა; მაგალითად: «ფარა ქეკო-ფუ-შ-კულე ძიციწერ-ძიციწერი ოხოიშა იგზალუ»... ფული აილო-ს შემდეგ სიცილ-სიცილით წაივდა შინ, ე. ი. «ფული რომ აილო»... ან: «მას შემდეგ, რაც ფული აილო»... ამ მაგალითში -შ- ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოება; «კულე» ზმნისართია («შემდეგ»); «კულე»-ს დართვისას ხშირად იკარგება ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი -შ- და ვითარდება ჭ: ზოფურს კილოკავში ეს ქკულე ზვეულებერია: ჩხომიქ «ეაეალა» დუწუ-შკულე მუში ქერ-ელა შენ ეურ თანე ნიწყუ... თევზა «მადლობა» უხზრა-ს-შემდეგ თავის ქერკლიდან ორი ცალი აიძრა»... ე. ი. მას შემდეგ, რაც თევზა მადლობა უხზრა... (§ 15 ვ). მეორე ადგილას: «ძალიან ხშირად ამ ნაწილას [-შ-ის] მოერთვის -უკულე || -კულე შემდეგ»; თავკიდურ -უ-ს დაკარგვისას ვითარდება -ჭ- და შკულე-ს ნაცვლად ვიღებთ ქკულე-ს...» (§ 50; შდრ. ნ. მარის ქან. გრ., § 126 და ი. ყიფშიძის დამატებითი ცნობები, გვ. 6). ამგვარად, როგორც წკალა || წკელა || წკელა-ში წ, ისე ქკულე-ში ჭ განვითარებულად არის მიჩნეული ნათესაობითი ბრუნვის -შ ნიშნის დაკარგვის შემდეგ.

მაგრამ უნდა შევნიშნათ შემდეგი: 1. წ, ჭ არაა ნარნარი ან ბავისმიერი ბგერა (როგორც, მაგ.: ნ, რ, მ, ვ...), რომ მისი დართვა შეიძლებოდეს; 2. არა გვაქვს ანალოგიური შემთხვევა, რომ წ, ჭ დართული იყოს და 3. ესენი ჩნდებიან განსაზღვრულ პირობებში; ესაა: ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა-კალა || კელა || კულე (მეგრულში) და კულე (ქანურში). საუქარებელია, რომ ამ პირობებში მიღებული შკ კომპლექსი გადაიქცევა მეგრულ-ქანურისათვის დამახასიათებელ წკ, ჭკ კომპლექსებად. ამას ადასტურებს, ერთი მხრივ, ქანურივე და, მეორე მხრივ, ქვემოიმერული. ქანურის ათინურ კილოკავში ქკულე არ გვევლინება იმპლემ, რომ «ათინური... მკვეთრების შემდეგ საერთოდ ვერ იტანს კ-ს» (გვ. 17). მას შეუძლია დაიკვას შკ ან მარტო ჭ. ამიტომაც, რომ გვაქვს ნა-

თესაობითის ფორმა +კულე, რაც იქცევა ვიწურ-არქაბულ-ხოფურში, ქსტ ღჭღღ: დუწუ-შ-კულე → დუწუ-ჭ-კულე 'უთხრა-ს შემდეგ', ხოლო "შეკრულა" ნათეს. ფორმა +კალა იქცა წკალა¹: ათინ. სკანიშ-კალა — მეგრ. სკანი-წ-კალა 'შენთან'. ანალოგიური მდგომარეობაა ქვემოიმერულში კენ თანდებულთან და -ყე ნაწილაკთან დაკავშირებით. მაგ.: „ამ გზას რო დაადგებოდი და ტყიწყენ მიცემდი პირსო... ფეხები გაშვერილი ქონდა ცეხლიწყენ... მამაჩემს ტილიფონით დოუძახებია ზეიდან: ყველი ამეიყვანოწყენ ქალეზმაო“ (შ. ძიძიგურის ჩანაწერებიდან). პირველ ორ შემთხვევაში მოცემულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა +კენ: ტყისკენ, ცეხლისკენ, სადაც სკ → წკ²; ხოლო უკანასკნელ შემთხვევაში — ამეიყვანო სყენ-ნ³ ში სყ — წყ². სხვაგვარი ახსნა ამას არა აქვს.

ამგვარად, მეგრულ წკალა || წკელა || წკუმა თანდებულში წ და კანურ კკულე⁴ ში კ წარმომდგარია ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის -შ ელემენტისაგან მომდევნო მკვეთარ კ³თან შეხვედრის დროს, და პირვანდელი სახე ამ თანდებულებისა არის კალა || კელა || კუმა მეგრულში და კულე კანურში.

საკითხი, თუ შკ კომპლექსი რატომ გადაიქცა კანურში კკ და მეგრულში წკ², ცალკე მოითხოვს განხილვას.

V. TOPURIA

OBSERVATIONS PHONÉTIQUES SUR LES LANGUES KARTVÉLIENNES

IV

Sur les complexes naturels

(RÉSUMÉ)

La langue mégrélienne possède la postposition *çkala*, *çkela*, *çkama*, *çkuma* 'avec'. Elle se rencontre avec le génitif dont la désinence *š* a subi l'élision: *koçi-çkala* 'avec l'homme'. Son équivalent dans la langue tchane est *kala* qui s'emploie avec le génitif: *beres-kala*—*bere-kala* 'avec l'enfant'. On remarquera que la postposition *kala* de la langue tchane acquiert un *ç* dans le mégrélien. La langue tchane possède également l'adverbe *kule* 'après' qui se rencontre avec la forme verbale dont la terminaison est un *š*, indice du génitif: *para k'eçopus-kule*... *oxoiša igzalu* 'après avoir reçu de l'argent ... il alla à la maison'. Souvent la désinence *š* semble disparaître, et on a alors un *çkule* au lieu d'un *kule* (du-

¹ შდრ. ვიწ-არქ. ლემქკვა = ათინ. ლემშკვა 'ნერწყვი' (გვ. 17).

çu-š-ķule--duçu-čķule 'après avoir dit'...). Dans le mot čķule, le ^{၅၆၂၅၆၅၆၅၆၅၆} _{၆၅၆၅၆၅၆၅၆၅၆} ajouté. Mais il faut y voir la transformation du complexe šķ en čķ dans le mégrélien et en čķ dans la langue tchane (*ķočiš-ķala - ķočičķala, duçuš-ķule - duçučķule). On observe un cas analogue dans le dialecte iméréthien occidental où l'indice de la troisième personne ou bien celui d'un cas, c.-à-d. le s, de même que le ķ de la postposition ķen et le q de la particule qe se transforment en čq: ũqis-ķen - ũqičqen, ameiqvano-s-qe-n - ameiqvanočqe-n... On voit donc que l'aspect primitif de čķala ou čķela est ķala ou ķela.

ვლადიმერ ფანჯიძე

სახელთა გრუნებისათვის უღურ ენაში

უღური ენა კავკასიურ ენათა შორის მეტად საყურადღებო და ფრიად თავისებური ენაა. მისი გავრცელებულობა განისაზღვრება მხოლოდ სამი სოფლით (ვართაშენით და ნიჯით — აზერბეიჯანში, ზინობიანით — საქართველოში). ეს სოფლები მოქცეული არიან სხვა (თურქულ, სომხურ, ქართულ) ენების გარემოში.

უღური ენის სინამდვილე განიცდის ამ ენობრივი გარემოს გავლენას არა მარტო ლექსიკის მხრით, არამედ ფონეტიკა-მორფოლოგიაშიც. ამის გამო უღურში ჩვენ გვაქვს მორფოლოგიურ ელემენტთა სხვადასხვაგვარობა უფრო მეტად, ვიდრე ეს მოსალოდნელი იყო. ერთი და იგივე მორფოლოგიური კატეგორია უღურში გვადღევს რამდენიმე წარმოებას, რაც მხოლოდ იმით შეიძლება აეხსნათ, რომ სხვადასხვა ენობრივი სისტემა დანალექს სტოვებდა უღურში და ამით იქმნებოდა რამდენიმე მორფოლოგიური ელემენტი ერთი და იმავე მოვლენისათვის. უცხოური ენობრივი გავლენის თვალსაზრისით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ უღურში განვითარებულია თავისებური ბრუნვა, რომელიც ფუნქციით შეიძლება რუსული ენის Akkusativ-ს გავუთანაბროთ. ეს ბრუნვა, როგორც ცნობილია, არაა დამახასიათებელი კავკასიურ ენათათვის, და ამდენად მეტად საყურადღებო მოვლენაა უღურში მისი წარმოქმნა.

მაგრამ ამის პარალელურად უღურს შემოუნახავს კავკასიური ენების ზოგადი მოვლენები, როგორც ბრუნების, ისე უღვლილების სისტემაში (მაგ. მოთხრობითი ბრუნვა, პირდაპირი ობიექტისათვის მიცემითის გამოყენება და სხვა). თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქა-იქ ამ მოვლენებს ერთგვარი რყევა ემჩნევათ.

ამ წერილში ჩვენ მიზნად ვისახავთ, ზოგადად გავარკვიოთ უღური ბრუნების ძირითადი მექანიზმი. მასალად გამოყენებული გვაქვს უმთავრესად ნაბეჭდი ტექსტები (გრაპატიკულ შრომებში და ცალკე)¹, ნაწილობრივ კი ვეყარებით

¹ ტექსტები: 1. Рустам (უღური ზღაპრი—ვართაშენი) Сб. МОНК, вып. VI. 1868. Прил. № 7—19 (=R); 2. უღური ოთხთავი — ს. ბეჯანოვის თარგმანი. Сб. МОНК, вып. XXX, 1902.

გრამატიკ. შრომები: 1. А. Д и р, Грамматика удинского языка. Сб. МОНК, вып. XXXIII, 1902 და ცალკე ამონაბეჭდი (=D); 2. А. Schifner, Versuch über die Sprache der Uden. «Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg», VIIe Serie T. VI, №8. 1863.

საკუთარ დაკვირვებას მოკ. ზ. სილიკაშვილთან (ს. ზინობიანე), ქაქუცაძე-კასოვთან (ს. ნიჯი) მუშაობის დროს. მათთან შემოწმებულ ცნებებსა თვე ტექსტების მასალაც¹.

* * *

უღურო ენის უკანასკნელ მეკლევარს ა. დირს გამოყოფილი აქვს უღურში 12 ბრუნვა (თუმცა შემდგომ იგი მხოლოდ თერთმეტს სტოვებს)². ა. დირი მთლიანად ემყარება ა. შიფნერს³ და, ლებულობს რა არსებითად მის ტერმინოლოგიასაც, გვაძლევს შემდეგ ბრუნვებს:

ა. დირით.	შდ. ა. შიფნერით
1. Именительный	1. Der Nominativ
2. Родительный	2. D. Genitiv
3. Дательный	3. D. Dativ
4. Винительный	4. D. Affectiv
5. Творительный (Instrumentalis)	5. D. Instructiv
6. Dativus commodi (для кого или чего?)	6. D. Causativ
7. Terminativus	7. D. Terminativ
8. Предельный	8. D. Allativ
9. Отделяющий	9. D. Ablativ
10. Союзный	10. D. Comitativ
11. Падёж нахождения	11. D. Adessiv
12. [Locativus]	12. D. Locativ

შემდგომ ა. დირი (აგრეთვე ა. შიფნერზე დამყარებით) თითოეული ბრუნვისათვის გამოჰყოფს სათანადო ნიშნებს და არკვევს ბრუნვათა მნიშვნელობასა და მათ გამოყენებას სინტაქსურად. აქ ჩვენ ვერ გამოვუდგებით სინტაქსურ საკითხებს, აგრეთვე ბრუნვათა მნიშვნელობისა და ფუნქციის დახასიათებას, ჩვენ განვიხილავთ მხოლოდ ბრუნვათა აგებულებას და ამ მხრივ ბრუნვათა ურთიერთობას.

A. დაეიწყეთ ნათესაობითი ბრუნვით. ამ ბრუნვისათვის ა. დირი გამოჰყოფს მრავალ მაჩვენებელს, როგორც იგი თვით ამბობს: „ნაი, ნეი, ეი, ი, უნ

¹ დამზარების გაწვეისა და ფურადღებისათვის ორივე პირს მადლობას მოვანებებ.

² ა. დირი, გრამ., გვ. 13—21.

³ ა. შიფნერი, op. cit., § 46—67.

(უნ), ინ, -ნ-სუფიქსი родительного падежа¹. ეს ბრუნვის ნიშნები გავრცელებულია ა. შიფნერიდან და გავრცელებულია იმგვარად, თითქოს უღურს გააჩნდეს რამდენიმე ბრუნება და ეს სხვადასხვაობა ნიშნებისა ამიტომ გვეკონდეს: ცალკე ბრუნებას შეესაბამებოდეს ცალკე ნიშანი. სახელდობრ, სახელები დაყოფილია ერთმარცვლოვან, ორმარცვლოვან და სხვ.ჯგუფებად და თითოეულს მიჩენილი აქვს თავისი ნიშანი².

ამგვარადვე ესმის ეს ნიშანთა მრავალფეროვნება ა. შიფნერსაც³.

მაგრამ გულდასპითი განხილვა უღური ბრუნებისა გვიჩვენებს, რომ უღურში ჩვენ გვაქვს ერთი ბრუნება და ნიშანთა მრავალსახეობა უნდა ავხსნათ ფონეტიკური პროცესების ნიადაგზე. ერთადერთი ბრუნვა, რომელიც ექვს იწვევს ამ მხრივ, ცალკე განხილვას საჭიროებს, და, რომლის შესახებაც ქვემოთ გვექნება საუბარი, ესაა ნათესაობითი.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ როგორც ა. შიფნერი, ისე ა. დირიცი არ იძლევა ბრუნვის ნიშანთა ფონეტიკურ დაწერილობას, რის გამოც უღური ენის ბგერითი მხარის გადმოცემაში უბრალო შეცოთმას აქვს ადგილი.

სახელდობრ ნიშნები -ნაი, -ნეი, -ეი უფრო აღდგენილი ფორმებია და ნამდვილად უნდა გადმოიცეს: ნაჲ, ნეჲ, ეჲ..., რადგანაც ცოცხალ მეტყველებაში ასე გამოითქმის: აქ ხდება დიფტონგიზაცია. ხოლო შემდგომ დიფტონგის დასუსტებული წევრი ხშირად იკარგება და გვრჩება ერთი ხმოვანი (მაგალითად ნაი→ნაჲ→ნა).

ახლა თუ განვიხილავთ ამ გამოყოფილ ბრუნვის ნიშნებს და მათ მრავალსახეობას, უნდა გავითვალისწინოთ გარკვეული ფონეტიკური პროცესები და შეიძლება გამოვძებნოთ ფორმანტის ძირითადი სახეობა, ხოლო შემდგომ ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებული ნაირსახეობაც.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ყველაზე მეტი ნიშანი გააჩნია ნათესაობით ბრუნვას. მაგრამ მაინც შეიძლება მათში სამი ძირითადი ფორმანტი გამოვყოთ. ჩვენ გვაქვს: I. -აი (|| -ნაი) II. -უნ III. -ინ.

მაგალითად გვაქვს:

I. Nom.	უნ 'ხარი'	კულ- 'მიწა'
Gen.	უნ-ნაი,	კულ-ლ-აი (←*კულ-ნაი)
II. Nom.	აღამარ 'აღამიანი'	შახო 'ლრუბელი'
Gen.	აღამარ-უნ	შახო-ნ-უნ
III. Nom.	არაბა 'ურეში'	ფაჩნა 'კვახი', 'გოგრა'
Gen.	არაბ-ინ (←*არაბა-ინ)	ფაჩნ-ინ (←*ფაჩნა-ინ)

¹ ა. დირიცი, გრამ., გვ. 14. სატრანსკრიფციოდ ჩვენ გამოყენებული გვაქვს ქართული ანბანი, იქაც კი, როცა ციტატი მოგვაქვს.

² იქვე, გვ. 14—15.

³ ა. შიფნერი, op. cit., §§ 46—50.

ქართული

ენათმეცნიერება

განვიხილოთ ცალ-ცალკე ეს ფორმანტები.
I. -აი (|| -ნ-აი) სუფიქსი სხვადასხვა ფონეტიკურ გარემოში გვაძლევს შემდეგ სახეობათ: -აჰ || -ნ-აჰ დიფტონგიზაციით და -ეი → ეჰ || -ნ-ეი → ნ-ეჰ ასიმილაციით. უკანასკნელი გვაქვს მაშინ, როცა ბოლო მარცვალი სახელის ფუძისა შეიცავს „ე“ ან „ი“-ს; მომდევნო სუფიქსის „ა“ ემსგავსება მათ და გვაძლევს „ე“-ს.

მაგალითად:

- a. Nom. ექ 'ცხენი'
Gen. ექ-ეი (←*ექ-აი) → ექ-ეჰ
b. Nom. ვიჩი 'ძმა'
Gen. ვიჩ-ეი (←*ვიჩი-აი) → ვიჩ-ეჰ
c. Nom. ღი 'დღე'
Gen. ღი-ნ-ეი (←*ღი-ნ-აი) → ღი-ნ-ეჰ

სპეციალურ განხილვას საჭიროებს „ნ“ ელემენტი, რომელიც თითქოს ჩაერთვის ფუძესა და ბრუნვის ნიშანს -აი || -ეი'ს შორის (და რომელიც გასდევს დანარჩენ ბრუნვებშიც).

მაგალითად:

- Nom. ხაშ 'მთვარე' ზოდ 'ხე'
Gen. ხაშ-ნ-აი ზოდ-ღ-აი (←*ზოდ-ნ-აი)¹

ჯერჯერობით, მასალის სიმცირის გამო, შეუძლებელია მისი ბუნების გამორკვევა; ერთი კი ცხადია, რომ მისი ბრუნვის ნიშნისთვის მიკუთვნება შეუძლებელია. წინასწარ შეიძლება რამდენიმე მოსაზრება გამოითქვას, თუ რა წარმოშობისაა იგი. ზოგ შემთხვევაში იგი უნდა წარმოადგენდეს ფუძისეულ თანხმოვანს, რომელიც სახელობითში დაკარგულია, ხოლო ირიბ ბრუნვებში აღდგება ხოლმე.

მაგალითად:

- Nom. გა 'ადგილი' შდ. ლეზგიური²
Gen. გა-ნ-ეი Nom. ღენ 'ეზო'
Gen. ღენ-ი Gen. ღენ-ი
შდ. ხუნძური³
Nom. ხე 'წყალი' Nom. ღ'ინ 'წყალი'
Gen. ხე-ნ-ეი Gen. ღ'ელ || ღ'აღალ

მეორე მხრივ, იგი შესაძლებელია იყოს ხმოვანთ⁴ გასაყარი გენეტურად, წარმოშობით, ხოლო აქამად ამ ფუნქციის შეგნება უკვე დაკარგულია და იგი საერთოდ შერთულია ბრუნვის ფორმანტს.

მაგალითად:

- შდ. ლეზგიური¹
Nom. ღი 'დღე' Nom. აოდ 'დღე'
Gen. ღი-ნ-ეი

¹ ეს „ნ“ ჩვეულებრივ ემსგავსება ფუძის წინამავალ ღ, რ, ღ-ს.

² П. Устар, Кюр. язык, გვ. 385.

³ П. Устар, Аварский язык, გვ. 232.

⁴ ასეთი მოვლენა ზოგი ენისათვის, მაგ. თურქულისათვის, დამახასიათებელია, რადგანაც მას არ შეუძლია ორი ხმოვნის ერთმანეთის მუხობლობაში გამოთქმა.

მაგალითად:

ძირითადი სახე:

Nom. ადამარ 'ადამიანი'

ახუ 'გზა'

Dat. ადამარ-ა

ახუ-ა...

იმ შემთხვევაში, თუ ეს ნიშანი დაერთვის ისეთ ფუძეს, რომლის უკანასკნელი მარცვლი შეიცავს „ღ“ ან „ი“-ს, იგი ეწმუგავება მათ და გადადის „ე“-ში.

მაგალითად:

Nom. ვიჩი 'ძმა'

ხუნჩი 'და'

Dat. ვიჩ-ე (←*ვიჩი-ა)

ხუნჩე (←*ხუნჩი-ა)

ორი შემდგომი ფორმანტი „-ნ-ა“, „-ნ-ე“ წარმოადგენს იმავე ძირითად ფორმანტს, გართულებულს ჩანართი ნ'-ის მიერ¹.

მაგალითად:

Nom. აშ 'საქმე'

ხე 'წყალი'

Dat. აშ-ნ-ა

ხე-ნ-ე

რაც შეეხება „უ“—ფორმანტს, რომელიც ა. დირს ცალკე აქვს გამოყოფილი, იგი გვხვდება მხოლოდ ნაცვალსახელებში და ზედსართავეებში, მაგრამ არა ცალკე, არამედ როგორც შემადგენელი ნაწილი „-ტუ“ ფორმანტისა. ამიტომ მას განვიხილავთ სხვა დროს, ნაცვალსახელთა ბრუნების განვილივისას.

C. სხვა კავკასიური ენების შესაბამისად უდურს გააჩნია მოთხრობითი ბრუნეც. ა. შიფნერი მას უწოდებს Instructiv-ს, ხოლო ა. დირი Instrumentalis-ს (творительный паг.). ცხადია, რომ არცერთ ავტორს ეს ბრუნეა სწორად არ აქვს გაგებული. განსაკუთრებით კდება ა. დირი, როდესაც მას ეს ბრუნეა მიანიჭა მოქმედებითად. ხოლო რომ მას იგი გაგებული აქვს მოქმედებითად, ეს გარდა სახელწოდებისა იქიდანაც ჩანს, რომ თარგმნის დროს იგი ამ ბრუნის ფორმებს სწორედ მოქმედებითი გადმოსცემს. ჩვენ აქ ვერ გამოვუდგებით ამ ბრუნის სინტაქსური რაობის გარკვევას, და მხოლოდ მის მორფოლოგიურ ნიშნებს გავეცნობით.

ა. დირი ამ ბრუნისათვისაც გამოჰყოფს აგრეთვე რამდენიმე ნიშანს; იგი წერს: „-ნ, -ენ, -ონ—субфиксы творительного падежа (instrumentalis)“².

ალარ გავიმოვრებთ იმას, რაც ითქვა წინათ ნათესაობითი და შიკეებითი ბრუნის შესახებ, და აღვნიშნავთ, რომ მოთხრობითი ბრუნის ძირითადი ნიშანი არის „-ენ“.

მაგალითად:

Nom. ღარ 'ძე, შვილი'

ადამარ 'ადამიანი'

მოთხრ. ღარ-ენ

ადამარ-ენ

¹ შდ. აქვე ნათესაობითის წარმოება, გვ. 126.

² ა. დირი, გრამ., გვ. 18.

თუ სახელი ხმოვნით ბოლოვდება, მაშინ ხდება ფორმანტის რეღუქვა-
ნის რეღუქვა და გვრჩება მხოლოდ „ნ“.

მაგალითად:

Nom.	ბაბა 'მამა'	ნანა 'დედა'
მოთხრ.	ბაბა-ნ (←*ბაბა-ენ)	ნანა-ნ (←*ნანა-ენ)

აღნიშნული წესი არ ვრცელდება ერთმარცვლოვან სახელებზე, ე. ი. ორივე ხმოვანი რჩება;

მაგალითად:

Nom.	ბა 'ძალი'
მოთხრ.	ბა -ენ.

რაც შეეხება „ონ“ ნიშანს, რომელსაც გამოჰყოფს ა. დირი, ასეთი ცალკე ფორმანტი უდურში არ გვაქვს. მრავლობით რიცხვში ამ ბრუნვას თითქოს ასეთი „ონ“ აქვს, მაგრამ ნამდვილად იქ სხვა ვითარება უნდა გვქონდეს და ამას ქვემოთ გავარკვევთ¹.

D. უდურ ენას გააჩნია ერთი ბრუნვა, რომელიც შეიძლება თვისი სინტაქსური ფუნქციით გაუთანაბრდეს ინდო-ევროპული ენების *Akkusativ*-ს. უდური ენის მკვლევართაგან ა. დირი ამ ბრუნვას სწორედ ასე უწოდებს, ხოლო ა. შიფნერი კი—*Affectiv*-ს. ა. დირი მის ნიშნებად გამოჰყოფს აგრეთვე რამდენიმე ნიშანს: „აზ, ოზ, ეზ (იზ)—*суффиксы винительного падежа, которые часто принимают „н“*, ამბობს ის². მაგრამ ძირითადი მაჩვენებელი უნდა იყოს „ა-ზ“, რომელიც ფონეტიკურ გარემოში ღებულობს სხვადასხვა სახეს.

მაგალითად:

Nom.	ადამარ	რუსტამ 'როსტომ'
Akk.	ადამარ-აზ	რუსტამ-აზ

„ეზ“—ფორმანტს ვღებულობთ ისეთსავე პირობებში, როგორც მიცემითსა და ნათესაობითში.

მაგალითად:

Nom.	ვიჩი	ხუნჩი
Akk.	ვიჩი-ეზ (←*ვიჩი-აზ)	ხუნჩი-ეზ (←*ხუნჩი-აზ)

ამგვარადვე ვღებულობთ—ასიმილაციის გზით „ოზ“—მაჩვენებელსაც.

მაგალითად:

Nom.	არუზ 'ცეცხლი'
Akk.	არ'ზ-ოზ (←*არუზ-აზ)

აქ ჯერ უნდა იყოს მომხდარი უ'ნის რეღუქვა, ეს უ'ნი ახდენს ვაეღუნას ა'ზე და გვაძლევს მის ლაბიალიზაციას. ამ მოვლენას მეტად ფართოდ აქვს ადგილი მრავლობითის წარმოების დროს, და ის ერთერთი დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენაა საერთოდ უდურისათვის³.

¹ შდ. აქვ, გვ. 133 შმდ.

² ა. დირი, ვრამ., გვ. 16.

³ შდ. აქვ, გვ. 133 შმდ.

E. ასეთი მდგომარეობა გვაქვს, ამ რიგად, ოთხი ძირითადი ბრუნვის განხილვის შედეგად. საესეებით ამავე ვილებთ სხვა დანარჩენი ბრუნვების ანალიზის დროსაც. მაგრამ საქირთა დისეას ზოგადი საკითხი: ბრუნვათა რაოდენობის შესახებ უდურში. საქმე ისაა, რომ ის რაოდენობა ბრუნვათა, რომელიც გამოყოფილია უდურის მკვლევართა მიერ, მეტად დიდია. ეს საერთო მოვლენა ყველა კავკასიური ენისათვის. ყველა ფორმას, რომელსაც კი სახელი გვიჩვენებდა, მკვლევრები ცალკე ბრუნვად სთვლიდნენ, მიუხედავად იმისა შედიოდა ამ ფორმის შედგენილობაში თანდებული თუ არა. ამ მხრივ ვფიქრობთ, რომ უდურშიც უნდა გვქონდეს ბრუნვად მიჩნეული ისეთი ფორმები, რომელნიც თანდებულიან ბრუნვებს წარმოადგენენ. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ თანდებულთა გამოყოფა უდურის დღევანდელი ვითარების მიხედვით ძალიან ძნელდება, რადგანაც ეს ფორმანტები ისევე უკავშირდებიან ფუძეს, როგორც ბრუნვის ფორმანტები. მაგრამ მოიპოვება არსებითი გარემოება, რომ ეს მეორეული ბრუნვები გამოვეყოთ: მათი წარმოების დროს საფუძველად აღებულია მიცემითი ბრუნვის ფორმა, ყველა ეს თანდებულიანი ბრუნვა აგებულია მიცემით ბრუნვაზე, ხოლო ერთ შემთხვევაში მოთხრობით ბრუნვაზეც.

ამის მიხედვით ჩვენ მივიღებთ ბრუნვათა რიგს, რომელნიც აგებულნი იქნებიან მიცემით ბრუნვაზე. გვაქვს:

ძირითადი ბრუნვები:

Nom.	ღარ	'ძე, შვილი'
მოთხრ.	ღარ-ენ	
Gen.	ღარ-ი	
Dat.	ღარ-ა	

მიცემითზე დაყრდნობილი¹ თანდებულიანი ბრუნვები:

Akkusativus	ღარ-ა-ხ	
Ablativus	ღარ-ა-ხო	'შვილისგან'
Comitativus	ღარ-ა-ხოლ	'შვილთან ერთად'
Terminativus	ღარ-ა-ლ	'შვილზე'
Allativus	ღარ-ა-ჰ	'შვილამდე'
Adessivus	ღარ-ა-ხტა.	'შვილთან'

ხოლო მოთხრობითს მხოლოდ ერთი ბრუნვა უნდა ემყარებოდეს:

მოთხრ.	ღარ-ენ	'შვილი'
Causativus	ღარ-ენ-კ[ენა]	'შვილისთვის'

¹ ბრუნვათა სახელწოდებებს ისევე ვტოვებთ, როგორც ეს მოცემული აქვთ ა. დირს და ა. შიფნერს. ამასთან აქ ვერ ვებუთი ბრუნვების მნიშვნელობას, შინაარსს, ისევე როგორც ვერ ვებუთი მათ ხინტაქსურ რაობასაც.

რომ ასეთი თვალსაზრისი სწორია, რომ ეს ბრუნები მიცემის¹ ბრუნებას ეყრდნობიან, ამის საუკეთესო მაგალითს იძლევა სახელთა ერთი ბრუნების ნება, რომელნიც ირიბ ბრუნებში ფუძეს იცვლიან;

მაგალითად:

ძირითადი ბრუნები:

1. Nom.	კოჯ 'სახლი'	ბულ 'თავი'
2. მოთხრ.	კოჯ-ენ	ბულ-ენ
	[Caus. კოჯ-ენ-კ-(ენა)	ბულ-ენ-კ(ენა)]
3. Gen.	კოჯ-ინ	ბინ ¹
4. Dat.	კუ-ა	ბელ

მეორეული ბრუნები:

1. Akk.	კუ-ა-ხ	ბე-ხ
2. Abl.	კუ-ა-ხო	ბე-ხო
3. Com.	კუ-ა-ხოლ(ან)	ბე-ხოლ
4. Term.	კუ-ა-ლ	ბე-ლ
5. Allat.	კუ-ა-ჰ	
6. Adess.	კუ-ა-ხტა.	ბე-ხტა

კიდევ უფრო ნათელი ხდება ეს, თუ გავითვალისწინებთ ნაცვალსახელთა (აგრეთვე ზედსართავისაც) ბრუნებას. სანიმუშოდ შემდეგს ნაცვალსახელებს მოვიტანო.

ძირითადი ბრუნები:

Nom.	შე-ნო (შონო) (←*შე-ნე-ო) 'ის',	შუ 'შე'
მოთხრ.	შე-ტ-ინ	შუ
[Caus.	შე-ტ-ენკ	შ-ენკ]
Gen.	შე-ტ-აჲ	ბეზ-ი
Dat.	შე-ტ-უ	ზა

მეორეული ბრუნები:

Akk.	შე-ტ-უ-ხ	ზა-ხ
Ablat.	შე-ტ-უ-ხო	ზა-ხო
Com.	შე-ტ-უ-ხოლ	ზა-ხოლ
Term.	შე-ტ-უ-ლ	ზა-ლ
Allat.	შე-ტ-უ-ჰ	ზა-ჰ
Adess.	შე-ტ-უ-ხტა	ზა-ხტა ² .

¹ ეს და რამდენიმე სხვა სახელი ბრუნებაში თავისებურებას იჩენს, მაგრამ მეორეული ბრუნები რომ მიცემის ეწყობიან, აქც ნათლად ჩანს.

² შდ. ა. შიფნერი, op. cit., § § 72, 74. ა. დირო, გრამ., გვ. 31.

აქ არ ვეხებით ნაცვალსახელთა თავისებურ ბრუნებასა და ელემენტს; ჩვენთვის საინტერესო საკითხის თვალსაზრისით საქმის ვითარება ნათელია: მიცემითის ფორმა გამოყენებულია მეორეულ ბრუნვათა საწარმოებლად.

ამრიგად, დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს, რომ მეორეული ბრუნვების საფუძვლად ჩვენ გვაქვს მიცემითი ბრუნვა¹. მეტიც შეიძლება ითქვას: ერთ შემთხვევაში ნათესაობითის ფუძეც მიცემითის ფორმას ემყარება². ხოლო მეორეული ბრუნვების მიცემითზე დართული ელემენტები უნდა წარმოადგენდნენ სათანადო თანდებულებს, რომელნიც დღეს გაქვეყნებული სახით გვაქვს შემორჩენილი. ერთ შემთხვევაში ამ თანდებულის გამოყოფა შესაძლებელია. სახელდობრ, Term. ფორმანტი „ა-ლ“ უნდა უკავშირდებოდეს დღევანდელ ზმნისართს „აღა“ ზე, ზემოთ“. ამგვარსავე მნიშვნელობას გვაძლევს ეს ბრუნეაც. მაგრამ ამ საკითხს ცალკე კვლევა-ძიება და განხილვა ესაჭიროება³.

F. მეტად მნიშვნელოვანია სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება უდურში. ჩვენ აქ გვაქვს სრული სურათი იმისა, თუ სხვადასხვა წარმოშობის მორფოლოგიური ელემენტი როგორ ერთიანდება ფუნქციის მიხედვით—და ერთი მორფოლოგიური კატეგორიის გამოშხატველად ჩნდება სხვადასხვა ფორმანტი.

ა. დირი ემყარება ა. შიფნერს და გამოჰყოფს მრავლობითი რიცხვის იმავე ნიშნებს: „ურ, უზ, მუზ, ურუზ, ურმუზ — суффиксы множественного числа“⁴.

აღნიშნული მაჩვენებლები უდურში ნამდვილად გვაქვს. მაგრამ მათი მიჩემა სახელთა ცალკეული ჯგუფებისათვის, როგორც ამას ჯერ ა. შიფნერი და შემდეგ ა. დირი შერება, შეუძლებელია. დღეს მათი ხმარება ნაწილობრივ არეულია. ხოლო მათი წარმოშობისა და ბუნების გარკვევა შესაძლებელი გახდება მხოლოდ მას შემდეგ, რაც უდურის ამ ფორმანტებს შევუდარებთ სხვა კავკასიურ ენათა სათანადო ფორმანტებს.

ამჟამად შესაძლებელია გარკვევით აღინიშნოს, რომ ამ ხუთი მაჩვენებლიდან ორი უკანასკნელი „ურ-უზ“, და „ურ-მუზ“ წარმოადგენენ მრჩობლ მრავლობითს, ორმაგი მაწარმოებლის დართვით. შესაძლებელია აგრეთვე პარალელური ხმარება, როგორც ცალკე „ურ“—ნიშნისა, ისე „ურ-უზ“—ნიშნისა ერთსა და იმავე სახელთან⁵, თუმცა ტენდენცია გვაქვს, რომ ყველგან—ნაცვალსახელების გამოკლებით—მრჩობლი, ორმაგი, მრავლობითი მივიღოთ.

¹ ამ გარემოებას ვრუდ ა. შიფნერიც აღინიშნავს: «Von dem Dativcharakter ist die Bildung der übrigen Beugefälle mit Ausnahme des Instructivis abhängig» (op. cit., § 52). მაგრამ იგი არ არკვევს, როგორი ხასიათისა ეს დამოკიდებულება და ბრუნების სისტემის განხილვისას ამ მოვლენას ყურადღებას არ აქცევს.

² ამ საკითხს ცალკე განვიხილავთ.

³ სხვათა შორის უნდა აღინიშნოს, რომ მიცემითს ბრუნვას დღეს არ თხოულაბს არც ერთი თანდებული (ცოცხალი და სრულმნიშვნელოვანი), რაც იმას უნდა მიუთითებდეს, რომ მიცემითს დართული თანდებულები შემომახული გვაქვს სწორედ მეორეულ ბრუნვებში.

⁴ ა. დირი, გრამ., გვ. 21. შდ. ა. შიფნერი, op. cit., §§ 41—45.

⁵ შდ. ა. დირი, გრამ., გვ. 21. შმდ.

რაც შეეხება „-მუხ“ ფორმანტს, ა. შიფნერი მას ასე ახასიათებს:

«Drittens giebt es eine Endung „-მუხ“ mit Collectivbedeutung, namentlich fasst sie die einzelnen zu einem Ganzen gehörigen Theile zusammen»¹. ა. დირი არაფერს ამბობს ამგვარი შეხედულების შესახებ, თუმცა იხსენიებს მას². მეტად საყურადღებო საკითხია, მაგრამ ამჟამად ძნელია გარკვეული დასკვნის გამოტანა, სათანადო მასალის გათვალისწინება გვიკარნახებს, რომ დაისვას საკითხი: ხომ არ გვაქვს აქ წყვილობითი რიცხვის (dualis) ნაშთი? ამას ცალკე კვლევა სჭირდება. ამ გარკვევით შეიძლება აღინიშნოს, რომ შესაძლებელია „-მუხ“ ფორმანტი დაეშალოს შემადგენელ ნაწილებად და გამოეყოთ „უხ“—ელემენტი, როგორც მრავლობითობის აღმნიშვნელი. მაშინ ძირითადი ნიშანი მრავლობითობისა გვექნება ორი: „-ურ“ და „-უხ“, რომელთაგან ორივე შესაძლებელია დაუქვეშირდეს კავკასიური ენების სათანადო მაჩვენებლებს.

მაგრამ რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ესაა პრინციპი, რომლის მიხედვითაც იწარმოება ბრუნება მრავლობით რიცხვში. ა. შიფნერი ამგვარად განმარტავს ამ პრინციპს:

«Im Plural haben alle obliquen Casus den Charakter „ლო“ gemeinsam, und an diesen treten die einzelnen Endungen; nackt tritt er im Dativ auf»³.

ხოლო ა. დირი თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებს ა. შიფნერის დებულებას და შემდეგს ამბობს:

«Косвенные падежи множественного числа *наставляются* на суффикс „-ლო“ (суффикс *дательного падежа во множественном числе*), который прибавляется к словам оканчивающимся на „-ურ“...; все остальные слова *заменяют просто* „-ხ“ окончанием „-ლო“, причем „უ“ перед „ლ“ часто сокращается или выпадает»⁴ (ხაზი ყველგან ჩვენია, ვ. ფ.).

ა. დირის ეს დებულება სრულებით შემცდარია და უმწეო აგვისნას უდურის მრავლობითი რიცხვის წარმოების მექანიზმი. როგორც ჩანს, ა. დირი ფიქრობს, რომ ყველა ბრუნვა მრავლობითში იწარმოება მიცემითისაგან და ამ ბრუნვისათვის მას გამოყოფილი აქვს ცალკე ახალი სუფიქსი „-ლო“, მხოლოლობითისაგან განსხვავებით. ამით ა. დირი პრინციპულად ასხვავებს ბრუნებას მხოლოლობითისა და მრავლობითში. ნამდვილად კი უდურში გვაქვს ერთგვარი ბრუნება და ბრუნვათა ერთი და იგივე ნიშნები მხოლოლობითსა და მრავლობითში. ასეა, მაგალითად გათვალისწინოთ უდურის სამი დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენა: 1. ხმოვანთა რედუქცია, 2. ყრუ ბგერის გამჟღერება ორ ხმოვანს შორის, 3. ასიმილაცია—ხმოვანის რედუქციის შედეგად. ამ მოვლენების გათვალისწინებით ნათელი ხდება, რომ უდურში გვაქვს აგლუტინაციური წარმოება მრავლობითი რიცხვისა მსგავ-

¹ ა. შიფნერი, *op. cit.*, § 43.

² ა. დირი, *გრამ.*, გვ. 22.

³ ა. შიფნერი, *op. cit.*, § 62.

⁴ ა. დირი, *გრამ.*, გვ. 22.

სად ქართულისა. ამის მიხედვით მრავლობითი რიცხვი უღელის წარმოადგენს
უნდა წარმოვიდგინოთ:

I. ადამარ 'ადამიანი'

Nom.	ადამარ-უხ 'ადამიანები,
მოთხრ.	ადა-მარ-ღ-ონ (←*ადამარ-უხ-ენ)
Gen.	ადამარ-ღ-ოჲ (←*ადამარ-უხ-აი)
Dat.	ადამარ-ღ-ო (←*ადამარ-უხ-ა)

II. დსს 'გაკვეთილი'

Nom.	დსს-ურ-უხ 'გაკვეთილები'
მოთხრ.	დსს-ურ-ღ-ონ (←*დსს-ურ-უხ-ენ)
Gen.	დსს-ურ-ღ-ოჲ (←*დსს-ურ-უხ-აი)
Dat.	დსს-ურ-ღ-ო (←*დსს-ურ-უხ-ა)

III. ღარ 'ძე, შვილი'

Nom.	ღარ-მ-უხ 'ძენი, შვილები'
მოთხრ.	ღარ-მ-უღ-ონ (←*ღარ-მ-უხ-ენ)
Gen.	ღარ-მ-უღ-ოჲ (←*ღარ-მ-უხ-აი)
Dat.	ღარ-მ-უღ-ო (←*ღარ-მ-უხ-ა)

ამრიგად, მრავლობითის წარმოებისას ჩვენ გვაქვს შემდეგი ვითარება: მრავლობითის „-უხ“ (resp. „-მ-უხ“) ნიშანი დაერთვის ან პირდაპირ ფუძეს, ან „-ურ“ ფორმანტით გართულებულს, სახელობითში:

მაგალითად:

Nom.	ადამარ... ადამარ-უხ
დსს	... დსს-ურ-უხ.

ირიბ ბრუნვებში სახელობითის ფუძე (მრავლობითობის ნიშნითურთ!) მთლიანად გადატყევა სახელს და მას ერთვის შესატყვისი ბრუნვის ნიშანი ისევე, როგორც სახელობითში:

მაგალითად:

მოთხრ.	*ადამარ-უხ-ენ	Dat.	*ადამარ-უხ-ა
	*დსს-ურ-უხ-ენ		*დსს-ურ-უხ-ა

მხოლოდ აქ ხდება უღურისათვის დამახასიათებელი ზემოხსენებული ფონეტიკური პროცესები: ბრუნვის ფორმანტის ხმოვანი „ა“ ან „ე“ ემსგავსება წინამოვალ მრავლობითის ფორმანტის „უ“-ს და გვაძლევს „-ო“-ს. იმავე დროს ზოგჯერ ფუძე იკუმშება და „უ“ ხმოვანი ამოვარდება, ხოლო თანხმოვანი „ხ“ მელერდება და გვაძლევს „-ღ“-ს. მთელი პროცესი შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ:

მოთხრ. *ადამარ-უხ-ენ → *ადამარ-უღ-ონ → ადამარ-ღ-ონ ...
*ღარ-მ-უხ-ენ → ღარ-მ-უღ-ონ

საყურადღებოა, რომ მსგავსი მოვლენა გვაქვს მხოლოდობით რიცხვშიც

სახელთა ერთ კატეგორიაში; სახელდობრ ისეთ სიტყვებში, რომელნიც მხოლოდ დებიან „-უბ“-ზე. ასეთებია: ულუბ — ‘კბილი’, ელმუბ — ‘სული’, ბიხუბ — ‘სახელი’ და სხვა¹.

ეს სახელები იბრუნებიან შემდეგნაირად:

Nom.	ელმუბ	‘სული’	ულუბ	‘კბილი’
მოთხრ.	ელმულონ	(←*ელმუბ-ენ)	ულლონ	(←*ულუბ-ენ)
Gen.	ელმულოა	(←*ელმუბ-აი)	ულლოა	(←*ულუბ-აი)
Dat.	ელმულა	(←*ელმუბ-ა)	ულლო	(←*ულუბ-ა)

ამ სიტყვებში ჩვენ უნდა გვქონდეს გაქვეყნებული მრავლობითი რიცხვი და სახელის დაბოლოება „-უბ“ მრავლობითის ნიშანს უნდა წარმოადგინდეს. ამით უნდა ავხსნათ ის ფაქტი, რომ მრავლობითის მსგავსი მოვლენები გვაქვს მხოლოდბითშიც.

მაგრამ ჩვენ გვხვდება უდურში ისეთი სიტყვა, რომელიც ბრუნების დროს ნაწილობრივ შემოყვანილის მსგავს პროცესებს გვიჩვენებს, ხოლო ნაწილობრივ ნეგატიურად გვიდასტურებს შემოყვანილ მოსაზრებებს:

ასეთია, მაგალ.

Nom.	ფასქაბ ²		ფაშჩაბ ² (84 ₃)	‘მეფე’
მოთხრ.	ფასქალ-ენ		ფაშჩალ-ენ	(84 ₁₂)
Gen.	ფასქალ-უნ		ფაშჩალ-უნ	(86 ₆)
Dat.	ფასქალ-ა		ფაშჩალ-ა	(86 ₆)

მოყვანილი სახელის ბრუნება გვიდასტურებს შემდეგს: 1. უდურისათვის ჩვეულებრივია ყრუ თანხმოვნის გამჟღერება ხმოვნებს შორის, 2. ბრუნვის ნიშნის „ა“ და „ე“ ხმოვანი რომ „ო“-ს გვაძლევს, ეს დამოკიდებულია მრავლობითის ფორმანტის „უ“—ხმოვანზე, რადგანაც იქ, სადაც ასეთი ვითარება არ გვაქვს, ბრუნვის ნიშნის ხმოვანი უცვლელი რჩება.

ამრიგად ირკვევა, რომ უდურში ჩვენ გვაქვს სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება აგლუტინაციურად და ეს თვისება კიდევ უფრო ამჟღავნებს უდურის კავშირს კავკასიურ ენებთან. გასარკვევია მხოლოდ: რას ემყარება ის მოვლენა, რომ უდურში გვაქვს მრავლობითის რამდენიმე ფორმანტი (-ურ, -უბ -მ-უბ...)? მაგრამ ეს საკითხი შეიძლება გაირკვეს მხოლოდ სხვა კავკასიურ ენებთან შედარების საფუძველზე და მას ახლა ველარ გამოვლდებით.

საყურადღებოა, რომ ნაცვალსახელებიც და ზედსართავებიც მსგავს წარმოებას გვაძლევენ მრავლობით რიცხვში (1 და 2 პირის პირიელ ნაცვალსა-

¹ შდ. შიფნერი, *op. cit.*, § 64. იგი ამბობს: „Nach Analogie des Plurals werden diejenigen Nomina declinirt, welche auf „-უბ“ ausgehen“.

² ფორმა მოყვანილია უდური ოთხთავის მიხედვით.

³ ფორმა მოყვანილია ა. დირის გრამატიკას დართული ტექსტიდან. პირველი ციფრი გვჩვენებს, მეორე სტრიქონს აღნიშნავს.

ხელთა გარდა). სანიმუშოდ შეგვიძლია ავიღოთ, მე-III პირის პრეზენტული-ინაკუსატივის ვალსახელი (resp. მითითებითი ნაცვალსახელი). მივიღებთ შემდეგ:

მხოლოდებითი რიცხვი
 Nom. შენო (←*შე-ნე-ო) 'ის, იგი'
 მოთხრ. შეტინ (←*შე-ტა-ენ)
 Genet. შეტაჲ
 Dat. შეტუ... (←*შეტა)

მრავლობითი რიცხვი
 Nom. შენორ (←*შენო-ურ)
 მოთხრ. შეტოდონ (←*შეტა-უხ-ენ)
 Gen. შეტოდოჲ (←*შეტა-უხ-აი)
 Dat. შეტოდო (←*შეტა-უხ-ა)

ამრიგად ნაცვალსახელებიც მრავლობით რიცხვს აწარმოებენ აგლუტინაციურად და უდური ბრუნების მექანიზმი მხოლოდებითსა და მრავლობით რიცხვებში ერთნაირია. ამასთანავე მრავლობითი რიცხვის გათვალისწინება გვიიასტურებს იმასაც, რომ უდურში გვაქვს სახელთა ერთი ბრუნება: მრავლობითში სრულებით არ გვაქვს ბრუნვის ნიშანთა მრავალსახეობა.

დასკვნითი დებულებები

1. უდურ ენას გააჩნია მხოლოდ ერთი ბრუნება; ბრუნების მაჩვენებელთა მრავალსახეობა აიხსნება ფონეტიკური პროცესებით.

2. უდურ ენას გააჩნია ზოგად-კავკასიური მოთხრობითი ბრუნვა, ხოლო კავკასიურ ენათაგან განსხვავებით—აკუსატივი (ინდო-ევროპულ ენათა Akkusativ-ის ფუნქციის მქონე).

3. უდურში უნდა გამოვეყოთ ძირითადი და მეორეული ბრუნვები. მეორეული ბრუნვების ფორმები დამყარებულია მიცემითისა და მოთხრობითის ფორმაზე.

ძირითადი ბრუნვებია:

1. სახელობითი
2. მოთხრობითი
3. ნათესაობითი
4. მიცემითი.

მეორეულია:

a. 1. Akkusativus	5. Allativus
2. Ablativus	6. Adessivus.
3. Comitativus	
4. Terminativus	b. 7. Causativus.

* აქ არ ვვებობთ ნაცვალსახელთა ბრუნების თავისებურებებს, რომელთაც ცალკე წიგნში განვიხილავთ.

4. ბრუნვის ნიშნები უღერში შემდეგია:

ძირითადთა:

სახელ. 0 (ნოლი)

მოთხრ. ენ

ნათეს. აი (-აჲ) || -უნ || -ინ

მიც. ა

მეორეულთა:

a. Akk. ა-ხ b. Caus. -ენ-კ[ენა].

Abl. ა-ხო

Com. ა-ხოლ

Term. ა-ლ

Allat. ა-კ

Adess. ა-სტა.

5. სახელთა მრავლობითი რიცხვი უღერში იწარმოება აგლუტინაციურად (მრავლობითის სუფიქსებია: -უხ, -ურ, მ-უხ, -ურ-უხ); ბრუნვის ნიშნები მრავლობითში იგივეა, რაც მხოლოლობითში და ისინი დაერთვიან მრავლობითის ფორმანტიტ გართულებულ სახელობითის ფუძეს¹.

В.Л. ПАНЧИДЗЕ

К ВОПРОСУ О СКЛОНЕНИИ ИМЕН В УДИНСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

Анализируя механизм склонения в удинском языке, мы приходим к следующему выводу:

1. В удинском языке мы имеем только *одно* склонение; разнообразие падежных показателей обусловлено фонетическими процессами.

2. Для падежного состава удинского языка характерно наличие специфического для кавказских языков «повествовательного» (т. н. активного или эргативного) падежа; кроме того в нем имеется винительный падеж, отсутствие которого столь характерно для кавказских языков. Появление этого падежа результат влияния индосистемных языков.

3. В удинском языке нужно выделить *основные* и *вторичные падежи*.

Основными падежами являются: 1. Именительный, 2. Повествовательный, 3. Родительный и 4. Дательный.

Вторичные падежи суть: 1. Akkusativus, 2. Ablativus, 3. Comitativus, 4. Terminativus, 5. Allativus, 6. Adessivus, 7. Causativus.

Вторичные падежи базируются на формах дательного и повествовательного пад.; а именно: *дательный* служит основой для падежей: Akku-

¹ წერილი არსებითად ემყარება ვართაშენლი დიალექტის მასალას. ნიჯური გვამღვეს ზოგი ბრუნვის ნიშნის ფონეტიკურ სხვაობას, რასაც, როგორც სხვა მორფოლოგიურ თავისებურებასაც, სხვაგან განვიხილავთ. ვ. ფ.

sativus, Ablativus, Comitativus, Terminativus, Allativus, Adessivus, ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹

L'apparition de ce cas s'explique par l'influence de langues différentes.

3. Il faut distinguer les cas *primitifs* et les cas *dérivés*.

Les cas primitifs sont: 1) le nominatif, 2) le narratif, 3) le génitif, et 4) le datif.

Les cas dérivés sont: 1. Akkusativus, 2. Ablativus, 3. Comitativus, 4. Terminativus, 5. Allativus, 6. Adessivus, 7. Causativus.

Les cas dérivés se forment d'après le datif et le narratif; ainsi, le datif sert de *base* aux cas suivants: Akkusativus, Ablativus, Comitativus, Terminativus, Allativus, Adessivus; le narratif forme le Causativus.

4. Flexions des cas dans la langue oudine:

Cas primitifs:

1. Le nominatif — 0 (zéro)
2. Le narratif — ენ -en
3. Le génitif — აი (-აჲ) || უნ || ინ -ai (ay) || -un || in
4. Le datif — ა -a

Cas dérivés:

A. 1. Akk. — ა-ბ -a-x 2. Abl. — ა-ბთ -a-xo 3. Com. — ა-ბთლ (ან) -a-xol (an) 4. Term. — ა-ლ -a-l 5. Allat. — ა-ჭ -a-č 6. Adess. — ა-ბტა -a-sťa	B. 7. Caus. — ენ-კ(ენა) -en-k(ena)

5. Le pluriel se forme par l'agglutination dans la langue oudine: les indices des cas au pluriel sont analogues à ceux du singulier; ils s'unissent aux thèmes du nominatif au singulier, suivis des suffixes de pluralité, tels que: უბ -ux, ურ -ur, მ-უბ -m-ux, ურ-უბ -ur-ux.

შავლაშ თოფუაძე

-ენჯ სუფიქსი მებრუნში

ქართულში არის სხვადასხვა ფუნქციით აღქურვილი ორი -არ ბოლოსართი. ერთი მათგანი, ა. შანიძის გამოკვლევით, სადაურობის ანუ ვინაობის გამოხატველია. იგი ქართულში მებრუნ(-ქანურთანაა) შემოსული და რამდენიმე ძველად ნაწარმოებ სიტყვებშია დაცული, როგორცაა: ოლთის-არ-ი, მტბევე-არ-ი, ოდიშ-არ-ი, ვიხიკ-არ-ი და სხვა. დიდი ხანია, რაც მისი მოვალეობა დაეკისრა მის ეკვივალენტ -ელ (resp. -ურ, დისიმილაციის შემთხვევაში კი -ულ) სუფიქსს ქართულსა და -ურ, -ორს ქანურში¹. ამდენად იგი დღეს ორივე ენაში (ქართ.-ქანურში) მკვდარია. მებრუნში -არ შემონახულია მხოლოდებითი რიცხვის სამიოდე სიტყვაში, როგორცაა: გუფუ-არ-ი, ქყონდ-არ-ი, მარგალ-ი (← მარგ-არ-ი), სხვა შემთხვევაში კი შეცვლილია -ურ (-ულ) ბოლოსართით, მაგ.: სანაკ-ურ-ი, ონტოფ-ურ-ი, ხორგ-ულ-ი (სენაკელი, ონტოფელი, ხორგელი)..., სამაგიეროდ იგი ჩვეულებრივ იხმარება მრავლობითი რიცხვის ფორმებში: სანაკ-არ-ეფი (სენაკლები), ონტოფ-არ-ეფი (ონტოფლები), ზუგიდ-არ-ეფი (ზუგიდლები) და სხვა².

მეორე -არ ქართულში ცოცხალია და სათანადო თავსართებთან ერთად ფართოდაა გამოყენებული ყველა დროის მიმლეობის საწარმოებლად: მ-დევე-არ-ი, მ-წევე-არ-ი, მ-წოვე-არ-ი, მ-კვედ-არ-ი, მ-დგ-არ-ი... ნა-ქნ-არ-ი, ნა-წევი-მარ-ი... სა-ტევე-არ-ი, (შე)სა-წევე-არ-ი და სხვა (შდრ. ნა-სახლ-არ-ი, ნა-სოფლ-არ-ი...). ამავე აწმყო-მყოფადის მიმლეობათა საწარმოებლად ქართულში ხსენებულ პრეფიქსებთან ერთად -ელ'ც მოიბოვება. მისი შესატყვისია მებრუნში -ალ: მ-დგმ-ელ-ი=მა-დგმ-ალ-ი, მ-თესვ-ელ-ი=მა-თას-ალ-ი და სხვა.

კითხვა ისმის: რა შეესატყვისება ქართულ -არ სუფიქსს მებრუნში? უკანასკნელის მიმლეობებში გვაქვს (-ონჯ), -ენჯ (ან ენჯ'ის სახეცვლილება -ანჯ, -ინჯ) ბოლოსართი, მაგალითები:

ა) აწმყოს მიმლეობის მა- --- -ენჯ აფიქსიანი: მა-რ-ენჯ-ი მყოფი (← რ-ინ-ა ყოფნა); გი-მა-რ-ენჯ-ი ზედამდგომი. მა-რ-ტ-ენჯ-ი, მა-რ-ტ-ინჯ-ი გამქცევი, მლტოლვი (← რ-ტ-ე-ბ-ა ვლ-ტ-ო-ლ-ა).

¹ მ. მარო, Грамматика чванского языка, § 116 ж.

² დაწერილებითა. შანიძე, Два чван-шингрийских суффикса в грузинском и армянском языках, გვ. 365—369; ვინაობის სუფიქსი -არ ქართულ ენაში: ფერნ. „განათლება“, 1918, № 1.

ერქენული
მეცნიერებათა აკადემია

მა-ხ-ენჯ-ი || მა-ხ-ინჯ-ი მპარავი, ქურდი

მა-ხვ-ენჯ-ი მჯდომი; გი-მა-ხვ-ენჯ-ი ზედ მჯდომი (ჯიხუხუხა
ჯდომა)

მა-ქვ-ენჯ-ი მომგები (მაგ., ძროხა)

მა-გარ-ენჯ-ა მტირალა (გარა, ნ-გარა=გლო-ვა 'ტირილი')...

მა-ჩამ-ენჯ-ა, მა-ჩამ-ინჯ-ა || მა-ჩამ-ინდ-ა მკებნარა...

ბ) ნამყოს მიმღეობის ნა- — ენჯ აფიქსიანი:

ნა-რ-ენჯ-ი, ნა-რ-ინჯ-ი ნამყოფი

ნა-რტ-ენჯ-ი განაქცევი, ნალტოლვი

ნა-ხვ-ენჯ-ი, დო-ნა-ხვ-ენჯ-ი ნაჯდომი, დანაჯდომი...

გ) მყოფადის მიმღეობის ო- — ენჯ აფიქსიანი:

ო-რ-ენჯ-ი¹ სამყოფელი, სამყოფი: მულა-რ-ენჯ-ი (← მულა-ო-რ-ენჯ-ი)
სადგომი, ბინა

ო-ხვ-ენჯ-ი საჯდომი

ო-შქურ-ენჯ-ი, ო-შქურ-ანჯ-ი || ო-შქურ-ანდ-ი საშიშარი, საშიში

ო-რცხ-ონჯ-ი საეარცხელი (← რცხ-ონ-უ-ა ვარცხნა).

დ) უარყოფითი მიმღეობის უ- — ენჯ აფიქსიანი:

უ-რჩქ-ენჯ-ი, უ-ჩქ-ინჯ-ი || უ-რჩქ-ინდ-ი უცოდინარი, უვიცი

უ-შქურ-ანჯ-ი || უ-შქურ-ანდ-ი უშიშარი.

ე) -ენჯ სუფიქსიანი:

ლურ-ენჯ-ი მძინარი

იწო-რ-ენჯ-ი პირისპირ მდგომი (?)

მიკო-ქვ-ენჯ-ი, მუქო-ქვ-ენჯ-ი საცემელი, ტანისამოსი; გინო-
ქვ-ენჯ-ი ზედსაცემელი, მოსასხამი (← მიკო-ქუნა ჩაცმა, გინო-ქუნა
გადაცმა)

მე-ყვ-ენჯ-ი მიყოლი; მო-ყვ-ენჯ-ი მოყოლი; გე-ყვ-ენჯ-ი
მომღეწო

შქურ-ინჯ-ა² || შქურ-ინდ-ა მშიშარა

ქცო-რ-ინჯ-ა² მწყრალა

¹ აღბათ ამის საბეველილებაა ო-რ-ინჯ-ი → ორიჯ-ი || ორჯ-ი 'საქონელი, პირუტყვი' (ძროხა, ხარი). მის ანგეარ წარმოება-გაგებას მზარს უჭერს სა-ცხოვ-არ-ი, ცხოვ-არ-ი, ცხოვ-ელ-ი. ნ. შარო მართალი უნდა იყოს, რომ მას სომხურში სრქხუ მგურულ(განურ)იდან შესულად მიანიჩა (Мифические элементы в языках Армении, IV, 1912, გვ. 834).

² -ინჯ-ა ისეთივე საბეველილება უნდა იყოს -ენჯ-ა ბოლოსართისა, როგორც -ინჯ არის-ენჯისა: მახ-ენჯ-ი || მახ-ინჯ-ი, მარტ-ენჯ-ი || მარტ-ინჯ-ი... მაჩამ-ენჯ-ა || მაჩამ-ინჯ-ა... მამსადამე, უნდა გვქონოდა: *შქურ-ენჯ-ა || შქურ-ინჯ-ა, *ქცო-რ-ენჯ-ა || ქცო-რ-ინჯ-ა... მაგრამ უკანასკნელი ფორმების (ქცო-რ-ინჯ-ა და სხვ.) გამტკიცებას უფოოდ ზელი შეუწყო საბეზუნამ, როგორცაა: ქცო-რ-ინ-ი, შქურ-ინ-ი... ინჯ-ა² ში -ა კელავ საწარმოებელი ფორმანტია კართულ -ა² შესატყვისი. ამდენად

დასკვნა. - ენჯ მეგრულში მიმდებარეობათა საწარმოებელე, კერძოდ, - ინჯ, - ანჯ კი მის სახეცვლილებას წარმოადგენს¹. დღეს იგი შემდეგნაირად გამოიყენება ხმარებიდან განდევნა მისმა მორფოლოგიურმა მონაცვლე - ალ'მა. მას ფონეტიკურად და მორფოლოგიურად შეესატყვისება ქართული - არ ბოლოსართი, რომელთანაც ვინაობის საწარმოებელ - არს კავშირი არა აქვს. უკანასკნელი ქართულში შემოსულია მეგრულიდან და მის გვერვალენტად ქართულში გვევლინება - ელ ფორმანტი.

V. TOPURIA

LE SUFFIXE -ENŠ DANS LE MÉGRÉLIEN

(RÉSUMÉ)

1. Le suffixe -enš, qui adopte aussi la forme de -inš, -anš, s'emploie dans le mégrélien pour former des participes. Mais il est chassé par sa variante -al, de sorte qu'il n'est plus usité. Il a dans le géorgien un équivalent phonétique et morphologique, le suffixe -ar, qui sert à former des participes. Par exemple, on a:

Participe présent: ma-čam-enš-a = m-čben-ar-a 'mordant ou celui qui mord';

Participe passé: na-rt-enš-i = ga-na-kcev-ar-i 'couru ou celui qui s'est enfui';

Participe futur: o-škur-e/anš-i = sa-š-išar-i 'ce qui est à craindre';

Participe négatif: u-rčk-enš-i = u-codin-ar-i 'celui qui ignore, ignorant'...

Phonétiquement, *e* mégrélien = *a* géorgien, et *š* mégrélien = *r* géorgien, *n* étant une adjonction: šervi = zaryvi 'la veine'... xoš'i = xari 'le boeuf' etc.

2. La différence entre le suffixe -ar, qui sert à former des participes géorgiens, et le suffixe -ar marquant l'origine ou la provenance, consiste en ceci que ce dernier suffixe est emprunté au mégrélien et possède dans le géorgien un équivalent phonético-morphologique -el: čqond-ar-i (-*čqondid-ar-i), qui signifie en géorg. čqondid-el-i 'originaire de Čqondidi'.

¹ - ონჯ'ი ციხვე - ენჯ'ის ფუნქციისა და - არის შესატყვისო. გვექვს სიტყვებში, როგორცაა: ხოთონჯი 'ხამთარი', ქომონჯი || ქომოჯი 'ქმარი', ორცხონჯი 'სავარცხელი', მაგრამ ამთ შესახებ ცალკე.

იოსებ ხიფშიძე

I. საანგარიშო მოხსენება ჰანეთში საენათმეცნიერო მივლინებისა 1917 წ. ზაფხულს

II. მივლინების დღიური

აქ წარმოდგენილია განსვენ. პროფ. ი. ყიფშიძის (გარდაიცვ. 1919 წ.) საანგარიშო მოხსენება ჰანეთში საენათმეცნიერო მივლინების შესახებ 1917 წლ. ზაფხულს და ამავე მივლინების დღიური (შავი).

ერთიკა და მეორეც ქვეყნდება თითქმის უცვლელად იმ განსაკუთრებული სამეცნიერო მნიშვნელობის გამო, რომელიც მათ აქვს.

სამწუხაროდ, ეს მასალა დღემდის გამოუქვეყნებელი დარჩა. იგი მხოლოდ შემთხვევით გადაჩა დაკარგავს.

მეგრულის შესახებ ფუნდამენტალური გამოკვლევის¹ ავტორს, პროფ. ი. ყიფშიძეს ფასდაუდებელი ღვაწლი მიუძღვის ჰანურის შესწავლის საქმეშიც: 1911 წლის ზაფხულს მან აწარმოა დაკვირვება ხოფური კილოკაეის ჩხალურ თქმაზე და შედეგი ტექსტებისა და სპეციალური გამოკვლევის სახით გამოაქვეყნა². 1917 წელს იმგზავრა ჰანეთში და თვენახევრის მუშაობის შედეგად, როგორც თვითონ აღნიშნავს (იხ. საანგარ. მოხსენ. გვ. 3), 15 ფორმამდის ტექსტები ჩაიწერა. ეს ტექსტები ყოფ. კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტის ზოგიერთი თანამშრომლის დანაშაულებრივი უპასუხისმგებლობის გამო დღემდის ვერ ელირსა გამოქვეყნებას (მისი ნაწილი ნ. შარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტ. ინსტიტუტის დაუბრუნდა ამ ერთი თვის წინათ ხელისუფლების ორგანოთა დახმარებით)*. და ეს მაშინ, როცა ჰანურზე მომუშავენი იძულებული ვიყავით ჩვენი რესპუბლიკის ფარგლებში შემთხვევით წარმოდგენილ ჰანურ მასალას დავყრდნობოდი და ამ მკრთალად უკუფენილი შუქის მიხედვით გაგვეთვალისწინებინა ჰანური კილოკაე-თქმების მრავალფეროვნება.

სხენებული ტექსტების გამოკემა გადაუდებელი საქმეა. ამით შესაძლებელი გახდება გაირკვეს მთელი რიგი საკითხები, დაზუსტდეს სპეციალურ ლიტერატურაში წამოყენებული დებულებები და გამოთქმული ვარაუდები. უკვე ამ საანგარიშო მოხსენების მიხედვითაც ირკვევა ზოგი რამ საინტერესო; მაგალითად,

¹ «Грамматика мингрельского (шверского) языка», СПб. 1914.

² «Дополнительные сведения о чанском языке», СПб. 1912.

* ეს მასალები საყვებთ თვითნებურად და ადმინისტრაციის დაუეთხავად გატანილ იქნა ინსტიტუტიდან ინსტიტუტის ყოფ. თანამშრომლის ის. ციტაშის მიერ, ვიდრე არ ჩამოერთვა მას 1937 წ. დაიდევს. ამაჟამად მწელია თქმა, თუ რა და რამდენი აკლია ამ ტექსტებს, მაგრამ რომ აკლია, ეს კი უგველია. «მომამდის» რედაქტორი.

აქ ნათქვამია (იხ. გვ. 152), რომ: 1. უკანანისმიერთა აფრიკაცია ^{ფერწმანთა} ~~ფერწმანთა~~ ^{მეტყველებელთა} ~~მეტყველებელთა~~ არის გავრცელებული, ვინემ დღემდის იყო ცნობილიო (ეს მოქმედება ^{მეტყველების} ~~მეტყველების~~ ^{მეტყველების} ~~მეტყველების~~ მისთვის იყო მიჩნეული დამახასიათებლად); ჩვენში შეკრებილი ტექსტების მიხედვით ასეთივე დასკვნაა გაკეთებული ჩვენს ნარკვევში¹; 2. ბოლოკიდური -ხ-ს დასუსტება დადასტურებულია ართაშნულს თქმაში² (ნაწილობრივ დოც. ს. ჯიქიას მიერ ჩაწერილ ათინურ ტექსტებში); საანგარიშო მოხსენებაში ეს მოვლენა საერთოდ ათინურისათვისაა გამოცხადებული დამახასიათებლად (გვ. 152); 3. საინტერესოა და მნიშვნელოვანი ორიოდ შემთხვევა -(ი)შა- დაბოლოების ხმარებისა ათინურში, როგორც მიმართულებითის, ისე დაშორებითი ბრუნვის მნიშვნელობით: „შემედ...ალიზადე (არანაში ჩოიშა)—იხ. „დღიური“, (აქვე, გვ. 164); ჩოიშა=ჩოიშე—სოფლიდან... ათინაშა წუჟიტიშა ხუ ვერსი ონ (აქვე, გვ. 163) — „ათინიდან წუჟიტამდის ხუთი ვერსია“; უნდა ყოფილიყო: ათინაშე წუჟიტიშა... ამგვარად, მიმართულებითი ბრუნვა დაშორებითის როლშიაც გამოდის. როგორც ცნობილია, არქაბულშიაც ამ ორ ბრუნვას ერთი და იგივე ფლექსია აღნიშნავს, ოღონდ აქ დაშორებითი ბრუნვის ფლექსიაა ორივესთვის გამოყენებული... ბრუნვათა ისტორიული განვითარების თვალსაზრისით ამგვარი ფაქტი განსაკუთრებული ღირებულებისაა. ამგვარ საკითხებს დავებრუნდებით ი. ყიფშიძისეული „ქანური ტექსტების“ გამოცემასთან დაკავშირებით.

დღიურში ორჯერაა მოცემული დასახლებული პუნქტების ნუსხა — მოსახლეობის ჩვენებით; პირველ შემთხვევაში მოსახლეობის შესახები ცნობები მივლინებისდროინდელ ვითარებას უნდა ასახავდეს, მეორეში — გარეშე წყაროდან აღებული ცნობები უნდა გვეკონდეს. ამ მეორე ნუსხას შენიშვნა აქვს: „შემოწმებული არააო!“, მაგრამ პუნქტების სახელები აქაც ხშირადაა შესწორებული: რუსულად დაწერილ სიტყვის ამა თუ იმ ასოს ზედ ქართული ასო აწერია. ყველა ასეთ შემთხვევაში ადგილის სახელი შესწორებული სახით გვერდით ჩაწერეთ ქართულად და კავებში ჩაესვით (ფრჩხილებში თვით ავტორი ათავსებს თავის შენიშვნებს). საერთოდ თუ რამე ცვლილებაა ტექსტში შეტანილი, თუნდაც ტექნიკური ხასიათისა, ეს ყველგან აღნიშნული გვაქვს სათანადო ადგილას.

ტფილისი, 14 აპრილს, 1937 წ.

ბან. ჩიქობავა

¹ „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“... ტფ. 1936, გვ. 29.

² იქვე, გვ. 22.

I. სანახარიუმ მოხსენება ჰანეთში

სანათმეცნიერო მივლინებისა 1917 წ. ზაფხულს

ОТЧЕТ О ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМАНДИРОВКЕ
В ЧАНИЮ (ЛАЗИСТАН) ЛЕТОМ 1917 Г.

.....*

Став ареной военных действий в течение нескольких месяцев, Лазистан испытал все ужасы современной беспощадной войны, и жители разбежались, бросив на произвол судьбы все свое состояние. «Не осталось ни дома, ни очага; куда нам идти, братец ты мой! Ходим во все стороны с плачем и рыданиями, братец ты мой!» Так оплакивает один из лазских народных поэтов современное состояние Лазистана. Другой поэт, рисуя бедственное положение лазов-беженцев, говорит, между прочим, следующее: «Какая масса беженцев идет, бросив дома и усадьбы свои! У многих нет средств к существованию, мрут с голоду; мало кто о них печалится!»

.....

Главной целью моей поездки в Лазистан было изучение лазского или чанского языка¹. Поездка оказалась более чем удачной, в особенности, если принять во внимание тяжелые условия переживаемого момента, когда затруднена не только научная, но и всякая иная работа. Пробел, мешавший дальнейшему изучению чанского языка, именно наименее текстов в достаточном количестве, ныне восполнен: собрано разного рода текстов по чанскому языку по меньшей мере на 15 печатных листов. Строгий приговор

* მრავალი წერტილით აღნიშნულია რამდენიმე ფრაზა, რომელიც გამოცემაში გამოტოვებულია რედაქციის მიერ. რ.ე.დ.

¹ Названия «чанский» и «лазский» употребляются в науке на одинаковых правах; это — два названия, первое более старое, второе более новое, одного и того же предмета (см. Н. Марр, *Грамматика чанского языка*, предисл., стр. IX). Но некоторые из лазов делают различие между этими названиями. Так, в Атиле один пожилой лаз сообщил мне, что лазским называется язык учителей Атинского участка, а чанским — язык ханцев и др., причем он прибавил, что чанский то же самое что и мингрельский. Я заметил и то, что атинцев вообще немного шокировал термин «чанский». В оправдание атинцев можно сказать лишь то, что их говор действительно во многом отличается от других говоров лазского (чанского) языка, что и могло послужить причиной приурочить одно из двух названий целого языка специально к одному говору.

относительно природной денационализованности лазов, у которых бы «не сохранилось ни народных сказаний, ни народных поэм, даже сказок»¹, — этот приговор, впрочем тогда же несколько смягченный тремя чанскими сказками, записанными в Мургульском ущелье², собранными в эту поездку текстами если и не отменяется целиком, то по крайней мере во многом смягчается. Кроме того, эти тексты, подтверждая уже известные факты из грамматики чанского языка, дают несколько новых и значительно обогащают словарь. Где и какие тексты записаны, будет указано в дальнейшем, при описании моего маршрута.

Ехать в Лазистан мне было предложено академиком Н. Я. Марром еще летом 1916 г. Но ехать тогда я не решился ввиду того, что Лазистан только что был завоеван, коренных жителей тогда там оставалось очень мало, и лишь понемногу начинали возвращаться в свои разоренные гнезда. Особенно мало было народу в хонском и архавском районах. В Хонэ мне рассказывали грузины-рабочие, что когда они впервые вместе с нашими войсками вступили в Хонэ, то во всем участке оказались 500—600 хемшинов и ... один лаз. Большинство, если не все, мои сотрудники были в бегах и вернулись на родину полгода, восемь месяцев, самое большее — год тому назад. Если и теперь оказывались лазы, которые, на мою просьбу рассказать мне что-либо по-чански, со вздохом отвечали, что им не до сказок теперь, не время сказки сказывать, то каково было бы их душевное настроение год тому назад, легко себе представить. Таким образом, поездка в Лазистан была отложена мною на этот год. В этом году решено было ехать в Лазистан в командировку от вновь открываемого в Тифлисе Кавказского Историко-Археологического Института. Но так как утверждение института запаздывало, я подал заявление в Правление Грузинского Общества Истории и Этнографии с просьбой ассигновать требуемую на поездку сумму. Общество уважило мою просьбу, ассигновало 700 руб. К этому времени от Н. Я. Марра, руководителя института, я получил уведомление, что институт основан и я поехал на средства Института.

14 июля ночным поездом я отправился в Батум, имея при себе следующие бумаги: 1. удостоверение от Особого Закавказского Комитета, 2. удостоверение от Военного Управления Областей Турции, занятых по праву войны, 3. удостоверение от Округного Штаба на право въезда в Батум и 4.
. польский паспорт. До Батума с нас три раза потребовали «удостоверение личности», а один раз и обыскали, нет ли при нас спиртных напитков. Особенно ревностно солдаты обыскивали офицеров и повыше чинов Военного ведомства. Стало известно и то, что в Батум ни за какие

¹ Н. Я. Марр, *Из поездки в Турецкий Лазистан*, стр. 627 (Изв. Им. Академии Наук, 1910).

² И. Кипшидзе, *Дополнительные сведения о чанском языке*, Пет. 1911.

блага в гостиницах номера не достать. Я остановился у моего зятя в Мира-
 годзе, секретаря Мирowego Отдела, а на обратном пути у своего дяди в Ри-
 радзе, преподавателя гимназии. В Батуме я познакомился с К. И. Кобахидзе,
 уполномоченным Грузинского Благотворительного Общества в Лазистане.
 К. Кобахидзе, год тому назад объехавший весь Лазистан, нарисовал мне
 печальную картину состояния лазов и снабдил меня письмами к своим
 лазским знакомым. Эти письма оказали мне немаловажную услугу. В Ба-
 туме же встретился я с моим старым знакомым и другом К. Меунартия,
 служащим в местном отделе Союза Городов. Благодаря его содействию,
 я 17 июля на моторной лодке «Согор», принадлежащей Союзу Городов,
 отправился в Лазистан. Лодка шла в Ризз, и я решил воспользоваться
 случаем и посмотреть столицу бывшего Лазистанского санджака, где од-
 нако, что было известно и раньше, лазов, говорящих на родном языке, нет, —
 они отуречены. Со мною на лодке: — отуреченный лаз из г. Ризз Осман
 Исмаил-Задэ, инженер, получивший образование в Константинополе, и его
 дядя Афус. Осман недавно освобожден из батумской тюрьмы, куда он
 был доставлен в связи с ризскими событиями (было инсценировано напа-
 дение на батарею), оказавшимися по расследовании провокацией. Он сам
 называет себя лазом и жалеет, что не знает родного языка

В Ризз же направляется мальчик-подросток из Тифлиса, айсор, говорящий
 по-грузински, служитель при ризском лазарете С. Городов. Пятым спутни-
 ком, едушим в Архаву, был Елеазар Ив. Иашвили, фельдшер и управля-
 ющий лазаретом С. Городов в Архаве. Две дамы, уже уложившие вещи
 в лодку, отказались ехать, т. к. море начинало волноваться. Уже 12 ча-
 сов, а старшего механика все еще нет, а нас торопили, что лодка должна
 уйти к 10 ч. у. В 12¹/₂ выяснилось, что старший механик, поклонник Ба-
 хуса, не может ехать, и мы решили ехать при одном младшем механике
 и шкипере. К 5 часам прибыли в Архаву. Здесь высадился г. Иашвили,
 оказавший мне на обратном пути редкое гостеприимство и содействие.
 Вышли и я с Османом на берег. Там было несколько человек — лазов.
 Узнав о моей миссии, очень были рады, обещали всякое содействие, когда
 я прибуду к ним, и угостили нас чаем. Лодка приняла несколько новых
 пассажиров, едуших в Атину. Один из них был больной, сильно [и]оуху-
 девший, не мог сидеть. Говорили, что он чахоточный, хотя не кашлял.
 К 9 часам прибыли в Атину, а к часу ночи — в Ризз. Я остановился в го-
 стинице «Россия», которую держит грек Игнадиани. Дали маленький номер
 [за] 4 р. 25 к. в сутки, номер довольно чистенький. Можно получить чай,
 кофе, но хлеба мало, или временами вовсе нет. Есть ресторан «Гигиена».
 На карточке кто-то прибавил слово «анти», что более соответствует поло-
 жению вещей. 22 июля на железнодорожном катере «Великолепный» я пое-
 хал в Атину в 9 ч. 45 м. утра. Почти на полпути лежит село Мапавр-и,

центр 2-го сельского участка округа Ризэ. От Мапавра в 6-7 верстах протекает речка Канлы-дере и тут же поблизости впадает в море видный издалека мыс Кемер. Они составляют границу между Ризским и Атинским округами и вместе с тем границу этнографического Лазистана. Деревни Кемер и Венег — последние на ю.-западе, где жители еще говорят чански.

В начале первого по-полудни я был уже в Атине. Остановился в кафе хемшина Мемед. До войны он держал кондитерскую в Киеве. Говорит по-русски. Навожу справки относительно Февзи-эфенди Тилатур-заде, главного учителя и покровителя Н. Я. Марра в бытность его в Атине¹; он, оказывается, второй год как в Самсуне со всем своим семейством в качестве мухаджира (беженец). У меня есть письмо от К. Кобахидзе к грузину-мусульманину Юсуфу-эфенди Паши-оглы, старшине деревни Эски-Трапезон или Гамидиэ (в 5-ти в. от Атины), населенной грузинами-мусульманами. Он оказался в Атине. Не раскрывая письма, он обещал свое содействие. Было письмо и к Осману-эфенди, местному лазу-врачу с константинопольским образованием. Присутствующие в кафе лазы заинтересовались моим приездом и, узнав о цели моего путешествия, все изъявили полную готовность помогать мне. Признаться, я не ожидал такого благожелательного приема со стороны атинцев, зная, как враждебно они отнеслись к Н. Я. Марру².

В Атине моими сотрудниками были как жители самого города, так и жители окрестных деревень, имеющие в городе лавочки или бывающие там часто по разным делам. Чанские тексты я записал со слов следующих лиц: 1. Хакки-эфенди Мамин-заде (атинец, 38 лет) рассказал историю Балканской и настоящей войн, он же сообщил о занятиях и образе жизни атинцев, 2. Темел Баца-заде (атинец 21 г.) — отрывок из лазского стихотворения (стихотворение полностью я записал со слов самого автора в Хопе), 3. Хасан-шериф Омсимар-оглы (атинец 41 г.) — стихотворение, вариант ღმრთის ღმრთის (как сообщили мне, стихотворение сочинено женщиной-поэтессой Енифэ Джезаши из деревни Чармат-и Архавского уч.). Жених Мемед ее бросил, у девушки пошла дурная слава. Но ей впоследствии удалось выйти замуж за лаза из Сарпа. Муж не знал, что он женился на поэтессе), 4. Мемед Сиф-заде (атинец, 36 л.) — куплеты ზღაპარი..., 5. Хусейн-эфенди Баца-заде, бина Мустафа-ага (из дер. Джалживат-и в 4 в. от Атины 52 л., имам), один из главных моих сотрудников. От него записал я 3 сказки, описание кустарной промышленности у лазов, рецепты любимых блюд и напитков и много подобного рода материалу. Кроме того он меня пригласил к себе в деревню и с большой

¹ См. *Из поездки*, стр. 553 сл.

² См. *Из поездки*..., стр. 554 сл.

охотой знакомил меня наглядно с разными сторонами лазской жизни. Шачирэ (или Шачирэ) Генджага-заде, старуха 67 л. из дер. Шилерит-и, единственная пока женщина, со слов которой записал две сказки. Тут помогла невестка, русская, 7. Сын ее Осман-эфенди Генджага-заде — сказание о Конджолозе, 8. Ибраим Доли (?)-оглы (из дер. Хунари 75 л.) — несколько песен, 9. Хакки Мем-оглы (Дурджер-оглы) из Шилерит, 36 л. Отец и братья — христиане в Гурин.

Видэ: 1. Мустафа Калафат-оглы (из дер. Манастер-и 40 л.) — сказка одна и одна любовная песня; 2. Байактар Чеп-оглы (из дер. Абу 80 л.) — сказка одна и одна любовная песня; 3. Осман Оги-оглы (из дер. Абу-нога = Абу-Суфля 28 л.) — автобиография; 4. Али-риза Дели-Мемед-оглы (из Абу-Суфля 18 л.) — сказка; 5. Паша Молатурнанун-оглы (Абу-Суфля 30 л.) — песня любовная; 6. Тефик-эфенди Сурури — отрывки (записаны в Атине).

Архава: 1. Поэт Али Курт-оглы (из дер. Пиларгет-и, 30 л.) — две любовные песни (отрывок этой песни и записан в Атине со слов Темела) [эти песни записаны в Хонэ]; 2. Байрахтар Мустафа Бекер-оглы (Чхеидзе, 80 л., отрывки по-лазски и 2 стихотворения по-грузински (записаны в Пироните); 3. Мемед-эфенди Шинман-оглы (архавец 73 л.) — предание об одной лазке-христианке; 4. Кибар-ага-заде Али-эфенди (из дер. Каписэ 60 л.) — Из исторического прошлого Лазистана; 5. Шукри Софи-оглы (из дер. Гидревэ 24 л.) — 5 сказок (записаны в Видэ); 6. Кямил Софиал-оглы (из дер. Яковит-и, 25 л.) — 1 сказка (зап. в Видэ); 7. Нури Дулу-нун-оглы (из дер. Чармат-и, 45 л.) — Бытовая большая песня (записана в Видэ со слов Османа Хаджи-Осман-оглы, из дер. Тревед-и, 25 л.).

Хонэ: 1. Мухамед-эфенди Келерджи-заде (из дер. Буджак ≈ и 34 л.) — один из главных моих сотрудников в Хонэ. С его слов записаны: 1 сказка, предание о разных лицах и событиях, между прочим — о царице Тамаре; об остатках христианских обычаев в Лазистане; несколько песен, между прочим *მულე-მოლე ბრატე* песня, исполняемая двумя противными сторонами; описание разных обычаев у лазов, между прочим, свадебных; 2. Хусейн Чеп-оглы (из Буджак-и, 55 л.), — 1 сказка, оплакивание в стихах; 3. Мустафа-Хасан Гитжир-оглы (из дер. Сундура, 63 л.) — 1 сказка; 4. Омер Азак-оглы, старшина (из дер. Буджак-и, 35 л.) — Сказание о ведьме — Кончолозе и несколько песен; 5. Мустафа-эфенди Мемиш-заде, гомрукчи (таможенной чиновник) — 53 л. Из историч. прошлого Лазистана; 6. Ахмет-Мемед Кёр-оглы (из дер. Куледиб-и, 58 л.) поэт — Ода Грузии, из истор. прошлого Лазистана, песня куледибская; 7. Али-реиз Дервиш-оглы (Куледиб-и, 65 л.) — песня; 8. Абдулла-эфенди Ашик-Хасан-оглы (из дер. Азлага 45 л.) — История Лазистана; 9. Али-ходжа Торн-оглы (36 л. из Орта-Хона) — песни; 10. Хусейн-Эфенди Чичек-оглы (= Чичуа) 70 л. из Пиронита — отрывки; 11. Мемед-эфенди Кучук-Осман-оглы (из дер. Дис-кой, Чхальского ущелья, 55 л.) — образцы чхальской речи.

საქართველოს
ენის ინსტიტუტი

В Вишэ¹ я узнал, что в Сумле, в домах бежавших лазов живут вакуфцы, т. е. грузины-мусульмане из Пархальского ущелья, об языке которых Г. Казбек говорит, что он «весьма сильно испорченный грузинский язык. Особенная дикция и скороговорка дают языку жителей вакуфа особенный характер, не подходящий ни под один из говоров, употребляемых в Русской Грузии»². Характеристика правильная, насколько я убедился из разговора с двумя вакуфцами, мальчиком Муратом Гулесун 11 лет и Хасаном Татар-оглы 50 л. (оба из деревни Хевер). Хасан, как бывалый в разных частях Грузии, говорит довольно чисто по-грузински, но мальчика не всегда я понимал, равно и он меня, и приходилось переспрашивать друг друга. Слог ვი vi, напр. წვიდა t'evidა они произносят как ვ w — წვიდა он ушел. Числительное შვიდი швидი *семь* мальчик произносил как ფთი fithi или ფიდი fidi. С 11 до 20 считает не თერთმეტი შერმეტი (<ათ+ერთ+მეტი აბ + ერბ + მეტი), თორმეტი შორმეტი и т. д., а ათ და ერთი აბ da ერბი буквально *десять и один, ато да орно аბ da орт десяти и два*, т. е. так же считают, как мегрелы (и чаны) ვითაართი ვიშაარბი (<ვით+დო+ართი ვიბ + დო + არბი), ვითოჯირი и т. д..

Близ Атины, в деревне Хошпешине живет в количестве 40 дымов население, лазами называемое цыганами и дервишами. Лазы с хошпешинцами мало общаются, ბობო ვარ შეუჩამთ, ვარ ეფეკოფემთ *не выдаем за них девушек, и не берем их у них*, говорили мне лазы. У дервишей свой особый язык, который они — по словам лазов стараются держать в тайне, и неохотно или вовсе не дают о нем сведений посторонним. Вот несколько слов из языка дервишей в сообщении лазов: აეჟენ ყეყენ *деньги*, დირავ დირავ *плохой*, მეზინ მეზინ *хороший*, ჩეჯე შეძე *человек*, აეჟენ ბაანლა ყეყენ ბაანლა *возьми деньги*, აეჟენ ბაანლადუნმი ყეყენ ბაანლადუნმი *если ты взял деньги, взял ли ты деньги?* ფერეზ ფერეზ *хлеб*, ლაფტა ლაფტა *юнона*³.

Так в атинском говоре лат. падеж оканчивается не только на -ბ, но и на спирант-ა: ოგვაჯე-ს || ოგვაჯე-ა в гнезде, ოდა-ს || ოდა-ა дома. То же самое в падежных временах⁴: გეფა-ა (вм. გეფა-ს), დოღურას-ერე *если ударю его, упрещи*, и в чистых глагольных окончаниях, напр., в аор. 3-е л. мн. ч.: ჭემპოფე-ა (вм. ჭემპოფე-ს) *меня (нас) задержали*.

Подговор ჯ ძქ (назв. бугенским) в том же атинском говоре имеет более широкое распространение, чем отмечено до сих пор. Повидимому, этот подговор постепенно расширяется на счет л-подговора (наз. атинским)⁵.

¹ საანგარიშო მოხსენებას ეს ნაწილი მიყვება ცალკე პაგინაციით. — ა. ჩ.

² *Три месяца в Тифлиской Грузии*, стр. 119.

³ აქ აკლია ერთი გვერდი: 3-ის შემდეგ 4ა მოდის. — ა. ჩ.

⁴ См. Гр., § 126, б.

⁵ ამით თავდება საანგარიშო მოხსენება. ა. ჩ.

II. [მივილინების დღიური]

პანეთური მოგზაურობა

[1917 წ. ხაზულს 13. VII — 27. VIII]¹

13/VII მივიღე მარის თანხმობით ა. ს. შჩეპოტიევისგან 1000 (ათასი) მანეთი.

14/VII ღამით გავემგზავრე ბათუმისაკენ. თან მაქვს: 1. Удостоверение Особого Закавказского Комитета, 2. Удост. от Военного Управления Об-ластей Турции, занят. по праву войны და 3. Удостоверение от Окружного Штаба на право въезда в Батум. გზაში ორჯერ-სამჯერ «Удостоверение личности» მოგვთხოვეს, გაგეჩხრიკეს კიდევაც, მაგარი სასმელები ხომ არ გაქვსთო. ბათუმს ჩავედი 15-ს დღის 3 საათ. ვინახულე დ. კლდიაშვილი და საქ. [საქველ.] საზოგად. მდივანი კოტე კობახიძე, როგორც ლაზისტანში მყოფნი, რომ გამოვარ-კვიო ჩემი მარშრუტი (წვიმს, ნოტიოა, ბალახი ამოსულა არა თუ ქუჩების ¹⁶ ნაპირებზე, არამედ თვით ქუჩების შუაგულზედაც). კონსტ. ივან. კობახიძე: არ-ქაბეში ციხე [შვიდი ვერსის მანძილზე აქედან], ხოფასა და არქაბეს შუა ეკლე-სია ძველი, ვერავინ ასულა ერთის მეტი და ისიც დაშენჯებულა. დალასტის ნაწილში მთა ბა ლ უ ქ ლ ი . სოფ. წ კ ა რ ი ს თ ი ს ა ლ მ . მთა ქ ე ა ხ ე რ ხ ი [ლ ი] ; დალასტი ქვახერხის დასავლეთით მდებარეობს. დალესტის დასავ. მდებარეობს მთა მე ტ ი ბ ე რ ი ; პირონითში სამი ძველი შენობა (ერთი ციხე და ორი ეკლე-სია, თითონ არ უნახავს, მთაზე ისინა - ზე ყოფილა გვირაბი, სადაც „ლაფთაქა“ და გობი უნახავთ, დღეს გვირაბი ჩანგრეულია, ნივთები გერმანელ ებრაელს წაუღია).

ჯგირია-ზენი — არქაბეს რაიონ[ში] (-ჯიხა“). არქაბეს რაიონი—სოფ. ფ ი - ლ ა რ გ ე თ ი (ხუსეინ ეფენდი დაიროლლი).

ქემერ — ალტიფარმაჯ. ვიწეს რაიონი მთა ბ ზ უ ლ ლ უ , ეკლესიის ნან-გრევი, სოფ. მანასტერი.

* * *

ართაშენის ეკლესია (ნახატებიანი?). სოფ. ალვანი, იქ არის გვირაბი 2¹/₃ საფ. შესავალი, ფარანს შესავალში აქრობს.

სოფ. ჯიბისტაში. ძველი ეკლესიის კედლები.

სოფ. ხემშინები „მეზმონი“. დიდი ციხე „ზირკალე“ („ზილკალე“).

სოფ. აბიჩხო, სოფ. წანოს მახლობლად (ძველი ციხე).
კალეჯუკ (ციხე).

¹ კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული ჩვენ გვეყუთვნის.— ა. ჩ.

² ეს გვერდით მიწერილი ციფრი 16. VII-ს უნდა აღნიშნავდეს.— ა. ჩ.

სოფ. ყალე (20 ვერ. ათინიდან, ციხე). ესკი ტრაპეზუნზისაჲს ქანუკულის-
ლები, სოფ. ზემო ბულები და ქვემო ბულები, სუკიდა (ბუნებრივი სისქე)
ვენეტი და ქემერი, უკანასკნელი სოფ. ლაზთა მოსახლეობისა... ჰემშილი...

Зап. К. О. Р. Г. Общ. кн. X, 1876. [Казбек штурет Осман-бей
в Изв. Имп. Р. Г. Общ. № 8, 1874, заметку Лазистан]...

Из поездки Марра: стр. 551, лаз из Архави был Нусред-эф.

554 Бежанидзе კონტრაბანდა მიჰქონდა სათათრეთიდან და საზღვარზე
მოკლეს 4-5 წ. წინად. ჭევი ეფ. დელა მომკვდარა.

555 Шевки ოში წავიდა, ამბობენ მოკვდაო, Шукри მუჰაჯირი.

560 Аслан-бей умер, Вахид-бей в Самсуне მოკვდა.

561 Кязим-бей в Самсуне.

562 Шевки მოკვდა, მჯდომთავან უკანა — რამიზი საიმუსტაფა ოღლი.

617 Скотобойня არქაბე.

621 Груши лавов დოღურუ (მოხუცებულნი).

623 Бегл. მუჰაჯირები, გრუზინი ყველაზე მაღლა რო დგას ალი წილო-
ხანი (ქვევით შუაში) ბეთანისძე.

626 Фанк-эф. Ал-эфенд-оглы მუჰაჯირი მოკვდა.

ბოვინს უბანი

1. აბუ ისლას ბუჯალი (აზლალა)	110 ¹	ლაზი	(200)	(131)
2. ორთა ზოფა	41	"	(150)	პრელესტ. ყჩ. (კ)
3. ზოფა	86	"	(170) ²	
4. წყარისთი (ხემშ.)	23	"	(90)	
5. არდალა (ხემშ.)	54	ხემშ.		
6. ჩაუშლი (ხემშ.)	34	"		
7. ზენდიდი (ხემშ.)	27	"		
8. ანჩიხორ	19	"		
9. გვარჯი	34	"		
10. პერონითი	16	ლაზი	(190)	ციხე და ეკლ.
11. კისე	33	"	(110)	
12. წყარყინა	25	ხემშ.		
13. ბაშქაოი	43	ლაზი	(96)	
14. ეაურპიჯი	68	ხემშ.		
15. ხიჯი ხიგობი	63	"		
16. ხალუნა	54	"		

¹ პირველი რიცხვი კომლთა რაოდენობას აღნიშნავს, მეორე — რამდენი სულაჲ ამ გვერ-
დის თავში ჩანიშნულია: «Гора Поклонная, на вер. раз. хр. выс. к. 1314».

² კიდევ მიწერილია: სულ 3743—1944 ხემშ. ხემშინები 1944.

არქაბი¹

1. კორდელითი	15	(82)
2. კუტუნითი ულია	5	(72)
3. ნაფშითი	13	(89)
4. ემიშლაყ	16	(82)
5. ფილარგეთი	86	(133)
6. უჩერმაკ	46	(93)
7. კამპარნა	19	(171)
8. ლალატა	39	(388)
9. ჯგირია ზენი	14	(61)
10. პაპილათი	12	(80)
11. კობტონე	4	(36)
12. ბახტა	7	(65)
13. მოცხორე	8	(47)
14. იაკოვითი	16	(126)
15. დერბენდი	24	(96)
16. კაპისრე ულია	} 23	(57)
17. — სუფლა		(93)
18. სიდერე	39	(120)
19. სუმლა	110	(290)
20. ჭუკალვათი ²	8	(63)
21. ოტალახე	15	(25)
22. ორთაჭრა	20	(120)
23. ბაშჭრა	23	(135)
24. ჭარნივათი	7	(128)
25. ლომა	19	(130)
26. დურმათი	6	(50)
27. პოტოჯურ სუფლა	65	(120)
28. — ულია	6	(75)
29. კუტუნეთი სუფლა	—	
30. გიდრევეთი	16	(67)

კომლი 684 (3092)

↓ 3117 სული

¹ აქ კვადრატულ ფორჩხილებში ჩანიშნულია: „ჭანეთის აღება ახმედ ბევისაგან და ოსმან ფაშასაგან“.

² ი. ყიფშიძეს უწერია ჭუკალვათი, მაგრამ სხვაგან კ-დ აქვს გადასწორებული; ისედაც ცნობილია, რომ „ჭუკალვათია“.

მ ი წ ე

1. ლავრა	}	117	(გაქცეული 116)
2. მანასტირი			
3. ფაჩვა			
4. მნიჭრა			
5. გულფითი		36	(" 43)
6. ხარაზებელითი		71	(" 43)
7. ჭურჭაეა		91	(" 13)
8. ზულუ სუფლაა		90	(" 2)
9. — ულაა		59	
10. ფიცხალა ს.		81	(" 8)
11. — ულ.		68	(" 3)
12. ფიცხალა ჰემშილნაუკ		38	
13. ჭამბეთი		87	(" 12)
14. აბუ ს.		131	(" 110)
15. — უ.		61	(" 22)
16. აბუ ზემშილნაუკ	}	132	(" 1)
წუფე " "			
ჩეკულითი ფაა "			

= 1022 კ. გაქცეული 373

სული: ↓ შამაკ. 1015, დედაკ. 1920, ბიჭები
12 წლ. 1069, ქალი 977, სულ = 4981.

ართავინი

	სული	კომლი	გაჭკ.
1. შანგური	486	102	—
2. იანივათ	277	58	—
3. წიათი	570	107	8
4. ჯიბისთას	408	79	16
5. ოკორდული	172	52	6
6. ობიჩხო	255	40	—
7. საფათი	329	72	30
8. დემისფათ	535	91	—
9. მეკარესკილითი	619	116	—
10. ძღემი სუფლაა	943	173	—
11. მუტაფი	338	66	10
12. ჭომილო	259	73	—
13. თორიქჩეთი	268	52	—
14. ალვანა	625	128	—
15. დუთხე	1001	224	15
16. ფელერგივათ	235	44	3

			შერეული ხემშენები
17. ორთაქრა	563	115	
18. ოჯე	288	50	(ხემშენები)
19. ართაშენ	283	68	17
20. ღერა/ე	989	171	25
21. ძღემი ულაა	698	140	1
22. წანო	922	118	—
23. ღვანტი	443	88	—
24. ბაქოზ	258	43	(აქედან 15 ხემ.)
25. სალინქრა	486	120	6
		‡ 15 ხემშ.	

12.250 2370 150

ათინა¹

	კ.	შკ.	დ-კ.	12 წლ.	
				ბიჭი	გოგო
1. ბაზარ	24	25	36	28	18
2. ნოლაღიზა	64	58	113	90	78
3. შილერით	93	70	192	145	104
4. ხოშნიშინ	46	43	97	55	40 (შერეული კან.-ხემშ.)
5. კაქივით	43	39	89	55	63
6. არანაშ	33	37	80	45	33
7. კიტათი	31	29	72	45	49
8. ხანკუმ	68	57	140	98	152
9. სულეთი	20	24	47	23	26
10. ნოხლან სუ	52	61	119	51	65
11. ხუნარ	43	54	101	69	60
12. ჯაბათი	26	26	65	33	30
13. კუკულეთ ლაროზ	49	27	106	61	36
14. თ/ტორდევით კოქსევეთი	87	52	173	111	73
15. ავრამით ზელეკი	114	112	265	130	136 ²
16. ხაჭაპითი	60	68	159	107	104
17. ბოგინა (20 კ. ხემშ.)	50	60	120	100	77
18. მელიათ	75	52	158	82	74
19. ქემერ	42	68	178	94	95
20. ვენეკ	73	56	124	77	86

¹ ამას ახლავს კვადრატულ ფორმილებში ჩასმული შენიშვნა: „ცუდი ზერიი“.— ა. ჩ.

² თავისუფალ გვერდზე ჩანიშნულია: «мыс Парос (Каз), на нем развалина стены ка-кой-то старой постройки.— ა. ჩ.

21. სურმენათი	36	47	91	51	34
22. ხუდისა	59	49	136	81	34
23. ტალვათი	91	62	193	116	103
24. კუზიკა (20 ქ. ხემშ.)	47	34	125	100	104
25. აბსო (20 ქ. ")	102	87	242	150	166
26. ზახნათ (30 ქ. ")	61	56	168	115	83
27. ბაშქოა (35 ქ. ")	77	109	230	140	193
28. ბულეფ ს.	41	35	70	59	54
29. — უ. (20)	73	46	135	81	49
30. ილასტას	43	33	89	43	31
31. ჯიგეთურა	49	67	171	94	80
32. ხოტრი (10 ხ.)	84	63	172	87	110
33. ლანგო (20)	49	75	229	154	156
34. წანო (სანო)	22	17	50	27	24
35. პაბილათი	46	42	111	67	49
36. მამაკილათ	92	58	212	150	120
37. დავიდათი	32	37	78	34	46
38. სუკითა (10)	50	35	106	47	47
39. ესკი ტრაპ[იზონი]	50	61	67	64	63
40. კვანჯარია ¹	33	30	63	33	23
41. კოსტანევათი (10 ქობ.)	47	25	82	52	51
42. ხაკო	61	46	127	80	73

2370 2132 5392 3324 3032

13.880

ხმშვინების უზანო

სოფ. 31

მკ.	1922	}	12.778
დკ.	4898		
ბიჭი	3015		
ვოგო	2833		

* * *

- წერილები: აბუ ისლამში 1) რესულ ეფენდის ვეზირიშვილს
 " — ორთა ხოფ. 2) აბდულ აშიკ ხასან ოღლი მხეიდეს
 (სოფ. ბაშქოა) ხოფა 3) შექრი ეფენდი ბუიქოლის
 არქაბე 4) Нусреду Эфенди Курт-оглу

¹ „კვანჯარია“ ზომ არ არის? — ა. ზ.

² სტრიქონსა და სტრიქონს შუა ჩაწერილია: „რაკველი, სუმიწო“...

პერონითი	6) ხუსეინ ეფ. ჩეჩიკოლის
ვიწე	7) მეშედ ეფ. თიბუკაშვილს
ვიწე-აბუ სუფ.	8) მუსსა დელი მეშედოღლი
ართაშენი	9) მამასახლისს ხელე ეფ. (მეგრულად)
	10) აუსუფ ეფ. ფაში ოღლის (ქართველი მაჰმადიანი).

↓ ათინე } სულ¹ ქობულეთლები ცხოვრობენ — 78 გადმოსახლებული,
ესკი-ტრაპ. } 60 კომლამდის ყოფილა, ეხლა გაქცეულა 23 კომლი, მაგ-
რამ მათი სახლები ახლობლებს დაუკავებიათ, ასე რომ გაციეებულა მხოლოდ
ათიოდე სახლი, 263 სული, გაქცევამდის 500 სული იქნებოდა.

[Риза, სიმონ გუჯაბიძე завел. хоз. частью Лазарета Союза Городов, врач Сия. Ва. Абашидзе. Сестра София Степ. Лордкипанидзе, ორი გურული ქალი სუფსიდან]².

[321 телефон С. Городов. კოლია მეუნარგია, 330 საქ. საზოგ.]².

17. VII. 1. Осман Исмаил-Задэ инженер. г. Риза გავედით ბათუმიდან მოტორიან ნავთ «Согор» С. Городов. თანამგზაურები: 2. ელიაზარ იაშვილი, არქაბეს საავადმყოფოს სამეურნეო ნაწილის გამგე; 3. აფუს ოსმანის ბიძა, 4. აისორი, რიზის საავადმყოფოში მსახური, ქართული იცის, ტფილისელი.

გავედით დღ. 12^{1/2} ს. ცოტა დღეავს. უფროსი მექანიკი არ მოვიდა, უმისოდ წამოვედით.

5 საათზე მოვედით არქაბეს, აქ დარჩა იაშვილი. სამაგიეროდ ჩამოგვისხდენ სხვა მგზაურები. ერთი ძლიერ დასუსტებული ავადმყოფი — ქლექიანი ათინეს მცხოვრები. აქ ჩაით გავვიპასპინძლდენ. ქართველებს რო არა, ჩვენ დავილუბებოდითო, ჩვენ ძმები ვართო. ათინაში მოვედით 9 საათზე. რიზეში 12 საათზე. ვაჭრები «Россия»-ში (ბერძნისაა), პატარა ნომერი 4—25. ფანჯრები ზევით იღება, პირის საბანის კრანიც სხვანაირია: ჩვენებურად დაკეტილი — აქ გაღებულია და წინაუკმო (რიზეს აღწერილობა იხ. „საქართველოს“ № 130, თბ. 17).

18. VII. სასტუმროში მხოლოდ უშაქრო ჩაი იშოვება, არც პური, არც ყველი.

[შვედი კაფეხანეში «Гигиена»; ვილასაც მიუწერია «Анти» და ეს უფრო შეეფერება]; მათხოვრობენ ქალები და ბავშვები. აუზი კარგია.

ცხადია მდიდრები გაქცეულან, ხალხი დაგლეჯილ ტანისამოსშია უმეტესობა.

წავედი ქალაქთა კავშირის ლაზარეთში, ვინახულე ს. გუჯაბიძე და ექიმი აბაშიძე. იქვე მოვიდა ტრაპიზონიდან არჩ. ჯაჯანაშვილი და იქ ვისადილეო, დავაპირე ტრაპეზონში წასვლა, მაგრამ მერმე თავი დაევანებე.

¹ ისარი დედანშია და იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ეს ქობულეთლები ათინესა და ესკი-ტრაპიზონტს არიან.

² კეადრატული ფრჩხილები დედნისაა. — ა. ჩ.

19. VII. ქალები მუშაობენ მძიმე სამუშაოს: ეზიდებიან სილას წინააღმდეგობით — გოდრებით (კალათები ძირს ორი კაპით თავდებიან), ზოგს ზეგნებურად, ზოგს მარტო წინდები, ზოგიც ფეხშიშველია.

[რიზეში მომზადარი ინციდენტი: აბრალეზენ სომეხ ოპანეზოვს (პრაპ.), მან მოაწყო ვითომც ადგილობრივი მცხოვრებლების მიერ ბატარეაზე თავდასხმა. დაჭერილია ბევრი, ზოგი ბათუმშია, ზოგიც აქვე ზიან. როგორც ლაპარაკობენ, დაჭერილები უდანაშაულო არიან; ასეთი მოპყრობა მცხოვრებლებისადმი, რასაკვირველია, მათშია უნდობლობას იწვევს ზენდამი და ჩუმს საყვედურებს].

ბუსეინ სულეიმან-ზადე. მამა მისი ტრაპიზონელი, დედა ქობულეთელი. ქ. გამგეობის სამეურნეო ნაწილის გამგე. სოფლების სახელები რიზეს გარშემო: ხალდოსი, კევაროს, მუტტი ქრა, ხაჩანუს, ფაფიქ, აენიქრა, ფაშა-ჯანი, ვონით, კალე, ემლეთილ (რიზეში შედის), ფინდოს, რომანოზ, იქსენიტ, როში, ქამაშინოს, ხურტოს...

[აქაურმა თურქმა ქრა გამოთქვა ჩრა].

Округ Ризэ

85.699 д. об. пола } м. 37.051
 дым. 17.494 } ж. 48.648

Посевн. площ. 7.686 д.

Кукуруза, отчасти позд. осенью сеют ячмень.

Нас.: 1) Греки 1.674

2) турки 86.537.

Список с 1-го уч. окр. Ризэ

Гамидийская округа

- 1) Аскорос
- 2) Вело
- 3) Годри
- 4) Кузандинос
- 5) Меликамოს
- 6) Мирекалოს (Фетикოს).

Гамидие

Халдосская округа

- 1) Гутოს
- 2) Еви-Кей (6. часть к городу)
- 3) Калохтен (часть к гор.)
- 4) Куварოს (к городу), Канатოს к окр.
- 5) Муфти/Муфти-Меселиს и Муфти Параоли к гор., а [части: Мондиль, Магалოს и Аталაკოს к округу.

6) Романос-Хумрик	10) Хумрик
7) Сирахос	11) Чанджул ¹
8) Халдос	12) Чарихос
9) Хачинос ² (бол. ч. к гор.)	13) Чонджик

Салахинская ок.: (3-го участка)

1) Анбарлук	12) Кара-Су
2) Андон	13) Лестенкос
3) Арон	14) Ликос
4) Атианос	15) Магалос
5) Ахингес	16) Сарандикос
6) Дербашин-Лимбос	17) Сингес
7) Иверос	18) Урусна
8) Каджаран	19) Фатла
9) Кандэва	20) Фоса
10) Капнес	21) Хорвел
11) Карамыш	22) Халитос ¹

2 уч.

Сельск. округа Манаври

1) Марчева	8) Сирт
2) Хульвенита	9) Фанаги
3) Марьева	10) Месаври
4) Занджел	11) Цикарон
5) Комика	12) Милос
6) Мамул	13) Чилингер
7) Галата	14) Арсифос

С. о. Аркстиль

1) Аркотил ²	6) Айторос
2) Яка	7) Куварос
3) Цанзева	8) Латум
4) Чичева	9) Арпик
5) Палодия	

Хамалинос

1) Хамалинос	4) Чикаран
2) Рапота	5) Атианос
3) Каламос	

¹ ი-ს ზევით აწერია ა. — ა. ჩ.

² ო ხაზგასმულია დედანში. — ა. ჩ.

ლარსი¹

1) არმუტა	7) აპოდჯანოს
2) ლიჩინოს	8) გიურგენი
3) გოგორ-კარა-დერე	9) რაშოტ-სილივა
4) გორგორ-ხაში	10) აპოდჯანოს სუფია
5) — ჯავაკოს	11) რაშოტ-გულია
6) — მერვან	12) პერკალ ²

დარა

1) ბალახორ	6) ტოლენის
2) ხოხონჩ	7) ბაბიკ
3) კაპტან-პაშა	8) ჩუტინოს
4) კამინოს	9) მაგრაბუდა
5) პერასტან	

Всего 5 участков, деревень: $13 + 13 + 9 + 6 + 13 + 9 + 5 + 21 + 33 + 34 + 27 + 31 = 214^3$.

20. VII.

ქუჭუჭუხე } ვუკიბებ. ეს ვასილ ხარებავეას (ახალ-სენაკი) გაუ-
ქუჭუჭუხანქ⁴ } გონია ათინაში ლაზის ქალღმობისაგან, როდესაც ის ცხენზე
ჯდებოდა. ვასილი ბათუმში მიდის. ვუცდით ტრაპეზონიდან რაიმე გემს, მაგ-
რამ ამაოდ. დღეს არაფერი მოვიდა. ბათომიდან კი ჩამოვიდა ნაღმოსანი,
ფოსტა მოიტანა.

16. VII. გაზეთებმა მხოლოდ დღეს ჩამოაწიეს. ვასილი „პოდრიადჩიკი“
ყოფილა ათინას მიდამოებში. ბევრი სახლი გადაურჩენია ათინაში დანგრევისა-
გან ტრაპეზონის რკინის გზის ლიანდაგისათვის. ოსმან ეფენდის მამას კი არ
გაუგონეს თურმე და რიზეში უმთავრეს ქუჩებზე საუკეთესო სახლები დანგრეულა.

გზა აღარ გაჰყავთ და ლიკვიდაციას ახდენენ. ლიკვიდაცია მგონი უფრო
მეტი დაუჯდეს მთავრობას, ვინემ გზის გაკეთებაზეა დახარჯული. დღეს კრება
ჰქონდათ ამ გზაზე მომუშავეთ და, როგორც ლაპარაკობენ, გაფიცვას აპირებენ...

[ხანდახან ისმის ადგილობრივი ბავშვების უნისონად სიმღერა, ძლიერ სევ-
დიანია. უფრო ხშირად რუსული სიმღერა, ბავშვები მღერიან. აგერ ერთი
სახლიდან ისმის ტენორი, ოპერიდან რალაცას ვაჰკეის... სად არიან დღეს
გაქცეულები, ვის სახლებშიც უცხოებებს მოუკალათებიათ? დაუბრუნდებიან ოდესმე
თავიანთ კერას? ნუ თუ ყველანი გაიქცენ? არა, დარჩა ერთი არსება, რომელიც
დღეს აქ დასტრიალებს ეზო-გარემოს და მას ძველებურად იცავს. ეს გახლავს
ერთგული ძაღლი].

¹ ც ხაზგასმულია დედანში. — ა. ჩ.

² პ ხაზგასმულია და ზედ მ აწერია. — ა. ჩ.

³ დედანში ეს ციფრები ვერტიკალურად არის ჩამოწერილი და უკვე ქვეშ უწერია. — ა. ჩ.

⁴ ბოლოციდური ქ შეფუძლებულია ჭანურ ხანაში ყოფილიყო; ეს, ალბათ, მეგრულ ე. ხარე-
ბავეას აქვს მიმატებული მეგრული ნორმების მიხედვით. საცქერა წინამავალი ნ-ც. — ა. ჩ.

21. VII. «Россия»-ს გამგე ი. იგნაძის¹ იწერს «Русское Кавказский рабочий»-ს (ბოლშ.). ბაზარში ბევრია წყავი, მსხვილბ, მსხვილია შინდი, მსხალიც კარგია, გულაბი. დიდი ჯორებია.

იოსავა კონსტ. ანტ. (იოსებ . . .)².

[ახალსენაკი ეგნატე ხარებავას სახლში]...

ქამარს ქივიანთხუა (დიდ ეკალს დავარდა) (სოფ. ბია)...

„მაჭუკი“ (ჯოხის სახელი, რომელიც აქვს 12 კაცს, 20 მარიობ.).

რეჯებ ეფენდი შაშიკ-ოღლი (შალიკაშვილი).

22. VII. შაბათი. 9, 45 დილით კატერ «Великолепный»-ზე გავემგზავრეთ მე და ხარებავა, მე — ათინას, ის კი — ბათუმს, გავატანე წერილები. გამოჩნდა პონტოს შთის უმთავრესი მწვერვალები, აქა-იქ თოვლით დაფარული.

ათინა. 1) მამედ ეფენდი სედი ზნდე. ქურჭი დო ვით წანერი³. წუკიტა (სოფ.); ათინაშა წუკიტაშა ხუ ვერსი ონ.

2) ვაჰიდ დელი მეჰმედ ოღლი (კავე ულუ, ვიწე) იმამ-ზადე ალი რიზა ეფენდი (ხოფა).

3) ჭუსეინ ეფ. ბათისა-ზადე 52.

4) ჭელიმ ეფ. ჯაჭირ-ზადე 45.

5) ჭუსეინ ეფ. (საალი, მამა მისი) გენჯალა ზადე 25 (+).

6) — — სიფ-ზადე — — 30 (+).

7) ჟუნეს შაბან-ოღლი 35 (სოფ. ღვანთა).

8) ალი ეფ. კავეჯი ზადე 38 (სოფ. ს/წიხათ, არტაშენის ახლოს).

9) მუსტაფა კალაჯოღლი 35 (სოფ. ტვანჭარერი).

[„თანა აელა“ — განათებული ეზო, ადგილის სახელი სიათში, შემატყობია ალი ეფ. კავეჯიზადემ].

10) შაჰაბაზ ეფ. ქიბარალა ზადე ჩაზდაროღლი⁴ (ჩიჯაეადე). (თარჯიშან დრაგოჰან).

[ჩემთან ოთახშია ტფალისელი სომეხი ტეხნიკოსი ავეტისიანი, ქართულად კარგად ლაპარაკობს].

[კოვზები და საზოგადოდ ჭურჭელი აქ უკეთესია, ვინემ «Россия»-ში. მე-მელის კავეში ვარ].

სევდალი ბოზოქ ქართალი უნჭარე ბიჭის თუნას (კურბეთის).

აელიას დიფე ნუსკაში⁵ მცხელი სკანი ვა ფშკომიდო დოპი ხატირი სკანი; მო მეფაილუმ, მეტროხას ხეფე სკანი! მოხთი, გული, მოხთი, არ ქოდოლომაკიდი!

¹ პირველ ა-ს თავზე დაწერილი აქვს რ. — ა. ჩ.

² სიტყვა არ ირჩევა, თითქოს „იოსებ“-ა? — ა. ჩ.

³ კიდევ შენიშვნა: „10 კაცი“. — ა. ჩ.

⁴ ეს სიტყვა ზედაა დაწერილი.

⁵ „ნუსკა“ ს განმარტებად ჩაწერილია ფანქრით: „თილისისი“. — ა. ჩ.

თხირის მებლი თუნაშა იდმშეკულე
ჯანო-ჯანო გელიტი ონდლმშეკულე
მაბგარინე გული ვა გძირიშეკულე
მოხთი, მოხთი, ნა შური მიშინარე

ბოზოქ.

ისმაილ ოლლი ბუჯელი ფალა.

ხაჯარი¹ ქჩე ულუნ, თოლფე ალა (ქრელი).

გული თუნაშე მოთ მილარლალამ? მოხთი, გული²

[თემელ ბაცაზადე 21, ათინური—ნოლური].

[ოსმან-ალა 99 ა. სოფ. ლაროს].

გზას საათობით ზომავენ, ერთი საათის გზა=4 ვერსს.

23. VII. ნუსრეთ ბაჯრამ ალი-ზადე (სოფ. არანაში, სამი ვერ. ათინიდან, შემპირდა მოვიყვან მოხუცსო: იბრაჰიმ დერდ-ოლლი 70 წლ.).

მემელ ეფ. ბაჯრამ ალი-ზადე (არანაში ჩოიშა, 65 წანერი, ზევითის მამა).

[Купаться по «новому стилю»].

[ხასან ეფ. უსუნ ალი-ოლლი, ბაკალეინი მალაზია ქუთაისში ბულვართან, შემატყობინა მემელ ალი ბაცა-ზადე ათინური აზნაური, რუსეთში 12 წ. ყოფილა, გვარიანად ლაპარაკობს რუსულად].

Демидов, Начальник участка в Атине სულელია, სცემს ხალხს, აგინებს.

24. VII. ორშაბათი. ქურქელი კარგია შედარებით. პირის საბანი (ეესტი) აქვთ — სალფეთქი არ არის. ნომრებში ზარი არ არის. თუ რამე დაგჭირდა, დააბრაზუნებ ფეხებს და ამით შეატყობინებ. ანდა მემედს გადასძახებ, ნარდს რო თამაშობს ეზოში, და ის ამოატანიებს.

1) ზია — ეფ. სიჭზადე (სოფ. ნოლადიხა, ერთი² ვერსი ათინედან, 42 იქი || ინი ჟურ).

[ბაშნაკი из Боснии 250 л. тому назад, бывшие разбойники, сейчас живут в Атине, да отдельными семьями. ბაშნაკ ოლლი одна семья — სოფ. შილეითი, одна семья — сел. Ханчун...]

ნამდვილ ლაზს გვარად ზელენას კარტში მოუგეს ათინა ბაშნაკებმა...

არაბოლლი (არაბები) ათინიდან 10 წუთის სავალი (არაბ მუპალლესი).

2) აბდულ მეჯიდ ჭუკა ოლლი (ათინური 44 წანერი).

[ჯინივიზი წოფხუ კვხკულე ორეო ოში წანა ქონ].

პიატი გზა [შუკა ხეზე ვასული] მონდრიკინერი გზა. კანდლუ (მაყვალი)...

მაქვალი...

მოლამან ლიმფხონა (папоротник) ლეგორა (ანწლი)... ჯამიში...

¹ გვერდით უწერია თარგმანი «шека».

² გვერდით შენიშვნაა მიწერილი: «არქაბეში გამოთქმული. დაუსრულებელია».

³ დედანშია: «ერთის»...

25. VII. სულეთი¹-დან ქალი. დაველაპარაკე. პირახდილია. იძუბისკე მე არე
ვიტი ლაზურიო და ლაპარაკობს კი. გიგლნიქსეჟა
ამ სერი მუსაჭირი ვარ მიჰონურტუ, ჰიმუს უჰონურტუ, ჰუს მუსაჭირი
მიჰონუნ.

[ათინას წყალში ზღვის შესართავთან ცურაობდენ ბავშვები და ერთი მათ-
განი ზღვამ ჩაითრია. გადაარჩინა დერვიშმა — ციგანმა, ილიასმა, მუნჯმა].

26. VII. [ხაჭიზ с черной большой борою ყადი-ჭევეზი ტიბუკოლი,
ორივე ლაზია, ვიწვე; არხავე ნუსრეტ ეჭ.

კურტ-ოლი, старшина.

მამედ ტიბუკ ოლი старшина, в Вице есть гробница какого то князя,
около Архавы развалины церкви, а не доезжая Вице развалина крепости,
в сел. Бишкала Суфля гробница лазского князя]. ფეხსაცმელის ჩოთქი არა
აქვს შემედს.

27. VII. ჩენს ოთახში კარგი რკინის კრაოტი და ხის ტახტი თითქმის
უფრო მაღალი რკინისაზე. დღეს ქალაქში ვიყავი. ფერშალმა ქალმა პური
მომცა.

სუნდურა (ლაზები)

კულედიზი (ლაზები)

ამჭიშე (")

თოლოქრო (ორთახოფაში ეილე).

ა ზ ლ ა ლ ა შ ი დ ა ლ ე ფ ე შ ი ჯ ო ხ ო ფ ე :

ბურბუმ-ოხვამე (ზულამ პიჯის)

ყომურძენი	ნობაგენე
ზენობა ძენობა	ნომოხელი
მონტრაკელი	დუდიკვათა
გოგოგზა	ჯახჩე
ზენდიდი	დომბირანჯე
დოლოყანა	სოტირა
ნოსტალე	ქეაშიჩიე
ოხვამე	პლაკიშთი

I

	длнм.	взр.		дети		река Хопчай
		м.	ж.	м.	ж.	
1. Хопа с выселками ² Амчише и Сундура	71	81	124	99	109	
2. აბუსლა	110	139	198	115	93	
3. Башкиной Хычи ფხიჯი	34	40	62	36	36	

¹ ზედ აწერია: „ათინ. სამი ვერსი“. — ა. ჩ.

² ზევით კეთხეში წერია: «непроверена». — ა. ჩ.

4. Орта-Хона с выс. { Буджак { талаქორი	25	39	82	53	42	ქიჩინული ზინაღორთისა
5. Пирониди პერონი	17	13	23	13	19	Пирониди-су
6. Киссе კისა	32	33	52	33	20	Хандак-су
7. Залуна ზალონა (ხემშ.)	51	70	96	75	54	Хигида-дереси
8. Чаушли (ხემშ.)	33	35	63	42	41	
9. Зендиди (ხემშ.)	19	28	36	28	19	
10. Ардалა (ხემშ.)	54	55	95	75	46	
11. Анчорох ანკოროხი (ხემ.)	19	30	38	23	23	
12. Царкина წკარყინა (ხემ.)	24	39	40	37	23	
13. Гваджи გვარჯი (ხემ.)	25	40	46	48	28	
14. Зуршиджи ზურშიჯი (ხემ.)	67	100	114	90	85	
15. Хигоба (ხემ.)	72	92	124	81	82	
16. Цкариста (ხემ.)	21	13	16	20	15	
17. Кошанасти ქუშანასთი (ხ.)	2	4	6	4	2	
18. Понджол პანკოლი (ლაზ.)	5	5	7	12	6	
19. Хандак ხენდექი (ლაზები)	5	5	8	9	12	
	686	886	1230	895	755	

II

1. Архавэ	45	67	72	41	35	Архавэ
2. Чариват ჩარნავათ	16	18	21	6	9	(Пардианте)тоже
3. Корделиты [კორდელითი] ¹	18	18	25	14	13	Корделиты
4. Джгириазан ჯირჯიანენი	17	16	18	8	14	Архавэ
5. Кутуниты [კუტუნითი] ¹	7	6	13	8	1	—
6. Нафинты ნაფნითი	21	22	28	17	5	Нафинты-дер.
7. Чукальваты [ჟუკალვათი] ¹	12	14	16	6	7	(нафинт) тоже
8. Сидере	48	66	80	43	34	Джибагати суй тоже
9. Пиларгеты [ფილარგეთი] ¹	98	102	150	90	58	Пиларгет
10. Учирмак [უჩირმალი] ¹	51	55	80	58	34	Учирмак
11. Оталаха	20	24	29	23	10	Потоджур-су тоже
12. Потожур-Суфля [პოტოჯური-სუფლა] ¹	70	73	91	67	53	} Потожур- дереси тоже
13. — Улия	9	12	8	1	1	
14. Ортакей	20	22	35	11	15	

¹ დედანში რუსული სახელების ამა თუ იმ ასოს ზედ ქართული ასო აწერია. ქართული დაწერილობა ამის მიხედვით ჩვენ დავერთეთ. ამგვარ სახელებს კვადრატულ ფრჩხილებში ვსვამთ. — ა. ნ.

15. Башкей	23	17	35	16	15	ქაიყინის
16. Камарона კამარნა	21	30	37	14	19	ზინაძის
17. Папилат [პაპილათი]	15	14	16	10	6	Папилат
18. Коптоне	4	4	6	8	2	тоже
19. Бахта	9	8	11	10	4	тоже
20. Гидрове გიდრევე	18	21	29	8	15	тоже
21. Каписре, Уля-Суфля	25	32	35	26	23	тоже
22. Эмишлук	16	14	25	14	15	Папилат
23. Яковиты [აკაკვითი]	18	25	35	18	16	тоже
24. Ломэ	21	17	35	24	16	Ломэ
25. Дурмады ¹	6	5	9	9	7	тоже
26. Моцхора	10	9	12	13	6	Моцхора
	638	711	951	563	433	

III

მეკესქიბი (ზღვის პირას)

1. Пицхала-Суфля	80	89	169	85	82	Пицхала-дереси
2. — Уля	54	62	111	71	49	тоже
3. Пицхала-Эмишлук	37	35	72	45	45	Зугу-дереси
4. Зугу-Уля	54	52	132	80	56	тоже
5. — Суфля	74	85	150	80	73	тоже
6. Чурчава ჭურჭავა	82	73	154	94	76	
7. Чампет ჭამფეთი	84	79	155	99	67	Чампет-дереси
8. Хара-Забелит ზებელითი	65	73	135	80	57	
9. Гавра ღავრა	42	61	89	55	40	
10. Манастер/ი	16	12	28	10	18	
11. Пачва ფაჩვა	22	24	45	25	30	
12. Ени-кей ენიჭა	28	21	49	18	20	
13. Гурушит გურუფითი	40	34	79	42	33	Г. дереси
14. Абу-С.	135	129	219	154	110	А. дереси
15. — У. ²	54	54	104	51	58	тоже
16. Абу-Эмишлук [აბუ ემიშერლული]	136	128	285	148	105	тоже
17. Дербенг ტრევენდი	34	49	87	30	25	
18. Сум.ა ³	85	70	152	63	45	С. дересит
	1122	1130	2215	1230	989	

¹ ამ სიტყვის გასწვრივ ჩანიშნულია: არმონი (გორა).

² ამის შემდეგ ჩამატებულია: ნ გ ო რ ი (სოფელი).

³ ამას აქვს მიწერილი: „30 მოსახლე ეკუთვლია და ცხოვრობენ“. — ა. ნ.

		IV				ერქონებული არაქონიერი
1. Арташен [ართაშენი]	63	55	172	46	358	ართაშენი [ართაშენი]
2. Джибистас [ჯიბისტასი]	79	61	164	494	83	Фортуна [ფურტონა]
3. Сият სიათი	64	65	132	85	69	Балак- ¹ Чор-дара
4. Сифат სიფათი	71	55	138	69	63	Качкор-дара
5. Агван აღვანი	126	114	244	117	170	
6. Дутхе [დუთხე]	184	180	314	213	205	
7. Салинкей ¹	80	82	159	118	81	
8. Пелергиват [ფელერგივ.]	40	36	99	47	49	Ковран-дараси
9. Тимисват [თიმისვათი]	90	50	187	163	128	Чермак- ¹ Чор- дараси
10. Кожило ზომილო	40	46	117	67	51	
11. Згеми-Суч. წალენი ძღემი, ჯილენი ძღემი	173	180	368	226	189	Дутхе-дарასи
12. Гвант ღვანდი	182	35	134	133	92	Камлиера
13. Скордуле	39	20	70	35	35	
14. Гере ღერა ²	170	164	388	226	210	Одже-дарასи
15. Ортачей оротаშოа, ორთაქრა	114	105	215	140	113	
16. Мутафи [მუტაფი]	65	52	101	78	94	
17. Шангул [შანგული]	103	76	161	132	115	
18. Ениват ძანივათი	58	47	101	74	58	
19. Згеми-Улья	129	78	187	206	149	
20. Бакоз ბაქოზი (10 კ. ხემ.)	86	43	158	138	101	
21. Толикчет თოლიქჩეთი	42	52	74	72	63	
22. Одже оჯე ³	51	51	92	74	59	
23. Абицхо	40	41	97	73	48	
24. Цани (?) შწანუ ⁴	120	110	278	198	138	
25. Малескерит მეკალესკი- რითი	117	101	210	175	139	
	2386	1965	4532	3019	2675	

V

1. Атина (базар) — (60)	25	25	40	28	20	Атина-буга
2. Ноадиха (ნოადაღიბა)	66	79	114	91	58	
3. Шилерит შილე[რ]ითი	93	79	194	141	105	

¹ შენიშვნა აქვს: ხემშინები (2/3) მეტია, ვინემ ლაზები (1/3). — ა. ჩ.

² გვერდზე შენიშვნა: „ღერეც ჯ-ს ამოღბს“. — ა. ჩ.

³ გვერდზე უწერია: „ხემშინების“ — ა. ჩ.

⁴ გვერდზე უწერია: „წანო“.

4. Хошнисиин ხოშნეშინი ¹	46	43	97	55	40	ერკინული
5. Джадживат ჯაჯივათი	43	40	90	55	63	ზინგულირთეჟა
6. Аранаш არანაში	33	55	84	39	27	Позани
7. Китат ჰ/კიტატი (ჭევეზის ეფ. საზოფხულო)	31	30	72	45	50	—
8. Ханчкун ხა[ნ]კეკუნი	68	84	140	81	94	—
9. Сулет სულეთი	23	25	48	25	26	—
10. Нохлапсо [ნოხლაფსუ]	55	62	121	49	68	—
11. Хунар [ხუნარი]	46	72	115	58	35	Хунар-су
12. Джабат [ჯაბათი]	30	29	62	30	31	—
13. Кокулат-Лароз ლ.: ლარონი, კეკულათი; თ.: ლაროზი:	50	39	99	49	38	—
14. Тордеват-Коксоват [ტორდოვათი-კოკსოვათი] ²	86	60	175	96	70	Каледжук
15. Аврамит [ავრამითი]	50	97	200	95	67	—
16. Зелек ზელელი	69	29	100	29	30	—
17. Хачапит [ხაჩაპითი]	64	78	167	103	110	—
18. Погина [პოგინა] ³	56	83	129	73	61	Каледжук
19. Мелнат [მელნათი]	76	55	156	74	71	Венек-Су
20. Кемер } ლაზური აღარ	74	74	75	89	104	—
[ვენელი] } იციან,						
21. Венек } ზოგმა იცის, ზოგმა არა	73	75	156	65	58	—
22. Сурменат [სურმენათი]	39	52	96	47	33	—
23. Худиса	58	68	160	71	53	Атина-Зуга-дере
24. Далават დაღვათი	91	50	207	122	114	Позани
25. Кузика ⁴	56	49	104	108	138	Атина-Зуга-дере
26. Абсо ⁵	98	50	236	198	124	—
27. Загнат [ზანათი]	63	85	212	100	72	Атина-Зуга
28. Баш-Кей [ბაშ-ჩოა] ⁶	78	113	236	147	193	Ат. Зуга
29. Булеп-С (უჭლა) თუღენი ბუღეფი	} 41	55	66	56	52	
30. Булеп-У. ეინი ბ[უღეფი] ⁷						

¹ შენიშვნა აქვს გვერდზე მიწერილი: „დევირშიფე ჩოა (ციგნები, ლაზური იციან, მაგრამ არ ლაპარაკობენ, თათრულიც სხეანაირი აქვთ), ბოზო ვარ შეფჩამთ, ვარ ფეჭოფუმთ“.

² გვერდზე შენიშვნაა: „(ლაზი) კალეჯული“. — ა. ჩ.

³ ხაჩაპითსა და ბოგინას გვერდით მიწერილი აქვს: „ხემშილეფე“.

⁴ გვერდზე შენიშვნა აქვს: „ლაზი მეტია, ხემშინი 10“. — ა. ჩ.

⁵ ამის შემდეგ ჩამატებულია: „ვენეკ-დერე“.

⁶ შენიშვნა აქვს: „ოკონტალერი“, ე. ი. არფული (მოსახლეობა). — ა. ჩ.

⁷ „ბუღეფ-ის“ წინ ჩამატებულია: „ღულივათი“ და გვერდზე შენიშვნა აქვს: „ზაფხულში მიდიან ზეგით, ისე კი ლაზები ცხოვრობენ“. — ა. ჩ.

31. ილასტას ილასტასი	43	33	89	43	31	ბაღდადი
32. დანიგატორე ჯივეტურე	50	67	161	94	80	ბაღდადი
33. Хотри ¹	97	41	121	67	69	ატ. ზუგა
34. Ламго-Попат [ლამლო-პაპათი]	89	68	208	149	139	—
35. Сапо [საპუ]	22	17	44	27	24	ბაღდადი
36. Папилат [პაპილათი]	43	31	92	64	46	—
37. Мамакиват [მამაკივათი]	77	127	147	94	111	—
38. Дадиват [დადივათი]	32	37	78	34	46	—
39. Цукита წუკიტა ²	50	63	118	35	45	ხაკო-დარასი
40. Гемидия-Эски Трап. გ/ჯურჯი (მუჭაჯირი)	48	57	67	72	58	(ქობულეთლები)
41. Кванцарери ქვანჭარერი	30	26	67	39	25	ხაკოდარასი (?)
42. Костаневат [კოსტანივათი]	47	33	86	47	34	—
43. Хако	61	55	121	77	53	—
	2446	2436	5385	3142	2765	

VI³

расп. в верховьях р. Фуртуны

1. Сервизан [სარვიზან] ⁴	}	99	129	259	171	161
2. ზუგა-Ортакей						
3. Гумно ღონობო	122	124	332	202	232	
4. Бодолли ბოდოლი	84	99	267	128	107	
5. Будара [ბადარა]	46	49	143	97	91	
6. Сагирле [საღირლი]	35	43	99	67	69	
7. Саюва	58	68	146	105	112	
8. Тепан ტეფანი	38	46	110	104	100	
9. ზუგა	69	78	193	129	126	
10. Макревис [მაკრევისი]	73	81	265	120	102	
11. Кюшнва [ჩაუშვივა]	46	56	140	90	81	
12. Чинчива	61	66	135	95	84	
13. Молваос ⁵	74	96	199	118	115	
14. Комна კოლონა	50	55	135	70	98	
15. Мейдан [მეადანი]	19	24	65	38	38	
16. Чат ჩატი	30	26	80	55	60	

¹ „ხოტრი“-ს შემდეგ ჩამატებულია: „ეპტიოლი“.² გვერდით უწერია: „ლაზი მეტია (ოკონტალერი)“ — ი. არეული. — ა. ჩ.³ თავზე სოფლების გასწვრივ აწერია: «непроверен»; რიცხვების გასწვრივ თავზე უწერია: „ხემონი“. — ა. ჩ.⁴ გვერდით მინაწერია: „თავლიხანი“. სტრიქონის ბოლოს: «один старшина».⁵ გვერდით უწერია: „მოლოვინწი“.

17. Элевит [ელევიტი]	8	6	24	10	9
18. Нарощ ვაროში	28	33	79	45	30
19. Калей-Бала კალე	69	63	203	122	112
20. { Гемшин-Башкей [ბაშჩაოა] ¹					
21. { — Ортакей	51	72	192	167	152
22. { — Ошагнкей ქალენი ჩოი					
23. Бармаксус [ფარმაქსუს] ²					
24. Кобуджа გობუჯა					
25. Ливык-Чакислы [ჭაკისლი] ³	38	36	116	42	43
26. Кесман-Меневар [Меливари]	41	24	102	53	20
27. Холоджо ხოლჯო	32	39	99	48	55
28. Сырт სირტი	23	18	68	36	21
29. Видже-С. ვიჯე ⁴	52	113	177	100	109
30. — У.	35	28	93	54	56
31. Ачаба	36	34	92	66	56
32. Мельманаш [Мельменати]	93	81	217	182	147
33. Мелескюр [მელესკური]	59	84	208	119	117
34. Чингит [ჩინგითი]	53	57	150	121	90
35. Тезина ტენზინა	55	58	184	109	112
36. Джант-Тюбира ჯანათ დობირა	61	71	202	84	80
37. Микрун-Кавак მიკრონ კავალი	40	45	124	78	72
38. Папагир ფაფაგერი					
39. Цонцо ცონცო					
	1678	1922	4898	3025	9837

მ. { 20659 }
 ж. { 29939 } 50598

¹ გვერდით უწერია: „ბაშ ხემშინი (самый лучший мел)“. — ა. ჩ.

² ამის პირდაპირ გვერდზე ჩანაწერია: [„მეძბრუნ (მეწბრუნ) приселка] Моловейс. — ა. ჩ.

³ გვერდით მინაწერია: „ათინა ორობა ზულას ეკვანტალენ“ (ე. ი. მდინარე ათინა ზულას ერთეს“. — ა. ჩ.)

⁴ ელევითისა (17) და ვიჯეს (29) გასწვრივ კიდევ მინაწერია:

• реки: Зуга-ღარ. речки: Кальян Чермешк
 Боюн-ღარ. Эват Балдас... (არ ირჩევა. — ა. ჩ.).
 Элевит-ღარ. Молавес Джагалвер
 Зиль Калле Абларж
 Тоскабит
 Пазовит
 Ошит.

«Хемшини жив. между Кара-дере и Хуршумлой, еще говорят на диалекте, содержащем много старинных форм На восток от Карадере они мусульмане и забыли язык своих предков (Рус.-турец. смеш. погран. Комиссия, стр. 121).

2 уч. — 1) гризевые лечебницы «Таушлипа-Даги» и холодн. источники в сел. Сидера и Пахта, для питья негодн.

6 уч. сел. Арлер горячий ист. против ревматизма.

Сел. Джанод-Табора ист., вода имеет горьковатый вкус, способствует пищеварению.

27. VII. ოსმან ეფენდისთან მივდივარ. წამოვეწიე ორ ლაზს, მძიმე ტვირთით დატვირთულებს, ერთი მოხუცია, მეორე — შუაკაცი. გამოველაპარაკე ლაზურად, ერთმანეთის გვესმის. ძლიერ გაეხარდათ, როდესაც ვუთხარი, რომ ქართველი ვარ და მათი ენის სასწავლად მოვედი. „ჩვენი ძმები ვართ“—მეთქი ვუთხარი მე. „ჩვენი ძველები და თქვენი ერთი ყოფილანო“ მომიგეს. მოხუცმა „მე ბაბა, ჰე ბაბა“—ო მითხრა. თვალზე ცრემლები მომდის...

28. VII. შემედ ეფ. თიბუჯაშვილი გავიცანი აქ (მონათლულია). ქართულის კარგი მოლაპარაკეა. ჩვენში ყოფილა. საზოგადოდ ბევრი ლაზი აქ ქართულს კარგად ლაპარაკობს. ეს იმით აიხსნება, რომ ვინც ომამდის ჩვენში იყო მეფურნედ თუ სხვა რამე, ომის გამო შინ დაბრუნდა. ყველა იძახის, რომ თუ ქართველები არა¹, ჩვენი საქმე კულად იქნებოდაო. ქემერიდან მოყოლებული კავკავამდის ძველად სულ კავკასია — საქართველო იყოო.

29. VII. ლინგვისტური მუშაობა ესმისთ. როდესაც ეკითხები რისამე სახელს და ის თათრულ სახელს ხმარობს და შენიშნავ, რომ ეს სახელი ლაზურადაც ხომ არისო, ის მოგიგებსთ: კი, მაგრამ ამ ხმარეში არ იხმარებო. თათრულ სახელს რომ „ი“ მიემატება ის ლაზურიაო!

30. VII. კვირა. აქაურ თეატრში ვიყავი. რუსულად მართავენ ხოლმე ყოველ კვირას ადგილობრივი სამხედრო და სხვა სამსახურის ხალხი. ვერაფერი შეილა.

31. VII. ჯაჯივათში მივდივარ. ხუსეან ეფ-მ დამპატივა. მეგრული არ მესმის, „რადგან ძლიერ ჩქარა ლაპარაკობენო“.

2. VIII. დერვიშების ენა თეშელის ცნობით:

[აქქენ ბაინ ლადუნში = ფარა აღდუნში „თუ ფული აიღე, აქქენ ბაინდა = ფარა აღ = ფული აიღე; — გეთ, გეთ, მეთ/ტლენ მა ლაქტა = გიტ ნაზლანმა = წადი, წადი კაცო, რას უკადრისობ! ჩუთურლერ ჯანლიაორ = ქრისტიანები მოდიან].

¹ ტექსტში: „რომ ქართველებს არა“.—ა. ჩ.

[ქართველი მაჰმადიანები ესკი ტრაპიზონიდან (მეხმარებიან) მარტოსი ვინაძე. ხასან წილოსანი; ისმაილ ქოსოღლი და საბრი ჯაში].

გაეიცანი ვიწური თეფიკ ეფ. სურური, სტამბოლში ნასწავლი. რუსულის სწავლა უნდა და წიგნი მიხოვა, ხომ არ გაქვსო.

3. VIII. ხუთშაბათი — ბაზრობა. დერდმა ლექსები ჩამომიტანა.

4. VIII. კიჯულე ვინახულე. თან მახლდა მამასახლისი აღირიზა. მატროსი არ გვიშვებდა, მაგრამ რო ნახა ქალღლები, გაჩერდა. ციხე ორსართულიანი, შეიძლება სამიანიც ყოფილა. სამხრეთისკენ იყურება. კედლებში სათოფეები აქვს. კარი დასავლეთით აქვს: კარებს ზევით ერთი ქვა ძალად ამოგლეჯილია, ცხადია ზედ წარწერა ყოფილა. მშენებრად მოსჩანს აქედან „კალეჯუკის“ ციხე; აღირიზამ მიაგბო, რომ მე-VI ნაწილის სოფ. მოლოვეჯის ნაწილ მეძბრუნ (მეწბრუნ, სომხ. დიდი-ცხვირი)-ში არის მიუვალი ციხეო, გვირაბებით და საგანძურებით. იმ ადგილას ტყე დაიწვა და თაფლმა დენა იწყო იმდენად, რომ ათ-ათ ფუთობით დააგროვესო. ვითომც ცვილის საწყობი უნდა ყოფილიყოს ერთი საგანძურთაგანი. ციხიდან გამოჩნდა მწვერვალი „ალტი ფარმაკი“.

5. VIII. შაბათი. აი ლაზის ქალი ზურგზე შეშა-მოკიდებული, ყიდის. ლაზებს თითქოს ერცხვინებათ ჩემთან, რომ ქალები ასე მუშაობენ და ამბობენ, რომ ეს ქალები დერვიშები არიანო.

1) ზუსეჯან ეფ. კალაატჯი-ოღლი (участковый переводчик).

2) მუსტაფა ჯაჭევე-ოღლი (ჩაუში=бляха на груди с надписью «Базарный старшина»).

3) მესუდ ბილალ-ოღლი (помощник старшины აღირიზა ეფ. ხალიდ-ალაზადე ხემშინია).

4) ჰელიმ ქაკირხადე (არანაშური ხუსეინის მეგობარი).

[დერვ. ენა: პატა ხუსეინისაგან: ფერეზ=პური, ლაჭტა=юноша].

ფირალებს ერთმანეთი დაუხოციათ: 8 ამხანაგი ყოფილან. ერთ მათგანს სხვაზე დანიშნული 11 წლის გოგო მოუტაცნია და გაუჟაბტიურებია. ამაზე მოსვლიათ ლაპარაკი. პირველად მომტაცებელს უსრვია, მაგრამ აუტდენია. სხვებს დაუშენიათ და ის და მისი ამხანაგი მოუკლავთ.

6, 7, 8. VIII. ვიწე — 1) კავეჯი ბესიმ ხალილ-ოღლი; 2) მუსა ეფ. დელი მეჰმედ ოღლი ნუ(ნ)¹ კავესი.

9. VIII. ოთხშაბათი. ჭელუკით მივედივარ ვიწეს. თანამგზავრები ლაზებია. 2 საათზე გამოვედით და 4-ზე მოვედით. ჰიმ ბიკი კავალი ოქანდინამს [ბეჩარ-ოღლი ხაჩიფი, ბევრი დესტნები აქვს, ვიწეს — მოუკლავთ].

ოსმან ეფ. რეიზოღლი (ბათუმელი აფხაზი, ქართულად მშენებრად ლაპარაკობს).

¹ ფრანზილებში ჩასმული ასო გაურკვეველია. — ა. ჩ.

ერთობაზე გადავრჩით, ვიწეში გადასვლის დროს. ზღვა ძლიერ დევნიდა თითონ ვიწეში ჩვენი გადასხმა არ მოხერხდა, წავედით ზევით, ასტრუქრასზე და, როგორც იყო, იქ გადმოგვსხეს. ფელაჟუკას ბურთივით ათამაშებდა ტალღები, ფელაჟუკას პატრონს შეკრამდნის სცემდა ტალღებმა და ისე გადაიტანა ნივთები და მეც კისერზე დაეჯექი და ფეხები მუხლებამდის ტალღებში მოყვა და სულ ერთიანად დავსველდი. ოსმანი გადახტა, როგორც კი ნაპირს მიუახლოვდით, მაგრამ მერმე ძლიერ დასოვლდა, რადგან თოკი ეკავა ხელში და ფელაჟუკას იკავებდა... გურული ნაპირზე იყო და არ მოგვხმარა. მივედით ვიწეში, ვინახულეთ მემედ ეფ. და წაგვიყვანა ლამის გასათევად სოფელში გაქცეულის სახლში, ვივახშეთ: თევზი, ტაფამწვარი, წვენი ხორციით... ჩაი... თხილი!

10. VIII. ხუთშაბათი. სახლი ორ სართულიანია. გარეშე კედლები ქვისაა: ჯერ დაკეთებულია პატარ-პატარა ხის უჯრედები და მერმე შიგ ჩაყენებულია ქვები (რიცის ქვები მოცისფრო) და მერმე გალესილი. შინა კედლები ხისაა (წიფლის). თანჯრებს გარედან „სტამნები“ აქვს.

სასტუმრო ოთახში კარების თავის გასწვრივ სარტყელი მისდევს მოჩუქურთმულგებულია სვეტის თავებავით იქა-იქა

კარების შუაში: გამოღებული და მიტოვებული უჯრედები უჯრედებულა.

ტახტი ფართოა, თითქმის ორი არშინი.

ჩარდახი (სასტუმრო), ოდა (ოთახი); კერია, სადაც ცეცხლი ანთია... მწკორა (საჯალაბო); დულაბი (შკაფი კედელში); მედინე (წვრიმანების ჩასაყარი). [დემში — ბიჭის სახლი... ორივე იცინის, ჭანურს რო ვეკითხები... ჰემით გენჯალოღლი]... მემსოფა (ტახტი)...

1) მუსა ეფ. (ვაპიდის ძმა);

2) მემედ " " "

3) ოსმან ეფ. ჰაჯი ოსმან ოღლი, ვიწელია (?) მოხუცი 72 წ. დანა მიუცია მარს.

11. VIII. პარასკევი. ვიწეში ბაზრობის დღეა, სოფლიდან ქალები ჩამოვიდნენ, არც მაინცა და მაინც ძლიერ იფარავენ პირს. ქალამანი და ჭრელი წინდები აცვიათ. ასზე მეტი დუქანი ყოფილა...

მარილი ოყა ასი ფარა = ერთი აბაზი...

შევხვდი ხუსეან კოჩოღლის; ფრიად გამიხარდა. თუ ომი არ გათავდა, ჩვენი ბავშვები ისე დარჩებიან როგორც აფაზების¹ ბავშვებიო, ე. ი. წერა-კითხვა

¹ შევთომა „აფაზების“ მაგიერ; საეჭვოა, „აბაზების“ ინდივიდუალური გამოთქმა იყოს „მომამბის“ რედ.

არ ეცოდინებათო. ვახშმად: ყველის მუხლაშა, კატაიფი (თ. შეეზრე) [ქვეშაში
შელი), ლობაა (ხაჯი) [ძლიერ პიმპილიანი იყო; ხუსეინმა გაასწავლა...
წამოიძება: „უხ, სააფხაზო ყოფილაო“] ჩადებული პატრიყანი და კიტრი, ახალი
კიტრი. როდესაც კითხავ რამეს, ნიშნად თანხმობისა წარმოსთქვამენ „ჰს“,
თითქოს შესვეს რამეო.

[კიევიში 30 ფურნე და საკანდიტრო სულ ლაზებისა და ხემშინებისაა და
ხემშინების ზელში იყო. სულ იქნებოდენ ორივენი 1200 (-600=600), ხაზეი-
ნები უმეტესად ხემშინები იყვენ, აბუ-ულჰადგან ოსმან დავით ოლლი].

12. VIII. შაბათი. გაი-ოცხანკაფი (აკენკინე) ვოცხანკაფამ/ფ... ფცხანკ-
უმ/ფ (ვეენკაე)... ოცხანკაფუ.

13. VIII. ლამე ბაზარში გავათიე შემედ ეფ. ოთახში. ძლიერ ნოტიო და
ბნელია. ვისაუზმე ჩაით და ყველით, ვერც პური და ვერც ჭადი ვერ ვიშოვე.
ჩხუბით ვიყიდე 1/2 გირვანქა პური მელექნისაგან ჩაის შემდეგ. წავედი ეტაპის
კომენდატთან. მისი თანაშემწე შტაბს-კაპიტანი სობოლევსკი გავიცანი, მოხუცი;
ძლიერ კარგად მიმიღო, სადილად დამპატიყა და სამი გირვანქა პურიც 30 კ.
გამომატანა.

[შემედ ეფ. ქართულად კითხულობს, მაგრამ არ იცის „ა“, ჰ, ც].

14. VIII. კეეს ჭამენ მამაკაცები.

15. VIII. მემედ ეფ. შწერალი უნდა ვიწეში [?].

16. VIII. სუმლა, ვაკუჭლები ვნახე.

ქვის ოსტატი ალი ზაქ-ოლლი.

[მელიტონა ჩხეიძე, დიშის საზოგადოების, იმასთან ჰქონია ნივთები დატო-
ვებული]. [კარგია, გაქცეულების სახლებს ინახავენ]...

ზორი=ჯავრი.

[ქვა — ნიყვა, ქვა — ლომ-აქლემა].

ფელუკით ვიმგზავრე არქაბემდის, მშვენიერი ზღვა იყო.

სალამოს მიველი. გაეჩერდი ნიკო ცერცვაძის „სასტუმროში“.

იქვეა სათემოდან ლავრენტი აშოთია... ლამე ვირთხებმა კილამ შევეკვამეს.

17. VIII. თესფილი (კრიალოსანი).

ვარ მიჩქინ

შა მიჩქინი (ზომ არ ვიცი)

ვაშა (შაინკდამაინც არ)

ვაშა სოთი ნულუ[რ] (ზომ არ სად მიღიხარ).

ელა-ბდვი- — положил у чего-[ა]

მებო-დვი- — მივაყუდე

ქოდო-ბდვი- — დაესდევ

ქოგე- — ზეშევდე

ქოგოლა-	— —	სულ ზევით (მთაზე)
ქოდოლო-	— —	ჩავეუში (ქუევალის)
მეშა-	— —	შევდე (ზერელში, უჯრაში)
ეწა-	— —	ქვეშ ამოვდევი, ПОДЛОЖИ
ოკო-	— —	მივადევი ერთმანეთს
გეწა-	— —	თავი გავუდევი
მო-ბიდევი-	— —	მხარზე გავიდევი (ბერგი, ტუფელი)
ე-	— —	ზურგზე მოვიდევი
გე-ბუდევი-	— —	სხვას გავუდევი.

18. VIII. პარასკევი. მიმინოები ბევრსა ჰყავს, ახლაც იკერენ.

[იასონ ვასაძე (РОТНИК, კანტორა შროშის გზისა), გურული, უნახავს არქა-ბეში ან თითბერის ან სპილენჯის $\frac{1}{4}$ არშინი სიგრძით, ჯვარი, წარწერა აქვს. ეს ცნობა გადმომცა სვიმონ ჩაჩავამ] სოფლიდან ჩამოვიდენ, თავი მოპარსული აქვსთ და წინ სულ ცოტაზე დატოვებული.

19. VIII. ფანჯრებს ხშირად რკინები აქვთ დატანებული, ქალი არ მოგე-ტაციონო. სალამოს ნუსრედ ეჭ. მიგვიპატივა მე, ელიაზარი და ბათუმიდან მო-სული. მშვენიერად ცხოვრობს, გაგვიმასპინძლდა: არაყი (გურიიდან), ორგვარი კიტრი: ნედლი და მჟავე, ტაფამწვარი, პატრიყანი ერბოთი, კამამაქო, ფლავი მაწენით.

ქურქელი ევროპიული, სუფთა, პირისაბანი...

20. VIII. ფორთოხლის ხეები ეზოებში აქვსთ, მაგრამ წელს არ აბია და გასულ ზამთარში დაზიანებული შემხმარა. ხუჯალში ერთ ადგილას აბია.

20-21. VIII. პერონთი. დ. კლდიაშვილთან¹. სწუხს, რო ისევ აქ გადმოი-ყვანეს

წამომყვა სალდათი ალ. რომაქიძე.

ხოფის მამასახლისი: ომერ ახაქ-ოღლი.

კომისარმა პელცმა დააკავა.

21-22. VIII. წავედი ბუჯალში.

ვახშამი: ლობიო, კამამაქლი, ბურელი, მაკარინა, კიტრი ახალი, მჟავე პომიდორი.

რკინის კრაოტი, საკერავი მანქანა, ლოგინი სუფთა, მხოლოდ ნესტიანი სუნი უდის, აბრეშუმის საბანი.

22-23. VIII. ოთხშაბათი. ღამე ორთახოფას აბდულასთან.

[ლაშარონი ჯოდორი] (ყოფიანი) ლაშარი — ცოფი...

¹ ამ შეხვედრის შესახებ იხ. დავ. კლდიაშვილის „მემუარები“, ტფილისი, „სახელგამი“ 1933 წ., გვ. 358—359.

პარლამენტული

ზოგიერთი გრუნვის გენეზისისათვის მებრულ-ჰანური

მებრულ-ჰანურის შესახებ არსებულ სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ქართულთან შედარებით მეტი აქვს მებრულს სამი ბრუნვა: მიმართულებითი, დაწყებითი და დანიშნულებითი, ხოლო ჰანურს—ორი ბრუნვა: იგივე მიმართულებითი და დაწყებითი, ანუ დაშორებითი. მაგ.:

	მებრული	ჰანური	ქართული
მიმართულებითი	კოჩიშა	კოჩიშა	კაცისკენ (კაცთან...)
დაწყებითი	კოჩიშე	კოჩიშენ	კაცისაგან
დანიშნულებითი	კოჩიშო ¹	—	კაცისთვის ¹

6. მარისა და ი. ყიფშიძის² სიტყვით მიმართულებითი არის «Истинный Дательный (=Д.—Н.¹) на შა с картскою огласовкою»..., ხოლო დაწყებითისათვის გამოყენებულია «Под. належ с тубал-кайнскою огласовкою» შე (|| ში)». რაც შეეხება დანიშნულებითს, ის მიჩნეულია მეორე მიცემით ბრუნვად—«Другой Дательный (=Д.—Н.¹¹), собственно Дательный пользы, с тубал-кайнскою переогласовкою гласного элемента окончания а в о, напр., კოჩი-შო, иногда с добавлением послелогоа т—კოჩი-შო(თ) для человека»... ამ ბრუნვათა დაბოლოებებად გამოცხადებულია -შა, -შე, -შო და ესენი ახსნილია წარმომდგარად ბგერების გადასმით პირუანდელი *-აშ, *-ეშ, *-ოშ ფორმანტებისაგან (ქან. გრ. §§ 15, 16 ხ, 18; მებრ. გრ. §§ 17 აბ, 18 ხ). ამგვარად გამოდის, რომ მიმართულებითი და დანიშნულებითი ორივე მიცემითია, პირველი—ქართული გახმოვნებით (-შა) და მეორე—მებრულ-ჰანური გარდახმოვნებით (-შო), ხოლო დაწყებითი ნათესაობითია კვლავ მებრულ-ჰანური გახმოვნებით (-შე). მაგრამ ამ მოსაზრებას ეწინააღმდეგება შემდეგი: 1. ქართულურ ენათა შედარებითი გრამატიკიდან ჩანს, რომ მიცემითს მებრულ-ჰანურში არ ჰქონდა *-აშ (→-შა) ან *-ოშ (→-შო) დაბოლოება, 2. აუხსნელი რჩება დანიშნულებითისათვის -თს დართვა და მისი ფუნქცია, 3. გაუგებარია მებრულ-დაბოლოებიან მიცემითთან ერთად ქართულ-მებრულ-დაბოლოებიანი მიცემითის გამოყენება, 4. სხვაგვარ შედგენილობისად გამოდის პირთა ნაცვალსაბელები ამ ბრუნვებში მაშინ როცა მათი შედგენილობა თითქოს მთლიანად

¹ არნ. ჩიქობავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფ. 1936, გვ. 51-52.

² ნ. მარო, Грамматика чанского (лазского) языка, 1910; ი. ყიფშიძე, Грамматика мингрельского (иверского) языка, 1914.

ხუთნი არიან, ყველასად ვარგან: სულისად, ღვთისად და ადამიანისად...
 ამსეულდჳშ (ნათ.) + ღ (ენებ.) = ადამიანისად...

მერვა ლაღლიშდ ასდენიხ (არს. ონიანის ტექსტები, 41), — მეორე ღლისთვის დარჩებთან: ლაღლიშდ = დღის-ად, დღის-და → დღიზა...

ამგვარად, მეგრულის ქანიშნულებითს სრული მორფოლოგიურ-ფონეტიკური შესატყვისი მოგვრევა ქართულსა და სვანურში:

ქოთომ-იშ-ოთ = ქათმ-ის-ად ან (ქათმ-ის-და →) ქათმიზ-ა = ქათლზ-შ-დ, სადაც ნათესაობითის -იშ დაბოლოება უდრის ქართულ -ის ბოლოსართის და ვნებითის -ოთ — ქართულ -ადსა² და სვანურ -ღს. ამგვარივე შესატყვისობაა ნაცვალსახელებშიც: ჩქიმ-ოთ = ჩემ-ად || ჩემ-და.

რაც შეეხება მიმართულებითსა და დაწყებითს, მათ შესახებ ზევით ითქვა, რომ ზოგადი სახელების -ა მიმართულებითში (კოჩ-იშ-ა) და -ე / -ე' დაწყებითში (კოჩიშ-ე'ნ') იგივეა, რაც ნაცვალსახელების -და (ჩქიმ-და) და -დე / დე'ნ' (ჩქიმ-დე'ნ'). მაშასადამე, მათ ერთი და იგივე ფუნქცია აქვთ. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ -და და დე'ნ' ფორმანტები ერთვოდა ზოგადი სახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას, როგორც ნაცვალსახელებისა, და უნდა გვჭონოდა კოჩიშ-და, კოჩ-იშ-დე'ნ' (შდ. ჩქინ-და, ჩქინ-დე'ნ' ჩვენ-კენ, ჩვენგან), მაგრამ ფონეტიკურ ნიადაგზე დაიკარგა და დარჩა ელემენტი -ა, -ე'ნ' (კოჩ-იშ-ა, კოჩ-იშ-ე'ნ'). ღს დაკარგვა გამოწვეულია ქართულ-მეგრულ ენათათვის უჩვეულო შდ კომპლექსის (კოჩიშდა) მიღების გამო. შენიშნულია, რომ რედუქციის შედეგად შეხვედრლი დ იქცევა თ ან ჭ'დ შს მეზობლად: *დაშედ — დაშთ-ი, *ნეშედ-ი — ნეშტ-ი...³ მეგრულშიც ვგეგვ იყო მოსალოდნელი, მაგრამ შს მეზობლობაში ტ (თ)ც იკარგვის, რაც ჩანს სხვა შემთხვევებიდან: შტერი — შერი, შტრაფი — შრაფი... ასევე სტ კომპლექსი — ს: დასტრო (— დასტრო), ვერსი (— верста), ორსანტი (— ოსტატი: პ. ქარაიას მიხედვით), კასრულა (кастрыля) და სხვა. აღსანიშნავია, რომ თან და თანა თანდებულის თ იკარგვის ბრუნვის -ხ ნიშნის მეზობლად [ქვემოიშვრულსა და გურულში: ხესან (— ხეს-თან), ამასან (— ამას-თან) და სხვ.

ღს დაკარგვა ნათეს. ბრუნვის ფორმასთან შენიშნულია ძველს ქართულშიც ჩვენებითს ნაცვალსახელებსა და სხვაგან: მიაველინა მისა ელისე მოციქული (IV მეფეთა, 5₁₆), მიერითგან არლარავინ მიაველინა მისა (შუშანიკის წამება)... სადაც მისა — მისდა.

ამგვარად, მიმართულებითსა და დაწყებითში -დ ელემენტი დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. დაიკარგა იგი მეგრულ-ქანურში ნათეს. ბრუნვის შსთან დამსგავსების შემდეგ, თუ იმგვარად, როგორც ეს ძველ ქართულში მოხდა, საქმის ვითარებისათვის ამას არა აქვს მნიშვნელობა.

¹ საარფე ქებაი, სახურავი (ხუფი), როფი, დორა და არაყი.
² არნ. ჩიქობაეა, ჭან. გრ. ანალიზი, გვ. 54, 55.
³ დაწერილებით ავტორის „ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში. II“ (ტფ. უნივ. მოამბე, X, გვ. 303—304).

ქართული

ენის ინსტიტუტი

ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება დაეასკვნათ:

1. მიმართულებითი, დაწყებითი (დაშორებითი) და დანიშნულებითი საციფიკური ბრუნვებია მეგრულ-ქანურისა. ამიტომ ისინი, როგორც ბრუნვები, ქართულსა და სვანურში არ გვხვდება და ვერც წინარქართულში ვივარაუდებთ მათ.

2. წარმოშობით ეს ბრუნვები მეორადია; მიღებული არიან: მიმართულებითი—ნათესაობითი ბრუნვის ფორმისაგან + - და: კოჩ-იშ-და → კოჩ-იშ-ა (შდ. ჩქიმ-და 'ჩემდა');

დაწყებითი (დაშორებითი)—ნათეს. ბრ. ფორმისაგან + -დე, ქან. -დე¹: კოჩ-იშ-დე, ქან. კოჩ-იშ-დე¹ → კოჩ-იშ-ე, კოჩ-იშ-ე¹ (შდ. ჩქიმ-დე, ჩქიმ-დე¹ 'ჩემგან');

დანიშნულებითი (მეგრულში)—კვლავ ნათეს. ბრუნვის ფორმისაგან + გნე-ბითის ნიშანი -ოთ: კოჩ-იშ-ოთ (შდ. ჩქიმ-ოთ 'ჩემად'). ამდენად უკანასკნელი ნაგენეტივარი ვნებითია, პირველი ორი კი ნაგენეტივარი ნაწილაკებიანი ბრუნვები.

3. ქართველურ ენათა შედარებითს გრამატიკაში ესენი, როგორც ნაწარმოებნი—მეორადნი, ბრუნვებად არც კი შევლენ.

შინაწერი. ამჟამად არ ვხვებით საკითხებს: 1. თუ რა წარმოშობისაა მეგრ.-ქან. -და, -დე/-დე¹, 2. სადმე არიან შემონახულნი ესენი ქართულ-სვანურში თუ არა, 3. რა კავშირი აქვთ მათ სომხ. თე, თი სუფიქსებთან, დალისტნის ზოგიერთი ენის ანალოგიურ ელემენტებთან, აფხაზურ -ნ-ძა, სვანურ -თე¹, ფერეიდნულ -თი (კენ) თანდებულებთან და სხვა. მათ შესახებ ცალკე.

V. TOPURIA

SUR LA GÉNÈSE DE QUELQUES CAS DANS LA LANGUE MÉGRÉLO-ÇANE

(RÉSUMÉ)

1. D'après la littérature spéciale concernant la langue mégrélo-çane (Marr, Qipšige, Čikobava), le mégrélien possède, relativement au géorgien, les trois cas suivants qui font défaut dans la langue géorgienne, à savoir: l'alatif, l'élatif et le cas indiquant le but ou le cas final: *kočiša* 'vers l'homme', *kočiše* 'de l'homme', *kočišo't* 'pour l'homme'. La langue çane possède, selon les mêmes sources, encore deux cas qui font également défaut dans le géorgien. Ce sont: l'alatif et l'élatif susmentionnés. Ces cas, propres à la langue mégrélo-çane, manquent dans le géorgien et le svane, aussi bien que dans le prégéorgien.

¹ ვერჯერობით: ბ. შარო, Непечатый источник истории кавказского мира, 1917, გვ. 309 და სხვა.

2. Quant à leur origine, les dits cas sont secondaires. Les deux premiers sont des cas dont la particule a servi d'indice pour le génitif, et le dernier un passif ou transformatif issu du génitif: ainsi l'atatif provient de la forme du génitif plus la particule *-da*: **kočis+da* → *kočiša* 'vers l'homme'; l'atatif a pour son origine la forme du génitif plus la particule *-de* (*-de'n*) dans la langue *čane*: **kočis+de* → *kočiše* (**kočis+de'n* → *kočiše'n*) pour la langue *čane* 'de l'homme'; le final (dans le mégrélien) remonte à la forme du génitif plus la désinence du transformatif *-ot*: *kočis+ot* 'pour l'homme'. La formation analogue à celle du final s'observe dans les dialectes de la langue géorgienne (*xevsur*, *pšav*, *gurien*: *kač-is-ad*, *gurien* **kačis-da* → *kačiza* 'pour l'homme') et dans la langue *svane* (*mārēmiš-d* 'pour l'homme'), tandis que les deux premiers cas et leurs particules *-da*, *-de* se maintiennent dans les pronoms: *čkim+da* 'vers moi', *čkim+de*, *čkim+de'n* 'de moi'. Ayant une fois acquis de la ressemblance avec la désinence du génitif *-š*, le *-d* de la particule *-da*, *-de* n'apparaît plus dans son voisinage: **kočis-da* → *kočiš-ta* (*kočiš-ta?*) → *kočiša* (cf. *šteri* géorg. → *šeri* mégr.; *šrap* → *šrap* 'l'amende...').

3. Ces éléments là ne sont que dérivés et secondaires, et la grammaire comparée des langues kartvéliennes ne peut point les considérer comme des cas.

სიმონ ჯანაშია

თუხალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი¹

ქართული კულტურის ფესვები ღრმად არის გადგმული შორეულ საუკუნეებსა და სივრცეებში. მსოფლიოს ცნობილ მეცნიერთ, ფრ. პომელს, ედ. მაიერს, კიპერტს, ლემან-ჰაუპტს, ლენორმანს, აკად. ნ. მარს, აკად. ტურაევს და მრავალს სხვას არა ერთგზის გამოუთქვამთ მოსაზრება რომ ქართველი ტომები მემკვიდრეობითს კავშირში იმყოფებიან წინააზიის იმ უძველეს მოსახლეობასთან (სუმერები, ხეთები, მიტანიელები, ხალდეები და სხვ.), რომელმაც შექმნა საკაცობრიო კულტურის ყველაზე ადრინდელი კერები. მართლაც, ქართული კულტურის ისტორიულად მოცემული შედგენილობა ამკლავებს აღნიშნული კავშირის მრავალგვარსა და მრავალრიცხოვან ფაქტებს. ქართული კულტურის მეცნიერული შესწავლა ამიტომ შეუძლებელია ამ კულტურის წყაროსთვის (სათავის) ყოველმხრივი გათვალისწინების გარეშე.

აქ ჩვენ გვინდა წარმოვადგინოთ, ხეთურ-ქართული ნათესაობის საკითხისათვის, ერთი საბუთი, ამოღებული სატომო სახელწოდებათა სამყაროდან, რომელსაც ჩვენ უაღრესად კრიტიკულად და ისტორიულად ვუდგებით, რადგანაც შეგნებული გვაქვს ამ კატეგორიის ტერმინთა დიდი მიდრეკილება მრავალმხრივი ცვალებადობისადმი.

ქართველი ტომების წარმომადგენლები ამჟამად არიან²: საკუთრივ ქართველები, ანუ, როგორც მათ ზოგჯერ ეძახიან, ქართვები („ქართველი“ იმავე დროს საერთო სახელწოდებაა ამ მონათესავე ტომებისათვის), მეგრელები, ქანები, სვანები.

ეს სატომო სახელები ყველა ერთი ისტორიული ხანის პროდუქტი არ არის, ისევე, როგორც ისინი არც ერთგვარი აღნაგობისა და წარმოშობისა არ არიან.—მათი მორფოლოგიის თვალსაზრისით (და არა ფუძეთა ისტორიის მიხედვით) უძველესი, ზემოთჩამოთვლილ სახელთა შორის, არის, უეჭველად, სვანი და ქანი. პირველი, მოცემული ფორმით, *Swanz*, ცნობილია უკვე ანტიკური მწერლობისათვის, ჩვენს ერ მდე³. ბერძნულმა და რომაულმა მწერლობამ იცის ამ სახელის სხვა დაწერილობაც, რომელიც კიდევ

¹ მოხსენდა ენიშის ისტორიის განყოფილებას 1937 წ. 15. I. იბეჭდება გაფართოებული სახით.

² ვვლისხმობთ რომ იყვნენ ისეთი ქართველი ტომებიც, რომელთაც, არახელსაფრელ პირობების წყალობით, ისტორიულ დრომდე ვერ მოაღწიეს.

³ სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 2, § 14 და 19, მაინცეს გამოც. 1925, გვ. 698 და 701.

უფრო ახლოს დგას ქართულთან: ასე მაგ., პტოლემე, გეოგრ. წ. შერძინიძე SC 241: *Σαααοσσιχχαι*, თუ აქ მართლაც სვანები იგულისხმებიან; პლინიუსი, *Σαααοσσιχχαι*, SC II, 178, VI, 14, Suani (თუ ესეც საეპქო არ არის) და უკვე სრულიად უმკველი, გვიანდელ ავტორთა, ცნობები; იხ. მაგ., პრისკე პანიელთან, გოთ. ისტორია, 41, SC I 845, *ἡ Σαααοσσιχχαι*; *ἡ Σαααοσσιχχαι*, იქვე, 846, და სხვ. ამავე სახელწოდებით იცნობენ სვანებს მეზობელი ტომებიც (ქართ. სვან-ი, მეგრ. შონი, აფხ. ა-შინ-უა¹ და სხვ.) და ასევე უწოდებენ თვით სვანებიც თავიანთ თავს.

სიტყვა „შტან“ ამჟამად როგორც ზემო, ისევე ქვემო სვანეთში თვით ქვეყანას, სვანეთს აღნიშნავს, მაგრამ ეს, უმკველია, მეორეული მოვლენაა. თავდაპირველად იგი სატომო სახელი იყო, რათქმუნდა. ამის საბუთია მოცემული ფუძის სხვა წარმოებანი და ანალოგიური მოვლენები სატომო სახელების სფეროდან. ზოგიერთი ზოგადი ხასიათის მოსაზრებაც ამასვე უჭერს მხარს. ასე, თუ „სვანი“ ამჟამად „მუშტან“ (ზ. სვ.) და „მუშტნი“ (ქვ. სვ.) ფორმებით გამოიხატვის, მრავლობითში უკვე ფუძე წმინდად აღიდგენს თავს — „შუანარ“ (ზ. და ქვ. სვ.). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს მართო მორფოლოგიური მოვლენა არ არის. მრავლობითისათვის ჩვენ გვაქვს კიდევ ერთი ძალიან საინტერესო ფორმა — „შტანნილარ“, სვანები (ქვ. სვ.). „სვანეთის“ აღსანიშნავად საკუთარი ფორმებია „ლანუან“, „სასვანო“ (ქვ. სვ.), „ლემშტანიერა“ (ზ. სვ.) და „ლემშტნერა“ (ქვ. სვ.). უკანასკნელი ფორმები თვით სვანებს ესმით როგორც „მთელი სასვანო, მიწა-წყლითა და მოსახლეობით“². გარდამავალი, ტომიდან ქვეყანაზე, მნიშვნელობა ტერმინისა ჩანს ისეთს ხალხურს თქმებში, როგორიცაა: „მურგტალ შტან ანკატ ვამშტ“³ — „მთელი სვანი (მთელი სვანეთი) ჩამოვიდა“, „მურგტალ შტან ანკატ ვამშტ“⁴ — „მთელი სვანეთი (ყოველი სვანი) ვამით ამოწყდა“. სემანტიკურ განვითარების ხაზი ასეთია: „სვანი“ (იხე როგორც სხვა სატომო სახელები, თუში, მაგ.) თავდაპირველად აღნიშნავს მთელ ტომს, როგორც გარკვეულს საზოგადოებრივ კავშირს, კრებულს. ტომის ცალკეული წარმომადგენელი, ინდივიდი, აღინიშნება როგორც „შვილი“ ამ ტომისა, „სახლის შვილის“, „სახლის წულის“ ენობრივ-ფსიქოლოგიურ ყაიდაზე. საზოგადოდ, კრებითი მნიშვნელობა უფრო აღრინდელია სატომო სახელებში, ვიდრე კერძობითი, საინდივიდო⁵.

სათანადო ფაქტები დღემდე შერჩენილია ქართულს ხალხურ პოეზიაში, სადაც ვხედებით ისეთს დიდად საინტერესო ფორმებს, როგორიცაა: „ქართლი-

¹ იხ. Н. Марр. Абхазско-русский словарь, ამ სიტყვის ქვეშ.

² მაღლობით უნდა აღენიშნეთ რომ ეს ცნობები მოგვაწოდებს ა. დავითიანი (ლახამულიდან) და სხვა სვანებმა. აღბათ გაუგებრობით ამტკიცებს სტოიანოვი — რომ „შვან“, „შუანარ“ ნიშნავს „სვანეთს“, „მუშირ“ („მუშენი“) — სვანს, СМОЛК X, стр. II, Словарь к песням. — გ რ ე ნ ი კ ი დ ე ვ სვანეთისათვის უჩვენებს „შუან“ ფორმას იქვე, Словарь к текстам, собранным Грешом.

³ იმავე ცნობით.

⁴ აკად. ნ. მარის მოსაზრებები ტერმინ „სვანის“ შესახებ იხ. მის Из поэзии в Сванию, X В., т. II, вып. I. განსაკ. გვ. 32 შენ. ავტორი აქ იმ აზრისკენ იხრება რომ სვანურის ძირითად შემადგენლობის მატარებელი ხალხი თავდაპირველად არ ატარებდა „სვან“ სახელწოდებას. — იაფეტური ეთნიკური სახელწოდება სვანებისა იყო „აბასი“-ო, გვ. 34.

შვილები“¹, „ქისტისშვილები“ ან „ქისტიშვილები“², „ფშაველიშვილები“³, „ფშაველისშვილები“, „ფშაველთშვილები“⁴, „ქარელთშვილები“⁵, „ქარელთშვილები“⁶, „ქარელთშვილები“⁷, „ქარელთშვილები“⁸, „ქარელთშვილები“⁹, „ქარელთშვილები“¹⁰, „ქარელთშვილები“¹¹, „ქარელთშვილები“¹², „ქარელთშვილები“¹³, „ქარელთშვილები“¹⁴, „ქარელთშვილები“¹⁵, „ქარელთშვილები“¹⁶, „ქარელთშვილები“¹⁷, „ქარელთშვილები“¹⁸, „ქარელთშვილები“¹⁹, „ქარელთშვილები“²⁰, „ქარელთშვილები“²¹, „ქარელთშვილები“²², „ქარელთშვილები“²³, „ქარელთშვილები“²⁴, „ქარელთშვილები“²⁵, „ქარელთშვილები“²⁶, „ქარელთშვილები“²⁷, „ქარელთშვილები“²⁸, „ქარელთშვილები“²⁹, „ქარელთშვილები“³⁰, „ქარელთშვილები“³¹, „ქარელთშვილები“³², „ქარელთშვილები“³³, „ქარელთშვილები“³⁴, „ქარელთშვილები“³⁵, „ქარელთშვილები“³⁶, „ქარელთშვილები“³⁷, „ქარელთშვილები“³⁸, „ქარელთშვილები“³⁹, „ქარელთშვილები“⁴⁰, „ქარელთშვილები“⁴¹, „ქარელთშვილები“⁴², „ქარელთშვილები“⁴³, „ქარელთშვილები“⁴⁴, „ქარელთშვილები“⁴⁵, „ქარელთშვილები“⁴⁶, „ქარელთშვილები“⁴⁷, „ქარელთშვილები“⁴⁸, „ქარელთშვილები“⁴⁹, „ქარელთშვილები“⁵⁰, „ქარელთშვილები“⁵¹, „ქარელთშვილები“⁵², „ქარელთშვილები“⁵³, „ქარელთშვილები“⁵⁴, „ქარელთშვილები“⁵⁵, „ქარელთშვილები“⁵⁶, „ქარელთშვილები“⁵⁷, „ქარელთშვილები“⁵⁸, „ქარელთშვილები“⁵⁹, „ქარელთშვილები“⁶⁰, „ქარელთშვილები“⁶¹, „ქარელთშვილები“⁶², „ქარელთშვილები“⁶³, „ქარელთშვილები“⁶⁴, „ქარელთშვილები“⁶⁵, „ქარელთშვილები“⁶⁶, „ქარელთშვილები“⁶⁷, „ქარელთშვილები“⁶⁸, „ქარელთშვილები“⁶⁹, „ქარელთშვილები“⁷⁰, „ქარელთშვილები“⁷¹, „ქარელთშვილები“⁷², „ქარელთშვილები“⁷³, „ქარელთშვილები“⁷⁴, „ქარელთშვილები“⁷⁵, „ქარელთშვილები“⁷⁶, „ქარელთშვილები“⁷⁷, „ქარელთშვილები“⁷⁸, „ქარელთშვილები“⁷⁹, „ქარელთშვილები“⁸⁰, „ქარელთშვილები“⁸¹, „ქარელთშვილები“⁸², „ქარელთშვილები“⁸³, „ქარელთშვილები“⁸⁴, „ქარელთშვილები“⁸⁵, „ქარელთშვილები“⁸⁶, „ქარელთშვილები“⁸⁷, „ქარელთშვილები“⁸⁸, „ქარელთშვილები“⁸⁹, „ქარელთშვილები“⁹⁰, „ქარელთშვილები“⁹¹, „ქარელთშვილები“⁹², „ქარელთშვილები“⁹³, „ქარელთშვილები“⁹⁴, „ქარელთშვილები“⁹⁵, „ქარელთშვილები“⁹⁶, „ქარელთშვილები“⁹⁷, „ქარელთშვილები“⁹⁸, „ქარელთშვილები“⁹⁹, „ქარელთშვილები“¹⁰⁰.

მოკუმულს სტადიაზე, სატომო სახელი შეიცავს მიწაწყლის მნიშვნელობის მომენტსაც, ან არა და, უკანასკნელი გამოიხატება სათანადო ტერმინით, რომელიც სატომო სახელთან საზღვრულის როლში გამოდის¹⁰. მხოლოდ ძალიან გვიან, კლასობრივ საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგ, ჩნდება მოთხოვნილება, ამ ახალს საზოგადოებრივ-ტერიტორიულ კავშირს მოეძებნოს ახალი სახელიც¹¹. ეს უკანასკნელი ჩვეულებრივად არის იგივე სატომო სახელწოდება, გაფორმებული ადგილსაოაგისის აღმნიშვნელ აფიქსის საშუალებით (ქართ. სა—ო, —ეთი, თავისი გვიანდელი მნიშვნელობით). ამ საფეხურზე ძველი კრებითი მნიშვნელობის ტერმინი უკვე ცალკეული ინდივიდის აღნიშვნის ფუნქციის კისრულობს.—კერძოდ, „სვანი“ ტერმინის ისტორიის კარგ ანალოგიას გვაძლევს ქვემოთ ნაჩვენები ისტორია „ზანისა“ (—შეგრული) სვანურშივე¹².

ჰანების სახელიც, ამ ფორმით, საკმაოდ ადრე ჩნდება უცხოურ მწერლობაში. კერძოდ, პროკოპი კესარიელს, VI ს. ცნობილს ბიზანტიელ მწერალს, დაცული

¹ იხ. აქვე ა. ჩიქობავა, სს დასუსტება ჭიხუფრში, გვ. 68.

² „ფშაური ლექსები, შეკრებილი დ. ხიზანაშვილის მიერ“, ტფ. 1887 წ., გვ. 24, 71, 90, 91.

³ იქვე, გვ. 25, 30, 39, 56, 57, 67, 72, 77, 81, 153.

⁴ „ „ „ 48.

⁵ „ „ „ 51.

⁶ „ „ „ 52.

⁷ „ „ „ 53.

⁸ „ „ „ 57.

⁹ „ „ „ 68.—ასეთივე ფაქტები იხ. ბესარიონ გაბუერი, ხეცურული ტექსტები, გამოც. აკ. შანიძის მიერ, „წილარდულეო“, 1—II.

¹⁰ შვადრ. ქართ. ლიტ. ფსევდონიმი: „ქართველი ოსებში ნამყოფი“, რაც ნიშნავს „ოსების ქვეყანაში ან ოსეთში ნამყოფს“.

¹¹ ამ საკითხისათვის იხ. აგრეთვე ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალთა-ნაციის გზაზე.

¹² საინტერესოა, რომ ძველმა რუსულმა „სვანეთის“ მნიშვნელობით სონი შეითვისა (ვაგებულა როგორც მრავლობითი რიცხვის ფორმა), იხ. Белокуров, Материалы для русской истории, М. 1888, ვლჩინისა და ზაბარიევის ელზობა სამეგრელოში 1639—1640 წ.წ.: „от Карачаев до Сонеи или 5 дней, а от Сонеи до Дильянской земли или 5 дней“, გვ. 302; პარალელურად იხმარება Сонская земля.. „прямою дорогою на Сони в Дильяскую землю; а от Хануки до Сонской земли три дни ходу“, გვ. 304; იხ. აგრეთვე 310, 318, 357 (от Сони и в Черкаские Кабарды и в Кумыки); ტერმინი იმავე დროს აღნიშნავს თვით ტომს, სვანებს: „...с южи Сони воюватиа“, გვ. 310. ადვილად შესაძენვეია რომ ამ შემთხვევაში ტერმინი იტვის ეთნიკურსა და ტერიტორიულ ახრს, ერთდროულად, სწორედ ჩვენ მიერ აღნიშნული წესის თანახმად.

აქვს ეს ფორმა, *Tειχος*: (უეჭველია რომ გრაფიკული კომპლექსი *τειχος* ენიისთვის უცხო ბგერას, ამ შემთხვევაში, ქართულ აფრიკატს *გაღბოს* (ქქქ) ქქქ ქვემოთ), იმ რწმენასთან ერთად რომ ქანები ძველად სანებად, *Σαναι*, იწოდებოდნენ¹. ეს აზრი შემდეგში განმტკიცდა ბიზანტიურ მწერლობაში, რომლის წარმომადგენელთაგან ზოგნი იმასაც ფიქრობდნენ რომ „ქანი“ მხოლოდ მდაბიური ფორმაა „სანისა“, რომელიც, ამავე მწერალთა მტკიცებით, თითქოს XII საუკუნეშიაც კი, ახ. წელთაღრიცხვით, ცოცხალი ფორმა უნდა ყოფილიყო².

საყურადღებოა, რომ ქანები, პროკოპისავე ცნობით, მრავალ ტომად იყოფოდნენ; პროკოპის, სხვათა შორის, დასახელებული ჰყავს ოკენიტისა და კოქსილინის ქანები³. უეჭველია იყვნენ სხვებიც. ქანების მრავალტომიანობის თანამედროვე გამოხატულებაა ქანური კილოს მრავალდალექტიანობის ცნობილი ფაქტი.

თუმცა შემდეგში სახელწოდება „ქანი“ ძირითადად განდევნილ იქნა ტერმინ „ლაზის“ მიერ (ამის ისტორია ჩვენ სხვაგან გვექნება განვილული), მაგრამ მთლიანად იგი მაინც არას დროს არ გამქრალა: „ქანი“ და „ქანეთი“ უკანასკნელ დრომდე შეინახა ქართულმა მწერლობამ და ხალხურმა თქმამ; უცნობი არ უნდა იყოს იგი, ამჟამადაც, თვით ქანებისათვისაც⁴.

ძირეულად განსხვავდება, განვილულ სახელწოდებათაგან, როგორც თავის აღნაგობის, ისე წარმოშობის მხრივ, ტერმინები „ქართელი“ და „მეგრელი“. ჩვენ აქ არას ვაპობთ ამ სახელწოდებათა ფუძეების (ქართ-, მეგრ-) შესახებ, — მათი ისტორია თავისთავად უაღრესად საყურადღებოა. ჩვენ მხოლოდ მათი მორფოლოგიური ნიშნულობის მიხედვით ვადასტურებთ, რომ „ქართ,—ლი“ და „მეგრელი“ ტერიტორიულ-პოლიტიკურ წარმომავლობის ტერმინებია, მაშინ როცა „სეანი“ და „ქანი“ წმინდა სატომო სახელებია. მართლაც: ქართ-ველ-ი, ისტორიულ ხანის დასაწყის მომენტში, აღნიშნავდა იმ სახელმწიფოს მოქალაქეს, რომელსაც ძველი ბერძენ-რომაელი მწერლები ეძახდნენ „ობერიას“, უახლოესი მეზობლები, სომხები, „(ი)ერი-ქ“-ს (*Ἰβηρη*) და რომელიც ადგილობრივ „ქართ-ლ“-ად იწოდება. თვითონ „ქართლს“, როგორც ვთქვით, თავისი საკუთარი წინასწარი ისტორია აქვს, მაგრამ ამ საკითხს ჩვენ აქ არ ვეხებით და იგი სხვაგან იქნება განვილული.

¹ B. G. VIII 1, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., „გეორგიკა“, 90; B. P. I 15, იქვე, 25—26.

² ასეთი მტკიცება მოეპოვება ევსტათი თესალონიკელს, დიონისეს განმარტებაში, რომელიც გამოცემული უნდა იყოს XII ს. სამოცდათიან წლებში. ევსტათი ამბობს: „შეკრონები, პონტოელი ხალხი, — ვებირების სამხრეთით. მათ ჩვენ ეხლა ვუწოდებთ სანნებს ანუ, უფრო მდაბიურად, ქანებს (*Τειχοι*)... სანნების ქვეყანასაც ქანიკეს ეძახიან ისინი, ვინც მდაბიურ ფორმას ხმარობს“, 765, SC I 208. ეს „ქანიკე“ უდრის ძველ „სანიკეს“, რომელიც, მაგ., მეხუთე საუკუნის ანონიმის ცნობით, მდებარეობს ტიბარნიასა და კოლხეთს შორის (*Τειχοεικον και Σανικον και Κολχίδα*), § 55, SC I 277.

³ De Aedificiis, III 6, იქვე, 182—188. კენების (Caenarum) ტომს მდინარე თერმოლონტისა და ქალაქ კოტიორის რაიონში ასახელებს უვე პლინიუსიც, წ. VI, § 11.

⁴ ასე უწოდებენ თავის თავს ვონას (კერასუნტს დასავლ.) რაიონში მცხოვრები ქანები, ზეპირი ცნობით.

„მეგრელიც“, მეგრ-ელ-ი, თავდაპირველად აღნიშნავს იმ ქვეყანას, რომელიც ქართულ სახელმწიფოს მოქალაქეს, რომელიც უცხოურ მწერლობაში იწოდება „ლაზიკა“-დ, ქართულ მწერლობაში — ეგრ-ის-ად, სომხურში კიდევ — ეგერ-ქ (*Եգրք*). სწორედ ამ ქვეყანა-სახელმწიფოს სახელწოდების ფუძიდან („ეგრ“) ნაწარმოებია, ძველი ქართული ნორმების სრულ შესაბამისად, მეგრ-ელ-ი (შე-ადრ. მეგვიპტელი-ეგვიპტიდან, მაწყვერელი-აწყვერიდან, მაჰარელი-აჰარიდან, მატანელი-ატენიდან, მარადელი-არადეთიდან, მროველი-რუისიდან, მარგველი-არგვეთიდან და სხვ.). იგივე ფუძე, სხვა ახმოვანებით, აწარმოებს ადგილობრავს „მ-არგ-ალ“-ს (თავდაპირველ მ-აგრ-ალ-იდან¹), აფხ. აგრ-უა-ს, ძველ-სომხურს ეგერ-აცი-ს (*Եգրացի*).

იყო თუ არა ტერმინები „ქართველი“, „მეგრელი“, რომლებიც, როგორც ვთქვით, დაკავშირებულია ამ გარკვეულ ისტორიულ-პოლიტიკურ წარმონაქმებთან, ერთადერთი და იმ თავითვე მოცემული სატომო სახელები ამ ქართველი ტომებისათვის? რათქმუნდა, არა.

მეგრელთა ნამდვილი სატომო სახელი „ზანი“ უნდა იყოს, რაც მრავალი ჩვენებით მტკიცდება.

დავიწყეთ უცხოური წყაროების ცნობებით, სადაც ჩვენ ფორმა „სანი“-ი გვაქვს. ცნობილი რომელი მწერალი პლინიუს სეკუნდი (გარდ. 79 წ., ახ. წ.) პირდაპირ ასახელებს ასეთ ტომს სამეგრელოს ტერიტორიის ძირითად რაიონში. აღწერს რა დაწვრილებით მდ. ფაზისს, პლინიუსი განაგრძობს: „შემდეგ — სხვა მდინარე ხარიენტი (Charien), სალტიების ტომი (gens Saltiae), რომელსაც ძველნი ფთიროფაგებს უწოდებდნენ, და სხვა სანიები (alia Sanni); მდინარე ზობი კაეკასიდან სუანებზე (სუანების ქვეყანაზე) გამდინარე (per Suanos fluens); შემდეგ როანი (Rhoan), კეგრიტიკის სანახები (regio Cegritice), მდინარეები სიგანია, თერსი, ასტელფი, ხრისოროასი, აბსილების ტომი, ციხე სებასტოპოლისი“². .. დასახელებულ გეოგრაფიულ ობიექტების ლოკალიზაცია, რაც შედარებით ადვილად ხერხდება, არკვევს პლინიუსის სანების ტერიტორიასაც. მდ. ფა-

¹ ეს მეგრული ფორმა უნდა ვიწნათ, როგორც ჩანს, პტოლემეს „მარალებში“ „კოლხეთის ზღვისნაპირა ნაწილში მოსახლეობენ ლაზები. ზემოგანში-კი — მარალები და ხალხები, რომელნიც ცხოვრობენ გრეცტიკის ქვეყანაში“¹, აზნობს განთქმული გეოგრაფი, იბ. გეოგრაფია, წ. V. თ. IX. § 5, S C I 241. Μαρυασι — ფორმაში იგი — ვჯუფი ალბათ მოღებულა უდ — ვჯუფისაგან, ამ პალეოგრაფიულად, ამ ამ კონსტანტის ჩვეულებრივი ბერძნული წაკითხვის ნიადაგზე წარმოშობილი მიზეზების შედეგად. ქვეყნის სახელი *Εγερετικη*, ბერძნული სუფიქსის ჩამოშორებით, გვაძლევს ფუძეს „ეგრეტ“, — რაც აგრეთვე ეგრისის სახელწოდების ადგილობრივი ფორმის მიკრედ დამაბინჯებელი გადმოცემაა. ამ ფორმის ერთ დღემდე შემონახული გარდომონაშთი უნდა იყოს ზუგდიდის რაიონში დაცული „ერეტა“ (← ეგრეტა, მეგრულიათვის ჩვეულ მეტათეზის შედეგად), ანაკლიის მახლობლად, აღმოსავლეთით. პლინიუსის ტექსტში, Nat. hist., წ. VI, § 14, ეს გეოგრაფიული სახელი მოცემულია ახალი ფორმით — Cegritice: აქ ფუძის ფანასკნელი მარცვალი განთავისუფლებულია ხერცხვებისაგან, რომელიც გადასულია თავში.

² Nat. hist., VI. § 14, S C II 179. — საძიებელია, რით აიხსნება ორი ზ-ს გაქნა ამ სახელში. უნდა გათვალისწინებული იყოს ისიც რომ, როგორც პროკოპი კესარიელის ზემოთმოტანილი ცნობებიდან ჩანს, „სანი“-ის ერთნაირი დაწერილობაც არსებობდა.

ზისი ეს რიონ-ყვირილაა; მდ. ხარიენტი უდრის მდ. ციეს, რომლის შესახებ უნდა იხსენიებოდნენ, სოფელზე გადასული, ამჟამადაც შენახულია, მდ. ხობის მარცხენა ნაპირას, ხორგას ქვემოთ, „ქარიატას“ ფორმით; ხობი თანამედროვე ხობია; რიონი, საფიქრებელია რიონი იყოს; სივანია ინგურის ძველი სახელია, ასტელფი კიდეც — მდ. კოდორისა; სებასტოპოლისი უდრის ძველ ცხუმსა და თანამედროვე სოხუმს¹. ამრიგად, პლინიუსისა თუ მისი წყაროს წარმოდგენით, სანნები კოლხეთის იმ ნაწილში მოსახლეობდნენ, სადაც დის ცივი, ხობი, ინგური. ადვილად შესაძლებელია, ზემოთმოტანილი საკითხავი, რომლის მიხედვითაც კავკასიდან გამომდინარე ხობი შემდეგ სუანების მიწაწყალსა სკრის, დამახინჯებული იყოს და თავდაპირველ ტექსტში აქ „სუანების“ მაგიერ იგივე „სანნები“ წერებულყო². საქმის რეალურ ვითარებასთან, ისე როგორც ცნობის სხვა ელემენტებთან, ასეთი მტკიცება უფრო შეთახმებული იქნებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში უნდა მიგველო, რომ სუანები, ამ ცნობის წარმოშობის დროშიაც (უძველესი პერიოდისათვის ეს გარემოება გვეს არ იწვევს), გაცილებით უფრო შორს ვრცელდებოდნენ სამხრეთისაკენ, ვიდრე ფეოდალურ ხანაში.

სამეგრელოს ტერიტორიაზე, სანნების გარდა, პლინიუსი მხოლოდ სალტიებს ასახელებს, როგორც ვნახეთ. ამ ფორმით ეს სახელი ჩვენ სხვაგან არსად გვხვდება³, და, უშეკვლია, იგი დამახინჯებული უნდა იყოს მეტნაკლებად. მაინც,

¹ ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული საკითხები ავტორის სპეციალურ მონოგრაფიაში აქვს განხილული, რომელიც მოხსენიდა ენიშკ-ის ისტორიის განყოფილებას 1936 წ. ივნისის 19-ის სხდომაზე.

² შესაძლოა, ასეთივე მასიათის შეცომა საეარაუდებელი იყოს პტოლემეს „სუანოკოლხები“-ში, ნამდვილი „სანოკოლხების“ ნაცვლად, წ. V, თ. VIII, სადაც წერია: „პონტოს ვასწერის (უხოვრობენ) ანები, კურკებნი, ჰენიოხები და სუანოკოლხები“ (*Σουαννοκωλλοι*). ასეთი შესწორება ის საფუძველიც ექნებოდა რომ თავის ადგილს დაუბრუნებდა მოცემული ტერიტორიის ძირითად ტომს, ძველ კოლხებს, პტოლემეს-დროინდელ სანებს (ამ მნიშვნელობით უნდა გაგვეგო ეს ვთნიკური კომპოზიტიც), რომელნიც, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სრულიად მოუხსენებელნი დარჩებოდნენ. ზემს კონიექტურას ვერ დაარღვევს ძველი სომხური მწერლობის ცნობილი პარალელი პტოლემეს განმარტებული ჩვენებისა, რადგანაც სომხური ცნობა მწიგნობრული წარმოშობისა ჩანს და იმავე პტოლემემდე დადის, ადგილობრივი კომენტარის ნივთიანე რამდენადმე საბეველილი. ვეულისმობთ ფავსტოს ბიზანტიელის *სყს-სიოსიპოს*-ს (ტფ. გამოც. 1913 წ. გვ. 24). ფავტოსის ცნობაში ისაა საყურადღებო რომ ბერძნ. კოლხ-ს სომხ. ჯგერ- შეესატყვისება.

³ *Chronicon Paschale*, I, p. 61, 3, C. B., ჩვენ ასეთ ცნობას ვხვდებით: „კაპადოკიელთა მალმა, მარჯვნივ, ცხოვრობენ სომხები, იბერები, ბერკანები, სკითები, კოლხები და ბოსფორანები; შემდეგ ეგრეთწოდებული სალლები ანუ სანიტები (*Σαλλαι οί των Σαλλων*), რომელნიც პონტომდე არიან გავრცელებულნი, სადაც იყოფება სიმაგრე აფსარე და სებასტოპოლისი და ისისი ნავთსადგური და მდინარე ფაზისი“. შეიძლებადა გვეფიქრა რომ „სალლები“ პლინიუსის „სალტიებს“ უდრიან. მაგრამ რადგანაც „ქრონიკონ პასქალე“-ს ეს ცნობა უშეკველ კავშირში იყოფება იპოლიტე პორტიელისა და სხვათა ანალოგიურსავე თბრობასთან, ამიტომ, საფიქრებელია, „ქრ. პ.-ს ტექსტში დამახინჯებულია და მისი აღდგენა უნდა მიხდეს, კერძოდ, იპოლიტეს საკითხავის (იხ. ქვემოთ). ნივთიანი ნივთიანი ნივთიანი რომ „ქრ. პ.-ს სალლების ანუ სანიტების“ ნაცვლად დედანში უნდა ყოფილიყო „სანნები ანუ სანიტები“, რადგანაც იპოლიტესა და მასზე დამოკიდებული წყაროების ტექსტში გვაქვს: „სანნები, რომელნიც სანნიკებად იწოდებიან“ (იხ. ქვემოთ). „ქრ. პ.-ს საკითხავი სანიტურესთა, როგორც იმის ილუსტრაცია, თუ როგორ მახინჯდებოდა ცნობები, დროთა ვითარებაში, გადამწერელთა ხელში.

აქ წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ ტერმინი, თავის ფუძით, იმპერატორისაა (წინამდებარე ტექსტში უნდა უახლოვდებოდეს, თუ -ti-ს გავიგებთ, როგორც ქართულულსა და სანნიკულს (წარმოდგენილს, სხვათა შორის, ზემოთგანხილულ „ეკრი-ტი-იკე-შიაც) -თათი-ს¹. სანნების ტომს პლინიუსი უჩვენებს ტრაპეზუნტის ოლქშიაც, მაგრამ იქ იგი მათ ჰენიოხებს უკავშირებს: „ტომი სანნებისა ჰენიოხებისა“, gens Sannorum Heniochorum². სანებსა და სანიგებს შორის კავშირს აბამს იპოლიტე პორტელი, III ს. (ახ. წ.) პირველი ნახევრის ავტორი, რომლის თხზულების ბერძნული დედანი დაკარგულია, მაგრამ შენახულია მისი ლათინური თარგმანი. იპოლიტე, „წარმომავლობის წიგნში“, ჯერ ერთი, საკუთარ ენის მქონე ხალხებს (gentes) შორის ასახელებს ჩვენთვის საინტერესო ჰიბერებს (Hiberi), კოლხებს (Colchi), სანნებს (Sanni), ხოლო ტერიტორიული განსაზღვრისას ამბობს: „სანნები, რომელნიც სანნიკებად (Sannices) იწოდებიან და ვრცელდებიან პონტამდე, სადაც არის აბსარის (Absarus) გასასვლელი და სებასტოპოლისი და ჰისულიმენი (ეს ნავთსადგურია) და მდინარე ფასილი. ეს ტომები ვრცელდებიან ტრაპეზუნტამდე“³. აქ დაახლოვებით კოლხეთის მიწა-წყალია მოხაზული—აბსარი კოროზის შესართავთანაა საძიებელი, სებასტოპოლისი ცხუმ-სოხუშია, მდ. ფაზისი—რიონი, ჰისუს ნავთსადგური („ლიმენი!“) კიდევ შავიზღვის ნაპირზე მდებარეობდა, ტრაპეზუნტს აღმოსავლეთით (პირველი ნავთსადგური ტრაპეზუნტს შემდეგ; 134 წ. ახ. წ., აქ რომაული გარნიზონი იდგა, იხ. არიანეს პერიპლი, § 4). მაშასადამე, იპოლიტეს მიხედვით, „სანი“ არის კოლხეთის ძირითადი მოსახლეობის სახელწოდება და ეგვევ ხალხი „სანიკადაც“ იწოდება; „სანი“ უდრის „სანიკს“. ლათინური **S** ბერძნულ „სიგმას“ გადმოგვეცემს და ისევე როგორც სანიკში, სანშიაც თავკიდური ბგერა ჩვენ სწორედ „ს“-დ უნდა წავიკითხოთ (შეადრ. სანივი თამარ მეფის ისტორიკოსთან, აქვე, ქვემოთ, შენ., გაითვალისწინე ისიც, რომ „სანიგს“ სხვანაირად არაფერ არ კითხულობს).

იპოლიტეს ცნობას იმეორებს ევსევი კესარიელიც, იმ განსხვავებით, რომ ევსევისთან ტექსტი კიდევ უფრო დამახინჯებულია, საფიქრებელია, მეტწილად, გადამწერთა მიერ. ევსევისაც ერთა ფილიატიკაში კოლხებისა (Colchi) და სანნებისათვის (Sanni) ცალ-ცალკე ადგილი აქვს მიჩენილი, ხოლო სხვა ადგილას განმარტებული აქვს: „სანნები, რომელნიც აგრეთვე სანნიკებად (Sannigii) იწოდებიან, რომელნიც პონტამდე ვრცელდებიან, სადაც არის შეერთება (congregatio; შესართავი?) აფსარისა და სებასტოპოლისისა და კაუსალიმინი და მდინარე ფაზისი, ვიდრე ტრაპეზუნტამდე“⁴.

ამ ცნობაში, სანებისა და სანიგების კავშირის შესახებ, ის ამბავი მაინც უახლოვდება ისტორიულ სინამდვილეს რომ სანიგები, რომელთა შესახებაც

¹ სალტიები რაღაც კავშირში არიან უთუოდ ტაქიტუსის მიერ მოხსენებულ ტომთან, სედოზებებთან, რომელთა ტერიტორია იმავე მდ. ზობთან ურთიერთობაში ირყევია, Historiae, III 47, S C II 249.

² იქვე, წ. VI, § 12.

³ S C II 446-7.

⁴ S C I 668.

ჩვენ არა ერთი სხვადასხვა დროის ისტორიული ჩვენება მოგვეჩვენება. ველთვის დაკავშირებული არიან სებასტოპოლის-ცხუმთან, თანამედროვე ცხუმთან და, საერთოდ, შავი-ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროსთან. ამიტომ შეიძლება გვეფიქრა, რომ „სანიგა“ არის „სანიასვე“ ფუძიდან ნაყარი ვარიანტული სახელწოდება იმ მეგრული მოდგმის ტომისა, რომლის არსებობა თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, აქ აფხაზთა დამკვიდრების უწინ რეს, უძველესობით არის საგულისხმებელი, როგორც ეს ჩვენ მიერ სხვაგან იქნება ნაჩვენები.

ამდენადვე შეიძლება საწინააღმდეგო და საწინააღმდეგო გაიგივება იპოლიტე-ეესე-ვის თვითნებობად არ მიგვეჩნია. მაგრამ საკითხი სანიგების შესახებ მაინც რთულია და მისი გადაწყვეტისათვის დამატებითი მასალებია საჭირო.

¹ 134 წ., აბ. წ., არიან ადასტურებს სანიგების სამეფოს არსებობას, აბასგების ჩრდილოეთით; სანიგების ქვეყანაში მდებარეობდა მაშინ, არიანეს მტკიცებით, ჭ. სებასტოპოლისი (ცხუმ-სოხუმი), § 15. მე მინ ონი (I ს. დამლევი და II ს. დამლევი, აბ. წ.), პონტოს ჰერაკლეს მკვიდრი, რომლის ცნობები წინ უსწრებს, როგორც ჩანს, არიანესას, აბაზოს, რომ პონტოს შინაგანი სანაზებნი დასახლებულა სანიგებითა (Σανίγαι) და ლაზებით, S C I 510.—არიანეს მარშინდელი (V ს.) უსახელი რედაქტორი ამტკიცებს რომ სანიგები (Σανίγαι) ცხოვრობენ მდ. ახუნტრადან მდ. აბასამდე, § 57. სტეფანი ბიზანტიელი, რომელიცსათანადო სიტყვის ქვეშ, იძლევა, როგორც ფიქრობენ, ელი ეროდიანეს (II ს., S C I 575—B) ცნობას და, იქნებ, ნაწილობრივ, არიანესაც იმუროებს,—ამბობს: „Σανίγαι, სკვითური ტომი, აბასგების მუხობლად მცხოვრები“. ძალიან საყურადღებოა, რომ სანიგებს იცნობს თამარ მეფის ისტორიკოსიც, რომელიც ამბობს, რომ გიორგი რუსის მხარეს გადასულს ვარდან დადიანს „შეუყარა ყოველი სვანეთი, აფხაზეთი, საგვრო, გურია, სამოქალაქო, რაჭა, თაყვერი და არგვეთი და, მომრთველმან სანიგთა და ქე შიკ თამარან, ადიცა რუსისა გამეფებისა და მისი მეფე ყოფისათვის დიდებულნი და ლაშქარნი ქუფიანისანი“.. ქცხ. მარ., 435. ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ ვარდანმა, რომელიც, ფეოდალური წესით, „ლიხთ იქით ნიკოფსამდის უცილობლად“ მქონებელი იყო (იქვე), მოახერხა თავისი კანდიდატის მხარეზე მთელი ლიხთ-იმერეთის, ე. ი. დასავლეთ საქართველოს, დიდებულთა და ლაშქართა გადაყვანა; ავტორი ამ პირის კონკრეტობისათვის ჩამოსივლის დას. საქართველოს ყველა პროვინციას: არგვეთი (ხეზო-იმერეთი შორაპანს აღმოსავლეთით), სამოქალაქო (ვაკე-იმერეთი), რაჭა, თაყვერი (ლენუზუმი), გურია, საგვრო (სამეგრელო), სვანეთი და აფხაზეთი. მაგრამ ვარდა ამისა, ვარდანს, როგორც ჩანს, ჩრდილოეთ-კავკასიელი ტომებიც გადმოუყვანია, რომელნიც უკვე სხვაგვარ დამოკიდებულებაში უნდა ყოფილიყვნენ მისგან (უკანასკნელი გარემოება მცლადნდება, ნაწილობრივ, დასახლების წესით: ეს მოკავშირენი დასახლებულნი არიან სწორედ როგორც ტომები, სანიგნი და ქე შიკი, და არა აღმოსავლეთ საქართველ პროვინციულ დაყოფის თვალსაზრისით (არგვეთი, საგვრო...)). ვინ არიან ეს ტომები? ხელნაწერებში მოცემული სახელები საკმაოდ დამაბინჯებელია. ქე შიკის მაგიერ ხოგხელნაწერში „ჯანაშია“ა, სხვაში კიდეც—„ჯანაშიაგა“. უკანასკნელი ფორმების (ჯანაშია, ჯანაშიაგა) სატომო სახელები ჩვენ სხვაგან არსად გვხვდება, და ისინი კიდეც უფრო დამაბინჯებულად უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ქე შიკი (ბ-სა და შ-ს არევა რომ ადვილად ასახსნელია). სამაგიეროდ ჯანაშიას საკითხავი ასწორებს ქე შიკს, რომლის ნაცვლადაც თავდაპირველად „ქანაგა“ უნდა ყოფილიყო. „ქანაგა“ ძველ ქართულ მწერლობაში ხშირად გვხვდება, იგი შეესაბამება ძველ რუსულ Касор-ს, თანამედროვე ოსურ ქასაგ-ს, და ჩერქეზებს აღნიშნავს. სანიგები, თამარის ისტორიკოსის წარმოდგენით, მასსადამე, რაღაც კავშირში იმყოფებოდნენ ჩერქეზებთან.—ცნობა უაღრესად საყურადღებოა, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას რომ ერთგვარი ეჭვი მაინც გვჩნება—ხომ არ არის აქ რაიმე მწიგნობრული ელემენტი ხელოვნურად ჩართული, რადგანაც „ისტორიანი და აზნანი“-ს ავტორი დიდად განათლებული პირია, რომელიც კარგად იცნობს ძველ ბერძნულ მწერლობასაც, ამიტომ დამატებითი მასალა საჭირო იმის გამოსარკვევად, რამდენად ცოცხალია სახელწოდება „სანიგა“ მეთორმეტე საუკუნეში.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს V ს. პირველი ნახევრის მწიგნობარული თეოდორიტე კვირელის, ცნობა, თავისთავადაც ძალიან საინტერესოა. მისი რიტე ამბობს: „... ბეერს, მონობის უღელში შებმულსაც, არ შეუძლია თავის დაშვინებულთა კანონების მიხედვით ცხოვრება. ხომ არც ეგვიპტურ თებას მოსაზღვრე ეთიოპები, არც ისპაიტელთა მრავალრიცხოვანი ტომები, არც ლაზები (Λάζαι), არც სანნები (Σανναι), არც აბაზგები (Αβάζυαι), არც სხვა ბარბაროსები, რომელნიც დაემორჩილნენ რომაელთა ბატონობას, ხელშეკრულებას არ სდებენ ურთიერთშორის რომაულ კანონების მიხედვით“¹.

რადგანაც აქ ლაზები და სანნები ურთიერთშორის განსხვავებულ ტომებად არიან ნაგულისხმევი, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „სანნებში“ თეოდორიტე გულისხმობს არა ეგრისის მოსახლეობას, რომელიც მის დროს უკვე ლაზების სახელითაა ცნობილი, არამედ ქანებს, რომელნიც ამჟამად უკვე ლაზებად იწოდებიან უპირატესად.

ამ რიგად, კლასიკური ავტორები ჩვენთვის საინტერესო ტომის სახელად „სანნ“-ს უჩვენებენ, როგორც ვნახეთ. ჩვენ-კი ვთქვით რომ მეგრელთა ნამდვილი სატომო სახელი „ზანი“ უნდა იყოს. თავკიდური ბეერის სხვაობას ამ ფორმებში და მის წარმოშობას ჩვენ სხვაგან შევეხებით, აქ კი უნდა აღვნიშნოთ რომ „ზან“ ფორმას ადგილობრივი მასალები უჭერს მხარს.

ჯერ ერთი, ეთნიკური მნიშვნელობით ეს ტერმინი დღესაც შენახულია სვანეთში. სვანეთის მთელ რიგ თემში (ეცერი, ფარი, ლაბაშული) მეგრელს ეძახიან „ზან“, რაც ქვემო-ინგურის სვანეთში სამეგრელოსაც ნიშნავს²; ჩოლურში იმავე მნიშვნელობით იხმარება „ზან“ (მრ. ზანარ); „მეგრელისავე“ მნიშვნელობით ხმარებული პარალელური ფორმებია იმავე ეცერის, ფარის, ლაბაშულის თემებში „მუ-ზანი“, რაც, რათქაუნდა, მეორადი წარმოებაა („მეზანე“!); ამ მეორადი წარმოების ვარიანტებია ბუგალ-მულახური „მე-ზან“, იფარული — „მე-ზანი“; ამავე ფუძიდანაა ნაწარმოები „ლუ-ზნუ“ — მეგრული (ეცერი, ფარი, ლაბაშული)³. სვანებისათვის ცნობილია ტერმინი „მეგრელიც“, მაგრამ იგი, აშკარაა, ქართულიდანაა შეთვისებული.

„ზან“ ფუძე თითქოს ჩრდ. კავკასიაშიაც, კერძოდ ყაბარდოში უნდა გვხვდებოდეს (უთუოდ სვანური გზით შესული)⁴. „ზან“ ფუძე შენახულია სამეგრელოს გეოგრაფიულ სახელებში: სოფ. ზანათი (მდ. აბაშაზე, სუჯუნის მუზობლად)⁵, სოფლები დიდი და პატარა ზანა, მდ. ცივის ხეობაში (უშაფათის

¹ სიტყვა მე-9, „კანონთათვის“ S C I 783.

² მაგ., გრენის მიერ შეკრებილს სვანურ ტექსტებში — ზან, СМОМІІК X, განყ. II; იხ. აგრეთვე ლექსიკონი, იქვე.

³ H. M a p p, Извлечение из сванско-русского словаря, сатონადო სიტყვის ქვეშ.

⁴ A. Д и р б, Современное название кавказских племен.—პალასის ცნობით, აბაზები (პირიქითელი აბაზები) და ჩერქეზები სამეგრელოს „დოლ“-ს (Dol) ეძახიან. Pallas, Voyages, P. 1788 II p. 120, n. I. ცნობა ეკუთვნის XVIII ს. დამდეგს.

⁵ ი. ვიფშიძეს თავის ლექსიკონში ეს სოფელი „ზანათის“ სახელით აქვს მოხსენებული, Грам. жингр. яз., 236, მაგრამ ფორმა „შანათი“ ჩვენ გვხვდება უფე ლენა დადიანის 1628 წ. სიგელში, დას. საქ. საეკლ. საბ., I 43. „ზანათი“ აქვს ვლ. გავუას, СМОМІІК, X განყ. I, 102. აღნიშნული აქვს არქანჯელო ლამბერტისაც (XVII ს. დამდეგი, იხ. „სამეგრელოს აღწერა“, თარგმ. აღ. კუნიასი, ტფ., 1901) თავის რუკაზე Zannati-ს სახით.

დასავლეთით), და იქვე მიმდინარე, ხობის მარცხენა შენაკადი ზანა¹. (რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე „ზანა“ ამ მდინარეს ეწოდება სათავეებისა და შესართავის შუა-ზე კი „Занаяга“?). ძალიან სინტერესოა ამ ფუძიდან ნაწარმოებ სახელწოდებათა არსებობა თანამედროვე სამეგრელოს ეთნოგრაფიულ ფარგლებს გარეთ. მაგ.: მდ. ცხენისწყალზე, მდ. ხოფურის (ესეც საყურადღებოა!) შესართავს ცოტა ზემოთ, ცაგერის ჩრდილოეთით, არის სოფ. ზანაკარი². ხომ არ მიუთითებს ეს ტოპონიმიკური ფაქტი ძველს ეთნიკურ-პოლიტიკურ საზღვარზე? თუ ამ კითხვაზე გადაჭრილი პასუხის გაცემა ძნელია, სამაგიეროდ ასეთივე ხასიათის მოვლენა ჩვენ უყოყმანოდ შეგვიძლია ვუჩვენოთ სხვაგან, აღმოსავლეთით, ზემო იმერეთში. ვგულისხმობთ უკანასკნელის დიდი სოფლის, ს ა ზ ა ნ ო ს, სახელს. ზემო და ქვემო საზანოები მდებარეობს ძველი ვგრისის (ლაზიკის) სამეფოს აღმოსავლეთის საზღვარზე, რომელიც თითქმის უცვლელად მრავალი საუკუნის განმავლობაში შორაპანსა და სკანდაზე გამავალ ხაზს მიჰყვებოდა. სკანდა და შორაპანი იყო ვგრისის სანაპირო ძლიერი ციხე-ქალაქები. ამით აღმოსავლეთით უკვე ქართლის (იბერიის) ტერიტორია იწყებოდა. სკანდასა და შორაპანს შუა, არამცირედი სტრატეგიული და ეკონომიური მნიშვნელობის ადგილი უნდა სჭეროდა საზანოსაც, რამდენადაც ასეთი დასკვნის გაკეთება შეგვიძლია ფეოდალური ხანის ცნობების მიხედვით, როდესაც საზანოზე გადის იმერეთ-ქართლის მაგისტრალის ერთი მნიშვნელოვანი ვარიანტთაგანი³ და როდენ-

¹ ყოფშიც, იქვე — სოფლის სახელის თავდაპირველი ფორმა უნდა ყოფილიყო აქაც „ზანათი“, რაც დოკუმენტურად დადასტურებულია ლამბერტის რუკაზე — Zennati.

² უზრადღებამ იქცევეს მალა, იმავე რაიონის, მთებში მდებარე „ზანაში“-ც. ამ ზეობის მნიშვნელობაზე მკაფიოდ მიუთითებს ზანაკარს ქვემოთ მდებარე განთქმული ციხეები ორბელი (თუ: ორბეთი), დებეირი და, განსაკუთრებით, მური. მათ შესახებ ვახუშტი ამბობს: „ამ კველელ არის ციხე ორბეთისა, კლდესა ზედა შენი, ფრიად მაგარი. ამ კვეს ზეთ, ღებზღვის საშუალებს, ცხენისწყლის კიდებედ არს ციხე კლდესა ზედა შენი, დებეირი, თავი თავკერისა: რამეთუ რომელსა უპყრავს იგი, მორჩილებასა შინა მისსა არიან სულიად. ამის სამკრით და ცხენისწყლის აღმოსავლეთ არს ცაგერს გელესია დიდშენი, გუნბათიანი, ხის ევისკოპოსი, მწყემსი ღებზღუმისა და სკანეთისა. ამას ზეთ არს მონასტერი, წოდებული მაქსიმე აღმსარებელია და მუნ არს მაქსიმე აღმსარებელი დაფუღული... მას ზეთ, ცხენისწყალზედ, არს ეკეკის ძირს მურის ციხე, არვისკან შემუსვრილ-აღებული. მუნდამ გარდავაღს სკანეთს გზა“, გეოგრა., გვან. გამ., 263—264. სწორედ ამ სკანეთისაკენ გარდამავალ მეტად მნიშვნელოვან გზას ჰქვია ვახუშტის ციხეები, და, პირველ რიგში, მურის ციხე. უკანასკნელი ცნობილია ბიზანტიური წყაროებისათვისაც. აქ იყო დაპატიმრებული ბიზანტიის მთავრობის მიერ ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე, მაქსიმე აღმსარებელი (VII ს.). მაქსიმეს ბიზანტიელი ბიოგრაფი ამ საპატიმრო ადგილს ლიზიკას მიაკუთვნებს. ვგრისის მიათვლის მურის ციხეს იუსტინიანეც თავის მე-31-ე ნოველშიც, „გეოგრაფია“. II 198. აქვე, ცაგერს ქვემოთ მდებარე, ლასტრიანში უნდა იყოს ის „ლოსორიონის“ ციხეც, რომელიც აგებულ იქნა იუსტინიანეს მიერ, პროკოპი კესარიელის ცნობით, გეოგრა., II 189 და რომელიც იხსენიება თვით იუსტინიანეს ზემოთდასახელებულ ნოველშიაც „ლისიონ“-ს (თუ „ლუსიონ“-ს) ფორმით. — უკანასკნელ საუკუნეებშიაც ეს რაიონი დადიანებს ეკუთვნოდა. მურში გ. რადდემ ალწერა დადიანების სახლი და სამი ციხე, რომელთაგანაც ერთ-ერთში მან იპოვა ზარბაზანი 1554 წ. ლათინური წარწერით, ЗКОРО, კი. VII, num. I, T., 1866 r., 52—55.

³ აი, მაგ. შარდენის მარშრუტი (1672 წ. დეკემბერში: ტფილისი-გორი-ალი-კარბოული-საზანო (შარდენი სწერს „სენანო“; მარუენი რბება სკანდა) — ჩარბი (ქართ. თარგამანი გაუგებრობით — ჩიკარისი) — ქუთაისი. იხ. შ ა რ დ ე ნ ი, მოგზაურობა საქართველოში, ტფ., 1935 წ. გვ. 62 — 66.

ერთ-ერთი ტომთაგანი, კანურ-მეგრული განშტოებისა, და არა სუკურთუღე ზენე-ბი (დღევანდელი მეგრელები) და ან, მით უმეტეს, კანები. ამასვე უკავშირებენ სახელწოდება „წან“, რომელიც შეუძლებელია მიჩნეული იყოს ზან-ის ან კან-ის აფხაზურ გამოთქმის ფაქტად, აფხაზურ ვარიანტად. ასეთი ფონეტიკური გადასვლისათვის აფხაზურში ჩვენ საფუძველს ვერ ვხედავთ, იმიტომ რომ აფხაზურს თავისუფლად შეეძლო შეეთვისებინა როგორც ზან, ისე კან ფორმები.

უკანასკნელი დაცულია კიდევაც აფხაზურ გვიანის სახელში კან-ბა, რაც ქართულს კანი შვილს უდრის. აფხაზურ-ქართველური ბგერითი შესატყვისობისათვის, ამ თვალსაზრისით, იხ. ისეთი ნასესხობანი აფხაზურში ქართულ-ქართველურიდან (ან უკანასკნელის გზით), როგორცაა: აქანდარ = ქანდარი, აქარხალ = ქარხალი, აქარამ = ქერამი, ადაქ = ჯაჭვი, აპაზურზაკი = ხაზურზაკი, აწუგზ = მიწეზი, აგრეთვე აზაკუან (შეიძლება შესული იყოს რუსულიდანაც). ზოგჯერ განსაკუთრებულს ბგერითს (ხმოვნურ) გარემოში, ქართ. ზ + v აფხაზურში გვაძლევს ფ-ს: ფურგით = ზუგდიდი, ფურაბ = ზურაბი, შეადრ. აგრეთვე აფხაზური გამოთქმა გვიანის სახელისა ზვანბაია = აეთანბა¹. აფხაზურ-ქართველურ გენეტიურ შესატყვისობათა შორის ჩვენ ეპოულობთ შემდეგს საყურადღებო პარალელებს:

აფხ. ა-წაა	(მლაშე, მწარე) —	ქართ. მწარე;
ა-წხ	(ლაშე) —	ქართ. მწუხრი (შეადრ. წუხელ),
ა-წარა	(სწავლა) —	სწავლა
ა-წარა	(წერა, დაწერა, წარწერა) —	წერა
ა-წა	(ტილი) —	წილი
ა-მწ	(ბუზი) —	მწერი

არის ერთი შემთხვევა, როცა აფხ. წ შეესატყვისება მეგრ. ჯ-სა და ქართ. ძ-ს:

ა-წლა (ხე) — ჯა(ლი)—ძელი².

ამრიგად ჩვენ იძულებული ვართ დავასკვნათ რომ ფორმა „წან“ აფხაზურმა მზამზარეულად შეითვისა, და არა გადააკეთა თავის ფონეტიკის ყაიდაზე.

როცა აფხაზური წანის ისტორიულ მნიშვნელობაზე ვფიქრობთ, შეუძლებელია სანიგები არ მოგვაგონდეს. წანი სანიგს ხომ არ უდრის? არიანეს 134 წ. (ახ. წ.) დოკუმენტური ცნობით, მის დროს სანიგები აბასკები ს გვერდით (ჩრდილო-დასავლეთით, როგორც ყველაფრიდან ჩანს) ცხოვრობდნენ და მათს ქვეყანაში იღო ქალაქი სებასტოპოლისი³, ე. ი. თანამედროვე სოხუმი. ამ ქალაქის სახელების ისტორიაც საეგვიპტო ნიშანდობლივია: ბერძნულს დიოსკურიას (უძველესი სახელია, იქნებ არაწმინდა ბერძნული წარმოშობისა, არამედ გაბერძნულებული; მიაქციეთ ყურადღება სახელწოდების მეორე ნახევარს, სადაც შეიძლება გვქონდეს ცნობილი მეგრული ტოპოგრაფიული ტერმინი „სკური“) და სებასტოპოლისს (შემდეგ შერქმეული სახელია) აქ შეესატყვისება

¹ იხ. П. Чарая, Об отношении абхазского языка к фетическим, 10—17

² ჭარაია, დასაბ. ნაშრომი, გვ. 18 შემდ. ჭარაია აფხ. წუგზ-ის („მარზან“) პირველ მარცვალშიაც ქართ. წელი ს შესატყვისსა ხედავს, გვ. 45.

³ პერიპლო, § 15; S C I 222.

ქართ. ცხომ || ცხუმი (შედარ. სვანური თემის „ცხუმარ“-ის სხვა სვანურ სიტყვებთან, მაგ. ცხუმადან მომდინარეობს ქართ. გვარები ცხომ-ელძე და ცხუმ-არია) და აფხაზურად ილერუი აყჷა. ქართული ცხუმი შემდეგ თურქებმა, რომელთაც არც ც ბგერა აქვთ და არც ორი თანხმოვნის გამოთქმა შეუძლიათ სიტყვის თავში, გადააკეთეს „სუხუმ“-ად და ამ სახით შევიდა ეს სახელი ევროპულ ენებში. ამრიგად, აფხაზეთის დედა-ქალაქის სახელიც მეტყველი მოწმეა ეთნიკურ გადაჯგუფებათა სიზშირისა ამ რაიონში.

სანიგ-წანის წარმოდგენილ დაახლოებას იმდენად იგ მარცვლის გაქრობა არ აბრკოლებს აფხაზ. ფორმაში (ეს შესაძლებელია), რამდენადაც სხვა გარემოებანი, კერძოდ თამარ მეფის ისტორიკოსის ზემოთგანმარტებული ცნობა, თუ იგი რეალ-ისტორიული ჩვენებაა¹.

წან-ზან-ქანის შესატყვისობის თვალსაზრისით საყურადღებოა ერთი მდინარისა და პუნქტის სახელწოდება ცენტრალურ სამეგრელოში. ვახუშტი ამბობს: ხეთას „ჩრდილოთ დის ქანის წყალი, წოდებული ქედენ-ჯიხის გამო. გამოსდის მასვე კავკასსა და დის აღმოსავლიდამ დასავლეთად და მიერთვის ზღვას ხოფს“². ნამდვილად, ქანისწყალი არის მდ. ხობის მარჯვენა შენაკადი, როგორც ეს აღნიშნულია უკვე XVII ს. დამდეგის სამეგრელოს რუკაზე, რომელიც ლამბერტის ეკუთვნის. მართალია, ლამბერტსაც ქანისწყლის შესართავი თითქმის ზღვის პირამდე ჩაუტანია, მაგრამ ეს უფრო მისი კარტოგრაფიის ნაკლი ჩანს, ვიდრე რეალური ამბავი³. ლამბერტის რუკაზე მოცემული ფორმაც მდინარის სახელწოდებისა, *Cianeus Fl. incolis Cianis* მოწმობს, რომ ამ იტალიელ მისიონერს სიტყვის თავში ესმოდა აფრიკატი, და ისიც შიშინა და არა სისინა: ჯგუფი *ci* სწორედ აფრიკატს აღნიშნავს, ჩ-ს ან კ-ს. წ-ს ლამბერტი, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, სხვაგვარად ვაღმოსცემს, მაშასადამე, *Cianis* უნდა წავიკითხოთ „ჩანის“ (იგულისხმე: „ქანის“). ასე გაიგონეს რუსებმაც ეს სახელი XIX ს. დამდეგს. მაგალითისათვის აქ აღნიშნავთ რომ შურავეიოვი, რომელმაც მოიარა სამეგრელო XIX ს. ორმოციან წლებში, ასახელებს „ქანის-წყალს ანუ ლაზების მდინარეს“ (*Чани-цкани или река Лазов*)⁴.

უძველია, ეს ცნობა შურავეიოვს მიღებული აქვს სამეგრელოს მთავრის ძმის, ცნობილი პოეტისა („კოლხიდელი“) და ქართულ სიძველეთა დიდი მკოდნე-მოყვარულის, გრიგოლ დადიანისაგან, რომელიც იყო შურავეიოვის მეგზური, თანა-

¹ ლიტერატურაში არის ცდები სანიგთა ვინაობის სხვაგვარი ახსნისაც. კლაროთი, მაგ., ფიქრობდა რომ „სანიგი“ ცნობილი ჩერქეზული ტომის ვან-ის სახელია, *Asia Polyglotta*. P. 1831, 129—130; III. Б.—Ногия, *История Адыгейского народа*, Т. 1861, стр. 17, прим. 1.—სოფი კოდვე სანიგებში ზედავენ საძვების აფხაზურ ტომს (მოსახლობდა მდ. ბზიფიდან მოყოლებული ვიდრე უბიბების საზღვრამდე), იბ. მაგ. *Дьячков-Тарасов, Габры и их окрестности*, ЗКОРГО, кн. XXIV, вын. I, стр. 43, прим. 32

² ვეოგრაფია, ჯანაშვილის გამოც., გვ. 300.

³ არც ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმ. აღ. კუონიასი, ტფ. 1901, რუკა; ტექსტი, გვ. 183, 189. საინტერესოა რომ მდინარის სახელს ლამბერტიც „ქანს“ უკავშირებს: „ჩემის აზრით, ეს სახელი იმითმ ეწოდება ამ მდინარეს, რომ მასთან მოდის საეკვროდ თავისი პატარა ნაევით და ჩერდება ერთი მუზობელი ხალხი, რომელსაც ჰქვია ქანი“. გვ. 189.

⁴ *Грузия и Армения*, С. П. Б. 1848, ч. III, 276—277.

მგზავრი და ინტერპრეტატორი ამ მოგზაურობაში. ფორმა ჰენის-წყარო-წყარო, ცოცხალია დღესაც. მაგრამ, იმავე დროს, და ეს ჩვენთვის უკვე უკრადლებოა, გვხვდება ბარალელური ფორმები ჰენი-წყარო და წენი-წყარო¹. ფორმა წენი-წყარო ანუ წენ-წყარო ამჟამად ადგილობრივ გაბატონებულიც კი უნდა იყოს, რამდენადაც ვიცით. წ-ს გაჩენას ჰ-ს მაგიერ, სიტყვის თავში, პროფ. ი. ყიფშიძე რეგრესული ასიმილაციით ხსნის (შეადარეთ სქა-სერი—შქა-სერი)², მაშასადამე, სათანადო „წენიან“ ფორმასაც მეორეულ მოვლენად სთვლის. შეადრ. მართლაც ისეთი ფაქტები, როცა ქართ. ჰ მეგრულში წ-ს გვაძლევს: ქირისუფალი — წირსუფალი... ჩვენთვის საკმარისია თვით შესატყვისობის დადგენა.

ასეთივე შესატყვისობა გვაქვს ჩვენ ჰალენ-ჯიხა-ში (ვახუშტის ჰელენჯიხა). ასეთი ფორმა გვხვდება ეხლაც, მაგრამ გაბატონებული კია წალენ-ჯიხა (ამჟამად ამ სახელს ატარებს არა მარტო დაბა თავისი ისტორიული ძეგლებით, არამედ მთელი რაიონიც). კიდევ უფრო საყურადღებოა რომ არის ბარალელური ფორმა წენ-დია³. ყიფშიძეს შესაძლებლად მიიჩნია „წენ“ „ჰენის“ ექვივალენტად მიიღოს და მთელი სახელწოდება გაიგოს როგორც ჰენის ქვეყანა (ციხე)⁴. თუ ამ სახელწოდების „ჰ-იანი“ ფორმა ვახუშტის აქვს დაცული, „წ-იანი“ ფორმა, უკვე XVII ს. დამდევისათვის, დადასტურებული აქვს იმავე ლამბერტის, რომელიც თავის რუკაზე, სწორედ წალენ-ჯიხის ადგილას. აღნიშნავს Scalingichas: sc, ვფიქრობთ, წ-ს გულისხმობს, და არა ჰ-ს: ჩვენ აქ უკრადლებას ვაქცევთ იმ გარემოებას, რომ sc ჯგუფი ხმოვნის წინ დგას. „ჰა“ აქ გადმოცემული იქნებოდა cia-თი და ამიტომ ჩვენი წაკითხვის საწინააღმდეგო საბუთად ვერ გამოდგება იმავე რუკის Scandidi—ჰონდიდი. ასეთს ფონეტიკურ კონტექსტში (თანხმოვნის, კერძოდ, უ-ს წინ) წ-ც, კიდევ უფრო ჩვეულებრივად, იმავე s-ითაა გადმოცემული (მაგ. მეგრ. „წყარს“ ლამბერტი გადმოსცემს scari-თ: Marmar-scari, Heti-scari, ან schari-თ: Moquis-Schari, Scheni-schari). S-ითაა აქვს გადმოცემული ლამბერტის ც-ც თანხმოვნის წინ, მაგ. Scheni-schari—ცხენისწყალი⁵.

ქართული ბგერების ლათინურ-იტალიანური ტრანსკრიფციის ისტორიისათვის, რასაც ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, როგორც ქვემოთ კვლავ იქნება ნაჩვენები, საინტერესო მასალა მოიპოვება მ. თამარაშვილის მიერ გამოცემულს იტალიურ საბუთებში. „წალენჯიხა“, კერძოდ, ლამბერტისებურად აქვს ტრანსკრიბირებული ქრ. კასტელის, 1642 წ. სამეგრელოდან რომს გაგზავნილ წერილში (Scalencichelle = წალენჯიხელი)⁶.

სხვა იტალიელ მისიონერთა 1655 წლის წერილში იგივე ფუძე გადმოცემულია Scalingichelli⁷. ჰ-კი აქვე c-თიაა გადმოცემული, კერძოდ, ცნობილ თავადთა,

¹ ი. კიშილაძე, Грам. мингр. яз., ლექსიკონი, „ჰენი“ სიტყვის ქვეშ.

² იქვე.

³ ყიფშიძე, იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ რუკა.

⁶ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 644, თარგმ. 185.

⁷ იქვე, 652 თარგ. 199.

საგვარეულო სახელში, კილაძე-ში (Cilazze)¹. საინტერესოა რომ ზ-ითაა გადმოცემული; ასე ლევან დადიანის ცნობილი ვაზირის, კიძის („წუწვის“) გვარი აქ იწერება *Zulochia*² და *Zulachia*³.

აფხაზური ტერმინის წან-ის ეთნიკურ მნიშვნელობას შუქსა ზენს და ტერმინის ვარიაციების ისტორიისათვის ძალიან საყურადღებოა ერთი მეგრული-ვე ფაქტი, საკმაოდ მოულოდნელ კონტექსტში შენახული: სამხრეთის ქარს სამეგრელოში წანი-ბორიას, ე. ი. წანის ანუ ტანის ქარს, ეძახიან. ამ გამოთქმის სწორი გაგებისათვის გასათვალისწინებელია სხვა ქართა ისეთი მეგრული სახელები, როგორცაა: გურული-ბორია — გურული ქარი, ჯვარული-ბორია — ჯვარის ქარი და სხვ.⁴.

რიონ-ენგურის სან-ზანების შესახებ მსჯელობისას შეეძლებელია სიტყვა არ ჩამოვარდეს ლაზ-ებზედაც. ცნობილია რომ, გარკვეული დროიდან მოყოლებული, ამ რაიონის მოსახლეობის აღსანიშნავად ბერძნულ-რომაული მწერლობა უპირატესად ტერმინ ლაზ-ს ხმარობს, თვით ქვეყანა-სახელმწიფოს კიდევ ლაზიკას უწოდებს.

თუ სტრაბონისა და მისი წყაროებისათვის ეს ეთნიკური სახელწოდება ჯერ კიდევ უცნობია, იგი ჩნდება უკვე პლინიუსთან (გარდ. 79 წ. ახ. წ.) და, თუ არ ვცდებით, ვგონებ პირველადაც დასავლურ ლიტერატურაში⁵. მაგრამ ძალიან საინტერესოა (და ამისათვის არავის მიუქცევია ყურადღება) რომ პლინიუსის ლაზები საკუთრივ ეგრიისის ფარგლებს გარეთ იგულისხმებენ ან. აი რას ამბობს პლინიუსი: „140.000 ნაბიჯის მანძილზე ტრაპეზუნტიდან მდ. აბსარია და იმავე სახელის მქონე ციხე შესართავთან. ამ ადგილებში მთების გადაღმა (eius loci a tergo montium) მიბერიაა, ხოლო ნაპირის გასწვრივ (მოსახლეობენ) ჰენიოხები, ამპრეტები, ლაზები (Lazi), მდინარეები აკამფსეონ, ისის, მოგრუს, ბათუს (ღრმა), კოლხთა ტომები, ქალაქი მატეუმ, მდინარე პერაკლეუმ, იმავე სახელწოდების კონცხითურთ და უსახელოვნესი პონტოს (მდინარეთაგან) — ფასის“⁶. ლაზების ტერიტორიას კარგად განსაზღვრავს პლინიუსის მიერ დასახელებული გეოგრაფიული ობიექტები. აბსარს სენ-მარტენი რიზესთან ეძებდა, მულერი ხოფასთან, კიპერტი — მაკრიალთან. აკად. თ. უსპენსკის აბსარის ციხე გონიოდ მიაჩნია. ჩვენც ამავე აზრისა ვართ და ვფიქრობთ, მის სასარგებლოდ, ანგარიშგასაწევი საბუთები გვაქვს მოტანილი⁷. მდ. აკამფსეონი, ყოველ ეჭვს გარეშე კოროხია, ისიდი, მოგრი და ბათი აკარა-ქობულეთ-

¹ იქვე, 177, 640 (თამარაშვილი აქ იღვწმებს ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერის“ იტალიურ ტექსტს, რომელიც ჩვენ ზელთ არა გვაქვს).

² იქვე, 173 (ლამბერტი).

³ იქვე, 643 და 183.

⁴ ი. ფიფიძე, დასაბ. ნაშრომი, „ბორია“ სიტყვის ქვეშ.

⁵ რომელიც მწერალი, სახელგანთქმული ტ. ლივიუსი, რომლის ცხოვრების დრო ნაბეზარი საუკუნით წინ უსწრებს პლინიუსისას, როცა პომპეუსის მოქმედებას ასწერს, აღმ. ამკავასიაში იხსენიებს მიბერებას და ალბანელებს, დას. ამკავასიაში-კი—კოლხებსა და ჰენიოხებს, S. C. II 50-51.

⁶ Nat. hist., lib. VI, § 12.

⁷ ახ. ჩვენი ზემოთდასახელებული ნარკვევი კოლხეთის ისტორიულ გეოგრაფიიდან.

გურიის მდინარეებია, რომელიც ზღვის ერთიან ჯორხსა და ტერიტორიულ ერთეულს. ეს მდინარეები დასახლებული აქვს არიანესაც, მაგრამ სხვა რეგიონული ერთეულები აკინასისი (რომელიც პლინიუსს ნახსენები არა აქვს), ისისი და მოგრი. აქ ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს იმ რთული საკითხის გადაწყვეტას, თუ რომელ მდინარეს აქარა-ქობულეთ-გურიისას შეესატყვისებთან პლინიუს-არიანეს ბათუნის-ისის-მოგრი (მთავარი პრეტენდენტები, რათქმუნდა ბათუმის წყალი (კორონი-თავი), ნატანები და სუფსა იქნებოდნენ). ჩვენთვის საკმარისია. ის საზღვრებიც, რომლებიც უკვე მოიხაზა და რომლებსაც კიდევ უფრო კარგად არკვევს პლინიუსის ცნობის უკანასკნელი ფრაზა, მოკეპული ტერიტორიის უკიდურეს ჩრდილოეთ მიჯნად მდ. ფასის-რიონს რომ ასახელებს. მაშასადამე, პლინიუსის წარმოდგენით, ჰენიოხები, ამპრეტები, ლაზები და კოლხების ტომები ცხოვრობენ შავი ზღვის სანაპიროზე, კოროხის შესართავის რაიონსა (ან უკიდურეს შემთხვევაში — მაკრიალიდან მოყოლებული ჩრდილოეთით) და თანამედროვე აქარა-გურიის მიწა-წყალზე. ლაზებს აქ თითქოს შუა ადგილი უქირაეთ — მათ ზემოთ „კოლხების ტომები“ ცხოვრობენ. „კოლხების ტომების“ ამ სახით მოხსენება, შემდეგ ჰერაკლეუმის მდინარის და კონცხის დასახლება ამ ადგილას, მოწმობს იმას რომ პლინიუსის საერთოდ ნიშანდობლივი, კონკრეტული და კარგი, ცნობა ნაკლისაგან თავისუფალი არ არის და მას ერთგვარი სიფრთხილით უნდა მოვეპყრათ.

საკონტროლოდ, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს პლინიუსისავე თხრობის მომდევნო ნაწილს, რომელიც ზემოთ გვქონდა განხილული და რომელიც ფასის-რიონის აღწერილობით იწყება (§§ 13 და 14). როგორც ცნობის ანალიზმა დაგვარწმუნა, მდ. ფასის-რიონის ჩრდილოეთით პლინიუსისათვის უკვე ახალი ტერიტორიულ-ეთნიკური ოლქი იწყება, რომლის მოსახლეობაში იგი უჩვენებს მხოლოდ სალტიებს, სანნებს, სვანებს, აბსილებს, სანიკებს, და, დასასრულ, ჰენიოხთა ტომებს.

რიონის ჩრდილოეთით, როგორც ვხედავთ, ლაზების ხსენებაც კი არ არის, და პლინიუსის ტექსტისათვის ეს გარემოება, ჩანს, შემთხვევითი არაა.

თუ კვლავ § 12-ს და მის ჩვენებებს, ლაზების შესახებ, დავუბრუნდებით, საკმაო საფუძვლით შეგვიძლია მივიღოთ რომ, პლინიუსის გეოგრაფიულ წარმოდგენაში, ლაზებს კოროხის ხეობის ქვემო ნაწილი ეკირათ, ე. ი. ის მხარე, რომელიც ქართველების, სომხების და სხვა ადგილობრივი ხალხების პირში ყოველთვის კლარჯეთად იწოდებოდა. ამიტომ ბუნებრივად შეიძლება დაიბადოს კითხვა, ხომ არ უდრის პლინიუსის „ლაზ“-ი ქართ. „ქლარჯ“-ს, როგორც რეალ-ისტორიულად, ისე სიტყვიერადაც? ქართ. „ჯ“ აფრიკატის გადაცემა ლათ. z-ათი, შეუძლებელი არ არის. ზ-ს მეტ-ნაკლებობაც აიხსნებოდა; გაცილებით უფრო რთულია საკითხი თავიკიდური „ქ“-ს დაკარგვის შესახებ. დამატებითი მასალის საჭიროება საბოლოო დასკვნისათვის აქ თვალსაჩინოა.

სულ სხვა სურათს გვაძლევს არიანეს ცნობა, რომელიც 134 წ. გუთუნის, ახ. წ. ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე, არიანეს ცნობით, მოსახლეობენ (სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ): უმეფო სანნები, მაკრონები და ჰენიოხები (ერთ სამეფოდ), ზიდრიტები (თუ ზედრეიტები), ლაზები, აფსილები, აბასკები,

სანიგები. მაკრონ-ჰენიოხებდასავე ზიდრიტებს, ლაზებს, აფსილექტებს და სანიგებს თავიანთი განსაზღვრული სამეფოები აქვთ (§ 15) მის ტერიტორიული განსაზღვრისათვის მნიშვნელობა აქვს არიანესავე შემდეგ ცნობებს. თანამედროვე ჰენიოხის მდინარეების ჩამოთვლისას (§ 8) არიანე, სხვათა შორის, ასახელებს მდინარე „პრუტანისს“, 40 სტადიონის მანძილზე ქ. ათინიდან (ჩრდილოეთისაკენ) და თანაც დასძენს რომ ამ მდინარეზე „არის ანხილის სასახლე“ (αρχαία), § 15-ში-კი არიანე გვამცნობს რომ მის დროს მაკრონებისა და ჰენიოხების მეფედ იყო ანხიალი. უეჭველია, ამ ანხილის „სასახლეს“ უჩვენებს არიანე მდ. პრუტანისზე. პრუტანისი, ყოველ გვეს გარეშე, არის თანამედროვე მდ. ფურტუნა. რადგანაც საფიქრებელია რომ მეფის რეზიდენცია დიდად დაშორებული არ უნდა ყოფილიყო სამეფოს ცენტრალურ რაიონს, ამიტომ შეიძლება მივიღოთ რომ არიანეს მაკრონ-ჰენიოხებს გვირავთ თანამედროვე ჰენიოხის ნაწილი ცენტრით, დაახლოებით, ქ. ათინასთან. მაკრონ-ჰენიოხთა ტერიტორიის ფარგლების დაზუსტებისათვის უნდა დავუბრუნდეთ კვლავ პლინიუსს და მოვიგონოთ მისი „ტომი სანების-ჰენიოხების“-ა gens Sannorum Heniochorum, § 12¹. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ პლინიუსი და არიანე ერთიდაიმავე მოსახლეობის შესახებ ლ. პარაკობენ, იმ განსხვავებით, რომ არიანეს სანნები შეუცვლია, ილბათ, თვითნებურად, მაკრონებით. საფუძველი ასეთი ხელოვნური კონსტრუქციისათვის, საფიქრებელია, იყო ჰეკატეს (VI ს. ძვ. წ.) განმარტება, რომ „მაკრონები ამჟამად სანნები“ არიან (ფრ. 191)², განმარტება, რომელსაც ასეთი ხალისით იმეორებს ყველა მომდევნო ძველი ბერძენი და რომაელი მწერალი. მოტივი-კი „სანნების“ შეცვლისათვის მაკრონებით შეიძლება იმის ყოფილიყო რომ სანნებს არიანე უჩვენებს უფრო სამხრეთით, ტრაპეზუნტისაკენ, როგორც უმეფო ტომს, სან-ჰენიოხებს კი, არიანეს ცნობით, უკვე სამეფო ხელისუფლება მოვკლებათ. სანნების ეს ორი ნაწილი, მაშასადამე, სხვადასხვაგვარ სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებაში იმყოფებიან.

პლინიუსის ცნობით, სან-ჰენიოხების მოსახლეობა თითქოს მდ. პიქსიტიდან იწყებოდა (... Flumen est Pyxites, ultra vero gens Sannorum Heniochorum, § 12). მაგრამ, პლინიუსით, თვით პიქსიტი თითქოს ტრაპეზუნტს სამხრეთითაა, მაშინ როცა არიანეს პერიპლით პიქსიტი გაცილებით უფრო ჩრდილოეთითაა ნაჩვენები, ზემოთ დასახლებულ მდინარე პრუტანის-ფურტუნასა და არქაბეს შუა, თვითმულისაგან 90 სტადიონის დაშორებით (§ 8). პიქსიტი უნდა იყოს ვიწყე-წყარი (ვიწყე-სუ) ან აბუ-წყარი (უფრო სავსეა). თუ პლინიუსის თხრობაში სათანადო, საკმაოდ დიდი, შეცთომის შესაძლებლობას დავუშვებდით, მაშინ უნდა მიგველო რომ ამ ცნობაში დასახლებულია სან(მაკრონ) — ჰენიოხების ტერიტორიის ჩრდილოეთი საზღვარი, რომელიც, დაახლოებით, თანამედროვე ვიწყესთან, ან ამ უკანასკნელთან ცოტა ჩრდილოეთით გადიოდა. ხოლო, ამ შემ-

¹ უფრადღება მოსაქვეია რომ პლინიუსი ორჯერ იხსენიებს ჰენიოხებს: ერთხელ სანნებთან დაკავშირებით, მეორედ კი — ცალკე, ამპრეტებისა და ლაზების როგორც.

² რომ არიანე ძველ ავტორებს იცნობს და იყენებს, ეს მის მიერ ფორმალურადაც დადასტურებულია ამავე მე-15 §-ში, სადაც იგი ხან იმეორებს და ხან გვამთვბა ჰენიოხონტეს (V ს.).

თხვევაში, ზემონათქვამის საფუძველზე (ათინა ცენტრია მაკრონ-ჰენიოხებსა და მეფოსი), ამ სამეფოს სამხრეთი საზღვარი დაახლოებით რიზესის ტერიტორიაზე უჩვენებს (§ 15); ხოლო სანიგებსა და მაკრონ-ჰენიოხებს შორის ათავსებს ზიდრიტების, ლაზების, აფსილებისა და აბასკების სამეფოებს. ამ ოთხი სამეფოდან მაკრონ-ჰენიოხების მიწა-წყალს უშუალოდ „ემეზობლებოდა“ ზიდრიტების¹ მიწა-წყალი, რომელიც, მაშასადამე, დაახლოებით ვიწეს ჩრდილოეთით იწყებოდა. ამ ოთხ სამეფოს რომ თვითნულს იმდენივე ტერიტორია მიუზომოთ, რამდენიც, ჩვენი ანგარიშით, თითქოს მაკრონ-ჰენიოხებს უნდა სკეპროდათ, მივიღებდით, რომ ზიდრიტების ტერიტორია თავდებოდა საღდაც აქარა-ქობულეთის საზღვართან, შემდეგ იწყებოდა ლაზების მიწა-წყალი, რომელიც ვრცელდებოდა დაახლოებით მდ. ხობის რაიონამდე, ხოლო შემდეგ უკვე აფსილების სამეფო იყო გადაჭიმული. მაგრამ ცხადია, ეს მეთოდი მეტად პრიმიტიულია და ჩვენ მას ვერ დავეყრდნობით, ვიდრე სხვა ცნობებსაც არ გავითვალისწინებთ.

ლაზების შემდგომი ხსენება მოგვრევა პტოლემეს. ცნობილი გეოგრაფი ამის შესახებ ამბობს: „კოლხეთის ზღვისპირა ნაწილში მოსახლეობენ ლაზები (Λαζοί), ზეგანში-კი — მანრალები და ხალხები, რომლებიც ცხოვრობენ ეკრიკტიკეს ქვეყანაში“, გეოგრ., V, თ. IX, § 5. მაგრამ რადგანაც თვით კოლხეთი პტოლემეს ძველებურად ესმის (კოლხეთის სამხრეთი საზღვარი მას კაბადუკიის პონტომდე ჩააქვს), ამიტომ მისი ცნობა ჩვენი საკითხისათვის არაფერს გვაძლევს, გარდა იმისა, რომ თითქოს მიუთითებს სახელწოდება „ლაზის“ ვაზრდილ მნიშვნელობაზე, რომელიც ეხლა, საფიქრებელია, უფრო ფართო მოსახლეობას გულისხმობს, ვიდრე თუნდაც არიანეს დროს, რომელიც რამდენიმე წინ უსწრებს პტოლემესას. პტოლემეს განხილული ცნობის მართებული გაგებისათვის აუცილებელია გავითვალისწინოთ მისი მეორე ჩვენება, ჩართული სარმატიის მოსახლეობის საერთო აღწერილობაში: „პონტოს ვასწეროე (Ἰσθμὸς Ἰσθμίου), — ამბობს პტოლემე, — (ცხოვრობენ) ახეები, კერკეტები, ჰენიოხები და სუანოკოლხები“². რას ნიშნავს ეს ცნობა? პონტოს სანაპიროს რომელ ნაწილს გულისხმობს იგი? თუ მხოლოდ იმას, რომელიც საკუთრივ სარმატიას ეკუთვნოდა და კოლხეთის ჩრდილოეთით მდებარეობდა, თვით პტოლემესავე განსაზღვრით (ე. ი., დაახლოებით, მდ. ბზიფის ხეობიდან მოყოლებული ქერჩის სრუტემდე), მაშინ რანაირად მოხდენენ იქ, კოლხეთის გარეთ, ეს „სუანოკოლხები“? თუ „სუანოკოლხების“ ადგილ-სამკვიდრებელი აქ შეცთომითაა განსაზღვრული და ისინი სანაპიროს უფრო სამხრეთით მდებარე ნაწილში, კოლხეთის ტერიტორიაზე, უნდა გადავიყენოთ, მაშინ მცთარი ყოფილა აგრეთვე პტოლემესავე ზემომოყვანილი ცნობა, რომ „კოლხეთის ზღვისპირა ნაწილში მოსახლეობენ ლაზები“. ერთი სიტყვით პტოლემეს არ ჰქონდა, როგორც ჩანს, მთლად ნათე-

¹ ფორმალურად (დასახელების რიგის მიხედვით) გამოდის, რომ არიანეს ზიდრიტები უფროან პლინიუსის ამარევეტებს. რეალური ურთიერთობის გარკვევა, ზიდრიტ-ამარევეტებს შორის, მომავლის საქმეა.

² გეოგრ., V, თ. VIII, § 24.

ლი წარმოდგენა კოლხეთის მოსახლეობაზე. — სტეფანე ბიზანტიევიცის ცნობებით, „ლაზები (Λαζαι) სკვითური ტომია“¹, მაგრამ ასევე სკვითური სთვლის სტეფანე აფსილებს და სანიგებსაც. რაზეა დამყარებული ასეთი გაგება, არ ჩანს.

გათვალისწინებული უნდა იყოს ის გარემოებაც რომ, გარკვეული დროიდან მოყოლებული (ბიზანტიურ ხანაში თითქმის უკლებლივ), ძველ ბერძენსა და რომაელ მწერლებს „ლაზი“ კოლხების ახალ სახელად მიაჩნდათ, და ამ სახელწოდებათა მატარებელ ტომებს ერთსადიამივე ხალხად სთვლიდნენ. ასე მაგ., არიანეს უსახელო რედაქტორი მეხუთე საუკუნისა (ახ. წ.) ამტკიცებს: „დიოსკურიდიდან ანუ სებასტოპოლიდან მდ. აფსარამდე წინათ ცხოვრობდა ხალხი, რომელიც იწოდებოდა კოლხებად და რომელსაც ახლა შეერქვა ლაზები (Λαζαι)“².

მეშნონი, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, I—II სს. მიჯნაზე ცხოვრობდა, მითრიდატისა და რომაელების ბრძოლის ისტორიაში მოგვითხრობს, რომ როცა ლუქულმა ალყა შეჰოარტყა სინოპს და სანოვავე მოუწყვიტა გარემოებებს, ამ უკანასკნელთაგან ის პირები, რომელთაც ხელისუფლება ჰქონდათ ქალაქში მითვისებული, თავის შველის მიზნით „ხომალდებით გაიქცნენ პონტოს შინაგან ადგილებში, რომლებიც დასახლებულია სანიგებითა და ლაზებით“³. სამწუხაროდ, არც ეს, სხვა მხრივ ფრიად საყურადღებო, ცნობა იძლევა მტკიცე დასაყრდენს ჩვენი ტერიტორიული საკითხის გადაწყვეტისათვის. თუ ტერმინს „პონტ“-ს აქ აღმინისტრაციული მნიშვნელობა აქვს, მაშინ ეს ოლქი სრულიად გარკვეულ ადგილას უნდა გვეძებნა. მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ესაა ნათელი.

საინტერესოა რომ ზემოხსენებული იპოლიტე პორტელი თავის „შთამომავლობათა წიგნში“, იაფეტის ტომთაგან იხსენიებს კოლხებს, საკუთარ ენის მეორე ტომთა შორის კიდევ — კოლხებსა და სანებს, ხოლო ლაზებს — არსად⁴. ასევე იქცევა ევსევიც⁵. სამაგიეროდ ეპიფანე, რომელიც თანამედროვეა ევსევისა, მხოლოდ ცოცხლობს ევსევიზე დიდხანს (ეპიფანე დაიბ. 314 წ. მახლობლად, გარდ. 403), ლაზებს საპატიო ადგილს უთმობს ერთა ფილიაქიაში (სემის შთამომავალთა შორის), სამაგიეროდ სანებს სულ არ იხსენიებს (კოლხები იაფეტთანა შორის ჰყავს მოქცეული)⁶. საყურადღებოა რომ ეპიფანეს მოხსენებული აქვს უკვე ქვეყნის სახელი ლაზია (Λαζια), რომელიც, უფრო იშვიათად, გვხვდებ-

¹ ლექსიკონი, სიტყვის ქვეშ. XII ს. მწერალი იოანე ცაცე კიდევ ამტკიცებს, რომ „კოლხები ინდოელი სკვითები არიან, იწოდებიან აგრეთვე ლაზებად და ცხოვრობენ აბასგების მდინარეებში“, S C I 400, აგრეთვე 404, 405 („კოლხები ლაზური ტომია“).

² ანონიმის პერიპლი § 48, S C I 275. იხ. აგრეთვე წინა შენიშვნა.

³ LIV, S C I 510.

⁴ S C II 445—7.

⁵ იქვე, I 667—9.

⁶ S C I 707—8. ეს სიები ეპიფანეს თავისებური წესით აქვს შედგენილი: მოსინიკები (სანებს ხომ არ გულისხმობენ ისინი?) მოხსენებული არიან როგორც სემის, ისე ქამის და ისევე იაფეტის შთამომავალთა შორის, ლაზები ორჯერ იხსენიებიან ერთ სიაში და სხვ. თვით ეპიფანე ამას ხსნის საერთო საზღურებით, მიგრაციებით და ქამის ძალმომრეობით, იქვე.

ბა შემდეგშიაც (სხვათა შორის, იგი ნახმარი აქვს თამარ მეფისე *ქართულისა*საც), იმიტომ რომ გაბატონებული ფორმა არის „ლაზიკე“. *ჰამაჰმადისე* მნიშვნელობა აქვს ტერმინს „ლაზები“ ეპიფანესთან შემდეგ ფრაზაში, სადაც ეპიფანე კითხულობს: უინ იცის თუ რამდენი მწვანელებლური დასია „კასპიაში... ან სარმატიაში... ან ზიქებთან, ამაზონელებთან, ლაზებთან, იბერებთან“...¹ თეოდორიტე კვირელი (V ს. პირველი ნახევარი), როგორც უკვე ვნახეთ ზემოთ-მოტანილ ციტატაში, ჯერ კიდევ ერთმანეთში არჩევს ლაზებსა და სანენებს. მაგრამ მეხუთე საუკუნეში მაინც საბოლოოდ დამკვიდრდა „ლაზის“ ახალი მნიშვნელობა ტერმინ „ლაზიკესთან“ ერთად: „ლაზი“ უდრის თანამედროვე „მეგრელს“, „ლაზიკა“ კიდევ აღნიშნავს საკმაოდ დიდ სამეფოს, რომელიც შეიცავდა გურიას, ქვემო-იმერეთს, რაჭა-ლეჩხუმს, სამეგრელოს, სვანეთსა და აფხაზეთს, და რომელიც ჩამოყალიბდა IV ს. დამლევს. ამ გარემოებამ განსაზღვრა, ძირითადად, მოცემული ტერმინების სემანტიკური ფუნქციის ახალი ფარგლები². ამის შემდეგ სანიცა და ზანიც, სამეგრელოს ტერიტორიის მიმართ, უკვე სავსებით ან შეტყობილად, ქრება: პირველი (და, მასთან ერთად, სხვა, ზემოთგარჩეული ტერმინებიც) ჩაყლაპა ლაზმა, მეორე — მეგრულმა-მარგალმა. ზანი მხოლოდ სვანურს შერჩა. შემდეგ ხდება კიდევ ერთი საინტერესო ამბავი: უკვე ლაზიკის სამეფოს დაშლის შემდეგ ტერმინი ლაზი გადადის ქანებზე, რომელნიც მანამდის ასე არასოდეს არ იწოდებოდნენ. ეს უკვე სხვა რიგის ისტორიული საკითხია, და მის შესახებ ჩვენ სპეციალურ ნარკვევში გვექნება საუბარი.

აქ მხოლოდ უნდა აღვნიშნოთ რომ ტერმინი „ლაზის“ ორიგინალური ეტიმოლოგია თავის დროზე წარმოდგენილი ჰქონდა აკად. ნ. მარს. ამ განმარტებით „ლაზი“ არის ელინიზებული ფორმა „ზანების“ ქვეყნის სახელწოდებისა, „ლაზი“ მოდის „ლა-ზან“-იდან, ეს უკანასკნელი კი არის ადგილის სახელის სვანური ფორმა³. გეოგრაფიულ-ტერიტორიულმა ტერმინმა ეთნიკური მნიშვნელობით „შეუსაბამო“ (несвязное) გამოყენება ჰპოვა არა იაფეტილებში, არამედ ბერძნებშიც, ამტკიცებდა მარი⁴. გარდა ამისა, მარი ფიქრობდა რომ ლაზი და მეგრელი ერთიდაიგივე არ არის, რომ ტერმინი *σάσι*-კი, *z-s* *z*-დ გამეღერებით, გადატანილი იყო ჩრდილოეთში, მეგრელებზე⁵. შემდეგში მარმა რადიკალურად უარჰყო ეს ეტიმოლოგია, რომელსაც იგი, როგორც ვნახეთ, მრავალი წლის სიგრძეზე იცავდა; ავტორმა წინანდელი ახსნა შეცთომად აღიარა და „ლაზ“ ეხლა უკვე „ლაზ-გ“-ისა (ლგკისა) და „პე-ლას-გ“-ის ფუძის ერთ თავისებურ სახედ მიიჩნია⁶.

ჩვენ არა დამაჯერებლად მიგვაჩინა როგორც პირველი, ისე მეორე ეტიმოლოგია. პირველისთვის მთავარი დაბრკოლება ის კი არ არის, რომელსაც

¹ იქვე, 710.

² ამის შესახებ იხ. ჩვენი წერილი „გურისის სამეფოს წარმოშობა“, ტფ. უნ. შრომები, V.

³ H. M a r s, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов... ЗВО XVI (1905), 165—166; მისივე, Из поэм в Турецкий Лазистан, ИАН, 1910, 571; მისივე, Из поэм в Сванию, X B, т. II, вып. I, 32, შენ.

⁴ Из поэм в Сванию, 23, შენ.

⁵ Крещение, 166; Из поэм, 32, შენ.

⁶ ნ. მარი, რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება? 1923 წ., გვ. 38.

თავის დროზე მარი აღიარებდა — ტერიტორიულ-გეოგრაფიულ სტრუქტურულ დაქვეყნება ეთნიკურად. ამგვარი ტრანსფორმაციის უტყუარი დაქვეყნება აღვილად შეიძლება. აი, თუნდაც ქართული „სვანეთი“, „ჯუჯეთი“ და მისთანანი რუსებმა რომ სატომო სახელებად აქციეს: XIX საუკუნეში რუსული მწერლობა ძალიან დიდხანს ხმარობს сванет-ს, სვანის მნიშვნელობით, джигет-ს, ჯიქის მნიშვნელობით, და ა. შ. მოცემულ ახსნის საწინააღმდეგოდ, უწინარეს ყოვლისა, ისტორიული უკუთქმები ჩნდება: ასახსნელი (თუ აუხსნელი), როგორ მოხდა, რომ ზღვისპირა ტომის, სან-ზანების, სახელწოდებისათვის ბერძენ-რომაელთა მწერლობამ, ამ დროს (I—II სს., ახ. წ.) უკვე ზანების მიღმა, მთებში მცხოვრები, სვანების ტერმინი შეითვისა, და არა თვით სან-ზანების საკუთარი სახელწოდება? კიდევ უფრო მიუღებელია, ისტორიულად, მოჭალაქეობრივ სარბიელზე ეთნიკურ ტერმინზე ადრე ტერიტორიულის გამოყვანა: როცა ტერმინი ლაზი პირველად ჩნდება მწერლობაში, მაშინ ეს ტომი ისეთს საზოგადოებრივ ფორმაციაში იმყოფება, რომ მისი ტერიტორიის აღსანიშნავად ეთნიკურის (მორფოლოგიურადაც!) ტერმინის ხმარება მოსალოდნელი, და არა ტერიტორიულ-გეოგრაფიულისა. ვანა დამახასიათებელი და ანგარიშ-გასაწევი გარემოება არ არის ის, რომელიც აღნიშნული აქვს თვით აკად. მარს რომ ფორმა „ლა-ზან“ დღესაც უკნობია სვანებისათვის და რომ სამეგრელოს ისინი მარტივად „ზან“-ს ეძახიან? ეს შემთხვევითი მოვლენა არ არის, არამედ უძველესი ხანის გარდმონაშთია, როცა მოცემული სტრუქტურის ტერმინს კრებითი სატომო სახელის მნიშვნელობა ჰქონდა და იმავე დროს ტომის გავრცელების არესაც აღნიშნავდა. ჯერჯერობით დაუსაბუთებლად მიგვაჩნია ჩვენ აგრეთვე ლაზის დაკავშირება ლაზგსა და პელაზგთან¹.

რა ურთიერთობაა მეგრელთა სატომო სახელის ამ ძველს, ადგილობრივ და უცხოურ, ფორმათა შორის? აქ უწინარეს ყოვლისა, გასარკვევია ზან-ისა და ბერძნ.-ლათ. სან-ის ურთიერთდამოკიდებულება, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, ის მიმართება, რომელიც არსებობს ამ სიტყვების თავკიდურ თანხმოვანთა შორის. აქ თავიდანვე უნდა აღვნიშნოთ რომ ბერძნ. ა-სა და ლათინ. ა-ის გადმოცემა ქართ. ს-ანით უბრალო ტრანსლიტერაციაა, ჩვენ ჯერ კიდევ არ ვიცით, რა ბგერითს შინაარსს სდებდნენ ამ ასოში ბერძნები და რომაელები უცხო ენის უფრო მდიდარი ფონეტიკური მასალის გადმოცემისას თავისი ნაკლული (ამ უცხო ენის ფონეტიკის თვალსაზრისით) ანბანით. ა-სა და ა-ს შეიძლება ვტყვირთა ქართველური ენების როგორც მარტივი სპირანტების, ისე რთული აფრიკატების გამოხატვა. თუ რომელი მათგანისა, სახელობრ, ეს საძიებელია. ადგილობრივი მასალები, როგორც ვნახეთ, არჩევიან შემდეგ 3 ბგერაზე მიავდებს: ზ, წ, ჭ. აფრიკატებში, ჩვენ ვთქვამთ, სისინათა შანსები, ამ შემთხვევაში, მეტია, ვიდრე შიშინათა. გასათვალისწინებელია რომ ბერძნულს (და ლათინურსაც) არ ჰქონდა არა მარტო შიშინა აფრიკატები, არამედ ამ უკანას-

¹ მარს საფუძველს მოკლებულია აგრეთვე ისეთი დაახლოებანი, როგორცაა: აზრა || აგრა (მეგრული), ხაზრან (მასლდი) || აჰარ (ეთიოპი მეგრულთა თვითწოდება) || აჯარ (ქ), აპარ, სადაც გაუგებრობას შემთხვევითობა ემატება და ფაქტური მასალაც სინამდვილეს ძალიან დამორბეულია, იხ. ბ რ უ ნ ის შენიშვნები ველიას თარგმანისათვის, ЗООН, IX (1875), 173.

ზემოთაღნიშნული ფაქტები მკიდროდ აკავშირებენ, — სატომო *საქმე* სფეროშიაც, სადაც ყველაზე ძლიერია ცვალებადობა, — ჩრდილოეთში *საქმე* ხრეთის „მეგრულეს“, ანუ საკუთრივ მეგრულესა და დღევანდელ ლაზებს (ქანებს). ცხადი ხდება, რომ ამ არსებითად ერთს, მთლიანს, ტომს, თავის დროზე სატომო სახელწოდებაც ერთი ჰქონდა.

ამ მხრივ ყველაზე ადრე ყურადღებას იქცევს ისეთი უძველესი ლიტერატურული ფაქტი, როგორცაა მეექვსე საუკუნის (ძვ. წ.) ცნობილი ბერძენი მწერლის, ჰეკატეს, ჩვენება რომ „მაკრონები ამ ფაზად სანნები (Σαννί!) არიანო (ფრ. 191). როგორც ზემოთ ვთქვით, ეს ცნობა მეტად პოპულარული გახდა შემდგომოდნელს ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში. როგორც მაკრონთა შესახებ არსებული ცნობები (მაგ. მეხუთე საუკუნის დამლევის ქსენოფონტეს აღწერილობა), ისე მერმინდელ მწერალთა და კომენტატორთა განმარტებანი გვაგულისხმებინებენ რომ ჰეკატეს სანები სამხრეთ კოლხეთში არიან საგულეგებელი, და არა ჩრდილოეთში. სტრაბონი, მავალითად, პირდაპირ ამბობს რომ ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიას ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარანები (Τιβηριανί), ხალდეები (Χαλδαιί:) და სანნები (Σαννί), რომელთაც წინეთ მაკრონებს (Μακροναυ) ეძახდნენ“¹. პლინიუსი, როგორც ვნახეთ, პირდაპირს ეთნიკურ კავშირს აბამს კოლხეთის მოსახლეობის ამ ორ დიდ ნაწილს შორის, როცა ასახელებს სანნებს როგორც სამხრეთში (იქ ისინი ჰენიოხებთან კავშირში იმყოფებიან), ისე ჩრდილოეთშიაც. ანალოგია თავის იჩენს იმ მოვლენაშიაც, რომ სახელწოდება „სან“-მა, სიანი ფორმით, ვერ გასძლო სამხრეთშიაც: თუ ჩრდილოეთში იგი თითქოს ადგილს უთმობს „ზანი“-ა და „ლაზს“ (უცხოელთა ნომენკლატურაში), სამხრეთში მეგვიდრის როლში ქანი გამოდის, სადაც თავკიდური აფრიკატი ძველ ბერძნ. მწერლებს ა-ს-ით აქვს გადმოცემული. ზემოთვე მოტანილი და განმარტებული სხვა ცნობებით ძველი მწერლებიდან ჩვენ შეგვეძლო სამხრეთისათვისაც ვანეთარების თითქმის იგივე რიგი დაგვედგინა, თითქოს, რაც ჩრდ. კოლხეთისათვის მივიღეთ: სანი — (ზანი, ეს ფორმა იქ არ შენახულა, მაგრამ საგულისხმებელია) — ქანი. მაგრამ ჩვენ აქ ერთი შენიშვნა უნდა გავაკეთოთ: ჰეკატეს ახრ-ისათვის შეუძლებელია იმის მტკიცება რომ მეექვსე საუკუნის (ძვ. წ.) ამ მწერლის ტექსტში ა არ შეიძლება აღნიშნავდეს უცხოურ ზ-ს: სპეციალისტები ამტკიცებენ რომ მეხუთე საუკუნის დამლევაძე, ძვ. წ., ზ-ს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ზ-ს მნიშვნელობა (იგი აღნიშნავდა „ზდ“ კომპლექსს) და ამიტომ უცხოურ ზ-ს იმდროინდელი ბერძენები „სიგმათი“ გადასცემდნენ.² მხოლოდ ის გარემოება რომ მერმინდელი ბერძენი მწერლებიც იმ ხანაში, როცა წ უძველად უდრის ზ-ს, დაქინებით სწერენ ა-ს, ამ სიტყვაში, ზ-ს-კი — არასოდეს, გვაფიქრებინებს რომ ზ ბგერა ბერძნებს აქ არ ესმოდათ არც მერმინდელსა და არც ადრინდელს, ჰეკატეს, დროში.

¹ გეოგრ., XII, 3, 18, დასაბ. გამოც., გვ. 770.

² М. Ф а с м е р, Исследование в области древне-греческой фонологии, М. 1914, გვ. 10, 23, 29, 43 და სხვ. ამ სპეციალურ მიწოდებაზე მიმითითა პროფ. გრ. წერეთელმა, რისთვისაც მას მადლობას მოვასწებებ.

სამხრეთული ფაქტების სია სრული არ იქნებოდა, თუ აქ არ მოვიყვანებდით მოსინიკებს, კარგად ცნობილ ანტიკურ მწერლობაში, რომლებრივად ქართველ ტომად სთვლიან¹. შესაძლებელია მართლაც, ამ სახელის ფუძეე ჩვენს ბუდეს ეკუთვნოდეს, ხოლო თავსართოვანი მარცვლი ცნობილი ქართველური პრეფიქსი **მა** || **მე** || **მო** || **მუ** იყო, რომელიც, როგორც ზევით ვნახეთ, დღესაც სვანურში სატომო სახელიდან საინდივიდო, კერძობით, ფორმას აწარმოებს (მუშუან — ერთი სვანი, მგ-ზან || მუ-ზნი — ერთი მეგრელი). ასეთი გაგებისათვის საყურადღებო საარგუმენტაციო მასალა იქნებოდა სკილაკისა (IV ს., ძვ. წ.) და პლინიუსის მიერ დაცული ფორმა ამ სახელისა. სკილაკი, ტიბარენების ჩრდილოელ მეზობლებად, იხსენიებს „მოსსენ“-ებს (Μεσσηναι, 86-87, S C I 86); ხოლო პლინიუსი, მდ. თერმოდონტს ჩრდილოეთით, ჩვეულს ეთნიკურ წრეში, ასახელებს ტომს Massyni, რომელსაც ტანი მოხატული ჰქონია (VI § 11)... ევქს გარეშეა რომ ეს ქსენოფონტეს მოსინიკები არიან, რომელთაც, ქსენოფონტეს ცნობით, ტანი აგრეთვე მოხატული ჰქონიათ (V 4—32). საყურადღებო ამ ორ ცნობაში ის არის, რომ სატომო სახელს აქ ჩამოცილებული აქვს -იკ- დაბოლოება, რომელიც არც ერთს ზემოგანხილულ ფორმაში ჩვენ არ შეგვხვედრია. მაგრამ სათანადო ფუძეში — **მუ**² განსამარტავი რჩება ორი **მ**, რომელიც შესაძლებელია ბერძნულისათვის უცხო სპირანტს ან აფრიკატს აღნიშნავდეს, და, განსაკუთრებით რთული, **მ-ს** საკითხი. ჩვენს ხელთ არსებული მასალები **მ-ს** ადვილობრივ კანონზომიერ შესატყვისს არ იძლევა.

შემდეგ საყურადღებოა სატომო სახელი **კაენი**, იგივე პლინიუსი (VI § 11) მდინარე თერმოდონტის ჩრდილოეთით პირველ რიგში ასახელებს „კაენების ტომს“, gens Caenarum. ბიზანტიელი მწერლები, როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, იცნობენ **კანების** ერთ-ერთ შტოს — **კანებს** ოკაენიტებს, სადაც თითქოს იგივე ფუძე ჩნდება, ტომონიმიკური ფორმით (**მ-ს**) შემოსილი. ლიტერატურაში პროკოპი კესარიელის „ოკაენიტების“ სახელი სწორედ ასეა განმარტებული³.

ჩვენთვის საინტერესო სატომო სახელწოდების პარალელებიდან სამხრეთ-კოლხეთში აღვნიშნავთ აქ მხოლოდ „წან“-ს, რომელიც სამხრეთელ **კანების** მიმართ ჯერჯერობით მხოლოდ სამეგრელოშია დაცული (იხ. ზე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერ. ისტ., I 25.

² ქსენოფონტე, ანაბაზისი, V, თ. 4.

³ Алоп, Армения в эпоху Юстиниана, 63, 64, სადაც გამოთქმულია მოსახრება რომ „წან“ „კან“-ის უფრო ძველი ფორმა და რომ უკანასკნელი მიღებულია პირველისაგან **კ-ს** პალატალიზაციით. **გ**, **კ**, **ჭ-ს** პალატალიზაცია და ამ გზით აფრიკატების მიღება ამჟამად ახასიათებს **კანურის** ათიწურ კილოკაეის ზოგიერთ უბნებს, ა. ჩიქობავა, **კანურის** გრამატიკული ანალიზი, 15, 26. მაგრამ **კანურის** თანამედროვე ფაქტები **კ-ს** და **ჭ-ს** შენაცვლების სფეროდან მრავალ შემთხვევაში თითქოს პალატალიზაციის გარეშე დგას. შედრ. **კაბი** || **ჭაბი** — ბელურა, **ჭაჭი** || **ჭაკი** — თბილის ნეფლი ჩენი, **კერდი** || **ჭეფერი** — კანაფი, **კობა** || **ჭკობა** — კუბი (მეფე უფრძენი); **კ-ს** და **წ-ს** შენაცვლებიდან: **კამწაბი** || **წამწაბი** — წამწაბი. პალატალიზაციის გზა ნათლად ჩანს ისეთ ფაქტში, როგორიცაა: **კაფუ** || **ჭაფუ** — ტურა. იხ. H. M a p p, Грам. уаи. аз., ლექსიკონი.

მით) ¹ და აქაურსავე „ქანთან“ ერთად გვხვდება ², და შემდეგ ძველი სომხური მწერლობის ცნობებს, რომლებშიაც „ქან“ ფუძე გართულებულია — იესუფის სიტით, რომელიც, როგორც სამართლიანად აღნიშნული აქვს აკად. ნ. მარს, მრავლობითი რიცხვის ნიშანი უნდა იყოს ³, ადგილობრივი წარმოშობის ფორმანტი. ეს ფორმა დატული აქვს მოსე ხორენელს, იმპერატორის ტაციტის მოკვლის შესახებ თხრობაში. მოსეს თქმით, იმპერატორი მოუკლავთ „ბონტოს ქანივში, რომელნიც ზრიან ხალღები“ — ⁴. თუმცა სინტაქსურად ტექსტის ეს მტკიცება მთლად ნათელი არ არის, მაგრამ ყველაზე ბუნებრივია ვიფიქროთ რომ აქ ხალღები ქანებითან არიან გაიგივებულნი, რაც საყურადღებო ცნობაა თავისთავად ⁵. შემდეგ ისევე, როგორც ჩრდილოეთში მოკმეული ფუძის ე-იანი ვარიანტები დავადასტურეთ (ქენ, წენ), ასევე შესაძლებელია ამ ფორმის არსებობა სამხრეთშიაც ვიგულოთ. აქ გასათვალისწინებელია, ლიტერატურაში მრავალგზის განხილულ-კომენტირებული, გარდმოცემა ძველი სომხური მწერლობისა ნახარარ მამიკონიანების წარმოშობის შესახებ. ამ გარდმოცემით, მამიკონიანები შთამომავლობით ქენ-ები არიან, ამ ფეოდალურ საგვარეულოს წინაპარი სომხეთში მამგუნი ქენ-ია, „ქენ-გვარის“ ანუ „ქენ-თესლისა“ (*ქანსაყს*) ⁶. თუმცა უეჭველია რომ ამ გარდმოცემის უშუალო მომთხრობელთ „ქენ“ აქ ესმით, როგორც „ჩინ“ — ი და ეს ფუძე ძველ სომხურ მწერლობაში მართლაც ჩინეთსა და ჩინელზე მიუთითებს, მაგრამ საფუძვლიანი უნდა იყოს ლიტერატურაში არა ერთგზის გამოთქმული მოსაზრება, რომ ეს მწიგნობრული კონსტრუქციაა, სადაც ხალხური თქმულების რეალური „ქანი“ შეცვლილია „ქენ“ || „ჩინ“-ით, რისთვისაც, დავუმატებთ ჩვენ, იქნებ ხელი შეეწყოს „ქანი“-ის ადგილობრივს ცოცხალ ვარიანტს „ქენ“-საც. მამიკონიანები რომ მართლაც წარმოშობით ქანები იყვნენ, ეს სავსებით სარწმუნოა: ამას გვარის სახელის ფუძის მამიკის (—მამა+კინიზობითი სუფიქსი ⁷) გარდა დაბოლოება — ონ, ქანურ-მეგრული აფიქსი, ადასტურებს.

ამრიგად, მოცემული სატომო სახელის ისტორიული ფორმების განხილვა უკვე ამჟღავნებს იმ უმჭიდროეს კავშირს, რომელიც ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კოლხებს, მეგრელებსა და ლაზებს, შორის, არსებობს. სატომო სახელის ამ ფორმათა მრავალნირობა შემდეგნაირად ჯგუფდება:

¹ ისე კი წ-სა და ჰ-ს შნაკვლება თვით ქანურში საკმაოდ ჩვეულებრივი ამბავია. შეადრ წარბა || ჰარბა | ჰარბი (სა), წიწი | ჰინჭველა — შიგნეული, წუჯალი = ჰუკანი — დიდი ჰვაბი, წუხუტი || ჰუხუტა — ჰაწაწა, წუტა || ჰუტა — პატარა. ქანური წ შეესატყვისება მეგრ.-ქართ. ჰ-ს: წუ — მეგრ. ჰა — ზალა, წიბა — ქართ. ჰიბი. იბ. Н. Марр. Грам. члп. я., лექსიკონი.

² ქანი — ტერმინში „ქანური“, რაც სამეგრელოში სპილენძის ქვებს აღნიშნავს. Кипши-აზე, Грам. мингр. яз., лექსიკონი, სიტყვა „ქანი“.

³ О положении ах. аз. среди ефетических, 17

⁴ *Գառնագիրք Հայոց, Մոպես Խորենացի*, გვ. 215.

⁵ სხვა მკვლევარნი ამას უფოყმანოდ ჩადიან. ვინი მაგ. ასე სთარგმნის: „в Джантике Понтийском, т. е. в Хахтике“ — *Ист. Арм. М. Хоренского*, М. 1893, გვ. 122.

⁶ მ. ზორენელი, სომხ. ტექსტი, იქვე, გვ. 90, 221-223, 227.

⁷ ეს ფუძე ქართველურ წარმოშობისად და მამიკონიანებიც ქანებად მიჩნეულია, მაგ., ნ. აღონციის მიერ.

ბილოთ აქ **-ან** სუფიქსის საკითხი¹, ამიტომ ქვემოთ წარმოდგენილი ნიშნები მხოლოდ საერთო და წინასწარი ხასიათის ანალიზი.

სუფიქსის მნიშვნელობათაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა პირველი — კრებითი. ამ მნიშვნელობის გამოხატვაში ჩვენ ვხედავთ სუფიქსის პირვანდელსა და უძველეს ფუნქციას. ეს მნიშვნელობა ფორმანტისა ნათლად არის წარმოდგენილი ქართველურ გვარისსახელებში, რომელთაც სათანადო დაბოლოება მოეპოვებათ. გვარისსახელების ეს დაბოლოება თავდაპირველად გავრცელებული იყო, ჩანს, ყველა ქართველ ტომში, და ქართველურს პატრონომისტიკულ მორფოლოგიაში იგი ერთი ყველაზე ადრინდელ მოვლენათაგანია. დროთა ვითარებაში ეს ფორმა ზოგს ქართველ ტომში დასუსტდა, ზოგჯერ თითქმის მთლად დაიკარგა. ყველაზე კარგად ამჟამად იგი სვანეთშია დაცული, სადაც საერთოდ ბევრი არქაული ფორმა ინახავს თავს. ამ სვანური გვარების ნიმუშებია.

-ან: ჩარკელან, ლეჩლან, მარგველან (შეადრ. ქართ. მარგველაშვილი), თანგან, ხვისტან, ქალდან, ხვიბლან, ფირცხელან (შეადრ. ქართ. ფირცხელაიშვილი, ფიცხელაური), გიგან, გვიდან, გოშტელან, ჩართოლან, ნაქან (შედრ. ქართ. ნაკაიძე), ხოჯელან, გულედან, ფილფან, ხაფთან, ნანსყან, აბდელან, გაზდელან, ცალან, გაბულდან, ცინდელან, კაბოლან, დაჩქელან, პაკელან, მილდან, გადრან.

-ი-ან: რატინან, ჩარკვიან, დავთულიან, ასათიან, ხარზიან, გასევიან, ჩოფლიან, ავალიან, გიგლეშინან, თამლიან, ანსიან, კვებლიან, ლეჩიყიფიან, გუჯეჯიან, მარგიან, ნავერიან, ზურებიან, კახიან, ქოჩგიან, ჯაჰველიან, დევედერიან, იოსელიან, ტორფოლიან, ქურდიან, გაბლიან, წიფიან, ბერიან, მიტულიან, ხერგიან, მუშყედიან, ფალიან, ქედლიან, გვარლიან, უდესიან, მერლიან, წიფიან, ფარჯიან, გირგვლიან, წერედიან, კვანჭიან, გვიჭიან, სიდიან (შეადრ. მეგრ. სიდავა), იეჭიან, ნიკლეზიან (=ნიკოლოზიანი, ნიკოლოზიშვილი), ჩორგოლიან, თამლიან, კვიციან (შეადრ. მეგრ. კუციას), შოშპრიან, ვერცკიან, ვიბლიან, გერლიან, გურჩიან, უმფრიან, ჩარკვიან, ბურღვლიან (შეადრ. მეგრ. მურღულია), არღვლიან, გუგუსიან, ჩხეტიან, (შეადრ. ძველი ჩხეტის-ძე და თანამედრ. მეგრ. ჩხეტია), ჩხვიმიან, მიქიან (შეადრ. მეგრ. მიქია, მიქავა, ქართ. მიქაძე, მიქიაშვილი), წულუკიან (შეადრ. ქართ. წულუკიძე, მეგრ. წულუკია), ანსიან, დავითიან.

-ვ-ან: გელვან (აქედან — ქართ. გელოვანი), დოდვან, ხორგუნ (?) || ხორგვან, დადვან (შეადრ. ქართ. დადვაძე), შეკვან, გოშვან (შეადრ. ქართ. გოშაძე, მეგრ. გოშუა), უშვან.

ამ ფორმებში ზოგან **ვ** შესაძლოა ფეძისეულიც იყოს, ამას ცალკე ჩხრეკა საჭიროა.

სვანეთში არის თითქოს **ენ**-ზე დაბოლოებული გვარის სახელიც — ვენდენ. თუ ეს შემთხვევითი ფაქტი არ არის².

სვანურ გვარის სახელებში მოცემული დაბოლოება სავსებით გაბატონებულია, და ეს ფორმები იქ უკვე XI—XII ს-იდან არის დადასტურებული, ისეთ

¹-ან სუფიქსი, ისე როგორც სხვა ანალოგიური სუფიქსები, ავტორს განზიდული ექნება სპეციალურ ნარკვევში. — გენეტიკური თვალსაზრისით, მაგ., შესაძლოა სულ სხვაგვარად გაშუქდეს ინფიქსური **ვ**, **ზ**, მაგრამ ამის შესახებ სხვაგან.

² აქ გასათვალისწინებელია სვანურში ძლიერად მოქმედი რედუქციის წესი და მისი შედეგები, კერძოდ, ფეძის შეკუმშვა. ა-ს გაგრძელებაც მუორაფი ფონეტიკური მიზეზიდან უნდა იყოს.

გვარებში, როგორცაა დადიანი, ფარჯანიანი და სხვ. შტო-გვარის სახელს სხვათაგან სხვაგვარად იწარმოება, მაგრამ მათი ფორმა ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო არ არის.

იშვითი არ არის ასეთი გვარები ქართულში:

-**ბ-ან**: ბაგრატიონიანი (ძველი ფორმა ბაგრატიონის), ავალიანი (შეადრ. ავალიშვილი), ასათიანი (შეადრ. ასათისძე, თამარის მეფობაში), იოსელიანი, კახიანი (შეადრ. კახიძე, კახაძე, კახიშვილი), ბერეციანი, ჭურდიანი (შეადრ. ჭურდაძე, ჭურდოვანიძე), ჟორჯოლიანი (შეადრ. ჟორჯოლაძე), ყიფიანი, ორბელიანი (ორბელისძე, ორბელიშვილი) და სხვ.

-**ლ-ვ-ან**: ბაგრატოვანი (ბაგრატიონის ერთ-ერთი ვარიანტთაგანი), გელოვანი, ჩიქოვანი || ჩიჭუანი.

-**ი-ონ**: ბაგრატიონი (ყველაზე ახალი ფორმაა ამ გვარის-სახელის ვარიანტებიდან; უძველესია ბაგრატიონიანი).

-**ონ**: გაბაონი (გაბაშვილი, როგორც სხანს ხელოვნურად გაცემებული ფორმაა). ამ წარმოების გვარების განსაკუთრებული გავრცელება დასავლ. საქართველოში, ყველაზე მეტად სხანეთთან ახლო მდებარე რაიონებში (მაგ. ლეჩხუმში), ზოგიერთი მათგანის აშკარა წარმომავლობა სხანეთიდან (ყიფიანი, გელოვანი, ჟორჯოლიანი, ბერეციანი...), ზოგის კიდევ ნათელი სხანური ეტიმოლოგია (ბერეციანი: ბერეც. სხან.—რკინა), ისტორიული მოსაზრებები (თავისუფალი მთიელების დაწინაურება სამეფო სამსახურის გზით, კერძოდ, იმერეთის მეფის კარზე, და აზნაურობამდე აღზევება) აღამიანს აფიქრებინებს რომ -**ან** (-**ონ**)-ზე დაბოლოებული ყველა გვარი სხანური წარმომავლობისაა. მაგრამ ასეთი დასკვნა არ იქნებოდა სწორი. უკრ ერთი, ზემოთჩამოთვლილ გვარებშიაც არის ისეთები, რომელთა ისტორიასაც ჩვენ კარგად ვიცნობთ (ისინი, ასე ვთქვათ, ჩვენი ისტორიული მხედველობის არეში ჩამოყალიბდნენ) და რომელთა შესახებაც გადაჭრით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ისინი მორფოლოგიურად მთლიანად ქართულ ნიადაგზე არიან აღმოცენებულნი. ასეთებია, მაგ., ორბელიანი—ბარათაშვილების ერთი შტოს სახელწოდება; ასეთი ფორმა საბოლოოდ ჩამოყალიბებულია არა უადრეს მე-18 საუკუნისა, წინათ გვარი გაფორმებულია სხვაგვარად (ორბელისძე, ორბელიშვილი), ბაგრატიონი, გაბაონი. მოცემული გვარისსახელის ფორმა ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული საქართველოში, და იგი აქ ფეოდალიზმში (ფეოდალურმა ინდივიდუალიზმმა) ამოაგდო, როდესაც, კერძოდ, ფეოდალური საქუთრება საბოლოოდ დამკვიდრდა. ამის უტყუარი საბუთია არაოფიციალური, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ხმარება ამ ფორმისა იმ შემთხვევაში როცა საგვარეულო მთლიანად, კრებით, კორპორაციულად, არის წარმოდგენილი.

ასეთი წარმოება საყოველთაოდ გავრცელებულია, როგორც ცნობილია, მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც ამ ფუნქციით, ფორმანტის ყველა ვარიანტული სახეობა გვხვდება:

-**ან**: ოთარაანი („ოთარაანთ ქვრივი“), თოროზაანი („თოროზაანთ თექელე“), მაყაანი (მაყაშვილები), გიგაანი (გიგას შვილები, გიგას შთამომავლობა) და მრავალი სხვა.

-ი-ან: ჯავახიანი (ჯავახიშვილები), თარხნიანი (თარხნიშვილები) (ციციშვილები)¹. ფორმა „ციციანი“ დაედო საფუძვლად რუსულ „ციციანოვს“. ამავე ფორმით, „ციციანი“, შეითვისა ამ საგვარეულოს სახელწოდება გულდენ-შტედტმა, მისი ქართლში ყოფნისას მე-18 ს. სამოცდაათიან წლებში.

ხშირია ძალიან -ან ფორმის გამოყენება შტო-გვარის სახელებისათვის. აი, მთიულეთის მაგალითები.

ჩოხელთა შტოები: ლახარანი და შეღლიანი.

ბუჩუკურთა შტოები: ოქრუანი (-ანი!), მამუიანი, ბერიანი, ქუშინი, ქოჩინი, ობლიანი...

ამირიძეთა შტოები: ხუტიანი (შეადრ. მეგრული ხეიტია), პაპინი, გივინი, მჭედლიანი.

კობაიძეთა შტოები: ბეჟინიანი, მგლიანი, მახარანი, ლაბიანი...

ბურდულთა შტოები: პოვლიანი, შიუკიანი, ხოსრიანი, ვარდანიანი, ჭაბუკიანი (ტექსტში აღბათ შეცთომით: ჭაბუკინი), კიჭლიანი, ვაყიკიანი, ბეჟინიანი, თადულიანი, აფთიანი, ლეგინი...

წამალაძეთა შტოები: ყაზბეგინი, მახარობლიანი, ბიანი, ყატყვინი, ავწინი, ჯაბინი...

ქავთარაძეთა შტოები: ხიზნიანი, ათლიანი, დეგილიანი, ქოჩორიანი, გორძიანი, ვერთაულიანი, გოჭიანი, თადლიანი, სეხნიანი...

გიგაურთა შტოები: გოგინი, სიჯანანი, ნადირიანი.

წიკლაურთა შტოები: ლომიანი, ნატიანი, ვაიდაგინი, კოტორიანი.

აფციკაურთა შტოები: მირიანიანი, ივანიანი, ბასილიანი, ასპანიანი (შეადრ. ძვ. ქართ. ფეოდალ. საგვარეულო სახელი ასპანისძე), მამუკიანი...

ბექაურთა შტოები: აფთარანი, გულოანი, შარვანიანი, ბაინდურიანი, დათვიანი, ლომიანი, ბატარაანი². ადვილად შესამჩნევია რომ ზოგი ამ სახელთაგან საოცრად იმეორებს სვანურ გვარებს, მაგრამ, რათქმუნდა, დამოუკიდებლადაა წარმოშობილი.

ეს ფორმა ნაკლებ გავრცელებულია დას. საქართველოში (კერძოდ იმერეთსა და გურიაში), უფრო ხშირია იგი იქ ჩრდილოეთის რაიონებში, კერძოდ, რაჭაში, სადაც გვხვდება -ენ ვარიანტიც. მთა რაჭაში, მაგ. გვხვდება შემდეგი შტო-გვარის სახელები:

ე-ენ. ლოზჯანიძეების საგვარეულოში: ლაშხენი, ზვიადენი, ჯოტენი, სვანენი.

გომეჯიშვილების საგვარეულოში: ერმიღენი, გოგენი, ნინენი, დეტუენი. გავაშლიშვილების საგვარეულოში: ქაოხენი, ნახიდიენი, ქუტუნენი, ჯამოენი, ოთუკენი.

¹ მაგ., ხალხურ ლექსში:
ციციანთ სუფრა შერცხვეს,
ჯავახიანთ გალობაო,
ქარებამდის არ მიგყვება
თარხნიანთ წყალობაო.

² ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ. 1930, გვ. 78 79.

გოგრიჭიანების საგვარეულოში: ჩხუტენი, გოჩიენი, ~~ლენჯველენი~~ სა-
გეიენი.

ცხადია, ამგვარი ფორმების წარმოებაში მნიშვნელოვანი როლი დაკისო-
ბული აქვს ასიმილაციის წესს.

აქვე გვხვდება ჩვეულებრივი **ი-ან** ფორმები.

-**ი-ან**: გვარის სახელი გოგრიჭიანი და მისი შტო-გვარის სახელი მამუჩიანი.

გავაშლაშვილების შტო-გვარის სახელები: გოტოიანი, გივითანი.

გობეჯიშვილების შტო-გვარის სახელებიდან: შალიკიანი. ლომჯანიძეების
შტო-გვარის სახელები: ხოშიტიანი, ნანუკიანი¹.

ამ კატეგორიის მაგალითების გამრავლება ადვილად შეიძლება, მაგრამ,
ეფექტობთ ზედმეტია.

აღსანიშნავია რომ როცა ამ საგვარეულო კოლექტივებს შიგნით ცალკე
ინდივიდის აღნიშვნა ჰსურთ, მაშინ ზემოთ წარმოდგენილი გვარის ფორმები
ძველი მრავლობითის ირიბ ბრუნვათა -**თ** სუფიქსს დაირთავენ:² **ოთარა-ან-თ**
ქვრივი. ზოგჯერ ეს ორმაგ-სუფიქსიანი სახელები თითქოს ცალკე არსებობის
უნარსაც იძენენ. დიდი რაოდენობით ვხვდებით ჩვენ ამ ფორმებს წერილობითის
ძეგლებშიც³.

გამბატონებული უნდა ყოფილიყო გვარის სახელების ეს ფორმა სამეგრე-
ლოშიაც, მაგრამ იქ შემდეგში (და საკმაოდ ადრე, როგორც წერილობითი ძეგ-
ლები ადასტურებს) ამ სუფიქსმა იმდენად იცვალა სახე, რომ მას დღეს ველა-
რაინ ცნობილობს. ვგულისხმობთ მეგრული გვარების ჩვეულებრივ დაბოლოე-
ბებს -**ია-სა** და -**ვა-ს**. ნ. მარი მათ უყოყმანოდ აფხაზურიდან შენათვისებ ელე-
მენტებად სთვლიდა, — მეგრულ ნიდაგზე სახეცვლილი აფხაზური სიტყვა **ბა ||**
ფა („ძე“) არისო. მეგრულ -**ვა-ს** სრულ სახედ მარს **ვარ** მიაჩნდა⁴.

ამ მოსაზრების გაზიარება შეუძლებელია. ჯერ ერთი, არ არის ნაჩვენები
ნაგულისხმევი გადასვლის ფონეტიკური კანონზომიერება. შემდეგ, ანგარიში არ

¹ ს. მაკალათია, მთის რაჭა, ტფ. 1930, გვ. 37.

² აქ ჩვენ არ ვიბილავთ ისეთ შემთხვევებს, როცა -**თ** უშუალოდ აწარმოებს გვარის სახე-
ლებს. ამ კატეგორიის ფაქტი მრავლად გვაქვს დადასტურებული როგორც ისტორიულად (მაგ.
ლიპარიტო/თი, კლდე-კარის ერისთავების, ბაღვაშთა ერთი შტოს სახელი), ისე ეთნოგრაფი-
ულად, აღმ. საქართველოში და მესხეთში (მესხური, მაგ. თამარათი — თამარაშვილი; თუშური:
ქოთილოა განა=განა ქოთილაძე, შველათ კოჭაურ=კოჭაურ შველაძე, ჩეთათ გორგაი=გორგა
ჩეთაძე, ბეჭურათ ქალი=ბეჭურაძის ქალი, გულუხვათ ბიჭები=გულუხვაძის ბიჭები და სხვ.
იხ. „ბაღურის სიტყვიერება“, ტ. I. გამოც. საქ. საისტ. და საეთნ. საზ-ბისა, წ. I, დამატება,
გვერდი 16.

³ იხ. მაგ. მ. თამარაშვილის მიერ გამოცემული ძველი ქართული და იტალიური
საბუთები XVII—XVIII სს., სადაც ბევრია ასეთი ფორმები: ტლუკანთ, ბალინანთ, ჯოგნიან-
თი, ორბელიანთ, გოდაკანთი, თუმანიანთი, ხუციანთი, ზოჯოანთ ბატონჯანა, ვარამანთი და
სხვ. იტალიურ ტრანსკრიპციაში: Davitianti (Antonio, ანტონ კათალიკოსი; დავითიან-ბაგრა-
ტიონი), Gabanti, Navrozanti და სხვ., „ისტორია კათოლიკობისა“ გვ. გვ. 343—356, 372—
382, 388—421 და სხვ.

⁴ О положении абхаз. яз. среди ифетических, გვ. 5; რეცენზია ი. ყიფშიძის მეგრულ
გრამატიკაზე ЗВОРАО, т. XXIII, 214, და სხვ. მარის აზრი გაიზიარა ყიფშიძემაც, იხ. გრამ-
ლექსიკონი, ვა — ა.

ენვევა მოცემულ ფორმანტების ფუნქციონალურ სხვაობას: აფხაზურში *ჟეჟეჟე* აფხ-ნიშნავს გვარისსახელის მხოლოდ მამრობითი სქესის მატარებელს *ჟეჟეჟეჟეჟე* კი — ორივე სქესისას. დაბოლოს, არც სესხების ისტორიული პირობებია გარკვეული — როდის უნდა ყოფილიყო შესაძლებელი ასეთი წამლექავი გავლენა აფხაზურისა მეგრულზე?

ნამდვილად, როგორც ვთქვით, აქ საერთო ქართველური ფორმანტია, რომელიც, სხვათა შორის, საფიქრებელია, აფხაზურშიაც იჩენს თავს გვარისსახელთა კრებითობის ფორმის აფიქსში — *აა* (თუ: 5), მაგ., კოზმაა (კოზმავეები), ქენიაა (ქენიები), მარშანაა (მარშანიები) და სხვ.

მეგრ. -*აა* -*აან*-ის ნაშთია. ეს ცხადი ხდება, კერძოდ, ცნობილ გვარისსახელთა ისტორიულ (და მასთან ერთად, ლიტერატურულ) და ცოცხალ ფორმათა შედარებით. ამრიგად, ისტორიულსა და ლიტერატურულს დადიანს, ლიპარტიანს, რატიანს, ბედიანს მეგრულს ცოცხალ მეტყველებაში უდრის: დადაი, ლიპარტია, რატია, ბედია. ისტორიული ფორმები დაცული აქვს ქართულს არა მარტო იმიტომ რომ იგი მწერლობასთან ახლოს იდგა, არამედ იმიტომაც რომ იგი საერთოდ მთლიანი სახით იცავს თვით სუფიქსს სხვა შემთხვევებშიაც. საგულისხმოა აგრეთვე მეგრულ-ქართული და მეგრულ-სვანური შესატყვისობანი გვარისსახელთა სფეროში. ასე, მაგ.,

მეგრ. ბერია — სვან. ბერინ

მეგრ. ჩხეტია — ქართ.-სვან. ჩხეტიანი(ი)

მეგრ. ჯაშკელა¹ — სვან. დადშკელან, ქართ. დადშკელიანი

მეგრ. ჯორჯოლა (იწერებიან ქართულად: ჟორჯოლიანი²) =

= სვან. ჟორჯოლიან

მეგრ. გაბელია = სვან. გაბლიან და სხვ.

არნ. ჩიქობავამ მიაქცია ჩვენი ყურადღება იმ ფაქტს, რომ ქართ. დარეჯანს მეგრულში უდრის დარჯა. ეს შემთხვევა, ბოლოკიდურ 5-ს დაკარგვა, ნიშანდობლივია მეგრულისათვის. -5 (და არა მარტო იგი, არამედ -ლ-ც) იკარგება ჩვეულებრივად ზმნის ფორმებში: რენ ფორმამ მოგვცა რე, და მისთ. -ლ-ს დაკარგვისათვის შეადრ. ისეთი ფორმები, როგორიცაა ჯა, უძველესი ჯალ-ის ნაცვლად (ძველი ფორმა აღდგება მრავლობითში: ჯალეფი), სქუა | სქუალი (სქუალეფი) და მრავ. სხვა, რაც კარგადაა ცნობილი ლიტერატურაში.

-*აა*-ც სწორედ ამ გზითაა მიღებული -*აან*-ისაგან. ასეთივე წარმოებისაა, ჩვენი აზრით, მეგრულ გვარების -*ვა* დაბოლოება: აქ უკვე შეკვეცილი ვან უნდა გვქონდეს. ამრიგად ფალავა, გალდავა და მისთანების ისტორიული სახე იქნება: ფალავან, გალდავან³... თუ რატომ ეკვეცება ამჟამად მეგრულ გვარებს ეს ვა დაბოლოება ცოცხალ მეტყველებაში, — საინტერესო საკითხია, მაგრამ ჩვენს თემას არ ეხება და მას აქ ვერ განვიხილავთ. ცხადია მხოლოდ, რომ ეს მოვლენა მეორადი ხასიათისაა.

¹ არნ. ჩიქობავას ცნობით, ასეთი ფორმა იხმარება სოფ. ჯვარში.

² არნ. ჩიქობავას ცნობით.

³ არის ერთეული ფაქტები, რომელიც საწინააღმდეგო ჩვენებას იძლევა; შეადრ. ჩიქვანი.

-ან სუფიქსს, როგორც კრებითობის, მრავლობის, ფორმანტს, ზეჟის ონ და უნ ვარიანტებიც. გვიანისახელელებშივე ჩვენ ვპოულობთ ისეთ უფროსებს, როგორიცაა ხუ ხუნი (მეგრული გვარი), გაბუნია (ორმაგი სუფიქსაციით), და მისთანებს. კრებითობის ფორმანტია -ონ სუფიქსი ისეთ ფორმებში, როგორიცაა: მაყრიონი, ვარიანტული ფორმა ნაკლებ გავრცელებულის მაყრიანისა — მაყართა კრებული, მძლიონი - ქალის „მაყარი“ (სულხან-საბა, ლექსიკონი, სიტყვის ქვეშ), საყდრიონი (აღმათ საყდრიშვილების მნიშვნელობით), ჯვარიონი — „ჯვარის ანუ ხატის მოსამსახურენი საზოგადოდ“, ხევსურეთში, ხატიონი — ხატის მსახურთა კრებული ხევსურეთშივე¹.

2. -ან სუფიქსი სხვადასხვა წინამავალი ხმოვნით, და მისი ვარიანტები, აღნიშნავს თვისებას. ეს კარგად ცნობილი ფორმანტია და ჩვენ აქ მცირეოდენი მაგალითებით დავეყაროთ იღვრებით.

-ი-ან: მზიანი, ღრუბლიანი, ყვავილიანი...

-ო-ან: ღერწმონი², სახელოანი³, იმედოანი⁴, დარბაზოანი⁵, ოქროანი⁶.

-ო-ვ-ან: მეტად ჩვეულებრივია — ყვავილოვანი, სახელოვანი, გულოვანი...

-ე-ვ-ან: სახარულევანი (ჩვეულებრივი ფორმაა ძველი ქართულისათვის)⁷.

-ონ ჰანურში და მეგრულში. ჰანურში: ბულუტონი — ღრუბლიანი, ილონი — ძელიანი, შექერონი — შაქრიანი, ჯუმონი — შარილიანი და სხვა მრავალი⁸. ეგვიპტე სუფიქსი დადასტურებულია მეგრულშიაც არნ. ჩიქობავას სპეციალური გამოკვლევით: ავტორის სათანადო მაგალითებია: გვიმარონი, ჭუბურონა (აღგ. სახ.), ჭორთონა, ჭველეთონა (აღგ. სახ.), ჭვალონი (აღგ. სახ.)⁹. ამ მაგალითების გამრავლება ადვილად შეიძლება. ტეხურის ხეობაში, მაგ., ჩვეულებრივია სიტყვა „ჯვალონი“ („ჯალი“ || „ჯა“ — ხე) ხეებით დაფარული ადგილის, ტყის მნიშვნელობით. ბლომად გვხვდება აღნიშნული აღნაგობის გეოგრაფიული სახელებიც (მაგ. მდინარის სახელი „ჭვიშონი“¹⁰). ივ. პეტროვის ტექსტებსა და ლექსიკონში დადასტურებულია ისეთი ტერმინები, როგორიცაა: „თხუმონა“ — თხმელის ტყე (თხომუ = თხმელას), „ხვიმონა“ — ხურმის ტყე (?), „ნეძონა“ — კაკლის ტყე (ნეძი = კაკალი, ნიგოზი), „ჰყონა“ — მუხის ტყე (ჰყონი — მუხა; ფორმა აღმათ მიღებულია „ჰყონონ“-ისაგან¹¹.

¹ ბ. გაბუღრაი, ხევსურული მასალები, ლექსიკონი შედგენილი ავ. შანიძის მიერ, „წილიწიდელი“, I-ი.

² ჯუანშერ, მარ. 176, ორჯერ

³ ისტორიანი და აზმანი, მარ. 446, 451.

⁴ იქვე, 460.

⁵ იქვე, 511.

⁶ იქვე, 391.

⁷ იხ., მაგ. ამილახვრების სოცელი XVI ს. დამლევია, ისტ. საბ., II 47; სვიმონ მეფის სოგ. 1595 წ., ისტ. საბ. III 84.

⁸ Н. Марр, Грамм. чашк. языка, 73 და ლექსიკონი.

⁹ არნ. ჩიქობავა, ონ სუფიქსი მეგრულში, ტფ. უნ. მოამბე, VI, 306.

¹⁰ ლავგილავა, „წინ მიუდევართ“, ვახ. „კომუნისტი“, 1926 წ., 8 დეკემბრის № 281.

¹¹ СМОДНН, т. X, стр. II, ტფ. 1890 წ. — საყურადღებოა არნ. ჩიქობავას მოსახრება რომ ქართლის ცნობილი ველის „ტრიოფონას“ სახელი ამავე სუფიქსით შეიძლება იყოს ნაწარმოები (ტრიოფისაგან), დასაბ. წერ., 306.

-**უნ** ვარიანტია კანურ-მეგრულ -ონ-ისა. გვხვდება ისეთს კანურ-მეგრულ ნებში, როგორცაა: ბინებფუნა — სავენახე, ვენახოვანი, თხირფუნა — თხირფუნა, თხილოვანი, ლიშხვანაფუნა — საგვიმრე, გვიმრიანი, სადაც არნ. ჩიქობავას სავსებით სამართლიანი განმარტებით, ფუძედ უკვე მრავლობითი რიცხვის ფორმაა აღებული¹.

-**უან** გვხვდება მეგრულში: გემუანი — გემრიელი. აქ -უან შეესატყვისება ქართ. -ოანს.

თვისებისა და წარმოშობის, წარმომავლობის, ნიშანთა გარჩევა ზოგჯერ კირს, ან პირველი მეორის შედეგია. ამიტომ ესევე სუფიქსი წარმოშობასა და წარმომავლობას აღნიშნავს. სუფიქსის ამ მნიშვნელობის განვითარებას უთუოდ ხელს უწყობდა მისი პატრონომისტიკული ფუნქცია, როდესაც კრებითობის ფორმანტი იმავე დროს რეალურად საერთო წარმოშობაზედაც მიუთითებდა. წარმოშობას, წარმომავლობას, აღნიშნავს სუფიქსი თავისი ვარიანტებით შემდეგ შემთხვევებში:

-**იან**: ნერსიანი ნერსე, ადარნასიანი ადარნასე, ჯუანშერიანი ჯუანშერ²; ეს ნამდვილი გვარისსახელები ჯერ კიდევ არ არის, აქ მხოლოდ სათანადო პირთა შთამომავლობაა აღნიშნული. იმავე ავტორის მიერ მოხსენებულ აზნაურთა სახელი „გოდერძიანი“³ ასეთივე ხასიათისაა (შეადრ. რომ მათივე გვერდით იხსენიებიან „ტბელნი“), ჩანს, თუმცა აქ საგვარეულო სახელად გადაჭევივისაკენ მეტი მიდრეკილებაა უკვე გამოჩვენებული. „გორგასლიანი“ = გორგასლისეული, „დავითიანი“ = დავითისეული (იგულისხმება დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობაში რომ მეფემ „მოიღო დროშა სვიანად კმარებული გორგასლიანი და დავითიანი“)⁴.

-**ეან**: მაშეანნი: „მოვიდეს ლამესა მას გოდერძიანი, ტბელნი, მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მაშეანნი“⁵.

ოვან „მეფენი ხუასროვანი“⁶, ე. ი. ხუასროს შთამომავალი მეფეები; ან დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობაში რომ დავითმა გელათს შესწირა „ხუასროვანთა მეფეთა ტახტნი და საყდარნი“⁷.

-**იონ** ხევსურულში, ჩვეულებრივი ქართ. — ელ სუფიქსის ფუნქციით:

ამლიონი — ამლელი
არხოტიონი — არხოტელი
როშკიონი — როშკელი
შატილიონი — შატილელი⁸.

¹ დასახ. ნაშრომი, 306-307.

² ჯუანშერ, მარ., 208, 215.

³ იქვე, 215.

⁴ მარ., 516.

⁵ ჯუანშერ, მარ., 215.

⁶ იქვე, 214.

⁷ მარ. 294.

⁸ გაბუერი, დასახ. შრ., ლექსიკონი, გვ. 278.

ზოგჯერ, როგორც ვთქვით, თვისებისა და წარმოშობის ნიშნებსაც წყვეტავს. ციხიანი || ციხოვანი, მაგ., ძველ ქართულში ნიშნავს როგორც „ციხისაშენი“, ისე აგრეთვე „ციხეში მდგომ“-ს, „მეციხოვნეს“ (ახ. ქართ.)¹. აქ პროფესიონალური ნიშანია გამოხატული.

ქრისტეანი (ძვ. ქართ.) || ქრისტაიანი (ახ. ქართ.) — ქრისტეს მიმდევარი. შეადრ. კანური და ციხეითი „მუნდიკუნდონი“ (= „ქრისტაიანი“).

სანატრიონი = სანატრელი, შავთელის ლექსში: „აქვს მას ტრიონი სანატრიონი საწმისისაგან სამოსად გარეთ“².

მსოფლიონი, ძველ ქართულში, სოფელის მნიშვნელობით.

უკვე ზემოთხსენილ მაგალითებშიაც ჩვენ შეგვხვდა ტოპონიმიკური სახელები, ნაწარმოები მოცემული სუფიქსითა და მისი ვარიანტებით. მართლაც, მათი რაოდენობა ძალიან დიდია:

-ი-ან: ვაზიანი, თელიანი...

-ო-ან: ქუმელოანი, ხლოანი³, წყალშატროანი⁴, წაბლოანი⁵, კრციხლოანი⁶ (კრციხლოვანი, კციხილვანი, ცხინვალი).

-ო-ვ-ან გოროვანი⁷, წეროვანი, თელოვანი (|| თელოვნა), თხილოვანი (|| თხილოვნა, -ა აქ მასუბსტანტივებული ნაწილაკია)⁸, წაბლოვანა⁹.

-ე-ვ-ან რატევანი, სოფ. ქართლის სომხითში¹⁰. მეთრევანა, სოფ. თრიალეთზე¹¹, ბარევანი¹².

-უ-ვ-ან სხლევანი, სოფ. კლარჯეთს¹³.

-ვ-ან სხლოვანი, იმავე კლარჯეთის სოფლის სახელის დიალექტური ფორმა, როგორც ჩანს¹⁴; ბალახვანი (შეიძლება მოდიოდეს „ბალახოვანი“-დან; ასეთი ფორმა მოხსენებულია ფხოტერის მთავარანგელოზის ხატის წარწერაში 1646 წ., Bakradze, Swanetia, 63).

-ო-ონ: საყდრიონი (ერწო), ბახტრიონი (კახეთი), სოფლიონი¹⁵.

¹ „ციხიანი“ ფორმა იხ. მაგ., „ქართლ. ცხ.“, მარ., 267, სადაც „ციხოვანიც“ პარალელურად გვხვდება. უკანასკნელი ნახ., აგრეთვე, იქვე, 227, 266 და სხვ.

² აბდულმუსთაინი, მ. ჯანაშვილის გამოც., 1915 წ., გვ. 27 (ხანა 21).

³ ნიკორწმინდის სიგ. XI ს., ქრნკ. II 47.

⁴ გიორგი III სიგ. 1170 წლ., საქ. სიძვ. III დამატ. გვ. 5—6. 1806 წ. ეს ადგილი უკვე „წყალშატრონ“-ად იწოდება, შიო-მღვიმის საბ., 87.

⁵ როსტომ მეფის სიგ. 1642 წ., საქ. სიძვ. II 234.

⁶ ამირეჯიბ სიმონ გაბელისძის სიგ. 1451 წ., ისტ. საბ. 8—9, აქ ფორმა „კრციხლოანი“ ნახმარია 3-ჯერ.

⁷ გიორგი III-ის სიგ. 1170 წ., საქ. სიძვ. III დამატ., 3.

⁸ კონსტანტინე მეფის სიგ. 1466 წ., საქ. სიძვ. II 2. აქ „თხილოვნა“ ნახმარია ორჯერ, თხილოვანი — ერთხელ.

⁹ როსტომ მეფის გადაწვეტილებების წიგნი 1634, საქ. სიძვ. II, 231.

¹⁰ ბაგრატ მეფის 1468 წ. სიგელი, საქ. სიძვ. II.

¹¹ გიორგი მეფის სიგ. 1678 წ. ისტ. საბ., III 59—61.

¹² საქ. სიძვ. II 4.

¹³ მელქისედეკ კათალიკოზის სიგ. XI ს. პირველი ნახევრისა, ქრნკ. II 33.

¹⁴ ქრნკ. I 185.

¹⁵ იხ. მათ შესახებ ЗКОРГО, ил. XI выш. 2, Радде, Хевсурия и хевсурь, გვ. 49.

ქართულული
ენების შესახებ

-ონ || -უნ, კანურში და მეგრულში, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, ბევრს გეოგრაფიულ სახელს აწარმოებს. აქ ჩვენ დავემატებთ მხოლოდ რომ ტომონიმიკაშიაც ზოგჯერ **ონ** მრავლობითი რიცხვის ფუძეს ერთვის. ასეთია ჯიქედონი და მიქედონი (სოფლები ტობანიერისა და საპიკუას სასოფლო საბჭოებში)¹. პირველი იხსენიება უკვე დავით ნარინის სიგელში (XIII ს. მეორე ნახევარი)² და მისი ქართული, წარმოების თვალსაზრისით, შესატყვისია ჯიქთ-უბანი, აგრეთვე კარგად ცნობილი წყაროებში. ჯიქეფი=ჯიქთ (ჯიქნი)! ასევეა ნაწარმოები, ჩვენი აზრით, მიქედონი — მიქედეფი (ალბათ საგვარეულოს სახელი).

გვარისსახელები, საერთოდ, დიდ როლს თამაშობენ ტომონიმიკაში, კერძოდ, -ან-იანი სახელებიც. ისინი ზოგჯერ პირდაპირ ქვედებთან გეოგრაფიულ (სოფლის; სოფელი=საგვარეულო!) სახელებად:

-ან ოზანი (ოზაშვილები), მელანი (მელაშვილები, მელაძეები), ტიბანი (კახეთში), სვიანანი, კიზარიანი, შარუმიანი (მთიულეთი) და სხვა მრავალი. ზოგჯერ კი შქმნიან კომპოზიტს. ასეთია მთაში (და ბარშიც) მრავლად გავრცელებული სოფლის სახელები, რომელთა ერთს კომპონენტს (საზღვრულს) „კარი“, „სოფელი“, „უბანი“ და მსგავსი სიტყვები შეადგენს, მეორეს (მსაზღვრულს) — კი — გვარისსახელები, ჩვენი სუფიქსით ნაწარმოები, მაგ., მთიულეთში: ბენიანთ-კარი, ცხოვრობენ ბენიაძენი, ნადიბანთ-კარი — ნადიაძენი³ და სხვ. ზოგჯერ ასეთ სახელებში საზღვრული სიტყვა იკარგება და რჩება მხოლოდ მსაზღვრელი.

ზემოთმოტანილ მასალაშიაც აქა-იქ შეამჩნევდა მკითხველი, რომ მოცემული სუფიქსი საერთოდ სიტყვათწარმოების როლში გამოდის (მაგ. სანატრიონი). ასეთი შემთხვევები იშვიათი არ არის. შეადრ. დიდროანი || დიდრუანი (=დიდრონი). მაგ., თამარ მეფის ისტორიკოსის ტექსტში: „დიდრუანი სოფლები“⁴.

ჯეროვანი || ჯეროანი (მეორე ფორმა ჩვეულებრივია ძველ ქართულში, იხ. „ქ. ცხ.“, 242), ფეროვანი || ფერვანი (თეთრფერვანი), სახარულევანი (იხ. ზემოთ), მტკივანი (? ტკ ძირიდან), სამწედონი („სამწედონი პატიოსანი“, დ. აღმაშენებლის ისტორიკოსი, მარ., 282) და სხვ.

საყურადღებოა რომ კანურში -ონ სუფიქსი აწარმოებს მოქმედის სახელს ზმნის ფუძისაგან: ჭარონი — მწერალი || მწერელი⁵.

ამავე კატეგორიას განეკუთვნება მოცემული სუფიქსის, როგორც კნინობითი სახელების ფორმანტის, ფუნქცია:

-ან; ყაჩალანი, ქაჯანი, ცუგანი, გოგუცანი...

¹ იხ. „საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“, საქ. ცაკის გამოც., 1930 წ., 71.

² ქრწ. II 162.

³ ს. მაკალათია, მთიულეთი, 78

⁴ მარ., 494.

⁵ მარი, კან. გრამ, 73

საქართველოში

-უნ: დათუნა, ციციანი, ეშმაკუნა¹...

მოცემული სუფიქსის ასეთი საყოველთაო გავრცელება და მისი ფორმების ტიანობა² ქართველურ ენებში მოწმობს რომ იგი ამ ენების საკუთარი მორფოლოგიური ელემენტია. ხოლო როცა ჩვენ მას ვხვდებით უცხო ენებში, ბუნებრივია, რომ იქ ეს სუფიქსი ქართველურ ენებიდან შენაძენად მივიჩნით. ასეთია, მაგ., ძველი სომხური გვარისსახელების -იან (მოდის — ეან-იდან) და უნი ფორმანტები: მამიკონიან, ბაგრატიანი, ფაშლაფანი და მრავ. სხვ. ასეთივეა ოსური წარმოშობის ფორმანტი -ონ: ქასაგონ — ქაშაგი, ჩერქეზი (ჩერქეზელი!) და მისთანანი, მაგრამ მათ შესახებ სხვაგან.

ბუნებრივია აგრეთვე ვიფიქროთ რომ მოცემულ სუფიქსთან უმკიდროეს კავშირში იმყოფება ძველი მრავლობითის -ნ ფორმანტი ქართულში. რიგა მეცნიერნი ფიქრობენ რომ ეს მრავლობითის ფორმანტი თავდაპირველად წინამავალი ხმოვნით იყო წარმოდგენილი³.

მოცემული სუფიქსის „ქართველურობისათვის“, ასე ვთქვათ, საყურადღებო საბუთია კიდევ მისი საოცრად სრული ანალოგიები იმავე დანიშნულების მქონე სხვა სუფიქსებთან (-ელი || -იელი, -ერი || -იერი, -არი და სხვ.). ის გარემოება კი, რომ -ან სუფიქსის გაბატონებული ვარიანტი ერთგვარი მატერიალური სახისაა ქართველურ ენათა უმრავლესობაში, საყურადღებო და სპეციალური განხილვის ღირსი ფაქტია. იგი, ალბათ, მოწმობს ერთ-ერთი ქართველური ენის კულტურულ უპირატესობასა და ზემოქმედებას გარკვეულს, საქმაოდ ძველს, დროში.

ამრიგად შეიძლება შექველად მივიჩნით რომ რიგი (უმრავლესობა) ქართველი ტომები ატარებდნენ (და ზოგი ეხლაც ატარებს) ისეთს სატომო სახელებს (სე-ან-ი, ზ-ან-ი, კ-ან-ი (კ-ენ-ი) და მათი პროტოტიპები თუ ვარიანტული ფორმები — ს-ან-ი, წ-ან-ი (წ-ენ-ი) და სხვ.), რომელთაც ერთგვარი სტრუქტურა, კერძოდ ერთგვარი ფორმა, ჰქონდათ. შეიძლება ამიტომ ვიფიქროთ, რომ განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ეს ფორმა საერთო ქართველური ფორმა იყო სატომო სახელთა წარმოებისათვის.

რა შეიძლება ითქვას აღმოსავლეთის ქართველების, საკუთრივ ქართველთა, სატომო სახელის შესახებ ზემოთგანხილული ფაქტების კავშირში და მათ სინათლეზე? მათი ადგილობრივი, ძირითადი, სატომო, ცნობილი უკვე ისტორიულ ხანაში, სახელწოდება — „ქართველი“, ისეთივე წარმოშობის და ხასიათისაა, როგორც „მეგრელი“. აქაც ჩვენ პოლიტიკურ-ტერიტორიული წარმოების ტერმინი (ქართ-ე-ელ-ი, შეადრ. მ-ეგრ-ელ-ი) გვაქვს. ამასთან დიდი ურადღე-

¹ კნინობითობის ფორმანტები ქართულში ავტორს განხილული აქვს სპეციალურ ნარკვევში.

² ჩვენ აქ განზე დავტოვებთ — თან სუფიქსის სადაურობის რთული საკითხი: ცხენოსანი და მისთანანი; გვხვდება პირისა და გვარისსახელებშიაც; წითლოსანი (საგვარეულო პირისსახელო ქანის ერისთავებში), წილოსანი, ვარდოსანიძე, კილოსანიძე და სხვ. განუზილველს ვსტრუქტურა აგრეთვე -ბან-იან ვარიანტს.

³ Н. М а р р, Крещение..., გვ. 167: -ნ სუფიქსის სრული ფორმა არისო -ენს. ასეთივე ახრი გამოსთქვა და უფრო ვრცლად დაასაბუთა არნ. ჩიქობავამ, ონ სუფიქსი მეგრულში, 308

ბის ღირსია ის გარემოებაც, რომ ტერმინი „ქართველი“ იხმარებოდა ქვეყნის მკვიდრება თითქმის მხოლოდ ქართველსავე ტომებში (მეგრ. „ქართველსა“ ვხვდებით არის აღბათ აგრეთვე შეთვისებული აფხაზური „ა-ქართ-უა“; საინტერესოა რომ აფხაზებმა მეგრელების მიმართაც მხოლოდ ეს ტერიტორიულ-პოლიტიკურ წარმოშობის ტერმინი — აგრუა — შეინახეს; ეს გარემოება ადვილად აიხსნება ისტორიული პირობებით, რომელიც თითქმის ორი ათასი წლის მანძილზე აფხაზებისათვის საერთო იყო დანარჩენ ქართველ ტომებთან). თვით ფუძე სატომო სახელწოდებისა „ქართველი“ თავისთავად უაღრესად საინტერესოა და სპეციალური განხილვის ღირსია. იგი დიდ სიძველეს აჩენს. ჩვენ აქ მხოლოდ იმას ვამბობთ რომ „ქართველი“ არ დვას ქართველ ტომთა სატომო სახელების შემოთგანხილულ რიგში, მაშინ როცა ამ წერილში მოტანილი მთელი მასალა უნდა გვარწმუნებდეს რიგის ამ წარმომადგენლის ოდინდელ არსებობაშიაც.

ამ მხრივ, უკვე ის გარემოებაც იქცევა ყურადღებას რომ ყველა სხვა ხალხი, რომელთათვისაც აღმოს. ქართველები ცნობილი იყვნენ ან არიან, ხმარობენ ქართველთა ტომის და ეროვნების აღსანიშნავად არა ტერმინს „ქართველ“-ს, არამედ სხვა სახელწოდებებს, რომლებიც სათანადო ანალიზის შედეგად, ყველა ერთ ფუძეზე დადის. ეს არის იბერი.

ყველაზე ადრე ეს ტერმინი მწერლობაში ბერძნებმა შემოიტანეს. სამწუხაროდ, სათანადო ხანის ბერძნული წყაროები მხოლოდ ფრაგმენტალურად არის ჩვენს დრომდე მოღწეული, და ამიტომ ჯერ-ჯერობით შეუძლებელია იმის ზუსტი განსაზღვრა, თუ კონკრეტულად როდის შეითვისეს ბერძნებმა ხსენებული ტერმინი¹. ყოველ შემთხვევაში უკვე მეორე საუკუნეში ძველი წელთაღრიცხვით ეს სატომო სახელწოდება ბერძნულ მწერლობაში შესულია და იქ იგი კავკასიულ ხალხს აღნიშნავს. ეს სჩანს აპოლოდორის (მეორე საუკუნის დამლევით, ძვ. წ.) დიდად მნიშვნელოვანი ცნობიდან, რომელიც შენახულია არა დამოუკიდებლად, არამედ სტრაბონის გეოგრაფიაში (წ. I, თ. 3, § 21). ამ ცნობით „დასავლელი იბერები (აქ იგულისხმება პირენეს ანუ იბერიის ნახევარკუნძულის უძველესი მოსახლეობა, რომლის შთამომავალნი არიან ბასკები; ს. ჯ.) გადმოსახლდნენ პონტოსა და კოლხეთს ზემოთ მდებარე ადგილებში, რომელსაც, აპოლოდორის სიტყვით, არმენიისაგან მდინარე არაქსი ჰყოფს“. მაშასადამე, მეორე საუკუნის გარკვეულ პერიოდში, თუ იქნება უფრო ადრე, აპოლოდორის ცნობით, იბერების ტერიტორია სომხეთს მდ. არაქსის ხაზზე ემიჯნებოდა. იმავე დროს ეს ტერიტორია პონტოსა და კოლხეთს ზემოთ, ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მოდიოდა. სრულიად ნათელია, რომ აქ მერძინდელი იბერია ანუ ქართლი იგულისხმება. აპოლოდორის ცნობის ხანაში მას მხოლოდ გაცილებით უფრო ვრცელი

¹ პლატონი თავის „კანონებში“, წ. I, თ. IX (SC I 361) იხსენიებს „იბერებს“ იმ „შემოარ ხალხთა“ (სკითხები, სპარსები, კართაგენელები, კელტები, იბერები, თრაკიელები) შორის, რომელნიც სუამენ უწყლო ღვინოს. არისტოტელე კი ამბობს („პოლიტიკა“, წ. VII, თ. II, § 6): „იბერების შემოარ ხალხი საფლავის გარშემო იდნენ სარს არკობს ზოლზე, რამდენი მტერი მოკლული ჰყავს მიცვალებულს“-ო. საფიქრებელია, რომ აქ ქართველები იგულისხმებიან, მაგრამ გადაჭრით ამის თქმისათვის დამატებითი მასალა საჭირო.

ტერიტორია სპერია სამხრეთისაკენ, ვიდრე ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისი-ვის, რაც სტრაბონს სპეციალურადაც აქვს აღნიშნული. სტრაბონის ცნობებში მოცემული სატომო სახელი ყველგან „იბერი“—(Ἰβηρις) ფორმითაა ნახმარი, იბერთა ქვეყანაც, ქართლი, იბერია (Ἰβηρία) იწოდება, იხ. წ. XI¹. ამავე სახელწოდებასა და ამავე ფორმით ხმარობს ყველა მომდევნო ბერძენი მწერალი (მაგ., პლუტარქი, „პომპეოსი“, XXXIV, XXXVI, XLV და სხვ.; პტოლემე, წ. V, თ. VIII, თ. X—XII, წ. VIII, თ. XIX და სხვ.; აბიანე, „მითრიდატეს ომები“, 101, 114 და სხვ.)². ესევე სახელი შეინახა ბერძნულმა მწერლობამ გვიანდელი ბიზანტიურ ხანამდე, და სხვა ტერმინი, ქართველების აღსანიშნავად, ბიზანტიელებს არც მოეპოვებოდათ. ამასთან ერთად, ძალიან მნიშვნელოვანი გარემოებაა რომ რომაელებმა აგრეთვე თავიდანვე მიიღეს ეს სახელწოდება „ქართველთა“ აღსანიშნავად, მაგრამ ყოველთვის ხმარობდნენ მას თავკიდური მითი: ჰიბერი. შეჰველია, ეს შემთხვევითი ფაქტი არ არის, არამედ იგი რომელიღაც ძველ ტრადიციასა და მყარებულს. „ჰიბერი“ ფორმა (Hiberi) აქვს ნახმარი უკვე ტ. ლეიუსს (გარდ. 17 წ., ახ. წ.),³ პომპონიუს მელას (წერდა 44 წლის მახლობლად, ახ. წ.)⁴, პლინიუს სეკუნდს⁵ და ყველა სხვა, მომდევნო ხანის, ავტორს, ვინც-კი ლათინურად წერდა⁶.

გრამატიკოს.. პრისკიანი პირდაპირ წერს: „საკუთრივ „Hiberes“ იწოდება ჰიბერებისაგან გამოყოფილი ტომი, რომელიც ცხოვრობს არმენიის გადაღმა და რომლის (სახელის) შოლოლობითი რიცხვის სახელობითი (ბრუნვა იქნება) Hiber, აქედან ნათესაობითი იწარმოება Hiberis, ხოლო ბერძნულთან Ἰβηρις, (ნათ.) Ἰβηρις; სხვებს კი ისინი ეძახიან Ἰβηრიς, (ნათ.) Ἰβηრია“⁷. აქ ავტორი პირდაპირ აღნიშნავს მოცემული სახელის ლათინური და ბერძნული დაწერილობის სხვაობას. შემდეგ იგივე ავტორი ამბობს: „...ითქმის აგრეთვე Hiber, (ნათ.) Hiberi, ესპანელის (Hispanus) მნიშვნელობით, და Hiber, Hiberis, როცა ვლაპარაკობთ იმ ტომზე, რომელიც არმენიელების მახლობლად ცხოვრობს“⁸.

განსაკუთრებით საინტერესოა ის შემთხვევები, როცა ერთსადაიმთხვე ძველში ბერძნულ „იბერს“ შეესატყვისება ლათინური „ჰიბერი“. ასე, მაგ., ისეთს შესანიშნავ ოფიციალურ დოკუმენტში, როგორცაა ეგრეთწოდებული „ანკვი-

¹ მაინტეკეს ზემოთნახევები გამოცემა, გვ. 690 და შემდ.

² ასევე გვიანდელ ბერძენ ავტორებთან, იხ. მაგ. თემისტია, SC I 691—3, 695, 697; ევსტათი ანტიოქიელი, იქვე, 700; ეპიფანე კვიპრელი, იქვე, 710; თედორიტი კვირელი, იქვე, 773, 780—1; პრისკე პანიელი, იქვე, 843 შემდ. და სხვ. ³ Periochae, ex lib. Cl, S C II 50.

⁴ გეოგრაფია, წ. I, § 13; წ. III, § 41; იქვე, 116, 125.

⁵ ნატურ. ისტორია, წ. VI, § 12, 29, 30 და სხვ., იქვე, 178, 181—2.

⁶ იხ. მაგ. ს. იტალიკი, იქვე, 216; ტაციტი, 234—5, 241—3 შემდ.; ი. სოლინი, 273; ე. სპარტიანი, 293; ფლ. ეოპისკი, 305—6; ე. ვალერიუსი, 311; ავრ. ვიქტორი, 317; ფესტი, 323; ამ. მარკელინი, 324... ე. სექსტრო, 390. და სხვები. „იბერი“ ფორმა ლათინურ ტექსტებში გვხვდება მეტად იშვიათად, ასე აქვს მაგ. ევტროპის იქვე, 320 და რუფინუსს, 362, თუ აქ ვადაწყურთა და გამოიმყველთა შეცთომასთან არა ვაქვს საქმე.

⁷ „გრამატიკოს სახელმძღვანელო“, წ. VI, VIII 44; SC II 435.

⁸ იქვე, წ. VII; III, 12; გვ. 435.

რიის ძველი“, ე. ი. წარწერა, ამოკრილი ბერძნულსა და ლათინურს პარალელურად, მცირე აზიის ქალაქ ანკირის ტაძრის კედელზე, იმპერატორ ავგუსტუსის (გარდ. 14 წ., ახ. წ.) ბრძანებით. ეს იმპერატორი ამბობს რომ რომაელთა მეგობრობას „თხოულობდნენ“ „ალბანელების, იბერებისა და მიდეების მეფეებით“. ლათინურ ტექსტში აქ ფორმა ჰიბერია (Hiber...) ნახმარი, ბერძნულში-კი—*Ἰβηρ...*, იბერი¹. ასევე, ბერძნულიდან ლათინურად ნათარგმნ ძველებში ჩვენ იმავე „ჰიბერ“ ფორმას ვხვდებით².

ამიტომ უძვეველია რომ ლათინური ძველების „ჰიბერ“ ფორმა შემთხვევითი არ არის.

„იბერ“- ფუძემდე დადის, როგორც ვთქვით, ქართველების თითქმის ყველა უცხოური სახელწოდება, ხმარებული აზიისა და ევროპის ხალხების მიერ. სათანადო ლიტერატურაში აღნიშნულია და უდავოდ უნდა მივიჩნიოთ, მაგ., რომ სომხური „(ი) ვირ-ქ“ (*Վիրք*) — „ქართველი“, მრავლობითი რიცხვის ფორმით, ამ ფუძის ერთი ნაყარათგანია. ძველი სომხური სახელწოდების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმიდან მოდის ახალი სომხური „ვრაცი“. იმავე მნიშვნელობით, სავსებით სამართლიანად, მოცემულ ფუძესთანაა დაკავშირებული აგრეთვე, საკითხის მეცნიერულ ლიტერატურაში, ძველი სპარსული „ვრკ-ან“ და „ვრჯ-ან“ (?), სირიული „გურზ-ან“, ახალი სპარსული „გურჯ“³, არაბული „ჯურზ“, თურქული „გურჯ“. ირანელებისა და თურქების მეშვეობით ფორმა გავრცელდა მრავალ სხვა ხალხშიაც, კერძოდ, ჩრდილოეთ-კავკასიაში. აქედან მოდის ოსური „გურძ“ (თუ: გურდზე?) = საქართველო, „გურძ-იაგ“ = ქართველი და იქნებ „გურჯენ“ — ტანადი, ახოვანი⁴; ჩერქეზ. „ჭურჯგ“ = ტფილისი (ჩვენი ჩანაწერით; შეადრ. მეგრული და აფხაზური „ქართ“ = ტფილისი) და სხვ.

ამავე აღმოსავლური ფორმიდან მოდის რუსული *гүрз-ин*, რომლის უძველესი ფორმაა *гүрз-ин*: ასე, მაგ., XVI ს. ერთს რუსულ მატიაწურ კრებულში საქართველო წოდებულია „გურზა“-დ, *Гүрза*⁵.

უფრო დაწვრილებით უნდა შევჩერდეთ ქართველთა ევროპული სახელწოდების წარმომავლობაზე აღნიშნული ფუძიდან, იმიტომ რომ აქ კავშირი ისე ნათელი არ არის. ცნობილია, რომ ქართველებს ევროპელი ხალხები ერთსადა-იმევე სახელს ეძახიან, ოღონდ სხვადასხვანაირად გამოთქმულს, ეროვნულს ენობრივ არტიკულაციასა და სათანადო ორთოგრაფიის მოთხოვნილებებთან შეფარდებით. ევროპული ფორმების სათანადო ფუძეებია „ჟეორჯ“, „ჯორჯ“, „გეორჯ“, „გიორჯ“ და სხვ. (ფრანგ. *Géorgien*, ინგლის. *Georgian*, გერმ. *Geor-*

¹ SC II 41.

² იხ. მაგ. ეპიფანეს „თვალთა“-ს ლათინ. თარგმანი, SC II 712 და სხვ.

³ იხ. ჯავახიშვილი, „ქართველი ერის ისტორია“, I² 24.—უნდა ითქვას, რომ მიუხედავად აღნიშნული კავშირების თვალსაჩინოებისა, სათანადო გადასვლების ფონეტიკური ისტორია უკრ დადგენილი არ არის. აღმოსავლურ ფორმებში მოცემული ფუძის ბოლოკიდური „ა“, „ჯ“, „გ“ აღმათ სომხური მრავლობითობის ფორმანტის „ქ“-ს განეთარებება. ამ შემთხვევაში მივიღებთ რომ ეს ფორმები სომხურზეა დამოკიდებული.

⁴ В. С. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь, სათანადო სიტყვის ქვეშ.

⁵ В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, т. II, I., 1925 г., 175.

გერ და სხვ.). ამ ფუძის გარეგნულმა ახლო მსგავსებამ პირისსაზღვრისა გეოგრაფიკული გიორგის ფუძესთან დიდი ხანია უკვე რაც გააჩინა სახელის სათქმელად ეტიმოლოგიაც—თითქოს ქართველების ევროპული სახელწოდება წმ. გიორგის სახელთან იყოს დაკავშირებული, კერძოდ, ამ წმინდანის კულტის ფართოდ გავრცელების ნიადაგზე საქართველოში, ხოლო, მეორე მხრივ, რადგანაც ადამიანის სახელი „გეორგი“ ბერძნულია (Γεώργιος) და ეტიმოლოგიურად სიტყვა „მიწის-მოქმედს“ (γαστήρ) უკავშირდება, აქედან ისეთი აზრიც გაჩნდა, რომ ქართველების ევროპული სახელწოდება აღნიშნულ ბერძნულ სიტყვასთანაც არის გენეტიურად დაკავშირებული. აი, როგორა აქვს ეს გავრცელებული აზრი ვახუშტის გამოხატული: „...ქვეყანა ესე იწოდების სახელითა სამითა: პირველად—საქართველო, მეორედ—ივერია, მესამეთ—გიორგია... კვალად გიორგიაცა მკნედ მომპირნებობისა მუშაკობისა ქართველთათა ეწოდა (რამეთუ „გიორგი“ მუშაკად ითარგმნის). კვალად, ვინათჳან იცნეს სამება ერთარსება ქეშმარიტი ღმერთი წმიდის ნინოს მიერ, რამეთუ შაბა ნინოსი იყო ზაბილონ და ესე ზაბილონ იყო კაბადუციელი, ნათესავი წმიდისა დიდის მოწამის გიორგისა, ამისთჳს, მიერ ჟამითჳან, ნიშნი და სასწაულნი უმრავლესნი არიან მთავარმოწამისა გიორგისანი ყოველსა ივერიასა შინა. რამეთუ არა არიან ბორცუნი ანუ მაღალნი გორანი, რომელთა ზედა არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმიდისა გიორგისანი. და ესეცა ამის მიერ იწოდა. არამედ ევროპელნი და ბერძენნი უხმობენ ჯორჯიანსა და რუსნი გრუსსა, და შაჰმადიანნი გურჯსა, მათითა ორფოლრაფიის გამო, არამედ იგივე გიორგიავე არს“¹.

ნამდვილად—კი, ევროპული ტერმინის ფუძე ჩნდება, ძირითადი იბერულძის აღმოსავლური ფორმის აღრინდელ იტალიურ გამოთქმა-ტრანსკრიპციის ნიადაგზე, XII—XIII ს-ში. მანამდის და ზოგჯერ ამის შემდეგაც ევროპელი ხალხებიც იმავე იბერ-იბერიას ხმარობდნენ. ახალი სახელწოდება, როგორც ვთქვით, საშუალო საუკუნეების დამლევისათვის ჩნდება. ასე, მაგ., იოანე დე პლანოკარპინი, პაპი ინოკენტი IV-ის ელჩი, ფრანკისკანელი ბერი, რომელმაც მონღოლეთში იმგზავრა 1246 წ., საქართველოს უკვე „გეორგიანი“-ს ეძახის, ქართველებს „გეორგიანი“-ებს ანუ „ობეზ“-ებს (მოდის „აფეზ“-იდან)². „გეორგიანი“-სთან

¹ გეორგიაფია, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, 30—31. საინტერესოა ვახუშტის დაკვირვება ორთოგრაფიისა და ამ ფორმების ფრთხილ კავშირის შესახებ. ჯანაშვილი, იქვე, შენიშვნაში, უარყოფს ვახუშტის ეტიმოლოგიას და, თავის მხრით, ევროპულ ფორმებს და ქართ. „ქართ“—ფუძეს ერთი ფესვისად სთვლის, რაც დუმიტკიელებელი განათლებული ავტორი წიგნისა „Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии“, რომელიც გამოვიდა პეტერბურგს (ამჟამად ლენინგრადი) XIX ს. პირველ წლებში, ექვს გამოსტკეპვას „გეორგიას“ წმ. გიორგისთან კავშირში, რადგანაც გეორგიების ტომი უკვე მოხსენებული ჰყავთ პომპონიუს მელასა და პლინიუსსაო, და უფრო, როგორც ჯანს, „მიწისმოქმედის“ ვარიანტისიც იხრება, გვ. 3—4.—ამ საკითხის შესახებ ბევრს უწერია. ლიტერატურის მიმოხილვა ნახე Л. М. Меликсет-беков, Страна св. Георгия.

² Плато Карпини, История монголов; Рубрук, Путешествие в восточные страны. Введение, перевод и примечания А. И. Малеина, С. Пб., 1911, гв. 26, 35, 35—36, 50.—ჩვენ, სამწუხაროდ ხელთ არ გვქონდა ამ ავტორთა ტექსტების დედნები.—საკონტროლოდ, აქვე მოგვყავს ნაწილობრივ ჩვენი ძველი აღმწერიდან, რომელიც გაკეთებული გვაქვს კარპინის ძველი რუსული იახიოვისეული გამოცემიდან, Путешествия к Татарам, С. Пб., 1825

ერთად კარბინი ხმარობს ფორმა „გეორგიას“-აც¹, ამავე დროს მისსტრუქტურაში ბილია ტერმინი იბერ-იც², რაც შეიძლება იბერ-იმერელს აღნიშნავდეს. სომხური ნიკანელი ბერი ასკელინი, რომელმაც იმგზავრა მონღოლებთან 1247 წ. იმავე პაპის დავალებით, ქართველებს აგრეთვე „გეორგიან“-ებს (Georgiani) ეძახის³.

კიდევ უფრო საყურადღებო ცნობები აქვს დაცული ვილჰელმ დე რუბრუსს, რომელიც საფრანგეთის მეფის ლუდოვიკო IX-ის ელჩი იყო და რომელმაც იმგზავრა მონღოლეთში 1253—5 წწ. რუბრუსი ხმარობს ფორმა „გეორგიან“-საც⁴, „გეორგია“-საც⁵, ტერმინ „იბერ“-საც. რადგანაც მისი ცნობით, „იბერია არის გეორგიის ოლქი“⁶ და „იბერები არ ემორჩილებიან თათრებს“⁷, ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იბერია აქ იმერეთს ნიშნავს, ხოლო იბერი—იმერელს. ამასთან ერთად „ქართველის“ აღსანიშნავად რუბრუსი ხმარობს ტერმინს „კურგი“, რომელიც, როგორც ეს მალკინის გამოცემისათვის დართული რუსის ლათინური წარწერებიდან ჩანს, Curgis-ს სახით იწერება. რომ „კურგი“ რუბრუსის ტექსტში მართლაც ქართველს აღნიშნავს, ეს ყოველ ეჭვს გარეშეა. ერთ ადგილას რუბრუსი ამბობს: ...ჩვენ გავედით უზარმაზარ ველზე, რომელიც მონად იწოდება: აქ დის კურა, Cura, რომელმაც სახელწოდება მისცა კურგებს, Curgi, ჩვენ რომ გეორგიანებს ვეძახით. იგი მიმდინარეობს კურგების მთავარი ქალაქის, ტეფილისის, შუა... ამ ველზე მიმდინარეობს არაქსიცი... ამ ულამაზესი ველის დასავლეთით არის კურგია. ველზე წინათ ცხოვრობდნენ კროსინები. მთების შესავალთან არის დიდი ქალაქი, სახელად განგეს, მათი წინანდელი დედაქალაქი, რომელიც ხელს უშლის კურგებს ჩამოვიდნენ ველზე“⁸. საესებით ნიშანდობლივი აღწერაა: მონანის ველი, რათქმაუნდა, მულანია, კურა—მტკვარი, ტეფილისი—ტეფილისი, განგესი—განჯა. აქ საინტერესოა მითითება რომ „გეორგიანი“ რუბრუსისათვის დასავლეთ-ვერობული ტერმინია, ხოლო კურგი, როგორც ჩანს, აღმოსავლური. საქართველო, როგორც მოყვანილ ადგილას, ისე სხვაგანაც, იწოდება „კურგიად“ ან „დიდ კურგიად“⁹. სხვა ადგილას რუბრუსი იხსენიებს საგენსას (Cagensa, ლათინურ ტექსტში, ალბათ, „საპენსა“¹⁰), „ოდესლაც უძლიერეს კურგს“, რომელიც იმ დროს უკვე თათრების მოხარკე ყოფილა. საპენსას მამას, ზაქარიას, ეს სომხების მიწა გაუთავისუფლებია სარკინოზები-

სადაც მოცემულია თარგმანთან ერთად ორიგინალიც: მალხთა სიაში, რომელნიც ცხოვრობენ კომანთა მიწაწულის ახლომხლო, კარბინი აღნიშნავს «a meridie habet Alanos, Circassos... ac terram quoque Cithorum atque Georgianorum, გვ. 24; შადრ. მალეინი, გვ. 50; Obesi siue Georgiani, იხ. იახიკოვი, გვ. 190.

¹ იახიკოვი, 34, იხ. აგრეთვე იქვე, გვ. 102; მალეინს ეს ტერმინი პირდაპირ „Грузия“-დ გადმოუყცია, გვ. 54.

² მალეინი, გვ. 50; იახიკოვი, გვ. 24 და აქვე, გვ. 224, შუნ. 2.

³ იახიკოვის დასახ. გამოც., გვ. 229 და სხვ.

⁴ მალეინის დასახ. გამოცემა, გვ. 95, 170 და შემდ.

⁵ იქვე, გვ. 66.

⁶ იქვე, გვ. 66.

⁷ იქვე, გვ. 66—67.

⁸ მალეინის გამოც., გვ. 170.

⁹ იქვე, 170, 171. ეფერატის სათავეებიც კურგიის მთების ძირთანაა ნაჩვენები, გვ. 171.

¹⁰ ამას ადასტურებს სხენებული რუსის წარწერა Land of Sahensa.

საგან და შეუძენია. შემდეგ რუბრუკი იხსენიებს საქენსას შეილს¹ საქენსასავე ციხე-ქალაქს აინი-ს². ცხადია რომ აქ იგულისხმებიან მხარგრძელები შანშე-შაჰანშა (=საქენსა), ზაქარია (პაპა და შეილიშვილი), მათი სამფლობელო სომხეთში და, კერძოდ, ქალაქი აინი³.

უკვე კარპინისა და რუბრუკის ზემოთმოტანილ ფაქტებს შეუძლიათ გააჩინონ ბუნებრივი და კანონიერი საკითხი ამ უცხო სახელთა ლათინურ ტრანსკრიპციაში მოცემული ფორმების რეალური ბგერითი შინაარსის შესახებ. მთარგმნელების ტექსტი ამ შემთხვევაში, ბოლოსდაბოლოს, უბრალო ტრანსლიტერაციას წარმოადგენს. ლათინური ანბანის ნაკლოვანება, კავკასიურ, კერძოდ — ქართულ, ფონეტიკასთან შედარებით, გვაფიქრებინებს რომ ამ უცხო გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელების გადმოცემისას ევროპელები ლათინურ ასოებს ახალ ფუნქციასაც აკისრებდნენ, ჩვეულებრივის გარდა. ასე მაგ., შაჰანშა-ში ბგერა შ რუბრუკის მიერ s-თაა გადმოცემული, იმიტომ, რომ ლათინურს შ არ მოეპოვება. ქალაქის სახელში Ganges = განჯა აშკარაა რომ ლათინ. გ, e ხმოვანის წინ, ჯ-ს მნიშვნელობითაა ნახმარი. იქნებ აქ e, ადგილობრივ a-ს მაგიერ, სწორედ აღნიშნული მიზნითაა გამოყენებული? ამიტომ, საფიქრებელია რომ Curgi აღმოსავლურ გურჯი-ს გადმოსცემს და ასევე უნდა იკითხებოდეს ჩვენ მიერაც! ამის შემდეგ საკითხავია, როგორ უნდა წავიკითხოთ ფუძე georgi, აქაც ხომ აფრიკატები არა გვაქვს?

სათანადო შუქს დასმულ საკითხს ჰენს ის მასალა, რომელიც ძველს საქართველოში ნაპოვ და მოქმედ იტალიელ მისიონერთა მიერ დატოვებულ დოკუმენტებშია დაცული. თუ ძველს ხანაში პაპი საქართველოს იმერიას უწოდებს⁴, შემდეგ, XII—XIII სს. უკვე ფუძე georgi—ჩნდება. ასე, მაგ., რუსუდანი, თამარის ასული, თავის თავს Rex Georgianorum უწოდებს⁵. პაპიც, თავის საპასუხო წერილში, 1224 წლისა, ამავე ტერმინს ხმარობს⁶. შემდეგშიაც იგი ხშირია⁷. მაგრამ ამასთან ერთად ვხვდებით სხვა ფორმებსაც. სხვათა შორის, აქვე ვპოულობთ ზემოთგამოთქმული აზრის დადასტურებას რომ XIII ს. მეორე ნახევარში ევროპელები იმერიას ეძახიან დასავლეთ საქართველოს, ხოლო გეორგიას— აღმ. საქართველოს. ასე, პაპი ნიკოლოზ IV თავის 1289 წ. წერილში იმერეთის მეფეს დაეით ნარინს უწოდებს David Rex Hiberorum, აღმ. საქართველოს მეფეს დიმიტრი თავდადებულს—კი—Rex Georgianorum⁸. შემდეგ ჩნდება კიდევ უფ-

¹ იქვე, გვ. 173—174.

² შანშე მოხსენებულია მისი ბიძის, ივანე მხარგრძელის, ლათინურ წერილშიც, იქ ეს სახელი იწერება Sanna! იბ. მ. თაშარაშვილი, ისტ. კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 565.

³ მ. თაშარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ. 1902, გვ. 24 და 575.

⁴ იქვე, 7 და 563.

⁵ იქვე, 10 და 565.

⁶ ასე, მაგ., 1321 წ. იხსენიება „დიმიტრი ტფილელი, ტომით გეორგიანი“, natione Georgianum, იქვე, 29 და 578.

⁷ იქვე, 18—19 და 572. იბერ-მა აღნიშნული გამოყენება ჰპოვა, უეჭველია, „იმერ“-თან გარეგნული მსგავსების გამო.

როს თავისებური დაწერილობანი. პაპი იოანე XXII, თავის 1328 წ. ლათინურ-რად დაწერილს დოკუმენტში, რომლითაც ტფილისში გადმოიტანა ეპისკოპოსო კათედრა ქალ. სმირნადან, ამბობს რომ „ტფილისი, ქართველთა სამეფოს შუაგული ადგილი, საუკეთესო, მეტად შესანიშნავი, ერთ სავსე, მარჯვე და სიმდიდრით უხვი ქალაქია“. ლათინურ ტექსტში ვკითხულობთ: ...locus Thelelicensis in regni Jorgianorum mediterraneo¹. უცილობელი უნდა იყოს რომ ქ, რომელიც გაჩნდა აქ ძველი გ-ს ნაცვლად, მოცემულ სახელში ჩვეულებრივი ლათინური ფონეტიკური მნიშვნელობის (ა!) მატარებელი არ არის. ასეთივე ფორმა jorg-, კვლავ არის განმეორებული იმავე პაპის 1329 წ. ორს სხვადასხვა დოკუმენტში². მაგრამ იმავე წელს საქართველოს მეფისადმი მიმართულ წერილში პაპი საქართველოს Georgia-ს უწოდებს³. ცხადია, რომ აქ ჩვენ გვაქვს ორთოგრაფიული მერყეობა ერთდამივე უცხო ფონემის გადმოცემისას. შემდეგ, როგორც ლათინურს, ისე იტალიურ ტექსტებში გვხვდება მესამე ვარიანტი: Giorgi...⁴.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სამსავე დაწერილობაში, j, ge, gi, ლათინური ასოებისა და მათი კომბინაციების საშუალებით ამ უცხოელებს, უმეტეს წილ შემთხვევაში—იტალიელებს, უნდოდათ გადმოეცათ ადგილობრივი ჯ-. მთლიანად, ჩვენი ფეძის ის აღმოსავლური ფორმა, რომელიც საფუძვლად დაედო იტალიელების და, საერთოდ, ევროპელების ფორმას, გამოითქმოდა, როგორც ჩანს, ჯორჯ ორჯორჯ. თუ სად შეითვისეს ევროპელებმა ასეთი ფორმა, ეს ჯერ კიდევ საძიებელია, მაგრამ წინასწარ შეიძლება ვარაუდით ითქვას, რომ ეს არის უფრო დასავლეთი წინა აზია, იქნებ—მცირე აზია, და რომ პროტოტიპული ფაქტი, თავკიდური ჯ-ს მიხედვით, უფრო არაბთა მეტყველებას განეკუთვნებოდა, ვიდრე რომელიმე სხვა აღმოსავლეთის ხალხისას, მაგ., ირანელებისას (თურქები გამოირიყნენ არიან, რადგანაც შეთვისება, როგორც ჩანს, ხდება უკვე XII ს-ში როცა მცირეაზიელი თურქების მნიშვნელობა, კერძოდ კულტურულა, მეტად მცირეა). არაბული ფორმა ჩვენი ფეძისა, ჯურჯ, ასეთი ფონეტიკური გადასვლის შესაძლებლობას არ უარყოფს. რაც შეეხება ბოლოკიდურ ჯ-ს გაჩენას, იქნებ მას საფუძვლად დასდებოდა არაბულ (ჯურჯ) და ირანულ (გურჯ) ფორმების კონტამინაცია. საყურადღებოა რომ ფორმა „ჯურჯა“, ქართველას მნიშვნელობით, დადასტურებული აქვს ჰანეთში ი. ყაფშაძეს (იხ. აქვე, გვ. 170). რუბრუკის ფორმა, cargi, რაც ჩვენ „გურჯად“ წაეკითხეთ, უკვე ახალ ირანული ფორმიდან მომდინარეობს. ძალან საყურადღებოა ჩვენთვის, რომ თავკიდური გ რუბრუკს ლათ. c-თი აქვს გადმოცემული, და არა g-თა!⁵

იმ გარემოებას, რომ აღნიშნულა აღმოსავლურა ფორმების პირველა შემთვისებელნი ევროპელთაგან იტალიელები იყვნენ, ის მნიშვნელობა აქვს რომ იტალიელებს, რომაელებისა და ზოგ სხვა ევროპელ ხალხთაგან განსხვავებით, ცოც-

¹ იქვე, 32 და 580.

² იქვე, 33 და 581, 35 და 582.

³ იქვე, 38 და 584.

⁴ იქვე, 585, 588, 591, 592 და სხვ.

⁵ გავრის, ძვ. ქართ. გავარ-ის, სახელშიც ძველ იტალიურ რუკებზე გ თათქის ყოველთვის c-თა გადმოცემული, Брѣя, Чертовоуа, и. II.

ხალ მეტყველებაში ჰქონდათ სათანადო აფრიკატები, კერძოდ **ჯ.** მეფ. ქუჩუყუღი ამ ბგერების გამოსახატავად, სპეციალური ასო-ნიშნები არ გააჩნდებოდათ. [ქ] [ქ] [ქ] [ქ] [ქ] [ქ] [ქ] [ქ] [ქ] [ქ]

რომ ეს ევროპელები, აღებულ შემთხვევაში, არარეალურ ფორმებს კი არ სთხზავდნენ, არამედ ადგილობრივ ტერმინოლოგიას ევლებოდნენ, ამის საილუსტრაციოდ იმავე მასალაში ერთი მეტად საინტერესო ფაქტია დაცული.

XIII ს. ოციან წლების დამდეგს, დედოფალ რუსუდანთან ერთად, ათაბაგს ივანე მხარგრძელსაც მიუწერია წერილი რომის პაპისათვის. ამ წერილში ივანე თავის თავს „მთელის საქართველოს და სომხეთის მხედართმთავარს“ უწოდებს (თამარაშვილის თარგმანით)¹, დედანში-კი ეს ტერიტორიულ-პოლიტიკური ცნება გამოხატულია სიტყვებით: totius Brataie sive Armeniae. პაპის საპასუხო წერილში-კი ივანეს უფრო მარტივად Comestabulus Brataie ეწოდება, თამარაშვილის თარგმანით — „საქართველოს მხედართმთავარი“². თამარაშვილის თარგმანი სწორია და Bratia მართლაც „საქართველოს“ ნიშნავს; ჩვენ ვფიქრობთ რომ აქ ფუძეა სომხური ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა — „ვრაც“ (վրաց) = —ქართველთა. ti ჯგუფი აქ ც აფრიკატს გადმოსცემს ბუნებრივად. აღნიშნულ ფაქტს სხვა ინტერესიც ახლავს თან, მაგრამ აქ მასზე ვერ შევჩერდებით.

საილუსტრაციოდ აღვნიშნავთ, დასასრულ, იტალიური ორთოგრაფიის ცნობილი ისტორიის ფაქტებიდან, რომლებიც იმავე მასალაში გვხვდება, რომ ბგერა **ჯ** თანაბრად არის გადმოცემული j და g-თი (ეს უკანასკნელი, ამ შემთხვევაში, შესაფერი ხმოვნის წინ დგას) ისეთს ფორმებში, როგორიცაა Gesu³ = იესო, Gesuita⁴ = იეზუიტი, Gerusalimme⁵ = იერუსალიმი, Gennaro⁶ = იანვარი; **ჯ** = gi: Giuseppe⁷ = იოსები და მრავალი სხვა. რადგანაც ასეთი იყო, საერთოდ, ფონეტიკური ბედი თავკიდური **ა**-სა იტალიურში, ამიტომ ქართული „იესე“-ც (კაცის სახელი) Giess-დ იქცა!⁸

დასასრულ, შევნიშნავთ რომ „გეორგ“ — ფორმა ახალს ევროპულ ენებში (მაგ. გერმანულში) მიღებულ იქნა იტალიური დაწერილობის ლათინური წაკითხვიდან, რაც შემდეგ საფუძვლად დაედო უწყებულ მცთარ ეტიმოლოგიასაც.

ასეთი საყოველთაო გავრცელება იბერ-ფუძისა მოწმობს მისს დიდ სიძველეს და მნიშვნელობას. თუ, ამის შემდეგ, მოვიგონებთ ჩვენს ზემოთმიღებულ დასკვნას იმის შესახებ, რომ გარკვეულ ხანაში სატომო სახელების საერთო ქართველური მაწარმოებლის როლში -**ან** სუფიქსი გამოდის, საფუძველი გვეჩვენა ვიფიქროთ რომ ქართების აღნიშნულ სახელსაც ოდესღაც თან ახლდა ეს ფორმანტი და მთელი სახელი გამოითქმოდა, როგორც იბერ-ან-ი თუ ჰიბერ-ან-ი

¹ დასახ. გამოც., გვ. 8, დედანი—გვ. 564; რომ ეს მართლაც ივანე მხარგრძელია, იმითაც მტკიცდება რომ წერილში ივანე თავის ძმისწულს „მანმას“, ცნობილ ისტორიულ პიროვნებას, იხსენიებს.

² იქვე, გვ. 11 და 567.

³ იქვე, 707, 720

⁴ იქვე, 706

⁵ იქვე, 628

⁶ იქვე, 685

⁷ იქვე

⁸ იქვე, 726 და 317.

(ლათინურში დაცული ფაქტის მიხედვით). იქნებ არ იყოს უცხოურ მორფოლოგიის თვალსაზრისით, ის -ან სუფიქსიც, რომელიც ამ ტერმინის ზოგიერთ აღმოსავლურ ფორმას ახასიათებს (ვრკ-ან, ვრჯ-ან, გურზ-ან და სხვ.)? მაგრამ ეს—სხვათა შორის.

მას შემდეგ, რაც ჩვენ ქართვების სატომო სახელწოდების ეს უძველესი -ან-იანი ფორმა მივიღეთ, ბევრად უფრო დამაჯერებელი უნდა გვეჩვენოს ის მოსაზრება, რომელიც მრავალგზის ყოფილა გამოთქმული სხვადასხვა მეცნიერის (პროფ. ივ. ჯავახიშვილი¹, აკად. ნ. მარი² და სხვ.) მიერ იბერ-ის ნათესაობის შესახებ ტიბარენ-თან. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა: „ენი“ დაბოლოებაა, „ტიბარ“ ფესო არის“-ო. ჩვენ ვნახეთ რომ ასეთი დანაწევრებისათვის საკმაო საფუძველი მოიპოვება. გარდა ამისა, „ტიბარენი“ გაცილებით უფრო დამარწმუნებლად უახლოვდება პიბერან || იბერანს. ეს სიახლოვე კიდევ უფრო ცხადი გახდება, როცა ტიბარენის ვარიანტებს გავითვალისწინებთ და ამ გზით სახელწოდების ისტორიას აღვადგენთ.

ჯერ ერთი, უნდა შევნიშნათ, რომ ტიბარენები ის ტომია, რომელიც უკვე მეექვსე საუკუნიდან მოყოლებული, ძველი წელთაღრიცხვით, იხსენიება ანტიკურ მწერალთა მიერ, შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე, ქალ. ტრაპეზუნტიდან დასავლეთისკენ. ამავე დროს, სხვადასხვა მწერალს ეს სატომო სახელი სხვადასხვა, ჩვენთვის საინტერესო, ფორმით აქვს მოხსენებული.

უძველესი ამ წყაროთაგან, ჰეკატე მილეთელი (VI ს., ძვ. წ.) მე-193 ფრაგმენტში, რომელიც სტეფანე ბიზანტიელს აქვს დაცული, ამბობს: „ტიბარებს (Τιβάρηαι:) შვის აღმოსავლეთის მხრიდან ესაზღვრებიან მოსხენიკები“ (Μοσχωνήαι)³. აქ სახელის ფუძე -ან სუფიქსის გარეშეა მოცემული, და ტიბარები მოსინიკების დასავლეთელ მეზობლებად არიან გამოცხადებულნი.

ჰეროდოტე-ჟი (V ს.) შემდეგს ცნობას გვაწვდის: „მოსხებს, ტიბარენებს (Τιβάρηαι), მაკრონებს, მოსინიკებს და მარებს გამოცხადებული ჰქონდათ (ხარკად) 300 ქანქარი; ეს მეცხრამეტე ოლქია“⁴. მაშასადამე, ჰეროდოტეს დროს ტიბარენები აქემენიდთა სახელმწიფოს XIX ოლქში შედიოდნენ მოსხ-მესხებსა, მოსინიკებსა, მაკრონებსა და მარებთან ერთად. აქ მოცემულია, მაშასადამე, ახალი ცნობები ტიბარენების ტერიტორიის განსაზღვრისათვის: მოსინიკებს გარდა მათ კიდევ სამი სხვა, ჰეროდოტეს მიერ დასახელებული, ტომიც მეზობლობდა. ჰეროდოტეს ცნობაში გარდა ამისა, ახალია სახელის ფორმაიც—აქ პირველად ჩნდება სუფიქსი -ენ.

¹ ქართვ. ვრის ისტ., I 22—23

² იხ. შავ. მისი «Абхазоведение и абхазы», სადაც ავტორი ამბობს: ...«Кинеры или иберы, они же тубалы, или тибарены», Избр. соч., т. V 175.

³ SC I 3.

⁴ III 94; SC I 9; ტიბარენებს იხსენიებს ჰეროდოტე აგრეთვე იმ ხალხთა აღწერილობაში, რომელთაც მიიღეს მონაწილეობა ქსერქსეს ლაშქრობაში. ტიბარენები, მაკრონები და მოსინიკები მოსხებივით ყოფილან შეიარაღებულნი. ამას გარდა, ტიბარენები და მოსხები ერთს სამხედრო რაზმს შეადგენდნენ, VII, 78; იქვე, 57.

ტიბარენების ტერიტორიას კიდევ უფრო ნიშანდობლივ განსაზღვრავდა ქვემო-ლოტეს უმცროსი თანამედროვე, ქსენოფონტე, რომელმაც ამ ტომების შესახებ საკუთარი ფეხით მოიარა 401 წ., ძვ. წ. ქსენოფონტეს ცნობით, ქალაქი ტრაპეზუნტი არის ელინური ქალაქი, სინოპელების კოლონია, კოლხების ქვეყანაა¹. შემდეგ ქალაქი კერასუნტიც, სინოპელების მიერ დაარსებული, კოლხეთში მდებარეობს². კერასუნტის შემდეგ, დასავლეთისაკენ, უკვე მოსინიკების მიწაწყალი იწყებოდა³. მოსინიკების ტერიტორია ქსენოფონტემ და მისმა რაზმელებმა მ გადასვლაში გაიარეს და ხალიბებში ქვეყანაში მივიდნენ; ხალიბები მცირე ხალხია, მოსინიკებს ემორჩილება და მისი უმრავლესობა მადნის დამუშავებით ირჩენს თავსო, ამბობს ქსენოფონტე⁴. აქედან ბერძნები უკვე ტიბარენების ქვეყანაში (εἰς Τιβάρηναιον) გადასულან. ტიბარენებს უფრო ვაკე ადგილი უჭირავთო. მას შემდეგ, რაც ტიბარენების ტერიტორიაზე შესდგეს ფეხი ბერძნებმა, მათ კიდევ ორი დღის სიარული დასჭირდათ, ვიდრე ქალაქ კოტიორამდე მიადწევდნენ. ქალაქი კოტიორა ელინური ქალაქია, სინოპელების კოლონია, ტიბარენების ქვეყანაა⁵ო, ამბობს ქსენოფონტე. სახელი ტიბარენიც მას ყოველთვის ამ ფორმით აქვს მოკეპული, -ენ სუფიქსით⁶. გარდა ამისა, ქსენოფონტეს ცნობით, ტიბარენები და მათი მეზობლები (მოსინიკები, კოლხები, მაკრონები და სხვები) უკვე აღარ ემორჩილებოდნენ მეფეს, ე. ი. ირანის შირძანებულს⁷. შემდეგ სკილაკიც (IV ს. უკანასკნელი მეოთხედი, ძვ. წ.) იხსენიებს ტიბარენებს და მისი ცნობა, ეს ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, არ ჩანს წინა წყაროებზე დამოკიდებული. ჩამოსთვლის რა ხალხებს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიყოლებით, სკილაკი ამბობს: „მოსინებს იქით (εἰς τὴν Μοσιναιον) ცხოვრობს ხალხი ტიბარენები (Τιβάρηναιον). ტიბარენებს იქით ცხოვრობს ხალხი ხალიბები; (აქ არის) დახურული ნავთსადგური გენეტი, ელინური ქალაქი სტამენია და ელინური აკროპოლისი იასონია“⁸. სტრაბონი ხმარობს პარალელურად როგორც ტიბარენ-ს⁹, ისე ტიბარან-საც¹⁰. ამას გარდა ტიბარენების ქვეყანას სტრაბონი ტიბარანიას (Τιβάρηναιον) ეძახის¹¹ და ამრიგად მაინც თითქოს უპირატესობას -ან-იან ფორმას აძლევს. სტრაბონი საკმაოდ დეტალურად განსაზღვრავს ტიბარანიის ადგილმდებარეობასაც: ქალ. ტრაპეზუნტი ტიბარანიისა და კოლხეთის საზღვარზე იმყოფება¹² (შეადარე კოლხებისა და იბერების მეზობ-

¹ წ. IV, თ. VIII, § 22; შეადრ. § 23; SC I 76—77.

² წ. V, თ. III, § 2; იქვე, 79.

³ წ. V, თ. IV, §§ 1—2; იქვე, 79.

⁴ წ. V, თ. V, § 1; იქვე, 83.

⁵ წ. V, თ. V, §§ 1—3; იქვე 83.

⁶ წ. VII, თ. VIII, § 25; იქვე, 84.

⁷ 87 და 88; SC I 86.

⁸ გეოგრაფია, წ. XII, თ. I, § 3, მიწვევ. გვ. 750; იქვე, თ. III, § 28, გვ. 779 (2-ჯერ), § 29, გვ. 780

⁹ იქვე, წ. XI, თ. XIV, § 1, გვ. 740; წ. XII, თ. III, § 1, გვ. 759; წ. XII, თ. III, § 18, გვ. 770; წ. II, თ. V, § 31.

¹⁰ წ. VII, თ. IV, § 3, გვ. 425.

¹¹ გვ. 425.

ლობა კავკასიაში). კავკასიონის ქედი (იგულისხმება სამხრეთის მხარეში) ეკვრის სომხურს, კოლხურსა და მოსხურს მთებს ტიბარანებამდე¹. ევპატორის სამეფო ისაზღვრებოდა მდ. ჰალისით ტიბარანებსა და სომხებამდე². ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიას ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარანები, ქალდეები და სანნები³, ფარნაკიასა და ტრაპეზუნტის სანახებთა ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარანები და ქალდეები მცირე არმენიამდე⁴, რომლის მფლობელთ ხელქვეით ჰყავდათ ხოლმე აგრეთვე ქალდეები და ტიბარანები, ასე რომ მათი სამფლობელო ვრცელდებოდა ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიამდე⁵, სტრაბონის ცხოვრების ხანაში, ტიბარანებსა და ქალდეებს, ვიდრე კოლხეთსა, ფარნაკიასა და ტრაპეზუნტამდე, ჰვლობდა პითოდორიდა⁶. სპეციალური ყურადღების ღირსია, გარდა ამისა, სტრაბონის ცნობა, რომ პირკანიის ზღვასა და პონტოს შუა მდებარე ყელს (=ამიერ-კავკასია!) სამხრეთით ძვეს არმენიის უდიდესი ნაწილი, კოლხეთი და მთელი კაბადუკია ექვესინის პონტოსა და ტიბარანულ ხალხებამდე⁷. მაშასადამე, ტიბარანები, სტრაბონისათვის, ხალხთა მთელ ჯგუფს წარმოადგენდნენ.

ტიბარანთა სახელის აფიქსაციის ორი პარალელური ვარიანტის (-ენ II -ან) რეალურ არსებობას ბერძნულ მწერლობაში ადასტურებს სტეფანე ბიზანტიელი, რომელსაც, გარდა ამისა, მოჰყავს ეფორის ცნობაც, რომ ტიბარანების მეზობლები არიან ხალიბები და ლეეკოსირებიო⁸.

ფორმა ტიბარენი ძალიან ადრე გაჩნდა რომაულ მწერლობაშიაც. იგი მოეპოვებათ, მაგ., ოვიდი ნასონსა და პლინიუსს⁹. მაგრამ უკვე პომპ. მელას მოეპოვება ფორმა ტიბარანი (Tibarani¹⁰). მეტიც: მელას აქვს ფორმა ტაბერენი-ი (Tabereni¹¹).

ფორმა ტაბარენი ჰქონია ვესევი კესარიელსაც. სამწუხაროდ, დედანი შენახული არ არის. ლათინურ თარგმანში კი მოცემულია ბერძნ. -γ-ს გვიანდელი წაკითხვა ი-დ (Tabarini)¹². შემდეგს საუკუნეებში ტიბარანების ხსენება თითქოს სულ უფროდაუფრო მწიგნობრულ ხასიათს ატარებს. ამ მხრივ დამახასიათებელია ამ. მარკელინის ცნობა, რომელიც ტიბარანებს რომაელთათვის „სრულიად უცნობი ხალხების“ რიცხვს მიათვლის (ბიზარებსა, საპირებსა, მოსინიკებსა, მაკრონებსა და სხვებთან ერთად)¹³. მიუხედავად ამისა, ცოცხალი სინამდვილიდან მომდინარე მოწმობის შთაბეჭდილებას სტოვეებს ეესტათი თესალონი-

¹ გვ. 740.

² გვ. 759.

³ გვ. 770.

⁴ გვ. 779.

⁵ იქვე.

⁶ გვ. 780.

⁷ წ. II, თ. V, § 31.

⁸ ლექსიკონი, სათანადო სიტყვის ქვეშ.

⁹ SC II 77 და 178; პლინიუსიც ტიბარანებს ქალ. კოტიორასთან აკავშირებს.

¹⁰ იქვე, 116.

¹¹ იქვე, 117.

¹² S C I 667.

¹³ S C II 325.

კელის (XII ს.) ცნობა: „ტიბარენები, რომელთაც ჩვენ ტიბარენები ვეძახით, ცხვართა და საქონლით მდიდარნი არიან“¹.

ზემოთმოტანილი ჩვენებები, პირველ წყაროებიდან, იმდენად მრავალფეროვანია თავისი წარმოშობისა და შემადგენლობის თვალსაზრისით რომ შეუძლებელია ეს ვარიანტული ფორმები გადაწყვიტოთა შეცთომებს მიეწეროს. უფრო ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ, და ამაში ქვემოგანხილული სხვა ფაქტებიც დაგვარწმუნებს, რომ აქ საკმე გვაქვს რეალურ ფაქტებთან. მათი მიხედვით ირკვევა: 1) სუფიქსი წარმოდგენილი იყო ან -ან-ის, ან -ენ-ის სახით; ასეთი შესატყვისობა ჩვენ ზემოთაც დავადგინეთ, ჰან-ხანის სინამდვილეში; 2) პარალელური ფორმები ჰქონდა ფუძესაც—ტიბარ-ისა, ტაბარ-ისა და ტაბერ-ის სახით; დამოწმებულია რედუცირებული ფორმა ტიბარ-იც, ამიტომ დასაშვებია აღნიშნული ფორმების გვერდით, ტიბერ- ვარიანტის არსებობაც (შეადრ. დამოწმებული ტიბარ- და ტაბერ-). ხოლო თუ ეს ასეა, სათანადო ფორმით შემოსილნი, უშუალოდ მიუდგებიან ერთმანეთს, ჩვენ მიერ აღდგენილი, ფაქტები: ჰიბერან (კავკასიაში) და ტიბერან (შავი-ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე). მივიღებდით რომ ეს არის ერთსადაიმავე ხალხის ორი ნაწილი.

იმავე ხალხის შესამე ნაწილი, ძველი წელთაღრიცხვის დამლევისათვის, დოკუმენტალურად ნაჩვენებია უკვე, როგორც ადგილობრივი ტომი, მცირე აზიის შუაგულ რაიონში. აქ, 51 წელს ძვ. წ., ციცერონი, როცა იგი კილიკიის პროკონსულად იყო, ეომებოდა ტაბარანებს².

ეს ძვირფასი ცნობა, ჯერ ერთი, ადასტურებს ტაბარ ფორმის რეალურ არსებობას (რომ ტაბარანები და ტიბარანები ერთიდაიგივე ხალხია, ეს ხომ ეჭვს გარეშე უნდა იყოს), და შემდეგ აშუქებს გზებს ამ სამად გაყოფილი ხალხის უძველესი ისტორიის ძიებისათვის.

აქ დაგვრჩენია კიდევ ერთი შენიშვნა: როგორც ვნახეთ, ჰეკატეს მოცემული სატომო სახელი „წმინდა“ ფუძის სახით აქვს წარმოდგენილი („ტიბარ“-). სამწუხაროდ, ეს ფაქტი განცალკევებით დგას და იგი მხოლოდ სტეფანე ბიზანტიელის ლექსიკონშია დაცული, რომლის ზოგიერთი ხელნაწერი ამ ადგილას ტიბარენ-ის საკითხავსაც იძლევა³. ამ ფაქტის დადასტურებისას სხვა გზით, მომავალში, შესაძლებელი გახდება მოცემული მორფოლოგიური მოვლენის მიახლოებითი დათარიღებაც: -ან სუფიქსი ამ სატომო სახელში ჩნდება არა უადრეს მეხუთე საუკუნისა, ძვ. წ. ამჟამად, ამის გადაჭრით თქმა, ცხადია, არ შეიძლება.

ჩვენთვის საინტერესო სატომო სახელის ფუძის, ზემოთ, დოკუმენტურად, დამოწმებული თუ კანონზომიერად აღდგენილი, ვარიანტები—ტიბარ, ტაბერ, ტაბარ, ტიბერ, ჰიბერ, იბერ და ამ სახელწოდებათა მატარებელი ტომების გავრცელების არე, განსაკუთრებით მცირე აზიის შინაგანი ოლქები, აუცილებლობით დასავსებით დამარწმუნებლად უკავშირდება, ერთი მხრით „დაბადების“ თუბალ-სა

¹ S C I 209.

² S. Förster, Die hethitische Bilderschrift, 55.

³ SC I 270.

და თობელ-ს, მეორე მხრით, ასურული წარწერების ტაბალ-ს (როგორც ნიქოლაი ლებრივი და სწერენ), ანუ თაბალ-ს. „დაბადების“ ფაქტები, უკვე დადგინდა, რაც სპეციალურ განმარტების საგნად იქა. ჯერ კიდევ ცნობილი სწავლული ებრაელი, იოსებ ფლაბიოსი (I ს., ახ. წ.), ამტკიცებდა რომ იაფეტის შვილის თუბალ-თობელ-ის შთამომავალი მის დროს იბერებად იწოდებოდნენ¹. არ ჩანს, ფლაბიოსი ამ მოსაზრებას მარტო სახელთა მსგავსებაზე ამყარებდა, თუ მას სხვა მასალაც რამე ჰქონდა. შემდეგშა, ფლაბიოსს ხშირად იმეორებდნენ ძველი მწერლები, განსაკუთრებით, ბ-ბლიურ გენეალოგიათა განმმარტებელი. მაგრამ ახალია მეცნიერებამაც ეს დებულება თითქმის უყოყმანოდ მიიღო. წარსული საუ უნის სახელკანთქმული ორიენტალისტი, ვივიან დე სენ-მარტენი, მაგ. პირ-დაპირ ამბობს, რომ „დაბ-დების“ „თუბალს ან თუბელს ბერძნები უწოდებდნენ ტიბარენებად ანუ ტიბარებად“, და როგორც პირველს, ისე მეორეს უკვშირებს იბერ-ს, იბერიას, იბერ-იმერეთსა და ქართველთა ერთერთ ეთნარქს, „ქრთლის ცხოვრებით“, —უფლოსს. შავი ზღვის „ტიბარენი“ მის ლაზების ძველ, კრებითი ნიშნელობის, სახელად მაინია². ცნობილი კიბერტიც უეჭვოდ აკავშირებს „დ ბადების“ თუბალს ტიბარებას (ტიბარენების) ქვეყანასთან.³ უეჭველად მაინიათ ეს კავშირი აკად. ნ. მარს, პროფ. ივ. ჯავახიშვილს, პროფ. ი. კუფშიძეს და სხვებს, როგორც ეს ქვემოთაც იქნება ნაჩვენები. განსაკუთრებით განმტკიცდა და გამდიდრდა ეს შეხედულება ასურული ლურსმული წარწერების ამოკ-თხვის შემდეგ. ამ ძეგლებში იპოვეს ვრცელი ცნობები ხალხის „ტაბ ლ“-ის შესახებ. ჩვენ აქ ამ ცნობებს აღარ მოვიკნით, —მოკ-თხველი მათ იპოვის პროფ. ივ. ჯავახიშვილთან.⁴ აქ მხოლოდ შ მდ გს აღვნიშნავთ: ასურული ცნობებით ტაბალები 24 „სამეფოდ“ იყოფოდნენ; ამ „მეფეებთან“ მოყვრობას დიდი ასურეთის მმრძანებელიც არ თაკილობენ; ტაბალები მეთ-ნეობამალ ლ დონ ზე დგას—კეძოდ, ძალიან აქებენ ასურელები ტაბალურ ცხენებს; განვითარებული აქვთ ტაბალებს აგრეთვე, როგორც ჩანა, მეტალურგია; მათი მთავარი ნი ქვე ნა, გელცერას განმარტებით, რომელიც ასურ ელი ცნობების ანალიზზეა დამყარებული, მერმან ელს დიდ კაბადუკახუ (შინგანა მკიოე აზია) მოდის. თავისთავად ცხ დაა რომ ტაბალების ქვეყანა ასე ისაზღვრება ასურული ცნობების ხანისათვის (პირველი ათასეულის პირველი საუკუნეები). როგორია ტაბალების გავრცელება უფრო აღრიანდელ ხანაში, ეს ჯერ კიდევ საძიებელია.

¹ Flavii-Josephi opera, I. P. 1845, თ. VI, გვ. 14. И. Кишидзе, Граж. мушр. жн., XIII.

² V. de S.-Martin, Recherches sur les populations du Caucase, ქართ. თარგმანი, აღ. ბუთინია, ისტორიული ნარკვევი, ტფ. 1893, გვ. 98 შემდ.

³ H. Kiepert, Manuel de Géographie ancienne, P. 1887, p. 59.—თუბალ-ტიბარენების კავშირის შესახებ ვრცელი მუჯელობა და სათანადო ლიტერატურის განხილვა იხ. ბ. ესლართან, Древнейшие склания в Кавказе, T. 1881, т., 293—312.

⁴ ქართვ. ერის ისტორია, I³ 36 შემდ.

ასურული წარწერებს „ტაბალი“ მრავალმა მეცნიერმა (პროფ. ნ. ნუკუაძის ხიშვილი, აკად. ნ. მარი, პროფ. ი. ყიფშიძე და სხვ.) დაუთქვეს და ტაბალის და იბერს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ასეთს დებულებას სრულ სიფოქველი აქვს, და მის ს.ს.არგებლოდ, გარდა ზემოთმოტანილი ახალი მასალისა, გვინდა კიდევ ერთი საბჭოთი წარმოვადგინოთ.

ცნობილმა თანამედროვე ევროპელმა ორიენტალისტმა და ხეთოლოგმა, ე. ფორერმა, გამოსთქვა მოსაზრება რომ ასურული წარწერების „ტაბალი“ არის საერთო სახელწოდება ყველა იმ ზემოხსენებული 24 სამეფოსი, რომელნიც, ფორერს ლოკალიზაციით, ტაერის შიგნის ჩრდილოეთით მდებარე ბდნერ, და რომ ხეთური ჰიეროგლიფური (ხატოვანი) დამწერლობა სწორედ ამ ტაბალებს ეკუთვნის. როგორც ცნობილია, ხეთური კულტურული სამყარო, და წერლობის მხრივ, ორ დიდ წრედ იყოფა: ერთი ხმარობს ლერსმულ მარცვლოვან დამწერლობას, მეორე კი—ჰიეროგლიფებს. ეს ხატოვანი დამწერლობა, მაშა ადამი, ფორერის აზრით, ტაბალების დამწერლობაა. ასეთივე აზრი გამოსთქვა პაველ ინგოროვიჩამ თავის სპეციალურ მოხსენებაში, რომელიც წაკითხული იყო საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში 1911 წ. პ. ინგოროვიჩამ მაშინ ამ დამწერლობას ქართული წაკითხვის ცდაც წარმოადგინა, მ.დ.დ თარხულიმეს ცნობილი ბექდის წარწერის ამოშიფვის მაგალითზე. დებულება იმის შესახებ, რომ ხეთური ჰიეროგლიფური ძეგლები ტაბალებს უნდა ეკუთვნოდეს, სულ ლოგიკურ თანხმობაში იმყოფება ყოველივე იმასთან, რაც ზემოთ იყო ნათქვამი.

მაგრამ ჩვენთვის კიდევ უფრო საინტერესოა ფორერის ერთი დაკვირვება და მოსაზრება. ფორერმა მიეთათა რომ ტაბალებს ხატოვან წარწერებში, კარხემიშადან, მოელა მათი ქვეყანა აღნიშნულია იდეოგრაფიით, რომელიც იხსნება, როგორც „წყალი“. მოლიანად ქვეყნის სახელი უნდა ამოშიფრულ იქნას, როგორც „წყლის ქვეყანა“, ხოლო ამ ქვეყნის ხალხის სახე-წოდება როგორც „წყლის, ანუ ზღვის, ქვეყნის ხალხი“. იქვე მოცემულია იდეოგრაფიანი კომპოზიტი, —რომელიც აგრეთვე იხსნება როგორც „ზღვის ქვეყნის ხალხი“. ამოღის რა იმ მოსაზრებიდან, რომ ასურული წარწერები არ იცნობენ ასეთს ეთნიკურ ტერმინს, თუმცა ისინი სირიულ სანაპიროსა და ზოგჯერ ამ ქვეყნის შინაგან რაიონებსაც „ზღვის ქვეყანას“ ეძახიან, ფორერა, კარხემიშის წარწერის ფაქტების ასახსნელად, იკონებს ცნობილს ძველს სატომო სახელწოდებას „პელასგ“-ი. ფორერის აზრით, ეთნიკური ტერმინი „პელასგ“ ბერძნული ეტიმოლოგიის სახელია, სიტყვიდან „პელაგ“-ის, რაც ბერძნულად „ზღვა“ ნიშნავს. პელასგებიც (უძველესი ფორმით — „პელაგ-სკოა“) ამიტომ სწორედ „ზღვის ხალხ“-ად უნდა ითარგმნოსო. ამრავად ჰეროგლიფურა წარწერებს „ზღვის ხალხ“-ზელა გები იყენნო, დაასკვნის ფორერი, თავისი ჰაპოთეზის ისტორიული დასაბუთებისათვის ფორერს მოჰკავს ორა ძველი ბერძნული გარდმოცემა: 1) მეორე ითას ულის დაწლებს, ქრ. წ., ზღვაზე ბატონობენ პელასგები; 2) პელასგების დამწერლობა განიჩნეოდა ფინიკიურისაგან, და უძველესი პოეტები, ლინე,

ორფეოსი და პრონაპიდი, ჰომეროსის მასწავლებელი, სწორედ პელასგიურ დამწერლობას ხმარობდნენ¹.

ფორერის ეს განმარტება მიუღებელია: 1) ისტორიული სამუთიანობა ძალიან სუსტია, არსებითად ის ავტორს არც მოგვცემა: არც ერთი ისტორიული წყარო პელასგებ, ხატოვანი დამწერლობის არეში არ უჩვენებს, ხოლო ზღვაზე ბატონობა ჯერ კიდევ სირია-კაბადუქიაში მკვიდრობას არ მოასწავებს; 2) სუსტია ეტიმოლოგიური საბუთიც: პელასგები, როგორც ცნობილია, ინდოევროპული მოდგმისანი არ ყოფილან, და ჯერ ესაა დასამტკიცებელი რომ მათ სახელს მართლაც ბერძნულ ეტიმოლოგია ჰქონდა.

გაცილებით უფრო ბუნებრივი იქნებოდა ამ საიდუმლოს გასაღების სხვა გზით ძიება: რაკი, ფორერისავე მიხედვით, ხატოვანი დამწერლობა იმ ხალხს ეკუთვნის, რომელსაც ასურელ ბი „ტაბალს“ ეძახიან, რაკი ამ სახელის ახსნა სემიტურ ნადავზე შეუძლებელია, მარტივი ლოკიკა მოთხოვს ტაბალების ხატოვან დამწერლობაში მოცული თვითსახელწოდება (თავისთავის აღნიშვნის ტერმინი) და ეთნიკური სახელწოდება ერთმანეთს დაუკავშირდეს, ე. ი. რდევგრანა „წყლის, თუ ზღვის, ხალხი“ „ტაბალის“ საშუალებით აიხსნას, ხოლო „ტაბალი“ გაგებულ იქნას, როგორც, „ზღვის, წყლის, ხალხი“.

ესჯგულის განვითარების ამ პუნქტში სრულიად ბუნებრივია ის ახსნა, ჩვენ რომ მუშაობის პრაქტისში გვყარნახა პროფ. აკ. შანიძემ, როელსაც ჩვენს ნოსაზრებებს ეუხიარებდით: „ტაბალი“ იშლება ქართ. სიტყვა „ტაბად“-დ, რაც ნიშნავს „ზღვას“ (ძველად), „ტბას“, მაშასადამე, საერთოდ „წყლის დიდ საცავსა“ და „წყალს“ და ქართველურსავე სუფიქს -აღ-ად.

მართლაც, უძვეელია რომ ქართ. „ტბა“-ს ადრინდელი ფორმა „ტაბა“-ა. ამას მოწმობს ამ ფუძის შესატყეები სხვა ქართველურ ენებში (იხ. ქვემოთ). ეს ფორმა შენახულია დღემდე საქართველოს ტოპონომიკაშიც:

„ტაბა-ხმელა“, სამს სხვადასხვა ადგილას, ნიშნავს „ამომშრალ ტბა“-ს; „ტაბაწყური“ ანუ „ტაბისყური“ ეწოდება დიდ ტბას თრიალეთში, და ამ სახელწოდების პირველ ნახევარში ჩვენ იმავე სიტყვას ვპოულობთ; — „ტაბაყურა“ ეწოდება ერთს ტბას დასავლ. საქართველოში და სხვ.

-აღ-იც, თავისი დიალექტური ვარიანტით, -აჩ-ით (-ელ-იც, უმკველია, ამ ჯგუფს ეკუთვნის) კარგად ცნობილი სიტყვათმწარმოებელი ქართველურ-ი სუფიქსია, როელიც, კერძოდ, წარმოშობას, წარმომავლობასაც, აღნიშნავს, შეადრ. მალ-აღ-ი, დაბ-აღ-ი, მარგ-აღ-ი (მეგრელი), ოპიზ-არ-ი (ოპიზელი), ოდიშ-არ-ი (ოდიშელი), სომხთ-არ-ი (სომხთელი), სამშვილდ-არ-ი (სამშვილდელი) და სხვ.² ამრიგად, სწორედ ქართველური ენების მასალაზე ტაბალი შეიძლება ახსნილ იქნას, როგორც ტაბელი,

¹ Die hethitische Bilderschrift, 57—58.

² ვახუშტი, გეოგ., ჯან. გამოც., გვ. 55, ამ ტბას „ტბის-ყურს“ ეძახის.

³ А. Шанидзе, Два члено-минтрельских суффикса в грузинском и армянском языках, ЗВРАО, т. XXIII (1916).

ტბელი, ე. ი. ტბის ანუ ზღვის, მაშასადამე, საერთო ფრაქციულად კაცი, ხალხი. კახეთის იდიოგრაფიკა კარგულად იხსნება. გიგლიძისა და უნდა ითქვას, რომ მოცემულ ეთნიკურ ტერმინის ფუნქციონირება „ტბის“ ძირს სხვა მკვლევარნიც ეძებდნენ. მ. ჯანაშიელი, მაგ., სწერდა:

„ტბეთი—ტბიანი ადგილი. ტბა—ტბა-ტბა და აქედან სახელები ტბათა და სოფელთა... ამავე სახელს ჩვენ ვუკავშირებთ მეშხების (მესხების) მეზობლად მცხოვრებ ერის ტუბალებს (თობელების) სახელს. ტბეთის ეპისკოპოსებს ერქვათ ტბელი, ტბევარი, ძველის გამოთქმით იქნებოდა ტობელი—ტაბალი და ეს კი უახლოვდება ლტრსმულ წარწერების ტაბალს—ბიბლიის თობელს (ტუბალს)“¹ და სხვ. ჯანაშიელის მსჯელობა, რათქმუნდა, ზუსტი არ არის, მაგრამ საერთო მოსაზრება საყურადღებოა.

ასევე აკად. ნ. მარს სახელწოდებანი „შემერი“, „იბერი“ და მათი მთელი მრავლსახეობა, ტუბელი და სხვა შესაძლებლად მიიჩნევა „წყლის“ მნიშვნელობამდე დაეყვანა. მაგრამ მარს თავისი აზრი მეტად ბუნდოვანი ფორმითა აქვს გამოთქმული და ფუძის სემანტიკურ მნიშვნელობათა წრე შეუწყნარებელ ფრაგლებამდე აქვს გაფართოებული².

მართლაც, ეთნიკური სახელების ამგვარი წარმოშობა შეუძლებელი სრულებით არ არის. სხვა არა იყოს რა. საქართველო და კავკასია ამის მრავალმაგალითს იძლევა. გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიული წარმოშობისაა ისეთი ქართული სატომო სახელები, როგორცაა „მთიული“—მთისაგან, „მოხვეე“—ხევისგან, იქნებ „ხევსური“—აკრეთვე ხევისაგან, „იმერელი“ და სხვ. დალისტინის უძლიერეს ტომი, ავარიელები, თავის თავს „მაყარულაუ“-ს ეძახის, რაც ნამდვილად „მთიელს“ ნიშნავს. ამგვარი მაგალითების განრავლება შეიძლება. მაგრამ ისეთი შემთხვევებიც არა უკირია, როცა ხალხი შეცთომით ხსნის თავის სახელს, გეოგრაფიული თუ სხვა მნიშვნელობის, ფუძის საშუალებით. აფხაზები, მაგ., დარწმუნებული არიან რომ „აფს-უა“—აფსაზი, და „აფს-ნე“—აფხაზეთი, დაკავშირებულია სიტყვა აფს-სთან (-სული), რომ აფსნე, ამრიგად, „სულის ქვეყანას“ ნიშნავს. მაგრამ ეს შეცთომბა, სათანადო ფუძეების შემთხვევითი გარეგნული

¹ ენციკლიკი, გეოგრაფია, ჯანაშიელის გამოც. ტფ. 1904 წ., შვ. 412.

² Это вместе со славянскими u-bar || u-ba-|-n сохранили свое существование равнозначности сибиритного типа subar || su-bar, именно, tu-bar || tu-bel, откуда ядох с нарицательным значением 'воды' из 'neba+volni', так в м. to-ba озеро, г. ti-ba, а в связи с его космическим значением 'неба' и астрально 'солнца' или 'луны'—племениные названия с сохранением исходного плавного (П) в 6П-bar (60-bel), ti+bar-en'm, все равнозначности штег'а или iber'a, а затем по связи микрокосма с частями космоса 'глаз-светило', так нарицатель г. 60-wal glaz' и г. 60-wat-e 'луна', 'месяц' по увеличению 'металлов' с 'небом' в s-pil и 'a-par', что в составе скрещенных слов грузинского s-pil-en-3 и арм. a-par-an-3an 'браслет (бронзовый)', 'бронза' и т. п. ЯС. VII, 208.—ეს ამონაწერი ვაღმონეა არ. ჩიქობავამ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებ.

მსგავსების ნიადაგზე აღმოცენებული, როგორც ეს სხვაგან იქნება ნაჩვენები.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ასეთსავე გარეგნულ მსგავსებასთან გვაქვს საქმე ტაბალის შემთხვევაშიც. კარხემიშის იდეოგრამაში წარმოდგენილი გაგება უფრო ხალხური ეტიმოლოგიაა, ვიდრე ნამდვილი.

საქმე ისაა, რომ მოცემული სატომო სახელის ფუძის თავიკიდური ბგერა, რიგი ცნობების მიხედვით, არის შშვინეიერი წინანენსმიერი თ, და არა მკვეთრი ტ, როგორც ეს წარმოდგენილია „ტა“-ში. ასეა ეს „დაბადების“ თუბალ-თობელში, საიდანაც იგი ბერძნულმაც შეითვისა „თეტას“ ფორმით, და სხვა ენებმაც, რომელთაც ეს გრაფიკული შესაძლებლობა ჰქონდათ, სათანადო ასოთი გამოხატეს, მაგ. ქართულმა „თან“-ით¹. ასევეა ასურულშიაც. ასურულს ლურსმულ ტექსტებში, ყოველ შემთხვევაში, ზოგიერთ მათგანში, რომელზედაც მკვლევარს ტფილისში ხელი მიუწვდება, იკითხება „თა-ბა-ლი“². ხალხური ახსნისათვის მოცემული ფუძეების ეს ფონეტიკური სხვაობა დიდ დაბრკოლებას არ შეადგენდა, რეალური ეტიმოლოგიის ძიებისას-კი მას სრული ანგარიში უნდა გაეწიოს. ჩვენ მიერ წარმოდგენილი განმარტება კარხემიშის წარწერის იდეოგრამისათვის, რომელიც ცხადია სწორედ ხალხური ახსნის ნაცოფია და არა ლინგვისტური ანალიზისა, ამიტომ მთლიანად ძალაში რჩება.

ასურული წარწერების „თაბალი“ და დაბადების „თუბალ“-„თობელ“ რომ რეალურად ერთსადაიმავე ხალხს გულისხმობს, ეს ჩანს სათანადო გეოგრაფიული წარმოდგენებიდან ამ ხალხის ადგილსამყოფელის შესახებ: თუ ასურელებისათვის თაბალების ტერიტორია ჩრდილო-დასავლეთისაკენ მოდიოდა, ებრაელი ავტორების მიერ თუბალ-თობელთა მიწა-წყალი უკვე ჩრდილოეთითაა ნაგულისხმევი, ხმელთაშუა ზღვის შონაპირე ხალხთა მეზობლად. ეს ცხადი ხდება სათანადო ბიბლიური ადგილების განხილვიდან, რაც, გარდა ამისა, ააშკარავებს თაბალების სატომო სახელის ახალს დიალექტურ ფორმებს და უაღრესად საყურადღებო ნიშნებს სათანადო ტომთა კულტურული ვითარების შესახებ.

როგორც ცნობილია, ჩენთვის საინტერესო სატომო სახელი „დაბადებაში“ ჩვენ გვხვდება, უწინარეს ყოვლისა, გენეალოგიურ სიებში. „შესაქმეთა“ წიგნის IV თავში, ადამის მეექვსე შთამომავალს ლამებს ერთი ცოლისგან ჰყავს შვილები აბაბლ და აბუბალ, ხოლო მეორე ცოლისაგან ჰყავს ვაჟი თუბალ-კაინი (იგივე თობელი) და ასული ნოემა³. ხოლო იმავე წიგნის მეათე თავში წარ-

¹ იხ. W. Gesenius, Handwörterbuch über das Alte Testament, bearbeitet von D-r F. Buhl, s. v., S. 865. აქ სხვათა შორის, აგრეთვე აღიარებულია კავშირი ებრ. თუბალ-სა, ასურ. ტაბალსა და ბერძ. ტიბარენს შორის. ცნობა გვხვნიუსიდან, ჩენი თხოვნით, მოგვაწოდა გ. წერეთელმა, რისთვისაც, ისევე როგორც ჭეშმით მოტანილი ასურული ლურსმული ტექსტიდან სათანადო ცნობის ამოღებისათვის, მადლობას მოვასხენებთ.

² Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J. C.). Texte assyrien inédit, publié et traduit par Francois Thureau-Dangin. Paris, 1912, p. 54-55, 78-79.

³ ჩვენ სამწუხაროდ დღემდე არ მოგვაპოვება ქართული „დაბადების“ ოდნავ ხეირიანი გამოცემა, ამიტომ იძულებული ვართ სხვა თარგმანებს მივმართოთ, ამ ჩენთვის საყურადღებო სახელების მართლწერის დაცვისას.

მოდგენილია უკვე განსხვავებული გენეალოგიური შტო: თუბალე, *ჰეჰე ელჰემტის* უშუალო შთამომავალი კი არ არის, არამედ მისი შვილის *შეველეს* *ჩიქუმტის* თომბელის ძმებადაც აქ მოხსენებული არ არიან აბალი და ჯუბალი, არამედ სხვები (მათ შორის იავან და მესხები).

მეცნიერებაში უეჭველად არის მიჩნეული რომ ადამის შთამომავლობის ამ სიგეში „შესაქმეთა“ წიგნის შემდგენელნი ცდილობდნენ, განპიროვნებული სახით, წარმოედგინათ ის ხალხები, რომელნიც ცნობილი იყვნენ ძველი ებრაელებისათვის. მეცნიერთ არა ერთგზის უცდიათ აგრეთვე ამ ეთნარქების ვინაობის ამოხსნა. ამ მეცნიერთა უმრავლესობა ფიქრობს რომ კერძოდ „თუბალი“ ტიპარენების წინაპარია. პოლცინგერის მტკიცებით, სახელები „ლამეხ“, „აბაბალ“, „ჯუბალ“ ებრაულში სხვაგან არსად გვხვდება და რომ, კერძოდ, „ლამეხის“ ებრაულად ახსნა შეუძლებელია. გუნკელმა აბაბალ, ჯუბალ და თუბალკაინი მონათესავე სახელებად მიიჩნია და უძველეს სახედ თუბალი გამოაცხადა¹.

საკითხის ერთი უკანასკნელ მკვლევართაგანი, E. Dhorme, რომელმაც იაფეტის შთამომავლობას („შესაქმეთა“, X) სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა², ცდილობს ამ მრავალრიცხოვან იაფეტთან ძმებს (გომერ, მაგოგ, მადაჰ, მავან, თუბალ, მეშექ, თირას) თვითიერებს თავისი ისტორიული და ეთნოლოგიური ადგილი მიუჩინოს, კერძოდ, ბიბლიური ცნობების ლურსმული მწერლობის ჩვენებათა საშუალებით განმარტების ნიადაგზე. აი, ავტორის ზოგიერთი მოსაზრება.

გომერ, ნამდვილად უნდა იკითხებოდეს „გომირ“ (სებტანტ. „გამერ“, სირ. „გომორ“, ვულგ. „გომერ“ მიუთითებენ რომ ხმოვანთა გამოთქმა არ იყო ერთგვარი), უდრის ლურსმულის „გომირი“, რაც შემდეგში ბერძნებმა „კიმერიელის“ სახით გადმოსცეს (დასახ. ნაშრ., 29-30).

მადაჰ, ასურ. მადჰ, მიდიელებს აღნიშნავს. ზოგიერთი მკვლევარის, მაგ., პროზნის, ცდას, დაინახონ მადა-ში მიტა, მიტანი, დორში სახითათო ეტიმოლოგიების კატეგორიას მიაკუთვნებს (იქვე, 32-35).

იავან იონია. დორში ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას რომ ზოგან სებტ-ს ეს სიტყვა შეეცვლილი აქვს „ელადითა“ და „ელინით“. ტრადიცია სცნობდა რომ ებრ. ტექსტის თანხმონებები ჰენ შეესატყვისება ბერძნ. იონ-სო (იქვე, 35-36). საყურადღებო პარალელია ი. ფლაბიოსის მიერ დაცული ტრადიციისათვის—თუბალ—იბერ!

თუბალ სებტანტა: *თაჰჰ, თაჰჰ, ზოგჯერ—თაჰჰ (sic) ს. ჯ.); ვულგ.: Thubal*, რაც მისდევს ებრაულს. ნარამ-სინის ხანაში გვხვდება მთა ტი-ბა-არ. ტიბარ შესატყვისია ხეთური ტექსტების ტიპალ-ის და ასურული ტექსტების ტაბალ-ის. ბიბლიის „ტუბალ“ უნდა გაიგვიებულ იქნას იმ ქვეყნებთან, რომელნიც იწოდებიან ტიბარ, ტიპალ, ტაბალ. შემდეგ ავტორი, ასურული ცნობების ანალიზით, მიდის, ტაბალის ტერიტორიის შესახებ, იმავე დასკვნამდე, რომელიც ზემოთ იყო გადმოცემული. დორში უეჭველად მიაჩნია ტაბალისა და ტიბარენის კავშირი, მხოლოდ პირველს, ჩანს, ქვეყნის სახელად სიფლის, მეო-

¹ იხ. ჯანაშია შვილი, დასახ. ნაშრ., 30-31.

² Les peuples issus de Japhet d'après le chapitre X de Genèse, «Syria», t. XIII, P. 1932. Premier Fascicule, p. p. 28-49.

რეს-კო—ტომისად. ტიბარენების ეთნიკური ვინაობის შესახებ მას საფუძველზე ვერაფერი აქვს (იქვე, 37-39, 49).

ასევე უეჭველად მიაჩნია დორმს ბიბლ. მეშენის კავშირი ასურ. მუსკუ || მუშკუ-სა და ბერძნ. მოსხებთან. შემდეგში მოსხები ტიბარენების აღმოსავლელი მეზობლები იყვნენ და მათ ეკირათ არმენიის ჩრდილო-დასავლეთი, პონტოს აღმოსავლეთ საზღვრამდე, და, ჩრდილოეთით, კოლხეთამდეო (იქვე, 39-40, 49). შემდეგ საყურადღებოა რომ თირასს, ჰეიროვლიფური ცნობების საშუალებით, დორმს შესაძლებლად მიაჩნია დაუახლოვოს ტირსენებს ანუ ტირრენებს, ე. ი. ეტრუსკებს (იქვე, 40-41, 49).

დასასრულ აღვნიშნავთ რომ დორმით, აშკენაზი საკა-სკვიტის უკავშირდება (41-42), ხოლო თოგარმა (ასურ. „ტიღგარიმუ“, ბოლან-ქოის ტექსტების „ტეგარამა“, „ტაგარამა“, „ტაკარამა“) საძიებელია კარხემიშისა და ხარანის მეზობლად, კარხემიშ-ხარანის დიდი გზის ჩრდილოეთით, იგი უახლოვდებოდა მელიდისა და ტაბალის ქვეყნებს, და ისტორიულადაც უკანასკნელთან იყო დაკავშირებული (იქვე, 42-44). ავტორის საერთო დასკვნით, იაფეტის სახელს ქვეშ ბიბლია აერთიანებს ყველა იმ ხალხს, რომელნიც ესაზღვრებოდნენ ფინიკურ სანაპიროს და რომელთაც ეკირათ სირიის ჩრდილოეთის სანახებნი და მესოპოტამიის აღმოსავლეთი, და რომელნიც ამავე დროს განსხვავდებოდნენ სემიტური ტიპისაგან ფიზიკური გარეგნობით, ენითა და ზნეჩვეულებით. (იქვე, 49). ეს დასკვნა საერთოდ სამართლიანია, რათქმუნდა. ბიბლიის ავტორებს ჩვენ ვერ მოვსთხოვთ ზუსტ ენათმეცნიერულს, ეთნოლოგიურსა და სხვ. განზოგადებას. მიუხედავად ამისა, „დაბადების“ ცნობებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ცალკე, ერთმანეთთან განსაკუთრებით ახლო მდგომ, ტომთა ნათესაობის შესახებ ბიბლიის ავტორებს ცნობები უთუოდ ჰქონდათ.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ ბიბლიის ორი სხვადასხვაგვარი ცნობის შეთანხმება ძნელი არ უნდა იყოს. ის გარემოება რომ ერთ შემთხვევაში თუბალი მარტა დასახელებული, ხოლო მეორე შემთხვევაში მას ძმებიც ჰყავს — მბალი და მუბალი, მოწმობს, ჩვენი აზრით, იმ გარემოებას, რომ პირველად ხალხი მთლიანი სახითაა წარმოდგენილი, მეორედ-კი — თავისი მთავარი ტომების სახით. ადვილად იხსენება თუბალის ორმაგი სახელიც — თუბალ-კაინი და თობელი: „კაინ“ || „კენი“ აქ ეპითეტია, რომელიც, სათანადო სემიტური ძირის საშუალებით, „მკედელს“ აღნიშნავს¹.

თუბალი ხომ უპირატესად მკედელი და მეტალურგია. შესაძლებელია ისიც (მარი, ჯავახიშვილი) რომ აქ გეჰონდეს სათანადო სატომო სახელის გააზრინებაც („კაენებს“, როგორც ენახეთ, იხსენიებს პლინიუსი, და შემდეგში ცნობილი არიან კანნი-ოკაენიტნიც).

მეთოხე თავის ცნობაში საყურადღებოა ფუძის ახალი ფორმები, რომლებიც ჩვენ წინათ არ შეგვხვედრია — თავკიდური თ || ტ-ს ნაცვლად მ. ეს, უმკველია, ახალი საფეხურია ამ სახელის განვითარებაში. ამ ცნობით მოცემული შესატყვისობანი: თ || ტ-შ || მ-ო საფუძველს აძლევენ ივ. ჯავახიშვილსა და

¹ R. Eisler, Das Qainszeichen und die Qeniter, „Le Monde Oriental“, 1929, vol. XXIII, fasc. 1-3.

ი. ყიფშიძეს თუბალ-თაბალი და იბერი, შუალედი რგოლებით, ერთმანეთს დაუკავშირონ¹. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი ამასთანავე გამოსთქვამს მტკიცებულებას, რომ ტაბალ — ქართვების გამოთქმაა, ტუბალ-ტობალ — მეგრულ-ქანური; ხოლო ტიბარ-კი სვანურ გამოთქმას უახლოვდებაო (იქვე).

საკმარისია მოვიგონოთ ასურული ცნობა ტაბალების 24 სამეფოს არსებობის შესახებ, რომ პარალელური ფორმების ასეთი სიმდიდრე სავსებით ბუნებრივად მივიჩნით და სხვა დაკარგული ფორმებიც ვივარაუდოთ.

თაბალ, თუბალ, ტაბარ-ტიბარ-ის ურთიერთობისათვის საინტერესოა გავიჯავალისწინოთ სწორედ იმ სიტყვის ისტორია ქართველურ ენებში, რომლის საშუალებითაც, ჩვენი აზრით, კარხემიშის წარწერა ხსნის „თაბალი“-ს მნიშვნელობას.

ახალ-ქართული „ტბა“ მოდის ძველი ქართული „ტბა“-დან (შეადრ. თაბალი || ტაბარი!); მეგრულში მას შეესატყვისება „ტობა“ (თობელ-თუბალი!); სვანურში, ფორმა ტომბ-ის (ტბა!) გარდა, გვხვდება ტვიბ (ტუბ), ტვიბრა (ტუბრა) = მდინარე, ღელე რაც, უეჭველია, ამავე ძირისაა, რომელსაც აქ თავისი უძველესი მნიშვნელობათაგანი, „წყალი“, აქვს დაკული, როგორც კარხემიშის იდეოგრამაშია წარმოდგენილი², შეადრ. აუბალ! ჭანურში-კი, ტობას გვერდით და იმავე მნიშვნელობით, გვაქვს „ტიბა“³; შეადრ. ტიბარ, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა. ყველაფერი გვიჩვენებს რომ ამ გადასვლებსათვის ქართველურ ენებში კანონზომიერი საფუძველი არსებობდა.

დასასრულ, მოვიგონოთ, როგორ ახასიათებს ამ ქართველურს მოძმე ტომებს „შესაქმეთა წიგნი“-ს ავტორი. თობელის ანუ თუბალ-კაინის შესახებ აქ ნათქვამია: „ესე იყო კვერით ხუროა, მჭედელი რვალისა და რკინისა“ (IV 22). თუ ამას დაეუკავშირებთ, თანამედროვე არქეოლოგიის მიერ დადგენილ ფაქტს რომ ბრინჯაოს შესანიშნავი კულტურა, რომელსაც წინათ ყობანის კულტურას ეძახდნენ, ნამდვილად კოლხეთის კულტურაა, რომ ამ კულტურის აყვავების ხანა სწორედ თაბალ-თუბალის ეპოქაზე მოდის, რომ კოლხური ბრინჯაოს კულტურა, უახლესი აღმოჩენებით, ვრცელდება შორს სამხრეთით მცირე აზიისაკენ (გგულისხმობთ ართვინისა და ორდუს განძებს) მაშინ ბუნებრივად შეიძლება დავსვათ საკითხი: ხომ არ არის კოლხური ბრინჯაოს კულტურა ნამდვილად თუბალების ანუ იმავე თუბალ-კაინების კულტურა?

აბაბლის შესახებ ნათქვამია: „ესე იყო მამა მკვიდრთა კარეებისათა, საცხოვარისა მზრდელთა“ (IV 20). აქ ქართული მესაქონლეობის ისტორიისათვის მეტად მნიშვნელოვანი ცნობაა მოცემული, რომელიც სპეციალურად უნდა იყოს შესწავლილი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ. I 23-24; ყიფშიძე, მეგრ. გრამ. XIII-XIV; თავი-დური წინაწინსივრის დაკარგვისათვის ვ. თოფურიამ ჩვენი ყურადღება მიაქცია ქართ. ტყემა-ლისა და მეგრ. ყომურის შესატყვისობაზე.

² სვან. ტვიბრა სრული სემანტიკური შესატყვისობაა ქართ. ხვე-ის, სადაც აგრეთვე სიტყვა „წყალი“ — ხე მრავლობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი.

³ მარი, ჭან. გრამატიკა, ლექსიკონი.

განსაკუთრებით საინტერესოა ცნობა აუბალის შესახებ. აქ, სხვათაგანაა ნათქვამია: აუბალ „იყო გამომაჩინებელ საფსალმუნისა და ებნისა“ (საქმეწიქსქსაქსა всех играющих на гуслях и свирели“, IV 21). უძველეს სამყაროს თვალში, განათლებულ ებრაელთა მოწმობით, ქართველ ტომთა ხელოვნება, კერძოდ, მუსიკა, უმაღლეს საფეხურზე იყო ასული. თუ მოვიგონებთ ძველ ბერძნულ გარდმოცემას, რომ ყველაზე ადრინდელი ბერძენი მწერლები, მათ შორის, ჰომეროსის მასწავლებელი, პელასგიური, ე.ი. იმავე წინააზიური, დამწერლობით სარგებლობდნენ, ჩვენთვის ცხადი გახდება ამ კულტურის საკაცობრიო მნიშვნელობა და ისიც, თუ რამდენად დავალებულია ბერძნულ-რომაული სამყარო წინააზიის უძველესი ხალხებისაგან.

ამ ხალხების ისტორიაში, რომელთა უშუალო მემკვიდრენი კავკასიის იბერები არიან, თაბალ-თუბალური ხანა განვითარების მხოლოდ ერთი ეტაპთაგანია. თაბალ-თუბალური ხანის ეთნიკურ-კულტურული შინაარსის მეშვეობით, კერძოდ თვით ტერმინის თაბალ-თუბალის გზით, ჩვენ ავიღებთ უფრო ადრინდელ საფეხურამდე, სუბარ-შუმერამდე, მაგრამ ამის შესახებ — სხვა დროს *.

* ჩვენ აქ არ ვებრძობთ მრავალ საკითხს, რომელთაც აღძრავს ჩვენს წერილში წამოყენებული მოსახრებები, კერძოდ ბიბლიის სხვა ეთნარქების ვინაობას. უკანასკნელის საკითხის გამო გავერით ვიტყვი მხოლოდ რომ არამცირედი ინტერესი ახლავს თან ააბალის, აუბალისა და თუბალის მამის ლამუზის ვინაობას, რაც დღემდე განუშარტებელია. ხომ არ უდრის „ლამუზ“ „სომეხ“-ს, იმ ქართველ ტომს, რომელიც არმენიის უძველეს მოსახლეობას შეადგენდა და რომლისაგანაც მნიშვნელოვანი კულტურული ფენა შესულია არმენიის მერმინდელ მკვიდრთა, ჭაიების, ენაში? შესატყვისობა ლა || სო სრულებით არ არის შეუძლებელი ქართველურ ენებში. რთულია ამ „წინსართის“ (?) ფუნქციის საკითხი. მაგრამ რომ ფუძე აქ სწორედ „მუზ“-ია, და რომ ეს ფუძე ზოგჯერ წმინდა სახითაც იხმარებოდა, ეს ჩანს მიქელ მოდრეკილის „საგალობელთა“ წიგნის მრავალგზის კომენტარული ფაქტიდან, როცა დაკინებით „სომეხი“ „მუზ-ად“ იწოდება, „სომხური“-კი — „მუზ-ურ“-ად, ქრწკ. I 112. — ამასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა „შესაქმეთა“ წიგნის V თავის ცნობა, რომლის მიხედვითაც ლამუზს კიდევ ჰყავს ერთი შვილი — ნოე. ნოე-კი, ბიბლიური ლეგენდით, ასე მკვიდროდ არის დაკავშირებული არმენიის ტერიტორიასა და, კერძოდ, არარატის მთასთან.

С. Н. ДЖАНАШИА

ТУБАЛ-ТАБАЛ, ТИБАРЕН, ИБЕР

(РЕЗЮМЕ)

I. Устанавливается обще-картвельская структура племенных названий: основа + суфф. -ан || -ен, что аргументируется соответствующим оформлением западно-грузинских племенных названий, сохранившихся до настоящего времени или восстанавливаемых, путем исторического анализа: св-ан (шу-ан, шо-ан), з-ан (первоначальное название мегрелов), ч-ан(ξ-ан, собственное название лазов). Специально обсуждается история и взаимоотношение з-ан'а и чан'а: устанавливаются их варианты: цан (цап, название до-абхазского населения Абхазии), ч-ен(ξ-ен) и-ен(ς-ен), ка-ен, и восстанавливается, предположительно, общая форма данного племенного названия -с-ан. Исследуется вопрос о происхождении названия «лаз» и его связи с местным термином «клардж» (κλατζ). Специально рассматривается вопрос о передаче картвельских звуков (з, и-ς, ч-ξ) в транскрипции античных писателей и устанавливается, в данных названиях, σ = с, ζ || z = з, τξ = ч-ξ (сан, зан, чан). Привлекаются древние греческие, римские, грузинские, армянские, русские, итальянские и пр. источники, этнографический материал, а также научная литература вопроса (Марр, Джавахишвили, Кишиндзе, Чикобава).

II. Рассматривается вопрос о существовании суффикса -ан || -ен, который признается собирательным суффиксом картвельских языков, несущим также вторичные значения (обладания определенным признаком, происхождения, топонимического названия), а также словообразовательную функцию (в частности, образования уменьшительных имен). Исследуются указанные значения суффикса, прилагаемого к основе или непосредственно или через посредство инфиксов -и-, -е-, -о-, -у-, -в- (-в-, в данном случае, является развитием одного из указанных гласных); -в- (|| -б-), в большинстве случаев, появляется между данными гласными инфиксами и суффиксом.

1) -ан, со своими вариантами, в качестве собирательного (корпоративного) форманта, указывается:

а) в окончаниях картвельских фамильных имен: *сван.*: Калд-ан, Рат-и-ан, Гел-в-ан... *груз.* Орбел-и-ан-и, Баграт-о-в-ан-и; собирательные: Циц-и-ан-и, Отар-а-ан-и, Звиад-е-ен-и; окончания мегрельск. фамильных имен на -иа и на -ва, рассматриваются, как усеченные -иан и -ван (Бер-иа из Бер-и-ан и Чхет-иа из Чхет-и-ан-и, Галд-ава из Галд-а-в-ан-и; ср. мегр. народн. Дадиа, Липартиа и литературно-историч. (ставшие официальными формами)—Дадзиани, Липартиани...); в этих же окончаниях имеем варианты суффикса -ои, -уи (Габа-ои-и, Хух-уи-и...).

б) в окончаниях корпоративных обозначений, -ан и -он: макр-и-ан-и || макр-и-он-и, свадебные дружки; хат-и-он-и, служители «хати», святилища...

2. В качестве форманта обладания признаком:

а) *мз-и-ан-и*, солнечный; *имед-о-ан-и*, обладающий надеждой; *о-о-ан-и*, именитый; *сахарул-е-о-ан-и* (др.-груз. форма), радостный;

б) вариант *-он*, в мегрельском и чанском: *булут-он-и*, облачный (чан.), *гвимар-он-и*, место, покрытое папоротником (мегр.);

в) *-ун*, в мегр. и чан.: *бинхеп-ун-а*, виноградник.

3. В качестве форманта происхождения:

а) *-и-ан*: *Джуаншер-и-ан-и*, *Джуаншерид*;

б) *-е-ан*: *Мам-е-ан-и*, *Мамаев*, *Мамаид*;

в) *-(о)-о-ан*: *Хуасро-о-ан-и*, *Хосроид*;

г) *-и-он*: *Шатил-и-он-а*, *Шатилец* (хевсур. ф.).

4. В качестве топонимического форманта:

а) *-и-ан*: *Ваз-и-ан-и*;

б) *о-ан*: *Цабл-о-ан-и*;

в) *-о-о-ан*: *Тел-о-о-ан-и*;

г) *-е-о-ан*: *Рат-е-о-ан-и*;

д) *-у-о-ан*: *Схл-у-о-ан-и*;

е) *и-он*: *Бахтр-и-он-и*;

ж) *-он* || *-ун* (в чанск. и мегр.): *Квал-он-и*.

Суффикс *-он* порой нарастает на основу, представленную в форме множественного числа: *Джик-си-он-и* (от *Джик-си-и*), ср. *Джик-т-убан-и* (в груз. оформлении) (ср. 2 в: *бинхепуна*). Некоторые географические названия (назв. деревень) являют собой окаменелые фамильные прозвища: *Оза-ан-и* (от: *Оза-швилеб-и*), *Бен-и-ан-т-кар-и...*

5. В качестве словообразовательного форманта:

санатр-и-он-и (*Шавтели*), ср. *санатр-ел-и*, желанный; *джер-о-о-ан-и* || *джер-о-ан-и*, должный; уменьшительные имена: *качаг-аң-а* (от *качаг-и*), *эшмак-ун-а* (от: *эшмак-и*).

Данный суффикс указывается в некоторых соседних, находившихся в длительном культурном взаимодействии с картвельскими, языках: в армянск. фамильных окончаниях *-уни* (*Баграту-ни*) и *-иан* (от *еан*: *Мамикониан*) и в осет. суффиксе происхождения *-он*: *касг-он*—*черкес* (ср. др. русск.—*касг*).

Предполагается, что с данным суффиксом находится в связи др.-груз. формант множ. ч. *-и*, усеченный (*Марр*, *Чикобава*) от *-иц* || *-ан*, *С. Д.* Привлекаются исторические (др. грузинские), диалектологические, этнографические источники.

Цитируются: *Марр*, *Кипшидзе*, *Чикобава*, *Шанидзе*, *Макалатиа* и др.

III. Подробно рассматривается история племенного названия восточных грузин, «ибера», с основной которого научная литература вопроса связывает арм. *Վիրք*, др. перс. *вр-к-ан*, сир. *гур-э-ан*, н.-перс. *гур-дж*. Указывается происхождение от той-же основы, через посредство восточных

форм: русск. грузин (первонач. «гурз-ин»), осет. гурдз-иаг, и др. Указывается значение (древность) формы, засвидетельствованной римск. источниками—hiber. Доказывается происхождение от данной основы ново-европ. названий грузин (фр. Géorgien, англ. Georgian, нем. Georgier) и отвергается их греч. этимология (от γηγρυς). Указывается возникновение этой формы из контаминированной араб.-перс. формы джурдж (جورج) через итальянское ее написание: Georgi,- Giorgi,- Jorgi,- что документировано показаниями источников XIII-XIV вв. Латинское чтение итальянского написания кладет начало форме «Георг» (напр., немецкой).

Привлекаются древние греческие, латинские, армянские, итальянские источники.

Цитируются Джавахишвили, Бартольд, Вахуштий, Тамарашвили...

IV. Согласно вышеустановленной общекартвельской структуре племенных названий на -ан восстанавливается форма ибер-ан || hiber-an, что делает более вероятной генетическую связь кавк. иберов с южночерноморскими тибаренами, предполагаемую многими авторами (Джавahiшвили, Марр, Сен-Мартен, Киперт, Услар и др.).

Делаются размышления в области распространения и истории названия «тибарен-ов» и устанавливаются следующие его исторические и диалектологические формы: тибар, тибаран || тибарен || табарен || табарен, тибран, что дает параллельные формы, как для суффикса -ан || ен, так и для основы: тибар || табар || табар и, предположительно, тибер.

Устанавливается существование третьей части того же народа, под названием табаран'ов, в т. в. до наш. э., во внутренних районах Малой Азии, что рассматривается, как указание на древнейшую территорию расселения племени и подтверждение формы табар.

Привлекаются древние греко-римские и византийские источники. Цитируются Джавахишвили, Марр, Сен-Мартен, Киперт, Услар и др.

V. На основании всего привлеченного материала и восстановленных форм вновь аргументируется связь иберов-грузин, через тибар-табаров, с табал-ами, ассирийских источников, с одной стороны, и тубалами Библии, с другой. Делается попытка объяснить установленный E. Forrer'ом (D. hebraische Bilderschrift),—предположившим, что «табал» ассир. клинописи надписей есть общее название для всех хетских племен, носителей неероглифического письма,—факт передачи названий своей страны и родного народа, в хетских неероглифическ. («табальских») надписях (из Кархеминна) посредством идеограммы «воды», «моря» («страна воды, моря», «люди страны воды, моря», «люди воды, моря»). Название, переданное через идеограмму, фонетически звучало, как «табал» (что осталось незамеченным для Форрера), а «табал» (по клинописи и еврейскому тексту, начальн. согласный—t придыхательный, а не t), по народной этимологии, игнорировавшей различие между t и t̄, объяснялся именно, как «человек воды, моря» при по-

мощи картвельского языкового материала: груз. «таба» (древнейший вариант «таба») (озеро, море); мегр. «тоба»—озеро, глубокая вода; чанск. «тоба» || «тиба»—озеро; сванск. «томба»—озеро, «тюб», «тюбра»—ущелье, речка; суфр. -al, вариант -ar, -al'a—формант происхождения; таба-ал || тоба-ал || таба-ар—человек воды, моря. Отвергается объяснение Форрера, предлагающего читать кархеминскую идеограмму, как «пеласг», с греческой этимологией последнего (от «пелас-ос»—море).

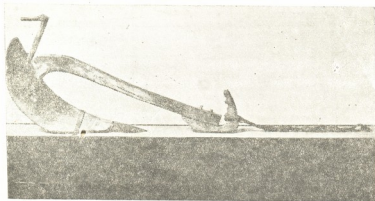
Наконец, комментируются библейские генеалогия и характеристики табальских племен («Бытия», гл. IV, V, X)—Иабала, Йубала и Тубал-Канна или Тобела, различных ветвей одного и того же народа (24 царства «табало», по ассирийским сообщениям!). «Канн» рассматривается, как эпитет «кузнец» (от соответств. семитич. корня), и на основании библейских сообщений о роде занятий Тубала, в свете данных современной археологии (Кобанская бронзовая культура есть, на самом деле, Колхидская—мысль, высказываемая акад. Мещаниновым и др.; находка памятников «кобанско-колхидской культуры в Артвине, Орду...), делается предположение, что, в действительности, «кобанско»-колхидская культура есть культура тубалов или тубал-каннов. Сообщение об Йубале, что он—«отец всех играющих на гуслях и свирели», сопоставляется с др. греческим преданием о том, что древнейшие греческие поэты, Лин, Орфей и, учитель Гомера, Пронаид, пользовались отличным от финикийского, пеласгийским (т. е., по существу, древне-переднеазиатским, хетским) письмом, что рассматривается как указание на высокий уровень хетско-табальской культуры и ее роль в формировании греческой и римской цивилизации. Указывается, что «табальская эпоха» есть лишь один из этапов развития данных племен, и что через культурное содержание табало-тубальской эпохи и при помощи самих этнических терминов *tabal* || *tubal* мы восходим к более ранним ступеням развития (к «субарам» и «шумерам»). Наконец, делается предположение, что имя этнарха, Ламеха, отца Иабала, Йубала и Тубала, соответствует грузинскому этническому термину «Сомех», первоначально—названию до-армянского населения Армении, перенесенному впоследствии на «хайев»: указывается на употребление чистой основы данного названия «мех» в др.-груз. литературе в значении «армянин», что делает вероятным формальный характер начального слога «ла», а звуковое соответствие «ла» || «со», с точки зрения сравнительной фонетики картвельских языков, допустимо (остается разъяснить функциональное значение выделяемого префикса).

Цитируются Сен-Мартен, Услар, Киперт, Марр, Кишидзе, Джавахишвили, [redacted] Forter, Джанашивили, Dhorm, Eisler.

რაჭაში სოფლის მეურნეობის ამ იარაღის ზოგადი სახელწოდებაა „სახენელი“ (სოფლებში: ღარი, ზნაკვა, ბარი, ღები, ქიორა, გლოლა და სხვ.) და „სახნელი“ (ს. სორი), თუმცა მასვე სოფ. წესში საგანგებო სახელი ჰქვია: „წეწენა“¹. ძველად ამავე სახენელის სახელი „სამგარევი“ ყოფილა (ს. ფაშქვა).

„სახენელის“ || „სახნელის“ ანუ „წეწენას“ ერთი ეგზეგეტიკური ჩამოტანილია ს. ღარიდან საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების დავალეებით მხატვარ უ. ჯაფარიძის მიერ 1932 წ. და ამჟამად ექსპონირებულია იმავე განყოფილების მიერ მოწყობილ სვანეთის ეთნოგრაფიულ გამოფენაში (კოლექციის № 30—32), ხოლო სახენელი იარაღის ამავე სახის ერთ-ერთი ვარიანტის მოდელი სოფ. ზნაკვიდან ამავე განყოფილების დავალეებით მასწავლებელ ლ. ტურძელაძის მიერ 1929 წელს არის გადმოგზავნილი და საქ. მუზეუმის (კოლ. № 97—29) იმავე განყოფილებაშია დაცული. ამ კოლექციებიდან უკა-

სურ. 1

რაჭული სახენელი (საქ. მუზ. კოლექცია)

ნასკნელი, მოდელი, ჩემ მიერ აღწერილი და დაბეჭდილი იყო საქ. მუზეუმის მოამბეში². ხოლო ღარის კოლექცია პირველად გვეყნდება აქ (იხ. სურ. სურ. 1—7) უმთავრესად იმ მასალებზე დაყრდნობით, რომელიც შევაგროვეთ რაჭაში ჩვენი მუშაობის დროს 1931 წელს.

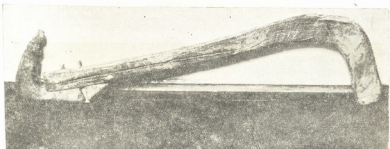
ეს სახენელი დამზადებულია სოფ. ღარში გლეხის პ. ალიხანაშვილის მიერ. სახენელის სიგრძე უდევდოდ 170 სმ. სახენელს აქვს: „ხეა“, „რიკები“, „სატარი“, „ფიცარი“, „ერქვანი“, „სოლი“, „სახნისი“ და „ღვედი“.

¹ ივ. ჯაფარიძის შვილის მიერ, საქ. გონ. ისტ., წ. II, 1930, გვ. 198, დასახელებული ტერმინი „ოზოჩა“ (სოფ. წესი) რაჭაში ხმარებული სახენელი იარაღის მეორე ძირითად ტიპს აღნიშნავს.

² გ. ჩიტაია, მასალები საქ. სახენელი იარაღების ისტორიისათვის, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. V, 1930, გვ. 282 და შშდ.

სახენელის „სატარი“ წარმოადგენს თელისგან დამზადებულს და დადგენილია დად გათლილ მოხრილ ხეს, რომელიც ბოლოში განიერია, ხოლო თავში ვიწრო. სატარის სიგრძე 142 სმ, ხოლო უდიდესი სისქე 6×9 სმ. მოხრილ კუთხესთან ქუსლში გაყრილი სატარის ნაწილის სიგრძე 34 სმ. სატარისათვის საჭირო და

სურ. 2
სატარი და ხელა

გამოსადეგ მასალას გლეხები ტყეში ჰპოულობდნენ ბუნებრივად მოხრილი ხეების სახით, ან კიდევ ადრიდანვე ახალგაზრდა ხეს მოხრიდნენ, მის წვერზე ღვლერკით სიმძიმეს ჩამოჰკიდებდნენ, რის გამო ხე მოკაული იზრდებოდა.

სურ. 3
ფარფლიანი ქუსლი, ხეიოდან

სატარის თავზე ქვეშოდან მიმაგრებულია „ხელა“. სატარის ბოლოში მოკაული ნაწილი „ფიცარი“-შია ჩამჯდარი.

სახენელის „ფიცარი“, ცალკეულად აღებული, გვერდიდან კეხს მიემსგავსება, რომელსაც ოვალურად ამოქნილი გვერდები („ფარფლები“) აქვს, ერთ ბოლოზე (თავში) წაწვერილი და დათხელებული, ხოლო მეორე ბოლოზე გაგანიერებული

და შუაზე ნაწიბურიანი. «ფიცარს» ბოლოში აქვს ოთხკუთხედიანი ნაჭერები და სატარის და „ერქვან“-ის გასაყრელად. ქვემოდან «ფიცარი» ამჟღავნებს აქაც შუაში ნაწიბური ჩაუდის¹. «ფიცარი» მთლიანი ხისგან კეთდება. ამ შემთხვევაში ის თელაა. ზომა 140×30 სმ.

„ხელა“ მოკლე ოთხკუთხედად გათლილი კავია, რომლის სიგრძე 40 სმ, ხოლო კბილის—32 სმ. კბილს აქვს სამი „უდობილი“. „ხელა“ თავისი გრძელი

სურ. 4

ფარფლიანი ქუსლი, მარცხენა გვერდიდან

ნაწილით დაკრულია სატარის თავზე ქვემოდან ორი „რიკის“ შემწობით. თითოეული რიკის სიგრძე 18 სმ და 20 სმ, მათი დიამეტრები ქვემოთ 3 სმ, ზემოთ 2 სმ. „ერქვანი“ კაპიანი კეტია, რომლის სიგრძე 44 სმ, კაპისა—20 სმ. რიკინის სახნისი სამკუთხის სახისაა. მისი უდიდესი სიგრძე 25 სმ, უდიდესი განი 20 სმ, აქვს «წვერი», «ფრთები» და «ყუა». სახნისი წამოკმულია ფიცრის წვერზე. ფიცრის ნაჩერეტში ჩასმულ სატარს და ერქვანს სოლი იჭერს. ხელაზე გამობმულია «ღვედი», რომლის მეორე ბოლო უდელზეა მიბმული. ხშირად «ღვედს» (მას «ჯამბარაც» ეწოდება) «ღველკი» (წნელისა) სცვლის. იმისათვის რომ «ხელა» მტკიცედ იყოს «სატარს»-ზე მიმაგრებული, ღვედქს ან ღვედს იყენებენ ხოლმე.

სახენელი იარაღის ამ ტიპის შემადგენელი ნაწილების სახელები სხვადასხვა სოფელში რამდენიმედ ნაირნაირია. ამის ნათელ სურათს ქვემოთ მოყვანილი ცხრილი იძლევა:

¹ ლეჩხუმში ქუსლის ასეთ ნაწიბურს მამაკაცის ასოს სახელი ეწოდება; სვანეთში «ურნა» ქუსლის სოლს ჰქვია. სახენელის ნაწილების არა ნაკლებ საინტერესო ტერმინები შემოუნაბავს აპარულს: «კაცაჲ», «მალაჲ»; თუშურს: «კეიცი», «საშრუვე», «კანწა», «კაა» (შდრ. ცხრილს, ქვემოთ გვ. 251). ასევე სასქესო ორგანოს სახელი ჰქვია წალკაში გლთონის კორას—«ტაშშაზ».

როგორც ვთქვით, სახენელი დამზადებულია ადგილობრივი ადგილობრივი მასალისაგან, ხოლო სახნისი მოხელის მიერ არის გაკეთებული.

აღრიწეული ცნობების მიხედვით ზემო-რაჭაში, სახელდობრ ს. წედისში, რკინის მადანი იყო, რომელსაც მახლობელი სოფლის მცხოვრებნი იღებდნენ, აღნობდნენ და ნაღობიდან ამზადებდნენ: თოხს, ცულს, ბარს, სახნისსა და სხვას¹. წედისის რკინის მადანის, რკინის გამოღობის და რკინის იარაღების დამზადების შესახებ ცნობები ჯერ კიდევ Gildenstädt-ს (XVIII ს.)² აქვს მოყვანილი, ხოლო სახნისი და რკინის ზოდი XI საუკუნის რაჭაში დამოწმებულია როგორც მიწის ღირებულებაში მისაცემი გადასაცემელი ობიექტი³.

ჩვენს სახენელთან წარმოდგენილი „სახნისი“ თავისი ჯურა ობიექტების საუკეთესო ნიმუშია.

ასევე სანიმუშოადაა გაკეთებული სახენელის ხის ნაწილებიც, კერძოდ სახენელის „ფიცარი“. ის ხეზედ ხურობის საუკეთესო ნიმუშია. თავისი სიმეტრიულობით, დამთავრებული ხაზებით და სტრუქტურით „ფიცარი“ ხეროს მიერ

¹ A. Petzholdt, Der Kaukasus. Eine naturhistorische land- und volkswirtschaftliche Studie, I Bd., Lpz. 1866, გვ. 317 და 319. Petzholdt-ი სხვათა შორის აღნიშნავს: „Am morgen kommt der Mann mit einem Körbchen Eisenerz zum Hütte, und noch lange vor Abend verlässt er die Hütte mit der fertigen Hacke (oder was er sonst sein mag)“, გვ. 319—320.

² J. Gildenstädt, Reise durch Russland und im Caucasische Gebürge, II, St.-Petersburg 1787, გვ. 310; აგრეთვე, ვახუშტი, საქ. გეოგრა., გვ. 286.

³ თ. ეო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 46. ნიკორწმინდის სიგელი; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეთნოლოგიის ისტორია, ტ. I, გვ. 101. Gildenstädt-ისა და Petzholdt-ის გარდა (პეტც-ჰოლდტს თავის ნაშრომში წედისის სადნობი ქვების სერათებიც აქვს მოყვანილი) წედისის რკინის მადანს ეხებან: Koch, Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus etc., ტ. II, გვ. 84; Abich, Prodomus etc., გვ. 63; E. Вейленбаум, Заметки об употреблении камня и металлов у Кавказских народов: Изв. Кав. Отд. Р. Г. О-на, 1877, ტ. IV, გვ. 257; Акты Археологической комиссии, ტ. IV, 61, № 231, გვ. 186—288; Раде: Зап. КОРГО, ტ. VII, გვ. 187-ის შემდ. და სხვები. უნდა აღინიშნოს, რომ წედისის რკინის მადნის ამოღების და დამუშავების ტექნიკის შესწავლას უაღრესი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა აქვს. ამიტომ აუცილებელ საკითრებას წარმოადგენს წედისის მადანთან დაკავშირებული ხალხში ალაგობრივ შემონახული გადამამუშავების ნეკროლები; სამწუხაროდ, 1935 წელს ლენინგრადში დაბეჭდილ მონოგრაფიაში, Г. Деген-Ковалевский—К истории железного производства Закавказья. По материалам раскопок Чуберской железоплавильни—В. Свания (Изв. ГАИМК, ნაკ. 120), ავტორი წედისს ნიშანდობლივ არ იხსენიებს და არც მის მიერ დასახელებულ ლიტერატურაში პეტცჰოლდტი, გოულდენშტედტი და სხვები აღნიშნული არ არიან. საკვირველია აგრეთვე, რომ ავტორი არ იცნობს მის თემასთან უშუალოდ დაკავშირებულ სვანეთის ეთნოგრაფიულ მასალებს, კერძოდ, არა აქვს აღნიშნული ის დიდი როლი, რომელიც მჭედელს აქვს სვანების რიტუალში განკუთვნილი და არ იცის სვანი ოქრომჭედელი ქალების არსებობა (სურ. 8), აგრეთვე არა აქვს გამოყენებული სვანური პანთეონის ღვთაება სოლაში ო სოლაში, რომელიც ითვლება ხელოვნობისა და ხელოვნების მფარველად, კერძოდ, სამუშაო იარაღების და მათ შორის სახენელ-სახნისის მფარველად. ერთ-ერთ ლვექვაში სოლაში გამოყვანილია მჭედლად, რომელსაც მიმართავს უგვრავი ისეთი ისრის წყერის გამოსაქედად, რომელსაც კეთების დროს სილა არ უნდა შეერთოს. ლვექვა ჩაწერილია ცხუმარის სახოვადობებაში, ს. სვიფს, 63 წ. დიმიტრი ჯაქელიანისაგან 1936 წ. ზაფხულში დოც. ვ. ბარდაველიძის მიერ, რომელსაც აგრეთვე გვთვინის ზემოთმოყვანილი სოლაშის ბუნების დადგენა, შდრ. Н. Кинишвазе, Граж. ученик. па., ლექს.

ნათლად გამიზნულ და მიღწეულ ნაქნარს წარმოადგენს. ცნობილია ბრწყინვალე ლები საზოგადოდ კარგი დურგლებია, ხის ხუროები. ამას მრავალად ადასტურებს¹ და აგრეთვე პეტცჰოლდტი და სხვებიც აღნიშნავენ².

მაგრამ რაჭულ სახენელში არა მარტო ფიცარია კარგად დამუშავებული და დამზადებული სახენელი იარაღის ნაწილი, არამედ ამავე იარაღის სხვა ნაწილებიც: ხელა ოწვეწენა, სატარი და ერქვანი. სახენელის ეს ნაწილები ყველა ერთად იმდენად კარგად არიან ერთამეორესთან შეწყობილი, რომ ადამიანი ვაკვირებებს ეძლევა ამ სახის სახენელი იარაღის არსებობის გამო. ვაკვირებებს.

სურ. 5

ფარფლიანი ქსელი, მარჯვენა გვერდიდან

იწვევს სწორედ ის გარემოება, რომ სახენელი თავის ძირითად ნაწილებში გამოსულია პრიმიტიული სახის სახენელისაგან, ხოლო პრიმიტიული სახენელის ნაკლი მასში დაძლეულია ამ სახენელი იარაღის ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესების გზით. კიდევ მეტი: გაუმჯობესება შეფარდებულია სახნავე მიწის აღნაგობასა და ძალასთან. საერთოდ კი ყველაფერი ამტკიცებს, რომ ამ იარაღის შექმნაზე არა მკირედი შრომა და დროა დახარჯული, რაც უფროდ გამართლებული უნდა ყოფილიყო ამ იარაღის კონსტრუქციაზე და მის ნაწილებზე დაკისრებული ფუნქციით.

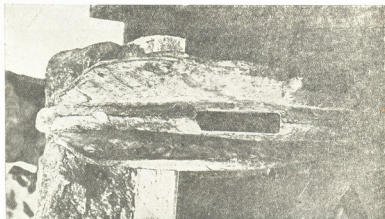
¹ გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, მისომხილველი, ტ. I, გვ. 139.

² Petzholdt, op. cit., ტ. I, გვ. 320; Описание Российских владений за Кавказом, 1836, ნაწ. II, გვ. 105. ბობილევეი აღნიშნავს, რომ ნიკორწმინდის მცხოვრებნი ამზადებენ კარებს, ჩარჩოებს და მოაჯირების მოჩარხულ რიკებს და გასაყიდად გააქვთ ბახარზე, Ф. Бондасев, Несколько мыслей об Измерении в сельско-хозяйственном отношении: Зап. Кавк. кавского о-ва сельск. хозяйства, 1836, გვ. 248.

როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ამ სახენელის სახის იატაკის შესრულებით ქართველი ტომის გარდა არსად მოიპოვება, რამდენადაც ეს ცნობილია მატერიალურაში.

პეტცჰოლდტმა, რომელმაც ეს სახენელი 1864 წ. ივლისში ქ. ონის მახლობლად ერთ-ერთ სოფელში ნახა და მისი სურათი თავის ნაშრომში დაბეჭდა, აღნიშნა რომ რაჭული სახენელის კონსტრუქცია მეტისმეტად ორიგინალურია. ორიგინალურია იგი თავისი ხელათი, ქუსლით და მხარისა, ქუს-

სურ. 6

უარფლიანი ქუსლის ძირი

ლისა და ხელას ურთიერთთან დაკავშირებით. მასვე აღნიშნული აქვს, რომ ეს სახენელი მშვენიერი სახენელი იარაღია¹.

რ. ბრაუნგარტიც აღიარებს, რომ რაჭული სახენელი უაღრესად საინტერესო სახენელთა ტიპს ეკუთვნის². თავის ნაშრომში ბრაუნგარტი ცდი-

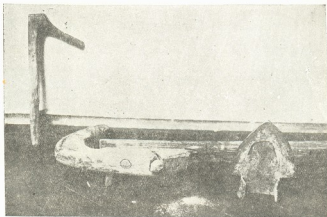
¹ Petzholdt, op. cit., ტ. II, გვ. 129—30; შდრ. მისივე, op. cit., ტ. I, გვ. 220. Petzholdt-ს სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: «Ich sah hier ausser dem mir von der Reise her bereits Bekannten noch manches Neue und Interessante, namentlich erregten, ganz abgesehen von dem eigenthümlichen Pfluge der Ratscha, verschiedene zur Bearbeitung des Holzes bestimmte Handgeräthe meine Aufmerksamkeit» (ტ. I, გვ. 320) და შემდეგ: «Ein ganz merkwürdiges Geräth». Die Construction dieses Hackens (აეტორის სახენელი იარაღის ტერმინები არეული აქვს—გ. ზ.) ist durch und durch originell, man mag auf die Stellungsrichtung, oder auf die Art und Weise, wie der Pflugbaum und die Sterze mit der Sohle in Verbindung gebracht worden ist, oder die Form der Sohle selbst hinblicken» (ტ. II, გვ. 129).

² R. Braungart, Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischen Völker, aus der Geschichte der Kulturpflanzen und Ackerbaugeräte in Mittel- und Nord-europa nachgewiesen, Heidelberg 1912, გვ. 264.

ლობს რაჭულ სახენელს გამოუნახოს მსგავსი სახენელი იარაღები, ერძინის მხრით, ბერძნულ ქალ-ღმერთის კორას სახენელ იარაღში¹ და, მეორე მხრივ, ირანულ სახენელში, თუმცა ამჟამად დროს თვითვე აღიარებს, რომ რაჭული ირანულთან შედარებით ათასი წლების მანძილზე დაწინაურებული და სახეცვლილი იარაღია².

ბრაუნგარტს მოყავს აგრეთვე ცნობა იმის თაობაზე, რომ მას რაჭული სახენელი იარაღის მსგავსი სახენელი თითქოს ტიროლში უნახავს; ხოლო ოცდაათი წლის შემდეგ მას ის ველარ უპოვია³. ეს ცნობა იქვე იწვევს იმის გამო, რომ ბრაუნგარტს სხვა ადგილას გამოთქმული აქვს აზრი, რომელიც გაგებულ იქნა იქნას ისე, რომ მას რაჭული სახენელი იარაღის მსგავსი იარაღი შუა ევრო-

სურ. 7

ერქვანი, სატარი და ხელა და სახნისი

პაში არ ეგულება. სახელდობრ, ბრაუნგარტს პეტკოლდტის მოსაზრებაზე რაჭული იარაღის იშვიათი ორიგინალობის შესახებ, ნათქვამი აქვს, რომ ეს მოსაზრება ეხება ჩვენში, ევროპაში, უცნობ ირანულ (ხაზგასმული ჩემია—გ. ჩ.) სახენელის ტიპს⁴. ამგვარად რაჭული სახენელის ტიპი ავტორისათვის თითქოს ირანულ სახენელშია საძებარი. ამასთან დაკავშირებით იგი ქართველების ირა-

¹ Braungart, op. cit., გვ. 104.

² Braungart, op. cit., გვ. 264.

³ Braungart, op. cit. გვ. 265. შტრ. P. Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Anthropos—Ethnologische Bibliothek, ტ. III, ნაკ. 3, Münster, W. 1931, გვ. 446.

⁴ Braungart, op. cit., გვ. 264. ის სწერს: «Petzholdt nennt die Konstruktion dieses Hakens durch und durch originell (es handelt sich eben um einen uns in Europa nicht bekannten iranischen Pflugtypus)».

ნელობის თეორიას ჰქმნის და როდესაც ამისდა მოუხედავად რაჭულელ სახენელს ჩამომავლობის საკითხის დამაჯერებლად გადაწყვეტაში თავს დარწმუნებულად ვერ გრძნობს, ახლა სხვა გზას მიმართავს და სხვა აზრს გამოთქვამს. ის ამბობს, რომ რაჭული სახენელი, ცხადია, გარდამავალი ფორმაა კორასა და პაპაუს სახენელ იარაღსა, ერთის მხრით, და სოლისებური¹ სახენელი იარაღის ტიპთა (Keilpflugtypus) შორის, მეორე მხრით². ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ, თუ რამდენად მკდარია ბრაუნგარტის შეხედულებები რაჭული სახენელის შესახებ და ვუჭვენებთ, რომ რაჭულ სახენელს საერთო არა აქვს რა არც ირანულთან კერძოდ, და არც ინდო-ევროპიულ სახენელთან, საზოგადოდ.

სურ. 8

სვანი ოქრომკვდელი ქალი სახელოსნოში, სოფ. ზოგრეში, საქ. მუხ. კოლექცია

ლეზერს თავის ნაშრომში (Entstehung und Verbreitung des Pfluges etc., გვ. 553) მოყავს პეტტჰოლდტიდან რაჭული სახენელის აღწერა და სურათები. მხარის მიხედვით³ ის რაჭულ სახენელს მისი კლასიფიკაციით დადგენილ⁴ Jochpflug-ის ტიპს მიაკუთვნებს. ამგვარი მიკუთვნება მხედველობაში იღებს სახენელი იარაღის მხოლოდ ერთ ნაწილს და უგულებელს ჰყოფს ამ იარაღების სხვა არსებით მხარეებს. კერძოდ, მოცემულ შემთხვევაში, რაჭული სახენელი იარაღისათვის ადგილის მიკუთვნება სახენელი იარაღების საკლასიფიკაციო სის-

¹ სოლისებური სახენელის შესახებ იხ. Braungart, op. cit., გვ. 96. K. R a u, Geschichte des Pfl., გვ. 16 და 65, შდრ.: Leser, op. cit., გვ. 24, იქვე, შენიშვნა 44.

² Braungart, op. cit., გვ. 338.

³ Leser, op. cit., გვ. 353.

⁴ Leser, op. cit., გვ. 6—7

ტემაში შეუძლებელი იქნება, თუ ჩვენი სახენელი იარაღის ქუსლის კონსტრუქციას არ იქნა მხედველობაში მიღებული. ამას გარდა, ლეზერის კლასიფიკაციის მიხედვით ფერს იძლევა რატული სახენელი იარაღის წარმოშობის საკითხებისათვის. ამავდროს ლეზერი შეეთაობა შეყვანილი პეტკოლდტის მიერ სახენელის მხარის ყალბი აღწერილობით. მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ივ. ჯავახიშვილის თავის კაპიტალურ ნაშრომში (საქართველოს ეკონომიური ისტორია I, ტფ. 1930 წ.) რატული სახენელი დასახელებული არა აქვს და იგი არც რატულის მინამსგავსი სახენელების საკითხს ეხება. მას მხედველობიდან გამოპარვია პეტკოლდტის ადრინდელი მასალა რატული სახენელის შესახებ, ხოლო კორესპონდენტს რაჭიდან მისთვის ცნობა მიუწოდებია სახენელი იარაღის სხვა ტიპის (ოჩოჩას) შესახებ¹.

ივ. ჯავახიშვილის მიერ დასახელებული რატული ოჩოჩა საკმაოდ განსხვავებულ სახენელ იარაღს წარმოადგენს რატულ სახენელთან შედარებით. მისი ქუსლი უფარფლოა; განსხვავებულია აგრეთვე ამ ორი იარაღის მხრებიც. იმდროს, როდესაც ოჩოჩას მთლიანი გრძელი მხარი აქვს, რომლის თავზე უღელია გამობმული, რატული სახენელის მხარი მოკლე სატაროს წარმოადგენს, რომელსაც სპეციალური იარაღი, „კაკუქა“, მოეპოება ჯამბარას გამოსაბმელად².

რატულ სახენელთან კონსტრუქტიულად უფრო ახლო დგას რაჭის ზოგიერთ სოფლებში (უბრაატესად სს. შიის-ძირი, უქმერი, ღებში, კიორა) ხმარებაში მყოფი — „ორხელა“. ორხელა თავისი „კაკუქა“-თი (ქართულები უწოდებენ „კოკონა“-ს³, ოსები „კოკოსა“-ს) და მოკლე მხარით (რატულები — „სატარო, სატარე“) რატული სახენელის მინამსგავსი იარაღია. ორხელა ჩვეულებრივად ყეპარს და მეტს ხარს შეიბამს, ოჩოჩა ერთ უღელს — ისევე როგორც რატული სახენელიც, მაგრამ გამწევი ძალის სიმრავლისა და თანტოლობის მიუხედავად, რატული სახენელი⁴ ორხელასა და ოჩოჩასთან შედარებით თავისი კონსტრუქ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი ივ. ცი. ტ. I, გვ. 198, შდრ. აქვე ზემოთ, გვ. 248, შენ. 1.
² ივ. ჯავახიშვილის მიერ (op. cit., ტ. I, გვ. 198) ოჩოჩას ქუსლისათვის დასახელებული ტერმინი „ორნატი“ პარალელურად „არნადი“ ზემო რაჭაში აღნიშნავს საკალოე იარაღს არნადს, შდრ. „არნადი“ (საბა), „არნაბი“ (საბა) და „არნაგი“ (ხვესურული). რატული არნადი ოჩოჩატის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა დოქ. შ. ძიძიგურმა, რისთვისაც მას მადლობას მოვასხენებთ.
³ შესებითა „კოკონა“-ს ურდოს აღნიშნავს (იხ. გ. ჩიტაია, გლეხის სახლიკვაბლიანში, მიმოშინილველი, ტ. I, გვ. 146).
⁴ ი. ბახტაძე (МИЭВГКЗК, 1886 წ., ტ. II, გვ. 50) რაჭისათვის მხოლოდ ერთი ტიპის (იმერული კავის) სახენელი იარაღის არსებობას ამოწმებს, რაც არც თანამედროვე და მით უფრო არც ოთხმოციანი წლების რაჭის ეთნოგრაფიულ სონამდვილეს არ შეეფერება. ბახტაძისათვის ისევე როგორც ვერვიშვილისთვის (СМИЭВГКЗК, 1888 წ., ტ. IV) უცნობია რატული სახენელი, აღწერილი პეტკოლდტის მიერ სამოციან წლებში. საფიქრებელი კი იყო, რომ ეკონომიური ყოფის შესახებ ნაკლებ ნაშრომში ყურადღება მიექცეოდა სახენელი იარაღების ყველა სახეს. პეტკოლდტის მოგზაურობის წინასწარი ანგარიში დაიბეჭდა სოფლის მეურნეობის საზოგადოების ჩანაწერებში (Записки Кавказского о-ва сельск. хозяйства, 1864 წ. ნაკ. I, გვ. 1—34), ხოლო ანგარიშის ზოგიერთი დებულების კრიტიკა იმავე ჩანაწერების მეორე ნაკვეთში გვ. 35—62. ზემოთ მოხსენებულ სახენელ იარაღებთან ნიშანდობლივ ორმული ერთი იგულისხმება Guldensmidt-ის ცნობაში რატული სახენელი იარაღის შესახებ (Reise etc.) მწელი გადასწვევითა (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ეკონომ. ისტორია, ტ. I გვ. 199).

ციისა და დაკისრებული ფუნქციის მიხედვით მათზე მალლა სდგმს. უბნს ურჩეული სახენელის ძირითადი ნაწილების ყოველმხრივი ანალიზი ნათლად დაგვანახებს.

II

რაჭული სახენელის ხის ნაწილების დამზადება შემდეგი იარაღების შემწეობით წარმოებს: „ცული“, „ნაჯახი“, „ჩულუხი“, „თევი“, „პირთხელი“, „კობოსანი“, „სატეხი“, „ეჩო“ და „კევრკეშო“. ამ იარაღებიდან ზოგიერთი მეტად საყურადღებო ობიექტია მეცნიერული კვლევისათვის¹. კერძოდ, რაჭაში ხმარებული ცული, „ქართულ ცულის“ სახელწოდებით, გავრცელებულია მესხეთში². ნაჯახი მეგრულ-იმერული ტიპისაა. დიდი ზომის ნაჯახისათვის რაჭაში ძველად „აფთი“³ ანუ „ცულ-აფთა“ უწოდებიათ (იხ. სურ. 9).

ასევე მნიშვნელოვანია „ჩულუხი“-ც⁴, რომელიც ერთ-ერთი მთავარი იარაღია რაჭული სახენელის „ფიცარის“ ანუ როგორც მას სხვაგვარადაც უწოდებენ—„სახენელი ფიცარი“, „ქუსლი“, „სახენის ქუსლი“ და „სახენის ფიცარი“—დასამზადებლად. „ფიცარის“ გასაკეთებლად ჩვეულებრივად ისეთ ხის ძირს შეარჩევენ ხოლმე, რომელიც ბუნებრივად ცოტათი მოხრილი და „უროკო“ იქნება. ხის ასეთი ნაჭრისაგან ცულით ჯერ „მორს“ დაამზადებენ, შემდეგ მას გათლიან ნაჯახით, „გამოაკოპიტებენ“, ჩაუთლიან გვერდებს, „ამოფარფლიან“ და ჩულუხით ძირს ამოტეხენ. ასე დამზადებული „ფიცარი“ ჩინებული „ქუსლია“, რომელიც გამოირჩევა სახენელი იარაღების სხვა ქუსლებისაგან არა მარტო თავისი ფორმით, არამედ ფუნქციითაც. ის კარგად ასრულებს იმ მოვალეობას, რომელიც დაკისრებული აქვს გუთნის ფრთას.

როგორც ცნობილია, გუთნის არსებითი დანიშნულება მდგომარეობს: პირველი—გაავლოს ღრმა კვალი, მეორე—აჭრილი მიწის ბელტი გადააბრუნოს და დაფშვანას,—მესამე—თავისი კონსტრუქციის გამო რვილის თავს მყარი სადგარი მისცეს, რაც გამწვევ ძალას მუშაობაში ხელს უწყობს და მას მუშაობას უადვილებს.

ასევე ცნობილია, რომ ბელტის გადაბრუნებას დიდი მნიშვნელობა აქვს მოსავლისათვის, ვინაიდან გადაბრუნებულ ბელტზე ეფექტიურად მოქმედობს მზე და წვიმა. მხოლოდ მზისა და წვიმის მოქმედება ინტენსიური კიბიური პრო-

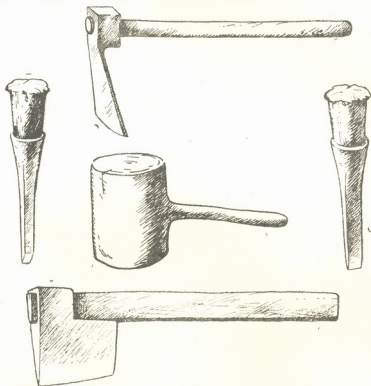
¹ ხის დასამუშავებელი იარაღების შესახებ რაჭაში ზოგადი მოსახრებები იხ. Petzholdt, op. cit., ტ. I, გვ. 420 და ტ. II, გვ. 47—48, შდრ. ზემოთ გვ. 253; შდრ. Бахтадзе, Экономический быт гос. крестьян Рачинского уезда, Кут. губ.: МИЭБКЗК, ტ. II, გვ. 107, აგრეთვე გვ. 51, სადაც ბ ა ხ ტ ა ძ ე ამგვარებს რაჭული შრომის იარაღების სრულ შეუფასებლობას პ ე ტ ჯ ო ლ დ ტ ის აზრის წინააღმდეგ.

² გ. ჩიტიია, მასალ. საქ. სახენელი იარაღების ისტორიისათვის, საქ. მუ ზ. მ ო ა მ ბ ე, ტ. V, გვ. 274 და სურ. 6.

³ შდრ. საბა: „აფთი—მახელია ბრტყელი და ტარკრძელი (ტარდასმული, ტაროსანი)“; ჩიტიია, ზვესურული საცერული, საქ. მუ ზ. მ ო ა მ ბ ე, ტ. V, გვ. 294—95: „ზვესურული აფთარი“ საცერულის ერთერთი სახეა.

⁴ „ჩულუხი—დიდი საჭრეთელი“ (საბა). შდრ. ზვესურული „საქერეთელი“.

უჩინეული
 ცესების გამო საყანე მიწას ანოყიერებს და მოსავალს აღმოაჩენს. მისი
 ხების თქმით გუთნით ან ჯილდით ხნულზე „მიწა უფრო დაწულია, მას ჯანი
 მიეცემა მზისაგან“¹. ამ მოვალეობას გუთანი ფრთის შეწეობით აღწევს. იმის
 მიხედვით, თუ რამდენად მოხერხებულად არის ფრთა გუთნის ქუსლსა და მანკ-
 ვაზე მიკრებული: სწორად, ირიბად ან კიდევ იგივე ფრთა ოვალური სახისაა—

სურ. 9

სახენელის საკეთებელი იარაღები

იმდენად ის უკეთ აბრუნებს ბელტს და უკეთ ფშენის მას. უკანასკნელი სახის
 ფრთა შედარებით ახალი შენაძენია ევროპის სახენელი იარაღების ისტორიაში.
 ბურჟუაზიული მეცნიერები ევროპაში ოვალური ფრთის გაჩენას შორეული

¹ გ. ჩიტაია, op. cit., გვ. 269.

აღმოსავლეთის გავლენას მიაწერენ და XVII—XVIII საუკუნეებს მიეკუთვნებენ¹. მინც და მინც არც შორეული აღმოსავლეთის სახენელი იარაღის ოვალური ფრთა უნდა იყოს თავისი წარმოშობით დიდად ხნიერი ევროპის ოვალურ ფრთასთან შედარებით².

სულ სხვა სურათს ვხედავთ ჩვენ ქართველი ტომების სახენელ იარაღებში. აქ სახენელი იარაღების ქსლის ნაირნაირი სახეობაა დამოწმებული. ამავე დროს ქსლის ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესება ისე შორს არის წასული, რომ ზოგიერთი მათგანი იმავე როლს ასრულებს, რომელიც დაკისრებული აქვს გუთნის ფრთას. კერძოდ, თუ დაკვირვებით შევისწავლით რაჭული სახენელის ქსლს, მეტად საგულისხმო შედეგს მივიღებთ. აღმოჩნდება, რომ ამ სახენელი იარაღის ქსლი შემძლეა, თავისი მოწყობილობის გამო, გუთნის ფრთის მოვალეობა შეასრულოს და კიდევ მეტი—გუთნის დაწინაურებული ფრთის მოვალეობა, ოვალური ფრთის ფუნქცია. აღმოჩნდება აგრეთვე ისიც, რომ ის თავის კონსტრუქციის გამო გამწვევ ძალას მუშაობას უმსუბუქებს.

მართლდაც ამ სახენელი იარაღის მუშაობის პროცესში სახნისის მიერ აჭრილი ბელტი ქსლის ეშვიდან თანდათან მიყვება ქსლის ფარფლს ზემოთ და ქსლის ოვალური მოყვანილობის გამო მის ზემო ნაწილიდან გადაბრუნებული ქვემოთ ეცემა. ამ პროცესში სამი გარემოებაა საყურადღებო: ერთი მხრით, ქსლის ოვალობა, რომელიც ხელს უწყობს აჭრილი ბელტის მოძრაობას ქსლს ზემოთ, აადვილებს თვით ამ მოძრაობას და ბელტის გადაბრუნებას; მეორე მხრით—გადაბრუნებული ბელტის დაცემა ქსლის ბოლონაწილის სიმალიდან აადვილებს ბელტის დაფშვნას; ხოლო, მესამე მხრით, მხედველობაში მისაღებია ის, რომ მუშაობის პროცესში სახენელის ქსლი პორიზონტალურად კი არ ძვეს მიწაზე, არამედ წაგვერდილია ისე, რომ აჭრილი ბელტი ქსლის ერთ გვერდს მიჰყვება ხოლმე, ხოლო მეორე გვერდი ბელტის გადაბრუნებაზე მუშაობს სახენელი იარაღის ნაკვალევის გავლისას შემობრუნების შემდეგ.

პეტჰოლდტს თავის ნაშრომში³ აღნიშნული აქვს, რომ რაჭული სახენელის სახნისის მიერ აჭრილი მიწა ქსლის ორივე გვერდზე თანაბრად აჰყვება ხოლმე და რომ ქსლის ნაწიბური ხმალას მსგავსად მიწას ჰყვეთს და მის ქსლის ორივე გვერდზე აწაწილებს. ეს აშკარა შეცთობაა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სახენელის ქსლი წაგვერდილი მუშაობს: აჭრილი ბელტი ცალ გვერდზე მოძრაობს მაშინ, როდესაც მეორე გვერდი მიწას პირად მიყვება (შდრ. აქვე სურ. 11)⁴. ამ შემთხვევაში რაჭული სახენელის ქსლი ისევე მოძრაობს, როგორც კავის ქსლი. ეტყობა Petzholdt-ს მუშაობის პროცესში არ უნახავს რაჭული სახენელი და თავისი დასკვნა თეორიულ მოსაზრებაზე დაუყრდნობია. Petzholdt-ი ამოწმებს, რომ რაჭული სახენელი და სხვა იარაღები მან გაიცნო იმ გამოფენაზე, რომელიც

¹ Leser, Entstehung und Verbreit. d. Pfluges, გვ. 442—458; მისივე, Westöstliches Landwirtschaft, Wien 1928, გვ. 444 და შშდ.

² Thomson, Illustrations of China and its people etc., London 1873—74, ტ. 2, სურ. № 5.

³ Petzholdt, op. cit., გვ. 360.

⁴ ფოტო-სურათი გუთნის ასპირანტ დ. კოჭევნი კოვას.

ონის მ ხლობლად ერ.კ-ერთ სოფელში მას ონის მახრის უფროსეჲ, ქვეყნულაჲ იმის გამო, რომ Petzholdt-ს რაჭული სახენელი მუშაობის პროცესში ვლ. ფრანკელსკა მას დაშვებული აქვს მეორე უფრო მნიშვნელოვანი შეცოთიმაჲ, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

რაჭული სახენელის ქუსლის ამ სახით მუშაობის გამო კვალის გავლება რ კაში აქ მოცემული სქემის მიხედვით წარმოებს.

სურ. 10

კვალის გავლება

ზემოთქმულით მარტო არ ამოიწურება რაჭული სახენელის ქუსლის უბირატესობა მის ფუნქციასთან დაკავშირებით. როგორც ს. ლარის სახენელის ქუსლის აღწერის დროს აღნიშნული გვექონდა, ქუსლის ძირი გულ-ამოღებულია, რაც სახენელ იარაღს დამატებით უბირატესობას ანიჭებს. ერ.კ ის, რომ ამოღარულში დეილად გადის ძირის მიწა. მიწა არ ედება ქუსლის ძირს. ეს უადვილებს ხარებს მუშაობას. მეორე მხრით, ქუსლის მოყვანილობის გამო მასში ჩამჯდარი მხარის ბოლო არ ეთრევა მიწაზე, როგორც თავით ეს ბოლო ისე არც სოლები, რომლებიც ერთი ზემოდან, ხოლო მეორე ქვემოდან ამავრებენ მხარს ქუსლში (ზემო სოლს ს. ხეითში „დიდი სოლი“ ეწოდება, ხოლო ქვემოს „სახოჩი“). როგორც თავის ადგილზე ვნახეთ, სოლებს მხარის ქუსლში დამავრების გარდა ეკისრებათ სახენელის მიერ გასაველები კვალის დაღრმავება და დავაკება.

იმის გამო, რომ არც მხარის ბოლო, არც სოლის თავ-ბოლოები მიწაზე არ ეთრევიან, გამწეე ძალას მუშაობა უადვილდება. გარდა ამისა, თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ქუსლი ფართლიანი და გულამოღარულია, მაშასადამე მსუბუქი, და ცალგვერდზე მუშაობს და არა ორივეზე—ამკარაა თუ რამდენად უმსუბუქდება მუშაობა სახენელის გამწეე ძალას.

ზემოთქმული ადასტურებს, რომ რაჭული სახენელის ქუსლი სახენელი იარაღის დაწინაურებული, განვითარების მაღალ საფეხურზე მდგომი ელემენტია, რომელიც გუთნის ფრთის მოვალეობის შესრულების შემძლეა და სახენელის გამწევი ძალის მუშაობის შემამსუბუქებელი. ცხადია, ასე დაწინაურებული ქუსლი ერთბაშად არ გაჩნდებოდა. მას უნდა გაველო განვითარების სხვადასხვა საფეხურები, ვიდრე თავის სრულ სახეს მიადწედა. ამ ქუსლის წინამორბედი სახეები ქარაველ ტომთა სახენელ იარაღების ქუსლის ტიპებში უნდა ვეძიოთ.

¹ Petzholdt, op. cit., ტ. I, გვ. 320, შდრ. ზემოთ, გვ. 254, შგნ. 1.

პროფ. ივ. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქტს, რომ ჩვენში შემონახული სახენელი იარაღების ნაირნაირი სახეების დიდი რაოდენობით შემონახვის შედეგად საქართველოს სახენელი იარაღების ცოცხალი მუზეუმი ვუწოდოთ¹.

სურ. 11

ხენა ღენწიშით

კიდევ მეტი უფლებით ჩვენ შეგვიძლია საქართველოს ასეთი სახელი მივაკუთნოთ აქ შემონახული სახენელი იარაღების ქუსლების ნაირნაირობის გამო.

თუ რამდენად მრავალრიცხოვანია ქუსლების სახეები ჩვენში, აშკარად ჩანს იმ მასალიდან, რომელიც ჩვენ ხელთ გვაქვს. ქართველ ტომებს სახენელი იარაღის ქუსლების ფორმისათვის დიდი ხანია ყურადღება მიუქცევიათ და მათი მრავალნაირი სახე შეუქმნიათ.

სამწუხაროდ, დღემდე ჩვენში შემონახული სახენელი იარაღის ქუსლის ყველა სახე ფიქსირებული არ არის. არ ჰქონია ამ საკითხს ჯეროვანი ყურადღება მიუქცეული სპეციალურ ლიტერატურაში². აქა-იქ მითითებულია ყურიან და უყურო ქუსლები, არის მიუქცეული ყურადღება ქუსლის ზოგიერთ სახეზე, მაგრამ ქუსლას სახეების დეტალური შესწავლა, მათი გამოყენების ეფექტურობა, შეფარდება ნიადაგთან, გამწევე ძალასთან დაკავშირება და სხვა არავის უწარმოებია. ეს მით უფრო სამწუხაროა, რომ ქუსლი სახენელი იარაღის კომპლექსის ერთ-ერთი ძირითადი კომპონენტია.

ერთს ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში ქართველი ტომების სახენელი იარაღის ქუსლის სახეების სქემა გვქონდა მოცემული³. ამჟამად მასალა გაცილებით მეტია შეგროვილი, ვიდრე სქემის შედგენის დროს იყო. ამ მასალაში წარმოდგენილი სახენელი იარაღების ნაირნაირი სახის სიუხვე ადვილად დაარწმუნ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, *op. cit.*, ტ. I².

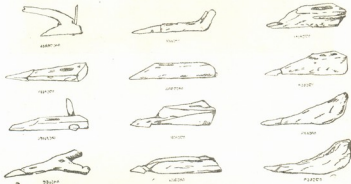
² იხ. თუნდაც Leser-ის, Braungart-ის, Ed. Hahn-ის, Rau-ს და სხვა ნაშრომები.

³ გ. ჩიტაია, მასალები საქართველოს სახენელი იარაღების ისტორიისათვის, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. V, გვ. 285.

ნებს მკვლევარს, რომ ქართველ ტომებს დიდი და ხანგრძლივი სამეცნიერო-კულტურა ჰქონიათ და რომ მათ ბევრი უშრომიათ სახენელი იატაკის ბესებისათვის საერთოდ და კერძოდ ქუსლის გაუმჯობესებისათვის.

მართლაც, ჩვენ გვაქვს (იხ. სურ. 12), ერთის მხრივ, ისეთი ქუსლი, რომელიც მხართან ერთად მთლიან ხეს წარმოადგენს ისევე როგორც ქუსლი, რომელიც ხელნასთან ერთად მთლიანი ხეა. მეორე მხრივ, საკუთრივ ქუსლად დამზადებულ ნიმუშებიდან ზოგიერთი სამკუთხედის სახისაა, ზოგიერთი ოთხკუთ-

სურ. 12
ქუსლის სახეები

ხედისა, ან პრიზმატულია, ზოგს კიდევ აქვს ეშვი, ლაშები, ფრთები, ყურები, ხის საკვეთელი გვერდზე და საქლეშები. განსაკუთრებული ყურადღება ჰქონიათ მიქცეული ქუსლის ძირისათვის. აქაც ნაირნაირობაა დამოწმებული. თუ მათგან ერთ ნაწილს ბრტყელი ძირი აქვს, მეორეები ზემოთ ბრტყელია, ხოლო ქვემოთ მომრგვალებული. ქუსლის ეს სახე იმერულ კავს ახასიათებს. ამ ქუსლის განივი

ჭრილი შემდეგი სახისაა. ამ სახის ქუსლი სპეციალურ ლიტერატურაში,

რამდენადაც ჩვენ მას ვიცნობთ, არსად შეგვხვედრია. ის დეტალური დაკვირვებისა და შესწავლის ღირსია¹.

ქუსლის ძირის შემდეგ სახეს წარმოადგენს გვერდებში ამოღარული ქუსლი, რომელსაც შუაში ამობურცული ზურგი აქვს (იხ. სურ. 13)², ამ სახის ქუსლი მიწას უმთავრესად ძირის ზურგით ეხება, რაც გამწვევი ძალის მუშაობის შემამსუბუქებელია.

არსებობს აგრეთვე ისეთი ქუსლი, რომელსაც ძირი ოთხკუთხედად აქვს ამოღარული (თუშური აჩაჩა).

¹ შდრ. ამ ქუსლზე Petzholdt-ის ზერელე დაკვირვებები, op. cit., ტ. II, გვ. 127—129.

² შდრ. ვ. ჩიტაია, მასალები etc., საქ. მუხ. მოამბე, ტ. V, გვ. 282, სურ. 10 a და b.

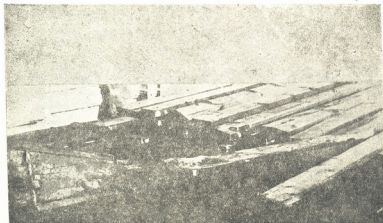
რაჭაში ისეთი სახენელი იარაღიცაა დამოწმებული, რომლის ქუსლე-ქავეის კონსტრუქციის გამო სახნისით ვაკრილ კვალს ავანიერებს და შინჯუ: ნაფუნჯუ

სურ. 13

დენწუღის ქუსლის ძირი

უწყობს ხელს. ამ ქუსლს ბოლოზე განიერი ყურები აქვს. ეს სახენელი იარაღი აქ „ორხელა“-ს სახელითაა ცნობილი და დამოწმებულია სოფ. მთის-კალთაში, სოფ. შქვერში და ზოგიერთ სხვა სოფელშიც.

სურ. 14

ძებჯრის ქუსლის ძირი

ორხელა მრავალმხრივ საინტერესო იარაღია¹, მაგრამ ამჟამად ჩვენ მასზე არ შევეჩრდებით. შევეხებით მხოლოდ მისი ქუსლის ყურებს, რამდენადაც მთ კავშირი აქვთ რაჭული სახენელის ქუსლთან.

¹ „ორხელა“-ას შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 257 და ქვემოთ, 270.

ორხელას ისევე, როგორც ქართველი ტომების სხვა სახენელ ყურები ქუსლის ბოლოში აქვს ხოლმე და ქუსლთან ერთად მთლენად მოადგენს. ამ გარემოებას მცირედი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონდეს და სათანადოდ უნდა შეფასდეს. პირველ-ყოვლისა ეს ამტკიცებს იმას, რომ ყურები ამ სახენელ იარაღში დამატების სახით როდია მოკეზული, როგორც ამას ადგილი

სურ. 15

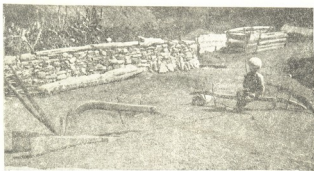
ორხელა, სოფ. ყორინია

ჰქონდა რომაულ სახენელ იარაღებში; აგრეთვე ეს ამოწმებს, რომ ყურები ქუსლის ბოლოშია ხოლმე და არა მის შუა წელზე, როგორც ჩვენ ამას ვხედავთ იმავე რომაულ სახენელებში. კიდევ მეტი შეიძლება ითქვას: ყურები ქუსლის ტიპების მთლიან სახესთან არის დაკავშირებული და ამდენად უთუოდ ქუსლის შინაგანი განვითარების შედეგია. ქართველი ტომების სახენელი იარაღების ყურების შესახებ საერთო წესს თითქოს ერთი შემთხვევა არღვევს, რომელიც არ ეთანხმება ზემოთ ყურების შესახებ მოყვანილ ფაქტიურ მასალას. ეს შემთხვევა ჩვენ გვაქვს აპარული ჯილის ერთ ქვე-სახეში, რომელსაც ყურები ქუსლზე აქვს დამატებული. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ეს დამატება მაინც ქუსლის ბოლოშია მოქცეული.

შეიძლება ითქვას, რომ არც მესხური არონაის, არც მესხური ჯილის, არც ქართლური ორხელას, არც ფშაური აჩაჩის და აპარული ჯილის ყურებს რომაულ ბინა აურს-თან¹ კავშირი არ აქვს. ამდენადვე პროფ. ივ. ჯავახიშვილის

¹ იხ. Leser, Einst. und Verbr. etc., გვ. 476, 238 და შემდ.

მოსაზრება მესხური ყურიანი არონაის და რომაული ყურიანი სახენელი ინტეგრაციის შესახებ, ყურების მსგავსების მიხედვით, მცთარი უნდა იყოს მათი წინაპარი.

სურ. 16

ორხელა, ს. პატარა ტუსები

რომ დამტკიცდეს ტერმინი არონაის ინდოევროპულობა, ჩვენ გვერდს ვერ ავუვლით იმ გარემოებას, რომ ინდოევროპული ტერმინით სომხებში დამოწმებული სახენელი იარაღის „არორის“ არც ერთ სახეს ყურები არ აქვს¹. მეორეც, თვით რომში ყურიანი სახენელი ციხალების გალიიდან შეტანილი ჩანს და რომაული კულტურის ელემენტი არ უნდა იყოს. ხოლო ჩვენი სახენელი იარაღის ყურები ქუსლის შინაგანი განვითარების შედეგად არის მიღებული.

ზემოთდასახელებული ქუსლის სახეებს შორის რაქული სახენელის ქუსლი იშვიათ მიღწევას წარმოადგენს. ის, როგორც დავინახეთ, ძირში ამოღარულია, ხოლო ზემოთ ოვალური სახისაა. ამ შთავარა თვისებების და სხვა დეტალების გამო ის საუცხოოდ ასრულებს მასზე დაკისრებულ მოვალეობას.

სურ. 17

კახური ორხელა, Parrot-ით

ბურს სოდ. ზნაკის სახენელი იარაღის ქუსლი² უნდა წარმოადგენდეს, ერთის მხრით, ხოლო მეორე მხრით, მესხური ჯილდის და აქარული ჯილდის ქუსლები (იხ. აქვე სურ. 12)³. შორის გამოყენება სახენელი იარაღის შთლიანი მხარისა

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტორია, ტ. 1², გვ. 257-58.

² გ. ჩიტიია, მასალები, საქ. მუხ. მოამბე, ტ. V, გვ. 280-81.

³ გ. ჩიტიია, მასალები etc., საქ. მუხ. მოამბე, ტ. V, გვ. 282, სურ. 10 ა და ბ.

⁴ შდრ. გ. ჩიტიია, მასალ. etc., საქ. მუხ. მოამბე, ტ. V, გვ. 274 და 276 და სურ. 6 და 7

და ქუსლისათვის (იხ. აქვე სურ. 12), ხოლო შემდეგში ცალკე **გაქოყრული** ქუსლის თანდათან განვითარება — ასეთია ჩაქული სახენელის ქუსლის განვითარების გზა. ცხადია ჩაქული სახენელის ქუსლის ასეთი განვითარება უნდა უპასუხებდეს სათანადო სამეურნეო დაკვეთას და დაკვეთის მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდეს.

შეითხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ჩაქული სახენელი ანალოგს პოულობს მესხური ჯილის ქუსლში. მესხური ჯილის ქუსლი, მსგავსად ჩაქული სახენელის ქუსლისა, ბოლოსაკენ თანდათან განიერდება, ზემოთ არის ახრილი და ორი ფრთით ანუ ყურით ბოლოვდება. ბელტის გადასაბრუნებლად ისიც საქმარისად არის მოწყობილი. ამ ქუსლის ქვემო ნაწილიც, მსგავსად ჩაქული სახენელის ქუსლისა, მორკალულია და არა სწორი¹.

არც აპარული ჯილის ქუსლთან ჩაქული სახენელის ქუსლის შეხვედრათ შეითხვევითი. ეს იმის დამამტკიცებელია, რომ სახენელი იარაღის ქუსლის გაუმჯობესებაში მონაწილეობა სხვადასხვა ქართველ ტომს მიუღია და თავისი წვლილი შეუტანია.

ყოველ შემთხვევაში, ჩაქული სახენელის ქუსლი ქუსლებს განვითარების უმაღლეს საფეხურს წარმოადგენს და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, განვითარების ეს საფეხური მიღწეულია მარტივი სახენელი იარაღების ფარგლებში. იგი ძალზე უკან სტოვებს სახენელი იარაღების სხვა სახის ქუსლებს — ისეთებსაც კი, რომლებიც დამატებული ფრთებით და ყურებით არის წარმოდგენილი.

ამიტომ ეს ქუსლი არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ გარდამავალ ტიპად კორა-პაპუს სახენელი იარაღის ქუსლიდან სოლისებური სახენელი იარაღის ქუსლზე, როგორც ამას Braungart-ი ფიქრობს. ჩვენი სახენელი იარაღის ტიპი გაცილებით მაღლა დგას თითოეული ზემოთდასახელებული სახენელი იარაღის ქუსლების ტიპზე და ამდენად ის არ შეიძლება მოექცეს მათ შუა. არც კორას სახენელს, არც პაპუსს და არც ეგრეთწოდებულ სოლისებური სახენელის ქუსლებს რაქის სახენელი იარაღის ქუსლის მაღალგანვითარებული და სრულყოფილი ნაწილები არ გააჩნიათ, კერძოდ მათ არ აქვთ ფარფლები. ეს კი ჩაქული სახენელი იარაღის ქუსლის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ელემენტს წარმოადგენს. ამიტომ მცთარაა Braungart-ის შეხედულება. Braungart-ი ჯეროვნად ვერ აფასებს ჩაქული სახენელის ქუსლის კონსტრუქციას და მის ფუნქციას, ამის გამო ის მცთარ დებულებას აყენებს².

როგორც ითქვა, ჩაქულ სახენელს ახასიათებს ფარფლიანი ქუსლი. ფარფლების შემწეობით ეს სახენელი იმავე ფუნქციას ასრულებს, რასაც გუთნის ფრთა, რასაკვირველია, მარტივი სახენელი იარაღის ფარგლებში. როგორც ვიცით, ჩაქული სახენელის ფარფლები ოვალური სახისაა და ამდენად ის შემძლეა შეასრულოს ის ფუნქცია, რომელიც გუთნის ოვალური სახის დაწინაურებულ

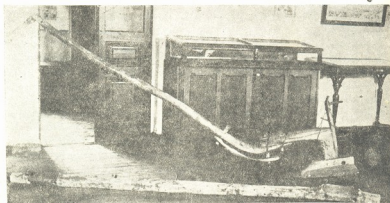
¹ Petzholdt, op. cit., ტ. II, გვ. 127, სურ. 4.

² Braungart-ის მიერ სოლისებური სახენელის ცნების დაუდგენლობის შესახებ იხ. Leser, Entst. und Verbr. etc., გვ. 339.

ფრთას აქვს დაკისრებული. მაშასადამე, ჩვენი სახენელის ფართლები გაცილებით მალეა დგას გუთნის ჩვეულებრივ ფრთებზე. რამდენადაც კარგად ვიცნობთ ევროპის სახენელ იარაღებში შედარებით ახალი შენაძენი ელემენტია, ხოლო იმავე ფუნქციის ფართელიანი ქუსლი რაჭულ მარტივ უძველესი ხანის იარაღს ახასიათებს — კიდევ უფრო მეტად გვიძლევს საბუთს დავასკვნათ, რომ ფართელიანი ქუსლი ქართულ ტომებში შექმნილი სახენელი იარაღის ორიგინალური ელემენტია, რომელსაც ანალოგი არა აქვს არც ირანულ და არც სხვა ინდო-ევროპულ სახენელ იარაღებში.

III

რაჭულ სახენელს თავისებურება ახასიათებს მხარის — იგივე „სატარი“-ს ო „სატარე“-ს ო „ხელას“-ს ო „კაეი“-ს (იხ. სურ. 2) მიხედვითაც. იმ სახენელ იარაღებთან შედარებით, რომელთაც მხარი უღლამდე მიუღიით და რომლის თავზე უშუალოდ უღელია დამაგრებული — რაჭული სახენელის მხარი შედარებით

სურ. 18
ინგუშური სახენელი

მოკლეა, იგი უღლამდე არ წვდება და უღელთან გრძელი ჯამბარას, ღვლეის ან ღვედის შემწეობით არის დაკავშირებული.

ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ რაჭული სახენელის მხარის ბოლო ისე მოხერხებულად არის ჩასმული ქუსლში, რომ მხარის თავი ქვემოთაა დახრილი¹,

¹ Petzholdt-ის ჩანახატზე (op. cit., ტ. II, გვ. 129, სურ. 6) რაჭული სახენელის მხარის თავი აშვებულია. ეს შეეთოშა. მიიზე შეეთოშა აგრეთვე ის, რომ Petzholdt-ის აზრით რაჭულ სახენელში უღელი უშუალოდ მხარის თავზეა დაკრული, რამ მას ხარები ასე დაკრულ უღლიდან ეზიდებან. ეს სახენელის კონსტრუქციის მიხედვით შეუძლებელია. სახენელი რომ ისე მუშაობდეს, როგორც Petzholdt-ს აქვს აწერილი, სახენელის ქუსლის ეწვი და სახნისი ავირადეებოდა და ხუნას ვეღარ შეიძლებდა. Petzholdt-ის მეთარ აღწერას შეეთოშაში შეუყვანია Lasser იც (იხ. მისი, op. cit. გვ. 353, ხოლო აქვე ზემოთ, გვ. 257).

მაშინ როდესაც გრძელმხარისანი სახეების მხარის თავი პირიქით ზედაკენითაა აშვებული. სახეები იარაღის ერთიკა და მეორე სახეც გარკვეულ მანძილზეა დახრება და სათანადო დანიშნულებით არის გამართლებული. გრძელი მხარის თავის საყრდენს უშუალოდ უფელი წარმოადგენს, რომელშიც ხარება შებმული და ამიტომ მხარის თავის სიმაღლე ხარის სიმაღლესთან უნდა იყოს შეფარდებული. წინააღმდეგ შემთხვევაში სახეების სახისი და ქუსლი აყირავდება და მიწას ვერ მოხნავს.

იმ მიზნით რომ სათანადო სიმაღლეზე მოვიდეს სახეების მხარის თავი — სხვადასხვა ტომებში სხვადასხვა ხერხებს მიმართავენ ხოლმე: ან ირჩევენ სათანადოდ მოხრილ ხეს და მისგან გამოთლიან მხარს (იხ. სვანური ლენწიში

სურ. 19

ოსური ძებჯი

სურ. 11), ან მხარს ორი ნაწილისაგან აშხადებენ, ნაწილებს ბოლოებით ერთიმეორეს გადააბამენ იმ მიზნით, რომ მხარის თავი აღმა მოვიდეს (იხ. მოხეტური¹, მთიულური², ინგუშური³ სახეებები და ოსური ძებჯი (ირონულად) || ძებჯი⁴ (დიგორულად) — იხ. სურ. 18 და 19).

¹ მოხეტურში შედგენილი მხარის წინა ნაწილს „წიწწი“ ეწოდება.

² მთიულურში „ნარწინი“ ეწოდება მხარის თავში ამოჭრებულ საბეწვე ადგილს.

³ ინგუშური სახეების სურათი გადაღებულია ინგუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში (ქ. ორჯონიკიძე) 1936 წ. მუზეუმის დირექციას მადლობას მოვახსენებთ კოლექციის სურათით სარგებლობისათვის.

⁴ ძებჯი-ის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. გეონ. ისტ., ტ. 1³, გვ. 63. ოსური ძებჯი-ის სურათი გადაღებულია ოსეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში (ქ. ორჯონიკიძე), კოლექცია № 24. მუზეუმის დირექციას მადლობას მოვახსენებთ კოლექციის სურათით სარგებლობისათვის.

მაგრამ არის ისეთი შემთხვევაც, როდესაც მოკლე მხარის, თავში გაყრილია ჯამბარა და ეს უკანასკნელი თავის მეორე ბოლოთი მხარის წვეთშია შეჭრილი მანძილზე უღელზეა მიბმული. ამ შემთხვევაში მხარის თავს არავითარი საყრდენი არა აქვს, რის გამო ის მუშაობის პროცესში აქეთ-იქით ქანაობს და მით ცუდად მოქმედობს სახენელის გამწვევ ძალაზე, ხარების ქედზე. ამგვარი სახენელი ჩვენში ორხელას სახელითაა ცნობილი (დამოწმებულია ჩვენ მიერ სოფ. ყორნისში (ქართლი, იხ. სურ. 15). სახენელი იარაღის ამ ტიპს უნდა ეკუთვნოდეს

სურ. 20

მეგრული სახენელი, Serena-თი

დეს ის სახენელი, რომლის საკმაოდ ბუნდოვანი სურათი, ჩახატული XIX საუკუნის ოცდაათიან წლებში კახეთში, მოიპოვება Parrot-ის წიგნში Reise zum Ararat, Brl. 1834, გვ. 58 (იხ. აქვე სურ. 17).

აქ მოცემული ორხელას სურათი ამ სახენელი იარაღის ერთ სახეს წარმოადგენს. მისი მეორე, უფრო მეტად გაგრძელებული სახე, ფიქსირებულია ზემო-რაქაში (სოფ. სოფ. შქმერი, მთის-ძირი, ცხმორი) და სოფ. პატარა ტუსრებში (ს. რეხას ზემოთ) და ლიტერატურაშიც ცნობილია¹. ამ უკანასკნელში ორხელა აღწერილია მეტად ბუნდოვანად, ნაკლულევანად და არა ზუსტად².

რაქაში აქა-იქ ხმარებული ორხელა შემდეგი ნაწილებისაგან შედგება: „ქუსლი“, „სატარი“, „ხელა“, „კაკუკა“, „რგოლი“, „ფთე“, „საკვეთელი“, „სახნისი“. სოფ. პატარა ტუსრების ოსებში ხმარებულ „ორხელა“-ს შეადგენს: „ქუსლი“, „ყური“ „გვიონი“ (მხარი), „ხელა“, „კებალ“ (რიკი), „ესენ“ (სახნისი), „მბერლა“ (საკვეთელი³) და „კოკოსა“⁴.

¹ С. Мачабели, Описание экон. быта госуд. крестьян Горийск. уезда, Тифл. губ.: МИЭБГКЗК, т. VI, гв. 208; X. Вермишев, Земледелие госуд. крестьян Закавказского края: СМНЭБГКЗК, т. IV, гв. 261—62.

² შფრ. ივ. ჯავახიშვილი, op. cit., ტ. I² გვ. 194.

³ ძრღას შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, op. cit. ტ. I², გვ. 235.

⁴ A. Haxthausen-ის (Transkaukasien etc., Brl. ტ. II), მოვანილი აქვს ისებში ნახული ორხელა, რომელსაც «Sibiria-ს უწოდებს. ის ამბობს, რომ ამ სახენელი იარაღის მზავსი მას, ისებს გარდა, კავკასიის სხვა ხალხში არ უნახავს და რომ «Sibiria-ი მკვლევანბურგის სახენელს მიაგავს. მკვლევანბურგისა (მკვლევანბურგის სახენელის სურ. იხ. Leser, op. cit., გვ. 112, ტაბ. 3).

ეს სახენელი იარაღი განკუთვნილია შედარებით მძიმე მიწების სახენავად; ჩვეულებრივად ის ორ-სამ ულელს შეიბამს ხოლმე. ორხელა, რაჭულურ ენაზე თათვის კონსტრუქციით განირჩევა აჩაჩისა და ოქოქისაგან. ამათგან განსხვავებით მას განსაკუთრებით განსხვავებული „კოკოშა“ (ქართლში ასე ეწოდება), „კოკოსა“ (სოფ. პ. ტუსრები), „კაქუქა“ (რაჭა) აქვს. ეს განსხვავებული ელემენტი ამ სახენელ იარაღს გამოყოფს სხვა ასეთ იარაღიდან და უფრო მეტად მას რაჭული სახენელის ტიპს მიაკუთვნებს.

ორხელას კოკოშა || კოკოსა || კაქუქა, რასაკვირველია, სახენელი იარაღის ხმალას არ უდრის, როგორც ამას ივ. ჯაგეანიშვილი ფიქრობდა სახენელი იარაღის ამ ნაწილის ლიტერატურაში ბუნდოვანი აღწერილობის მიხედვით¹. ეს შეუძლებელიც არის. ვინაიდან კოკოშა მოკაული ტოტია (მოკაქუქებული²), რომელიც ხმალას მოვალეობას თათვის მოყვანილობით ვერ შეასრულებს. კოკოშა || კაქუქა მხარის თავშია გაყრილი და არა მხარის თავზე დაკრული, როგორც წეწენა || წინმავალა (ამის შესახებ ქვემოთ). ორხელას კოკოშას დანიშნულება მდგომარეობს მასში, რომ მისი აწვევ-დაწვევით ხელის გაღრმავებას ან დავაკებას ხელი შეეწყოს. ზომავზე დაყენებული კოკოშა სახენელის მუშაობის პროცესში ხელს უშლის სახენელის მხარის თავის დახრას, რაც თავის მხრივ აძნელებს სახენელის ქუსლის ეშვისა და სახნისის ზომავზე მეტად ღრმად ხენას.

ზემოთ აღწერილი სახენელი იარაღების მხრების ტიპებისაგან განსხვავებით სხვაგვარადაა მოწყობილი რაჭული სახენელის მხარი. როგორც აღნიშნული გვქონდა, მისი თავის საყრდენს ულელი კი არ წარმოადგენს, არამედ მასზე მიმაგრებული მოკაული კდობილი კეტი წეწენა || წინმავალა, რომლის ქვემო ნაწილი მიწაზე ცოკავს ხოლმე და ამავე დროს მხარის თავის საყრდენია. სწორედ იმის გამო, რომ რაჭული სახენელის მხარის თავი დახრილია და არა პარალელური სახენელის ქუსლთან, როგორც ამას ადგილი აქვს ორხელაში, რაჭული სახენელის წეწენა || წინმავალა ორხელას კოკოშასთან შედარებით მოკ-

სურ. ა, ბ, ც) და ორხელას შგავსებაზე ლაპარაკი ზედმეტია, ვინაიდან კონსტრუქტიულად ისინი განსხვავებული სახენელი იარაღებია. სხვა ევლადურს თავი რომ დაეანებოთ, მეკლენბურგის სახენელის მხარი გრძელია და მისი თავი უშვალად უდებლზეა დამაგრებული. ხოლო რაც შეეხება Haxthausen-ის მოსაზრებას: თითქოს ორხელა ოსების გარდა კავკასიის სხვა ხალხებში არ მოიპოება, დაუციერებლობის შედეგია. Haxthausen-ის ავტორია, რომელმაც რუსეთში თავის დროზე სასოფლო თემი აღმოაჩინა, შტრ. K. Marx, Fr. Engels, Kommunistisches Manifest, Moskau, 1932, გვ. 6, შუნ. 1; იხ. Haxthausen, Studien über die inneren Zustände des Volksleben und insbesondere die ländliche Einrichtungen Russlands, Bd 1847.

ბ რ ა უ ნ გ ა რ ტ ს დაუსაბუთებლად Haxthausen-ის მიერ მოყვანილი «Sibir-ი გუთურ-სახენელად აქვს გამოცხადებული (Braungart, op. cit., გვ. 265).

ტერმინი «Sibir-ი ტებურ || ტებურ-ის არა ზუსტი ტრანსკრიფცია უნდა იყოს (იხ. W. Miller, Ossetisch-deutsches Wörterbuch herausg. und erg. v. Freiman, Leningrad 1927, ტ. I, გვ. 539 და 616.

¹ ივ. ჯაგეანიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 194—195; შტრ. С. Мачарсан, Эконом. быт. гос. крестьян Горьковского у., Тифл. губ.: МНЭБГКЗК, ტ. VI, გვ. 208; Вермишев Земледелие госуд. кр. Закавказья, ирл: СМНЭБГКЗК ტ. IV გვ. 262.

² „კაქუქი: მოკაქუქება, მოღუნვა, მოკაქვა“ (ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, СПБ 1912, МЯЯ, VI).

ლეა და თითქმის მუდმივად მიწაზე მავალი, კოკოშაკი შედარებით გრძელია და მხოლოდ დროდადრო ეხება მიწას. ამის გარდა წეწენა || წინმავალს || წინმავალს ლეების შემწეობით არეგულირებს ღრმად და პირად ხენას. ამა თუ იმ ქედრების ში გამობმული ჯამბარა || ლვედი || ლვეცი ზომაზე აყენებს სახენელის მხარს და მის ქუსლ-სახნისსაც.

მაგრამ ხენის რეგულირება რაჭულ სახენელში არა მარტო წეწენა || წინმავალს || წინმავალს კდეების შემწეობით ხდება, არაუედ ქუსლის სოლების დაშეკლებითაც. მხარის ძირის აწეე-დაწეეით, რაც სოლების («დიდი სოლი» და «საჩოჩი») საშუალებით ხდება, დიდდება ან პატარავდება მანძილი მხარსა და ქუსლს შორის. ამის შემწეობით სახენელი სათანადოდ აღრმავებს ან ავკებს კვალს.

ამგვარად წეწენა || წინმავალს დანიშნულებას შეადგენს: 1. იყოს საყრდენი სახენელის მხარის თავისათვის. ამის და იმის გამოც. რომ ის მიწაზე კოცავს, გაუადვილოს ხარებს მუშაობა და 2. ხელი შეუწყოს სახნავის დავაკებას და დაღრმავებას. ამ დანიშნულებიდან ჩვენს ყურადღებას განსაკუთრებით წეწენა || წინმავალს პირველი ფუნქცია იპყრობს. ვინაიდან წეწენა || წინმავალს

სურ. 21

თონისა ურემი, ერისთავის მიხედვით

ამის მიხედვით მარტივი სახენელი იარაღის პირობებში დაახლოვებით იმავე როლს ასრულებს, რასაც გუთანში ფამფალაკი. როგორც ცნობილია, გუთანის ფამფალაკის ძირითადი დანიშნულებაა იყოს საყრდენი გუთანის რვილა-მხარის თავისათვის და მით გაუადვილოს გამწეე ძალას მუშაობა. დაახლოვებით ამავე როლს ასრულებს რაჭული სახენელის წეწენა || წინმავალს. მაშასადამე ამ შემთხვევაშიც რაჭული სახენელი გუთანის ერთ-ერთ ფუნქციას, მარტივი სახენელის პირობებში, მეტნაკლები შედეგებით ასრულებს.

ცხადია რაჭული სახენელის წეწენა || წინმავალს, ისევე როგორც მის ფარფლებიან ქუსლს (იხ. ზემოთ) თავისი სახე ერთბაშად არ მიუღია და მასაც მისი სტრუქტურის განვითარების სხვადასხვა საფეხური უნდა გაეგლო. ერთის მხრით, საფიქრებელია რომ წეწენა || წინმავალს წინა საფეხურს ორხელას კოკოშა შეიძლება წარმოადგენდეს; კონსტრუქტიულად ეს შეუძლებელი არ არის, ოღონდ იმ წინასწარი პირობით, რომ თავდაპირველადვე მოცემული უნდა ყოფილიყო სახენელი იარაღის მხარის თავდაპირილობა, რაც, როგორც ვიცით, დაკავშირებულია რაჭული სახენელის ქუსლის სახესთან.

მეორე მხრით, ჩვენ ანალოგი გვაქვს მეგრულ სახენელში. ამ სახენელს მხარი დაყრდნობილი აქვს წინმავალ მოწყობილობაზე, არა ფამფალაკის თვლები-

ან მოწყობილობაზე. Carla Serena-ს თავის ნაშრომში *Un tour en Mingrèlie* (*Le tour du Monde*, ტომი XXI, გვ. 411) მოცემული აქვს მეგრულ-სახენელი იარაღის სურათი, რომელიც მას გაუკეთებია ერმაკოვის ფოტო-გადაღების მიხედვით¹. სურათზე მოცემული მარტივი სახენელი იარაღის მზარის თავი წინამავალ ფრჩხილზეა დაყრდნობილი (იხ. სურ. 20). ფრჩხილის ბოლო მიწაზე მიცოცავს, ხოლო მისი თავი ხარების უღელზეა დამაგრებული. ყოველ შემთხვევაში აქ იგივე პრინციპია დაცული, რომელიც ე. წ. იმერულ მთის ფრჩხილებიან ურემშია გამოყენებული (შდრ. აქვე სურ. სურ. 21 და 22). როგორც ვიცი, იმერული მთის ურემის ხელნების თავები მაღალ ფრჩხილებშია გაყრილი. ფრჩხილების ბოლო მიწაზე ეთრევა, ხოლო მათი თავები უღელზეა მიმაგრებული. სხვათაშორის, აქვე უნდა ითქვას, რომ ამ სახის ურემი სამეცნიერო ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში დასავლეთ საქართველოს გარდა სხვაგან დამოწმებული არ არის, ისევე როგორც მეგრული ფრჩხილებიანი სახენელი იარაღი².

ამგვარად, რაჭული სახენელის წყნა || წინამავალს განვითარების გზა ისევე ქართველი ტომების შრომის იარაღების ნაწილებშია მოცემული და ამ იარაღების ნაწილების განვითარების შედეგად ან მათი აგებულობის პრინციპის გამოყენებით არის მიღებული. ისევე როგორც რაჭული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი, მისი წყნა || წინამავალა ქართველი ტომების მიერ შექმნილი სახენელი იარაღის თავისებურებაა. რაჭული სახენელის სხვა ნაწილებიც სათანადოდ შეწყობილია მის ძირითად ნაწილებთან, ყველა ერთად კი ქმნის იმ სახენელ იარაღს, რომელიც, როგორც დავინახეთ, იშვიათია თავისი კონსტრუქციითა და თავისი ფუნქციით.

სურ. 22

ჩოჩიალა ურემი, Byhan-ით

¹ მეგრული სახენელი იარაღის შესახებ Serena, სხვათა შორის, წერს: «La charrue du paysan mingrèlien est d'une simplicité toute biblique: elle consiste en un morceau de bois horizontal, recourbé à angle aigu, auquel on adapte un bout de fer large comme la main; une branche d'arbre torse est le timon où s'attelle la paire de boeufs ou de buffles» (გვ. 412).

² ამასთან დავებრძობით საინტერესო შესადარებელ მასალას წარმოადგენს აქარული «ციკა», მაგრამ ამაზე შედეგ. კავკასიური ურემის შესახებ იხ.: Parrot, op. cit., გვ. 250—51; Petzholdt, op. cit., ტ. II, გვ. 154—157; Haxthausen, op. cit., ტ. I; B. Nopcsa, Albanien. Bauten, Trachten und Geräte, Brl.—Lpz. 1925, გვ. 225; P. Эристов, Имеретия в сельско-хозяйственном отношении: ЗКОСХ за 1876, გვ. 14—15; Бобинаев, Несколько

ყოველივე ამის შემდეგ ბუნებრივად იზადება საკითხი, რა სახეს მიიღობს უპასუხებს ეს სახეწელი, უკეთ რა სამეურნეო პირობებთან არის დაკავშირებული ხმებულ-შეგუბებული?

პროფ. ივ. ჯავახიშვილის მიერ ძველი წყაროების მიხედვით შედგენილ ბოტანიკურ-აგრონომიულ რუკაზე¹ რაკა სამ ზოლშია მოქცეული: ვენახ-ხილიანსა, უვენახ-ხილოსა და ბალახ-ყვავილიანში. როგორც ცნობილია ვაზის კულტურა საერთოდ მიწისმოქმედების უმაღლეს საფეხურს მიეკუთვნება². რაკაში საყანე კულტურაც მაღალ დონეზეა.

დასვენებულ მიწას აქ „ყამირი“ ეწოდება, ხოლო გაუტეხავ მიწას „მოუტერელი“. აქვე აღნიშნავენ, რომ „ყამირი“ ის ტერმინია, რომლითაც ქართველი ტომების ძველი მიწისმოქმედების რაული სისტემის ერთ-ერთი შემადგენელი კომპონენტი აღინიშნება. ამ სისტემის მიხედვით ერთი წლის დასვენებულ მიწას „ნაცვარალი“ ეწოდება, ორი წლისას — „რცხალი“³, სამისას — „ნაჩხატი“, ოთხისას — „ყამირი“, ხოლო ხუთისას — „კორდი“⁴.

როგორც ჩანს, რაკაში ადრე ტყის გატეხა სცოდნიათ საყანედ — „მოახოვება“. ამ მიზნით წინწინ ხეებს „შეყვარავენ“, კანს გააცლიდნენ. შეყვარილ ხეებს გახშობის შემდეგ დაწვავდნენ ხოლმე. ფერულსა და ნაცარს იყენებდნენ მიწის საპოხად⁵. იცოდნენ აგრეთვე ყანის განოყიერება საქონლის პატივით, „ნეხვით“, რომელიც ზამთარშივე გაჰქონდათ მოწნული «ხვირით» ყანაში. არსებობდა თესლის შენაცვლება: ქერი, პური, ღია, აგრეთვე ანეული და საგაზაფხულო ხენა, გადახენა და აღმა-ჩალმა ხენა სისტემიდან — „გათერძვა“, „გაოშვა“ და „გახარევა“⁶. აქ ხენას წინ უსწრებდა საყანეს „მოკარება“ — ქვებისაგან გაწმენდა. მხენელს ხენის დროს თანვე მიჰყვებოდა «მთოხნელი», რომელიც „თოხით ბელტს ამტერევდა“, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ოჩოჩით

населен и замечаний об Имеретии в с-х. отношении: ЗКОСХ за 1886, стр. 105; Ed. Hahn, Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen, Lpz. 1896 (ტერუსკული ურები); Byhan, Kaukasien, Ost- und Nordrussland, Fienland—Buschan-ის Illustrierte Völkerekunde-ში, Stuttgart 1925, გვ. 107 და შშდ., 747; E. Zichy, Voyages au Caucase et en Asie Centrale, Budapest 1897, ტ. I, გვ. 20.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკონომ. ისტორია, ტ. I, დანართი.

² ქართველი ტომების ვაზის კულტურა დაკავშირებულია დიდ კულტურულ-ისტორიულ პრობლემებთან. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ., ტფილისი 1936, ტ. II, მდევნახეობა, გვ. 249 და შშდ.

³ „ქურცხალი (კრჩხალი)—ორწულ უთვისელი ნარბილი“ (საბა); შდრ. გ. ჩიტაია, მასალები etc.: საქ. მუხ. მოამბე, ტ. V, გვ. 259.

⁴ იხ. Обобрание русск. названий за Кавказом, СИБ 1836, ტ. II, გვ. 60; შდრ. საბა: „კორდი“, „ნაკორდალი“, „ყამირი“. მოიგონეთ ხალხური ლექსიდან:

ყანა ხარ, ყანა ყამირი,

ჯერ კორდი გაუტეხელი»

⁵ შდრ. Цветков, Сел. Мухури, გაზ. «Кавказ» 1851, № 15.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ., ტ. I, გვ. 256-57; გ. ჩიტაია აღიგნის რაიონი ეთნოგრაფიულად. შდრ. წინააზიის უძველესი მიწისმოქმედების კულტურის ხენის სისტემა — A. Deimel, Ackerbau in sumerischer Zeit, Reallexikon der Assyriologie, Brl.—Lpz. 1929, ტ. I, ნაკ. 1.

ხნადენენ. ყანა ითვისება მოხენის უმაღვე¹ ზემოთქმულს უნდა დავსძენოყუყუ ნუღს რაქა-ლენხუმში ენდემური პურეულენია დამოწმებული (ასლები — *მეცხე ლენდურსკა* და სხვ.)². როგორც საფიქრებელია, ეს ენდემური პურეულენი ქართული ტომების უძველეს კულტურას ეკუთვნიან. ქსენოფონტეს ცნობით ასლები კანებშიც (თუბალები) ყოფილა გავრცელებული³. დამახასიათებელია, რომ რაქაში ამ ენდემური პურეულენის „საკრეფავად“ განსაკუთრებული წესი არსებულა. ხოლო ლენხუმში ეს წესი დღემდეა შემონახული. ამ წესის მიხედვით ლენხუმში მახა და ზანდური იკრიფება იარალით, რომელსაც „შანკვი“ ეწოდება⁴. „შანკვი“ და მისი გამოყენება ასპ. ნ. რეხვიაშვილს ასე აქვს აღწერილი⁵: „ს. ოყურეში, 1936 წ. ივლისის 10. მახა და ზანდური საცხები პურია, რომლებიც შანკვით იკრიფება. შანკვი შესდგება ორი თანატოლი ჯოხისაგან, რომლებიც გადაბმულია ერთ თავში მოძრავად თოკით. გახსნილი შანკვი რამდენიმე თავთავს მოიყოლებს ჯოხებს შუა და ჯოხებით ღეროებს გადაამტვრევს თავთავის ქვემოთ. მოკრეფილ თავთავებს იქვე კალათში აწყობენ, კალათიდან ბოცვში და შემდეგ ურმით ეზიდებიან შინ. ამას მოკრეფას ეტყვიან, ხოლო ღომისა და მკადის აკრეფას, რომელთაც დანით კრიან — „მოკრა“ ეწოდება. მახასა და ზანდურის დარჩენილ ღეროს — „კორომა“-ს ძირიანად ხელით ჰგლეჯენ, მათ ძნებად ჰკრავენ და მით სახლებს ხურავენ“⁶.

ზემოთაღწერილი მეურნეობის, რომელიც წინა კაპიტალისტურ ხანაშია ჩამოყალიბებული, შემადგენელი კომპონენტები შეგუებული იყო რაქის ჰავის, რელიეფის და ნიადაგის კონკრეტულ და საქმაოდ თავისებურ პირობებთან და განსაზღვრული იყო მოცემული საზოგადოებრივი ფორმაციის საწარმოო ძალთა დონით. აქ იხენება და ითვისება ვაკეზე, ხოლო უფრო მეტად ფერდობებზე, განსაკუთრებით, ზემო რაქაში, ჩვენი სახენელის გავრცელების არეში. ფერდობის ზედაპირის მიწა, ერთის მხრით, ჩვეულებრივად ნიაღვარს ჩამოაქვს ხოლმე, ხოლო, მეორე მხრით, მისი ზედაპირი ამასთანავე შედარებით მშრალია. ამის გამო ძველი მეურნეობის პირობებში, როცა მოწინავე სოციალისტური მეურნეობის აგრო-კულტურული ღონისძიებები განხორციელებული არ იყო, შემდეგ

¹ შტრ. წინააზიის უძველეს მიწისმოქმედებაში დამოწმებული თვისის წესები: DeimeI, op. cit.; Ed. Hahn, Die Haustiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen, Lpz. 1896, გვ. 96 და შმდ; Braungart, op. cit.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქ. გვ. ისტ. ტ. I², გვ. 394-95; Декапрелевич и Менабле, К изучению полезных культур Зап. Грузии, ტ. I, გვ. 236; ა. აბესაძე, ხორბლის აბალი სახის Triticum Timopheevii Zhuk-სა და საქართველოში მისი გავრცელების შესახებ, გვ. 55-57; Вавилов, Мое путешествие в Испанию, Новый мир, 1937, წ. 2, გვ. 217.

³ Anabasis, წ. V, თავი 14, § 27.

⁴ „შანკვი“ ასპირანტ რეხვიაშვილის ჩანაწერის მიხედვით. ხოლო სუპატაშვილს, ლენხუმის მხრის ასლები: ექს. აგრონ. ინსტიტუტის მოამბე, 1929, I, გვ. 38 დამოწმებული აქვს „შანკვი“. შტრ. ივ. ჯავახიშვილი op. cit., ტ. I, გვ. 345.

⁵ ასპირანტ ნ. რეხვიაშვილს აღწერილობის და სურათის გადმოცემისათვის მადლობას მოვასწავებთ.

⁶ საბა: „კორომა“ — ხენი ჯგუფად მდგარნია. როგორც ირკვევა, შანკვი || შანკვი სოფლის მეურნეობის აგრეთვე დამახასიათებელ და იშვიათ იარაღს წარმოადგენს, რომლის ანალოგი მხოლოდ ესპანეთში, ასტურიაში, მოიპოება (იხ. Н. Вавилов, Путешествие в Испанию, Новый мир, 1937 წ., № 2, გვ. 247, 249 და 250 (სურათები).

სურათის ხედავდა დამკვირვებელი. ფერდობზე აუცილებელი იყო *ქრისტესძეგლი* მოხენა, რომ ფერდობს ნიადაგი უკეთ დაემაგრებინა და მასთანვე *შეშისქისქისსა* თვის საჭირო სინესტე შეენახა. ეგვევ პირობები იწვევდნენ ფერდობზე ხენის უმაღლე თესვას. ვაკეზე მიწის შედარებითი სინესტის გამო ღრმად მოხენა აუცილებელ საჭიროებას არ წარმოადგენდა. მხოლოდ იქ, სადაც გვალვის საშიშროება არსებობდა, ღრმა ხენა მაგარ და რბილ მიწაზე აუცილებელი ხდებოდა.

ასეთ ბუნებრივ და სამეურნეო პირობებთან, ზემოთდასახელებულ სოციალურ-ეკონომიურ წყობაში, რაჭული სახენელი სათანადოდ შეწყობილი შრომის იარაღი იყო. ეს სახენელი იარაღი, რომელიც ერთი უღელი ბარით მუშაობს, თავისი სიმსუბუქით, თავისი ჭესლის და წეწენას კონსტრუქციით, ხნულის გასაღრმავებელ და დასაგაყვებელ საშუალებებით, კარგად ეგუებოდა ფერდობისა და ვაკის პირობებს. განსაკუთრებით იგი ზედგამოტრიალი იყო ფერდობის მოსახნავად. სხვათაშორის, რაჭული სახენელი კარგად მუშაობს ფერდობის ამოკორდილ ადგილებზე, ვინაიდან წეწენა ოწინმავალას შემწეობით ადვილად ეგუება ნიადაგის რელიეფს. სახენელის მუშაობის ასეთ თვისებებს აგრეთვე ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ ის ფერდობის პირობებში გუთნის მსგავსად მუშაობს, ვინაიდან ბელტებს აბრუნებს, ფშენის და გამწვევ ძალას მუშაობას უმსუბუქებს. არსებითად ეს სახენელი იარაღი თავისი შემადგენელი ნაწილებით სახენელი იარაღების მარტივ სახეობას მიეკუთვნება, თუმცა მას თავისი ძირითადი ნაწილები იმდენად გაუმჯობესებული და დაწინაურებული აქვს, რომ უკან სტოვეებს მისი სახის ყველა სახენელებს და თავისი ტიპის განვითარების უმაღლეს საფეხურს წარმოადგენს. თავისი დაწინაურებული კონსტრუქციის გამო რაჭული სახენელი — მთის გუთანია. იქ, სადაც გუთანი ვერ მუშაობდა, ხოლო ნიადაგი შედარებით ღრმა ხენას და ბელტის გადაბრუნებას საჭიროებდა — რაჭული სახენელი გუთნის ფუნქციას ასრულებდა და სათანადოდ შედეგებს აღწევდა. იმდენად, რამდენადაც გუთანი ბარის მიწისმოქმედებასთან იყო დაკავშირებული, რაჭული სახენელი მთის, ზეგანის მეურნეობის იარაღად იყო მიჩნეული. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ ამ სახენელ იარაღს ჩვენ რაჭა-ლეჩხუმში და მესხეთის პლატოზე ვპოულობთ. ქართველი ტომების, მუსკების და ტაბალების, დაწინაურებული მიწისმოქმედების შესახებ მოგვითხრობენ ასურული წყაროები. როგორც ირკვევა, ეს დაწინაურება გამოიხატებოდა არა მარტო პურეულისა და ვაზის კულტურების ხაზით, არამედ მიწისმოქმედების იარაღების, კერძოდ, სახენელი იარაღების გაუმჯობესების მხრივაც. რაჭული სახენელიც თავისი ორიგინალური ფარფლიანი ჭესლით და დაწინაურებული წეწენა ოწინმავალათი ქართველი ტომის მიერ შექმნილი სახენელი იარაღია. ამიტომ ამ სახენელის ინდოგერმანულ სახენელ იარაღად მიჩნევა ყოვლად დაუშვებელია.

IV

როგორც ზემოთ (გვ. 255) იყო ნათქვამი, Braungart-ს რაჭული სახენელი ეგრეთწოდებული ბერძნული ქალ-ღმერთის კორას სახენელის მინამსგავსად ჰქონდა მიჩნეული¹. მაგრამ თუ ამ ორ სახენელს ერთიმეორეს შევადარებთ.

¹ კორას სახენელის სურათი იხ. აქვე გვ. 277.

დავრწმუნდებით რომ ის თავისებურებანი, რომლებიც რაჭულ სახენელს აქვს, თებს (ფარფლიანი ქუსლი, წეწენა, გულამოდებული ქუსლის ძირი) სახენელს არ მოეპოება, ამიტომ ამათი მსგავსების შესახებ ლაპარაკი არ შეიძლება. აქ შეიძლება აღნიშნულ იქნას, რომ როგორც ერთს, ისე მეორეს მოკაული მხარი აქვს და ეს გარემოება მათ, მხრების სახის მიხედვით, სახენელების ერთ ვარკვეულ ტიპში აქცევს¹. მაგრამ სახენელების ეს ერთ-ერთი ძირითადი ტიპი,

სურ. 23

კორას სახენელი, Braungart-ით

რომლის განვითარებულ სახეს რაჭული სახენელი წარმოადგენს — თავისი წარმოშობით წინააზიური ტიპია და ამდენად ინდოევროპულ სახენელთან საერთო არა აქვს რა. ასევე კორას სახენელიც არა ინდოევროპული წარმოშობისაა (იხ. ქვემოთ).

მეორე მხრით Braungart-ი ცდილობს ამავე იარაღს ანალოგი მოუნახოს ირანულ სახენელში. მაგრამ აქაც, ინდოევროპული თეორიით გატაცებული ავტორი, შეცთობას უშვებს. ამ შემთხვევაშიც ირანულ სახენელს არ მოეპოება არც ფარფლიანი ქუსლი და არც წეწენა წინმავალა. მას აქვს ოთხკუთხედა ქუსლი, რომელიც რაჭული სახენელის ქუსლისგან დიამეტრალურად განსხვავდება. ამ უკანასკნელში ჩვენ გვაქვს ოვალურად ამოთხრილი ქუსლის ძირი, რომელსაც შუაზე ნაწიბური ჩაუდის და რომლის მსგავსი ირანულ სახენელს არ მოეპოება. კიდევ მეტი, რაჭული სახენელის ქუსლის ძირის გულამოდებული ემსახურება არა მარტო იმას, რომ შეამსუბუქოს ქუსლი, როგორც ამას ირანულ სახენელშიც ვხედავთ, არამედ იმასაც, რომ სახნისის მიერ აჭრილ მიწის ნაწილს გასავალი მისცეს ქუსლის ძირში და მით ხელი შეუწყოს კიდევ უფრო მეტად სახენელის გამწვევ ძალას, ხარებს, მუშაობაში. ამას მსგავსი Braungart-ის ირანულ სახენელს არაფერი არ მოეპოება. ესეც რომ არ იყოს, ზემოთ ჩვენ დავინახეთ, თუ ქართველი ტომები რა დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სახენე-

¹ გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფ. მოგზაურობიდან etc., საქ. მუზ. მოამბე, ტ. IV, გვ. 216-218: «ხვესტრული» და «ფშაური» სახენელები.

ლი იარაღის ქუსლების დაწინაურებას საერთოდ და კერძოდ ქუსლების დაწინაურებას. აქ მოცემული ქუსლის სახეები, ირანული პრიმიტიული ქუსლის სახეების რებით, მაღალგანვითარებული ქუსლის ტიპებს ეკუთვნიან, რომელნიც საკუთარი სახეწული იარაღის ქუსლის შინაგანი განვითარებით არიან შექმნილი და არა სესხების გზით მიღებულნი. ირანელების მიმართ შეიძლება პირველ დასაბუთებულ საკითხი, რამდენადაც ირანში ქართული გუთანია გავრცელებული¹.

აგრეთვე განსხვავებულია ირანული სახეწულის მხარი რაჭული სახეწულის მხარისაგან კერძოდ, ხოლო საერთოდ მოხრილი მხარის ტიპისაგან („ხევსურული სახეწული“)². როგორც ვიცით, რაჭული სახეწულის მხარი, ისევე როგორც ქართულ ტომებში გავრცელებული „ხევსურული აჩაჩი“-ს ტიპის მხარი, თავისი ბოლოთი ჩასმულია ქუსლში, სადაც სოლების შეწეობით შეიძლება ქუსლის და მხარის აწევა-დაწევა სახეწვის დასავეკებლად ან დასაღრმავებლად. ირანულ სა-

სურ. 24

სარსული სახეწული, Braungart-ით

ხეწელს კი მხარის ბოლო დაკრული აქვს ზემოდან ქუსლის ბოლოში, ან კიდევ სახეწულის ხელნებში უძრავადაა გაკრული. ამის გამო ეს სახეწული მოკლებულია კვალის დასაღრმავებელ და დასავეკებელ საშუალებას. მაშასადამე, ამ შემთხვევაში ირანულ სახეწულს და რაჭულ სახეწულს შორის განსხვავება არსებითია. საერთოდ, ირანული სახეწული ჩიფტის სახელით ცნობილი სახეწული იარაღის ტიპისაა უფრო მეტად, ვიდრე რაჭული

მოხრილი და ქუსლში ჩამჯდარი მხრიანი სახეწული იარაღის ტიპისა³. რაც შეეხება ამ ორი სახეწული იარაღის ხელნებს — მათი მსგავსების შესახებ ლაპარაკი კი არ შეიძლება.

ამგვარად, Braungart-ის როგორც პირველი, ისე მეორე მოსაზრება, როგორც დაეინახეთ, დაუსაბუთებელი და მიუღებელი შეიქნა. დაგვჩნა განვიხილოთ იმავე Braungart-ის მესამე მოსაზრება, რომლის მიხედვით რაჭული სახეწული გარდამავალი სახეა კორა-პაპუს⁴ სახეწულიდან სოლისებურ სახეწულზე⁵.

¹ Leser, op. cit., გვ. 36; Braungart, Urheimat, etc., გვ. 296, სურ. № 222; Goldenstädt, op. cit., ტ. II, გვ. 482. იხ. ჯავახიშვილი, op. cit.; ტ. I, გვ. 232, ცნობას ირანში ქართული გუთნის არსებობის შესახებ საეჭვოდ ხდის. ეს უთუოდ შეცოთია.

² გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფ. მოგზაურობიდან etc.: საქ. მუხ. მოამბე, ტ. IV, გვ. 218.

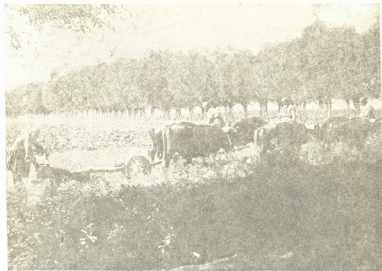
³ ჩიფტის შესახებ იხ. იხ. ჯავახიშვილი, op. cit., ტ. I, გვ. 244. ჩიფტის უძველესი სახე დამოწმებულია ფრიკიაში, Leser, op. cit., გვ. 351, სურ. 200. აღსანიშნავია, რომ Schrader-ი, Reallex. der Indogerm. Altertumskunde, Ackerbau — ირანულში სახეწულისათვის საერთო ინდოევროპული ძირის სიტყვას ვერ პოულობს.

⁴ პაპუს სახეწულის სურ. იხ. Leser, op. cit., ტაბ. 5 და გვ. 472.

⁵ Braungart, Urheim. etc. გვ. 338. ის წერს: «Wer bei diesen Pflügen (სოლისებური სახეწული—Keilpflugtypus) einen Zweifel hegen sollte, der wolle nur den Pflug der Raça in Transkaukasien (fig. 204) als den offenbaren Uebergangspflug zwischen dem Pflug der Kora und von Papau und dieser Gruppe ansehen».

Braungart-ის ამ მოსაზრების შესახებ უნდა აღინიშნოს, რომ მრავალი ავტორი აღიარებული სოლისებური სახენელის ტიპი მყარად დადგენილი არ არის, როგორც ჩანს ავტორსაც ეპარება ეჭვი ამ ტიპის არსებობის შესახებ (იხ. აქვე, გვ. 278, შენ. 5). კიდევ მეტი. ავტორი ფიქრობს ამ ტიპის დადგენას რაჭული სახენელის შემწეობით, იმ სახენელი იარაღის, რომელიც თვით მოითხოვს სახეობის თვალსაზრისით სათანადო სატაბოლოგო კლასიფიკაციაში გარკვეული ადგილის მიჩენას (იხ. ზემოთ, გვ. 55—56). ამასაც რომ თავი დაეანებოთ,

სურ. 25

გუნით ზენა (სპარსეთი)

Braungart-ის განსაზღვრა კორასი, პაპაუ-ს და ეგრეთწოდებული სოლისებური სახენელებისა დამყარებულია ამ სახენელების ქუსლების ზოგად სხვაობაზე. როგორც ვიცით, კორას, პაპაუს და ეგრეთწოდებული სოლისებური სახენელები და მათი ქუსლების სახეები პრიმიტიულ საფეხურს არ გასცილებიან. რაჭული სახენელის ქუსლიან შედარებით ისინი კონსტრუქციით და ფუნქციით მეტად ჩამორჩენილი სახეებია. როგორც ზემოთ დავრწმუნდით (გვ. 267) რაჭული სახენელის ქუსლი, სახენელი იარაღების ქუსლების განვითარების უმაღლეს საფეხურს წარმოადგენს. ეს ქუსლი თავისი დაწინაურებული ნაწილების გამო,

* კრიტიკა სოლისებური სახენელის ტიპის არსებობის შესახებ იხ. Leser, Entst. und Verbr. des Pfluges.

მეტად რთული დანიშნულებისაა და რთულ ფუნქციას ასრულებს სარეზერვუარო-სროლებს კორას, პაპაუს და ეგრეთწოდებულ სოლისებური სახენელების ლებს არ შეუძლია. ამიტომ, არ შეიძლება რაჭული სახენელის ქუსლის კორა-პაპაუს და ეგრეთწოდებულ სოლისებური სახენელის ქუსლებს შორის დაყენება და ამათ შორის გარდამავალ სახედ წარმოდგენა, ასევე მთლიანად რაჭული სახენელი მეტად დაწინაურებული სახენელი იარაღია კორა-პაპაუს და ე. წ. სოლისებურ სახენელებთან შედარებით.

ამგვარად, როგორც პირველი ორი, ისე ეს შესამე მოსაზრებაც რაჭული სახენელის შესახებ Braungart-ის დასაბუთებული არ აქვს და მიუღებელია.

რაჭული სახენელის შესახებ Braungart-ის ზემოთდასახელებული შეცდომები დამყარებულია ავტორის იმ ყალბ დებულებაზე, რომლის მიხედვით სახენელი იარაღის დაწინაურებული სახეები მხოლოდმხოლოდ ინდო-გერმანელების მიერ არიან შექმნილი. კერძოდ სახენელი იარაღის ის ტიპი, რომელიც მოცემულია ქუსლში ჩამჯდარი მხარის სახით (იგივე კორას, იგივე პაპაუს, ჩვენებური ხეფურული ანაჩი-ს ტიპი) ირანელების მიერ¹ არის კავკასიაში შემოტანილი საშუალო ევროპიდან, საიდანაც ეს სახენელი იარაღი ბერძნებმაც მიიტანეს საბერძნეთში².

Braungart-ი ფიქრობს, რომ ამ ტიპის სახენელი იარაღის წარმოშობა ძველ ბაბილონსა და წინა-აზიაში არ შეიძლება მომხდარიყო, რადგანაც ეფრატსა და ტიგროსზე შექმნილი სახელმწიფოები, მხედრობაზე, გრძობის კულტზე და ხელოვნებაზე დამყარებულნი,--მოკლებული იყვნენ სასოფლო მეურნეობის საფუძველს. ამიტომ აქ შეიქმნა განვითარების უნარს მოკლებული ფალოსისებური სახენელი იარაღი, ხოლო გერმანელებმა წარმოშვეს განვითარების უნარის მქონე სახენელი იარაღის ეს ტიპი, რომელმაც განვითარებული გერმანული გუთნის სახით მთელი მსოფლიო დაიპყრო³.

ძველ ბაბილონში სოფლის მეურნეობის ბაზისის არსებობის უარყოფა ეწინააღმდეგება ისტორიულ სინამდვილეს და ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია. როგორც ცნობილია, ძველ ბაბილონს აბასიათებდა ირიგაციის რთული სისტემა, ხენა-თესვის და მოსავლის აკრეფა-მომარაგების რთული წესები და უაღრესად განვითარებული მიწის, ხენა-თესვის და მოსავლის კულტი, რაც უდაოდ ამტკიცებს მის სოფლის მეურნეობაში მიწისმოქმედების უდიდეს როლს და მნიშვნელობას⁴. ამდენად ამ მეურნეობაში გარკვეული როლი სახენელ იარაღ-

¹ ირანში ამ ტიპის არსებობა დამოწმებული არ არის.

² Braungart-ი წერს: «sic (ირანელები) hatten sie (ახანები) von der Mitteleuropa mitgenommen, woher auch die Griechen diese Geräte haben» (Urheimat etc., გვ. 264).

³ Braungart, op. cit., გვ. 392: «Der altbabylonische phalusartige Pflug war ungeeignet und unentwicklungsähig... Die nur auf Kuns, Sinnenkultus und Armee begründeten Euphrat-Tigris Staaten waren sehr kurzlebig, weil die landwirtschaftliche Basis fehlte. Der ganz andersartige, entwicklungsfähige und höchst gefahrte germanische Pflug herrscht heute in der ganzen Welt».

⁴ შერ. Herodot., I, 193, IV, 198; Deimel, Ackerbau in sumerischer Zeit; მისივე, Ackerbau in altbabylonischer Zeit—იგივე მოთავსებულია Reallexikon der Assyriologie, ტ. I; Ed. Meyer, G. d. A.; Ed. Hahn, op. cit., გვ. 96-97; მისივე, Von der Hake zum Pflug, Lpz.

საც უნდა ჰქონოდა. სხვა არის თუ ვიტყვით, რომ ძველი ბაბილონის მცხოვრებლების პირობებში, მიწის ნიადაგის თავისებურების გამო (მორწყულობის ნაკლებობა წა), ეგვიპტის რთული იარაღის არსებობა აუცილებელ საპირობებას არ წარმოად-

სურ. 26

ბაბილონური სახენელი, Leser-ით

გენდა, როგორც ამას მოითხოვდა წინააზიის სხვა მხარეების მავარი და მალა-ლი აგროპოლის ნიადაგი (მაგ. კაბადღუკია, პონტო და სხვა.) კერძოდ არ ჩანს, რომ ბაბილონის სახენელ იარაღებს ლითონის ნაწილები ჰქონოდა¹. ყოველ შემ-

სურ. 27

ბაბილონური სახენელი, Prinz-ით

თხვევაში სახენელი იარაღის ის ტიპი, რომლის აღმოჩენას Braungart-ი გერმანელებს მიაწერს, ძველ ბაბილონსა და წინააზიის სხვა მხარეებშიც დამოწმებულია უძველეს ხანიდან. ეს სახენელი იარაღის ის ტიპია (Pflug mit Krümmel),

1915, მომყავს Seler-ის რეცენზიის მიხედვით: Z. f. Ethn., Jhrg 1915, გვ. 380; V. Scheil, La charrue Symbole de Ningirsu: Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, Paris 1937, ტ. 34, № 1, გვ. 42. Древний Восток, М. 1936, გვ. 74 და შშდ; განსაკუთრებით H. Prinz, Babylo니ens Landwirtschaft: Weltwirtschaftliches Archiv, 1916, ტ. II, 1, გვ. 1-42, E. Tynen, Kaacuru. Восток, Я. 1924, ტ. I, გვ. 144, 158;

¹ Prinz, op. cit., გვ. 16, შენიშვნა I.

რომელიც მართლაც გინეითარების უნარის მქონე შეიქმნა და რომლის განვითარების უმაღლეს საფეხურს რაქული სახენელი წარმოადგენს. რაქული სახენელის უახლოესი კავშირი სახენელი იარაღის ამ ტიპთან სვამს საკითხს ამ ტიპის წარმოშობილობის შესახებ.

Braungart-ის მტკიცებით ძველ ბაბილონში მხოლოდ ერთი სახის სახენელი იარაღია დამოწმებული, სახელდობრ ფალოსისებური; მაგრამ იქვე მოცემულია, ფალოსისებურ სახენელ იარაღს გარდა, სახენელი სათესავი მოწყობილობით¹ და აგრეთვე სახენელი მოხრილი და ორნაწილედნი მხარით (იხ. სურ. 26

სურ. 28

ხეთური სახენელი, Weber-ით

და 27). ეს უკანასკნელი ხეთების ქვეყნიდანაც არის ცნობილი (იხ. სურ. 28)² და მისი ქვე-სახეებიც მოიპოება³. წარმოშობილობით ეს ტიპი წინა აზიის კულტურული მონაპოვარია და ინდო-გერმანულ საშუალო ევროპასთან საერთო არაფერი აქვს.

Paul Leser-ი, რომელიც ეგრეთწოდებული კულტურულ-ისტორიული სკოლის მიმდევარია და, მაშასადამე, მას ვერ დავწამებთ ინდო-გერმანელების როლის მიჩქმალვის სურვილს, ეკამათება Braungart-ს ამ ტიპის სახენელის წარმოშობის შესახებ და ფაქტების ზეგავლენით იძულებულია აღიაროს, რომ სახენელი იარაღის ეს სახე თუმცა აქვთ ძველ ბერძნებს, რომაელებს, გერმანელებს და სხვა ინდო-გერმანულ ტომებს, მაგრამ ის ფაქტი, რომ ეს სახენელი მოეპოებათ ბაბილონელებსა და ეტრუსკებს, ამყარებებს ამ სახენელი იარაღის არა ინდო-გერმანულ წარმოშობილობას, რომ ეს იარაღი აქ წინა-აზია-

¹ ამგვარი იარაღი დამოწმებულია თანამედროვე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ვანის ვილაიეთის ალჯევაზისა და არტიშის მახრებში (ჟურნალი *Musée*, 1904 წ., № 3, გვ. 47 — *Musee*-ის წერილში). ეს საინტერესო იარაღიც წინააღმოსავლეთის კულტურის მონაპოვარს წარმოადგენს, მაგრამ ამაზე შემდეგ.

² O. Weber, Die Kunst der Hethiter, Orbis pictus, წ. 8, Brl. [1920 r.], ტაბ. 48.

³ Prinz, op. cit, გვ. 8-9.

ში ინდო-გერმანელებამდე არსებობდა. კიდევ მეტი — Leser-ის სახენელი იარაღის ეს სახე ხმელთაშუა ზღვის აუზიდან (უნდა ვიგულისხმავთ ამ ზღვის აღმოსავლეთის კუთხე) ვრცელდება ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით¹.

დაახლოებით ამავე აზრის არიან B. Nopcsa² და Ed. Hahn-ი³. ამათგან პირველი ამ ტიპის სამშობლოდ შუამდინარეთის სოფლის, ხოლო მეორეს ამავე შუამდინარეთიდან გამოყავს მიწისხენის კულტურაც. სხვათა შორის, Nopcsa ამოწმებს, რომ ამ ტიპის სახენელი იარაღი დღემდე შემონახულია კავკასიასა, არაბეთსა და სირიაში.

ამგვარად, Braungart-ის მტკიცების წინააღმდეგ, ირკვევა, რომ სახენელი იარაღის ეს ტიპი არამც თუ არ არის გერმანული და საერთოდ ინდო-გერმა-

სურ. 29

გერმანული სახენელი, Leser-ით

ნული წარმოსაზრებისა, არამედ ის წინააზრება შექმნილი, უფროდ მის უძველეს აბორიგენ მოსახლეობის იმ ტომებში, რომელთაც დაწინაურებული მიწისმოქმედება ჰქონდათ და რომელნიც საერთოდ ცნობილნი არიან კულტურული მიღწევებით. ტერიტორიალურად ამ ტიპის სახენელი იარაღის შექმნა იქ უნდა მომხდარიყო, სადაც მიწის ნიადაგი სახენელის შესაბამის მეთოდებით მოზოგონილებას უყენებდა.

¹ Leser-ის სხვათა შორის წყარს, op. cit., გვ. 483: «Ernster zu nehmen ist die Ansicht Braungarts, die Pflüge mit Krümmel seien indogermanischen Ursprungs. In der Tat könnte man bei flüchtigem Zusehen diesem Gedanken anhängen, sind diese Pflüge doch etwa von den alten Griechen und Römern und in der von Slaven, Germanen und Romanen, von Armeniern und Indern belegt. Aber ich glaube, dass man bei eingehenderer Prüfung sehr schnell von dieser Auffassung abkommen muss. Das Vorhandensein dieser Pflüge bei Babyloniern und Etruskern beweist, dass sie zum mindesten hier schon vorindogermanisch sind. Und ihre Verbreitung glaube ich am zwanglosesten durch die Annahme erklären zu können, dass diese Pflüge von den Ländern um das Mittelmeer aus nach Norden und Osten ausgestrahlt sind».

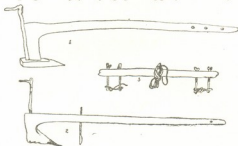
² B. Nopcsa, Zur Genese der primitiven Pflugtypen: Z. f. Ethn., 1919, N. 4-6, გვ. 239.

³ Ed. Hahn, Von der Nake zum Pflug, Lpz. 1915 (იბ. აქვე შენ. 3, გვ. 280).

საკვირველ მსგავსებას ამჟღავნებს ეტრუსკული და მეგრულ-იმერული სახენელები. აქ მოტანილი ეტრუსკული სახენელი (სურ. 29) სწრაფად უკავს პოულობს მეგრულ სახენელში (იხ. სურ. 30¹). მსგავსება იმდენად უოველმზრია, რომ იგი აშკარადება სახენელების ყველა ძირითად ნაწილსა და დეტალებში, კერძოდ, მათი მხარი, ქუსლი და ხელნა ერთი და იმავე სახისანი არიან.

ეს ეტრუსკული სახენელი აგრეთვე კარგად ემსგავსება მეგრულ აგაფა || ოგაფას და ეგრეთწოდებულ „იმერულ კავს“ და ოჩოჩას. მსგავსება აქაც არა მარტო ტიპოლოგიურია, არამედ უფრო მეტიც. როგორც ერთს; ისე მეორეებს მოხრილი მხარი, ტოტიანი ხელნა და ეშვიანი ქუსლი ახასიათებს². განსხვავებას

სურ. 30

მეგრულ-აფხაზური სახენელები, მიღებით

წარმოადგენს მეგრულ-იმერული სახენელის ამ სახის განაწევრებული მხარი და ქუსლი, რაც სახენელი იარაღის ამ ტიპის განვითარების შედეგია, ისევე როგორც ამავე მეგრულ-იმერული სახენელების ოვალური სახის ქუსლის ძირები

სურ. 31

ეტრუსკული სახენელი, Leser-ით

(სურ. 30, 1). მეორე სახის ეტრუსკული სახენელიც (სურ. 31) აგრეთვე მეგრულ სახენელს (სურ. 32) ემთხვევა. ორივე შემთხვევაში ქუსლი და მხარი მთლიანი სახისაა და ზოგადი ფორმითაც ერთიმეორეს სავსებით ემსგავსებიან. ამავე ეტრუსკული სახენელის ანალოგია ქართლური ჩუთი². მართალია სურათზე მოცემულ ეტრუსკულ სახენელს ხელნა არ აქვს, მაგრამ ეს გარემოება გასაგები გახდება

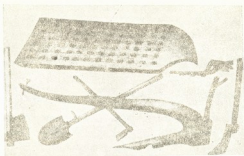
¹ შდრ. Leser, *Entst. und Verbr.*, გვ. 354, 226 და 461.

² გ. ჩიტიია, *ეთნოგრ. მოგზაურობიდან etc.*, საქ. მუხ. მოამბე, ტ. IV, გვ. 213, სურ. 4.

ჩვენთვის, თუ მოვიგონებთ, რომ ამ სახის სახენელს ძველად საომარ-საქონელად იყენებდნენ ხოლმე. ცხადია, ამ მიზნით გამოყენებულ სახენელ იარაღისათვის ხელნა არავითარ საჭიროებებს არ წარმოადგენდა¹.

ეტრუსკული სახენელის ორივე სახე, ისევე, როგორც მეგრული სახენელები ოგაფა || აგაფა, ოჩოჩა, „იმერული კავი“, ქართლური ჩუთი და „ხვესურული აჩაჩა“ სახენელი იარაღის იმ ძირითად ტიპს ეკუთვნიან, რომელიც ხასიათდება მოხრილი და ქუსლში ჩამჯდარი მახარით. ამ ტიპის შესახებ დაწერილებით ზემოთ გვქონდა საუბარი, სადაც დადგენილი იყო, რომ სახენელი იარაღის ამ ტიპის ზედმიწევნით განვითარებულ სახეს რაკული სახენელი წარმოადგენს. ამა-

სურ. 32

მეგრული სახენელი, Mourier-ით

ვე დროს სახენელი იარაღების ეს ერთ-ერთი ძირითადი ტიპი ყველა ქართველ ტომშია გავრცელებული და მათთვის დამახასიათებელ სახენელი იარაღის ტიპს წარმოადგენს². ამიტომ მცდარია Leser-ის მტკიცება, თითქოს სახენელი იარაღის ეს ტიპი მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში იყოს გავრცელებული, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს ოთხმხრიანი სახენელი (Vierseitige) ახასიათებდეს³, ეგრეთწოდებული „ფშაური აჩაჩი“⁴. ფშაური აჩაჩის ტიპი აღმოსავლეთ საქართველოსა და აღმოსავლეთ ამიერ-კავკასიაში „ხვესურული აჩაჩის“ ტიპთან შედარებით ნაკლებად არის გავრცელებული, ხოლო „ხვესურული აჩა-

¹ შტრ. Leser, Entst. und Verbr., გვ. 220-222; მოიგონე საბრძოლველი სახნისი, ვუფის ტფოსანი, ტ. ტ. 1037 და 1042 (კაქ. გამოც.) და საბრძოლველი საკვეთელი, მსაჯულთა 3, 31.

² მესხური სახენელის სახეები ცალკე განხილვას მოითხოვენ.

³ Leser, Entst. und Verbr. გვ. 525, შფ. 116.

⁴ „Der vierseitige Pflug-ის განსაზღვრისათვის იხ. Leser, Entst. und Verbr. გვ. 4. „ფშაური აჩაჩის“ შესახებ იხ. გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან etc., გვ. 218. ამ სახის სახენელ იარაღს წაღველ ურუმებში „შეიტან ჩიფტი“ (ენმაკის ჩიფტი) ეწოდება.

ჩი“ (სახენელი მოხრილი და ქუსლში ჩამჯდარი მხარით) მრავლად ეტრუსკებდასხვა სახითაა მოცემული¹.

წინააზიის უძველეს აზორიგენ მოსახლეობას სხვა ტომებთან ერთად ეტრუსკებიც ეკუთვნიან. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ მათ შემონახული ჰქონიათ სახენელი იარაღის ეს სახე (იხ. სურ. სურ. 26 და 28).

ეტრუსკები ცნობილი არიან სახელწოდებით ლათ. Etrūsci, Tuscī, ბერძნ. Tyrsenoi, Tyrrhenoi. ხოლო თავის თავს ისინი უწოდებდნენ *Rassena, Rasna*. ფარაონ შენუტაჰ-ს ცნობაში ეტრუსკები მოხსენიებულია *Turša-ს* სახელწოდებით—*Aqaiwasa, Luka, Šardana* და *Šakaruša-ს*თან ერთად, როგორც «ხალხი ზღვის ქვეყნიბიდან», «ჩრდილოეთის ქვეყნიდან მოსული ხალხი», ხოლო რამზეს III ხანაში იგივე *Turša* ო *Tuirša* დასახელებულია *Šerdana, Šakaruša*, ფარისეველებთან და სხვებთან ერთად². პეროდოტეს³ ცნობით ეტრუსკების წინაპარი ტირსენი ყოფილა შვილი ლიდიის მეფის *Atys-ის*. ამავე ლეგენდის მეორე ვარიანტით ეტრუსკების წინაპრად დასახელებულია ტარხონი, შვილი ტირსენისა⁴. ტარხონსაც გარკვეულად იმავე წინააზიის, უკეთ მცირე-აზიის ელტურულ წრესთან მივყავართ დღათემა თარხონთან დაკავშირებით⁵. ამიტომ მეცნიერთა

¹ „ხეცურული აზიის“ ტიპიდან „ფშური აზიის“ ტიპის განვითარების შესახებ ჩვენთვის მოუღებელი მტკიცება, იხ. ივ. ჯავახიშვილის საქ. გვ. ისტ., I, გვ. 170-71. სახენელი იარაღის ამ ორი ტიპის წარმოშობის შესახებ საწინააღმდეგო აზრი იხ. *Leser, Entst. und Verbr.*, გვ. 500 და შმდ.; *Nopcea, op. cit.*, გვ. 234; შდრ. ჩიტიაი, ეთნოგრაფ. მოგზაურობა, საქ. მუხ. მთა მბე, ტ. IV, გვ. 216-17.

² *Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, St. und Berl. 1928, ტ. III, 6. 1, გვ. 555-56; შდრ. D. Fimmern, Die Kretisch-Mykenische Kultur, Lpz. und Berl. 1921, გვ. 191; Paulys, Realenzyklopädie des class. Altertums, N. B., St. 1909, ტ. VI; Fr. Hommel, Gr. Geogr. und Geschichte des Alten Orients, München 1904, Erst. Hälfte, გვ. 63-70; მისივე, Ethnologie und Geogr. d. Alten Orients, München, 1926, გვ. 63—70 და 1001—1004, სადაც უკანასკნელი ხანის ლიტერატურაყა დასახელებული, იხ. აგრეთვე წინასიტყვაობა, გვ. VII.*

³ *Herodot., 2, 94.*

⁴ *Strabo, Geographica, ed. A. Meineke, Bibl. Teubneriana, Lpz. 1913, გვ. 219 და შმდ.*

⁵ პროფ. ს. ჯანაშია, ზეტების ისტორიისა და ენის საკითხებისათვის, გახ. კომუნისტი, 21 დეკ. 1936 წ.; შდრ. *Fr. Hommel, Grundriss d. G. etc.*, გვ. 63. Hommel-ი ამ დღათების სახლს *Tarquinius-ს* და *Tarquini-ს* უკავშირებს; შდრ. *B. Hrozný, Weiteres zu den Ländern Churri und Mitanni: Das Land Maiteni: Archiv Orientalni, vol. I, № 2, გვ. 253, შენ. 1.*; მისივე, *Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Joder: Archiv Orientalni, vol. I, № 2, გვ. 109.*

Hrozný-ს შესაძლებლად მიანიჭა ეს სახელი დაუკავშიროს მეოტოელი დედოფლის *Tirgatao-ის* და სკითხების მითური წინაპრის *Targitaos-ის* სახელს. საუბრადღებოა, რომ ივ. ჯავახიშვილი სკითხების იმავე ლეგენდაში მოხსენიებული ტარგიტაას შვილის ეპონიმურ სახელწოდებას—„კოლაქსაჰ“-ს კოლხთა ტომის „კორაქს“-ის გაპიროვნებულ სახელად მიიჩნევს (ივ. ჯავახიშვილი, ევან. ისტ., ტ. I, გვ. 264). ამის შესახებ აქვე ქვემოთ გვ. 289.

სახელწოდება ტარხონი უძველეს ცნობებში სხვადასხვა სახითაა ცნობილი: *Tarku, Tarchu, Tarchunasi, Tarchunšima, Tarchuntšāš* და *Tarchunda* (შდრ. *Forrer, ZDMG. 76, 1922* და *Hommel, op. cit.*, გვ. 1000). ჩენთვის მეტად საყურადღებო ადგილის სუფიქსი—*nda-ს* შესახებ, პარალელებით—*inda, —anda*, იხ. *A. Christian, Altkeinasische Völker: Reallex. der Assyriologie, ტ. I ნაკვ. 1—2.*

დიდ უმრავლესობას დამტკიცებულად მიიჩნია ეტრუსკების მცირე ასობიდან, უკეთესად და წარმომდინარება და მათი კავშირი და ნათესაობა და ქართველ ტომებთან¹.

როგორც ცნობილია, წინააზიის უძველეს მოსახლეობას, სხვა ხალხთა შორის, თირსენ² ეტრუსკებთან ერთად ეკუთვნიან: ხეთები, ხურები, ხალდეები, ლიდიელები, მოსები, თუბალები და სხვები³, რომლებიც მეცნიერებაში იწოდებიან—ალაროდელებად⁴, სუბა-ე-ებად⁵ და იაფეტინებად. ამ ხალხთაგან თუბალ⁶ ტიბარენები და მოსხი⁷ მესხები განსაზღვრულ პერიოდში მეზობლობდნენ ლიდიელებს, მაშ სადამე თირსენ⁸ ეტრუსკებსაც.

შემთხვევითი არ უნდა იყოს ისიც, რომ „შესაკმეთა“ წიგნის ცნობილ გენეალოგიურ ნუსხაში (10,2) იაფეტის შვილად თუბალისა და მემების გვერდით თირასია დასახელებული⁹. სხვათაშორის, ერთი საყურადღებო ცნობა შე-

სურ. 33

ხელური ხატოვანი წარწერის ნაწყვეტი, Hrozný-თ

მოუნახავს ეტრუსკებ¹⁰ თირსენების შესახებ ეგვიპტურ წყაროს, სახელდობრ ის, რომ Turš-ებს წინადაცვეთის ჩვეულება ჰქონიათ¹¹, როგორც კოლხებს.

წინააზიის იმავე ამორიგენ მოსახლეობას მიეკუთვნებიან ის ტომებიც, რომლებიც ხატოვან დამწერლობას ხმარობდნენ. ეს ტომებიც ლიდაში და მის მეზობელ ქვეყნებში ბინადრობდნენ, ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ხატოვან დამწერლობაში დამწერლობის ერთ-ერთ ნიშნად გამოყენებულია, თუ არა ვცუებით, სახნისის გამოხატულება¹² (იხ. სურ. 33). თუბალების და მესხების დაწინაურებული სოფლის მეურნეობის შესახებ ზემოთ გვკონდა ჯაკვრიო

¹ Hommel, Ethn. etc., გვ. 63 და შშ; აგრეთვე 1001-1004; Hebing, Kleinasiatisch-etruskische Namengleichungen: Sitzungsberichte der Bayerisch. Akad. 1914, H. Mapp, Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в социальном Средиземноморской культуры. Избранные работы, ტ. I, კ. 1932, გვ. 107 და შშ.

² A. Christian. Altkleinasiatische Völker: Reallex. der Assyriologie, ტ. I, 5. 1-2, გვ. 82-83.

³ Arth. Ungnad, Die ältesten Völkerwanderungen Vorderasiens, Breslau, 1923, გვ. 9 და შშ.

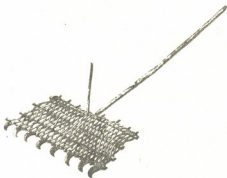
⁴ აქნი იაფეტისანი: დამერ და მაცოგ, და მადამ, და იოვან, და ელსა, და თობელ და მოსოქ და თირას, შესაკმეთა წიგნის ამ ნუსხაში მოხსენებული თირას-ის შესახებ იხ. Hommel, op. cit., გვ. 64, შენ. 8; Ed. Meyer, G. d. Alt., ტ. II, გვ. 556, შენ. 2.

⁵ Ed. Meyer. op. cit., ტ. II, 5. 1, გვ. 557 და შენ. 2. ბოლო ხანებში ირკვევა, რომ ფარაონ მენფტაჰის საში მოხსენებულ ხალხებიდან Aqaiwas-ს არ ჰქონია წინადაცვეთის ჩვეულება: Bissing, Die angebliche beschnittenen Aqaiwascha: Zeitschr. für Egyptische Sprache und Altertumskunde, 72 B., 1 H., გვ., 74-76.

⁶ B. Hrozný, Les inscriptions Hitites Hieroglyphiques, livr. II, Praha, 1934, გვ. 138.

საუბარო. ამათი კულტურული მოქმედების ასპარეზი, განსაზღვრულ, მჭიდროდ შეთრისენ-ეტრესკების მახლობლად იყო. ამას უნდა დაეძინათ ის უკვე მანამ ტომებს ეხება ცნობა ლითონის დამუშავების მაღალი კულტურის შესახებ¹, ისევე როგორც საზოგადოდ ქართველ ტომებს განეკუთვნება ვაზის დაწინაურებული კულტურა². ამიტომ ვასაკვირი არ უნდა იყოს, თუ ჩვენ შემოთხოვნებულნი მოხრილი მხრიანი სახენელის წარმოშობას ამ ტომებს მივაკუთვნებთ, ვნაიდან ბაბილონთან შედარებით აქ, მცარე-აზიაში, მიწის ნიადაგი სახენელ იარაღს მეტ შოთხოვნილეს უყენებს და მისგან მეტ ეფექტურობას მოითხოვს; ხოლო სახენელი იარაღი ამ სახისაგან განვითარებულს რაჭულ სახენელს თუბალურ ტომებისად მივიჩნევთ³, რომელთაც სათანადო მეურნეობა ახასიათებდათ და სათანადო დაწინაურებული სახენელი იარაღის მოთხოვნილება ჰქონდათ.

სურ. 34

იმერული ფარცხი, რ. ერისთავის მიხედვით

ამ უკანასკნელ დებულებას მხარს უჭერს ის ფაქტიც, რომ ეს დაწინაურებული სახენელი იარაღი იზოლირებულა მიღწევა კი არ არის, არამედ აქვე, ამავე ტომებში დამოუწმებელია (ხეა მიღწევებიც სოფლის მეურნეობის დარგში. ასეთ დაწინაურებულ ობიექტებიდან დასავლეთ საქართველოსათვის ამჟამად ჩვენ შევიძინა დავასახელოთ: იმერული ფარცხი (იხ. სურ. 34 და 35), ჩოჩიალა ურემა, სვანური კვერი⁴, შნაკვი II შანკვი (იხ. ზემოთ), «იმერული კავა», აგრეთვე სელას მაღალი კულტურა და მოწინაურებული ენდემური მარცვლეულები.

¹ იხ. მარო, ჯავახიშვილი.

² იხ. მარო, ჯავახიშვილი, Schrader-ი.

³ ცნობილია, რომ ცნება თუბალი, ისევე როგორც კოლხი, ცალკეული ტომების გაერთიანებას შეიცავდა.

⁴ კვერის შესახებ, იხ. ჯავახიშვილი *op. cit.*, ტ. II, გვ. 92-93; აგრეთვე სტ. მენათეშვილი, კვერი: საქ. მეზ. მოამბე, ტ. V, გვ. 83-88.

სახენელი იარაღის შესახებ ჩვენ კიდევ მეტის თქმა შეგვიძლია. ლეგენდა კოლხებს უკავშირებს ანდამატის საუკეთესო სახენელ იჭრის მოქმედებას. ლიც თითქოს ჰეფესტოსმა კოლხთა მეფეს აეტს გაუკეთა. ბერძნების ჰეფესტოსი სევანების სოლამია, რომელიც გამომგონებლობისა და ყოველგვარი ნაქნარის სიკარგის ღმერთ-კაცი და სახენელ-სახნისის მფარველია (იხ. ზემოთ გვ. 252). იმავე აეტს ცეცხლმჭმინავი სპილენძის ზლიქებიანი ხარები ჰყოლია. ეს მითი მთლიანად კოლხების მიწისმოქმედების მაღალხარისხოვანი კულტურის დამამტკიცებელი და სახენელი იარაღის საუკეთესო ხარისხის მაჩვენებელია¹.

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი სამართლიანად სკვიტურ ლეგენდას, ციდან ჩამოვარდნილი ოქროს სახენელის შესახებ, კოლხების ტომს უკავშირებს („კორაქსი“)². არა ნაკლებ საყურადღებოა ოსური ლეგენდა, რომელიც პირველი გუთონის გაჩენას ქართველებს მიაწერს³. ოსური ლეგენდა საკმაოდ ქრისტიანიერბუ-

სურ. 35

იმერული ფარცხი (კახდა), რ. ერისთავის მიხედვით

ლია. ხოლო ამავე ლეგენდის წარმართული უძველესი სახე კახელებს აქვთ შემონახული. კახურ ლეგენდაში: გიორგის და სოლომონის ნაცვლად მომქმედ პირებად კაცი, მზის დედა და მზეა გამოყვანილი⁴. გაძნელებული მშობიარობის პროცესში მელიოგინე ქალის ერთი ვინმე ჰირისუფალთაგანი მიემგზავრება ზეცაში, რათა მზის დედას გასაჰირო მოახსენოს და შეეღა სთხოვოს. გზად ის მხენელს შეხვდება, რომელიც რკინის გუთნით ხნავს და მიუხედავად იმისა, რომ მეტად კარგი ხარები ყავს, მოხნული მცირე გამოუდის. მხენელი მგზავრს სთხოვს გადასცეს მისი გაჰირობა მზის დედას და შეეღა სთხოვოს. ზეცაში ირმის ზურგიით და რქის საშუალებით ასული მგზავრი მზის დედას მოახსენებს: მშობიარის, გუთნისდედის, ცხერის, მეცხვარის, მგლის და ირმის გასაჰირობე. მზის დედა მგზავრს გადააქცევს ნემსად, კედელზე მიამაგრებს და მგზავრობი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, *op. cit.*, ტ. I, გვ. 263; ს. ჯანაშია, საქ. ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს. (კონსტანტი): ტფ. უნივ. შრომები, ტ. V, 1936, გვ. 62.

² ივ. ჯავახიშვილი *op. cit.*, I, გვ. 264.

³ იხ. ჩვენი ჩანაწერი: ვინოგრ. მოგზ. etc., საქ. მეზ. მოამბე, V, გვ. 119.

⁴ Н. Степанов. Поверия грузин Телавского уезда: СМОНИИ, XVII, ნაწ. II, გვ. 129-35.

დან დაბრუნებულ შვს ჰკითხავს, თუ რა ნახა მან დედაშიწაზე. შვსი პასუხობს: „მეცხეა, მშობიარის, გუთნისდედის, ცხვირის, მეცხეარის, მგლის და ირმის გმაცხეა“¹ და თანვე მაიკი გასაქირის საწინააღმდეგო საშუალებებს ასახელებს; მზე გუთნისდედის თაობაზე ამბობს, რომ მეგუთნეს ვერ მოუფიქრებია, რომ გუთანს რკინისა უნდა ჰქონდეს მხოლოდ სახნისი და საკვეთელი (რუსულ ტექსტში შეკრძობით თარგმნილია „разен и стражени“), მაშინ გუთანი შემსუბუქდება და ხარები ბევრს ორნატს გაავლებენ და ბევრს მოხნავენ. ამ ლეგენდაში განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიქცეული რკინის საკვეთელსა და სახნისს. ეს რთული სახეურად იარაღის არსებობას ჰგულისხმობს. როგორც Prinz-ს აქვს გამოკვეული ძველ ბაბილონში სახენებებს სახნის-საკვეთელი არ გააჩნდათ. ხეთის სამეფოში ხატოვანი დამწერლობის მქონე ტომებში ლითონის სახნისის არსებობა სარწმუნოდ უნდა მივიჩნიოთ (იხ. ზემოთ, გვ. 287). ლეგენდების მიხედვით და ქართველ ტომებში ლითონის კულტურის და განვითარებული მიწისმოქმედების არსებობის პირობებში სადაო აღარ უნდა იყოს სახნის-საკვეთელის წარმოშობის¹ საკითხი, მაგრამ ამჟამად ამ საკითხზე ჩვენ არ შევჩერდებით. არ შევჩერდებით აგრეთვე ზემოთმოყვანილ ლეგენდაზე. აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ ლეგენდებიდან აშკარად ჩანს ის, რომ სახენელი იარაღების გამოგონება-დაწინაურებაში ქართველ ტომებს საპატიო დამსახურება მიუძღვით. ამდენად საენებით ბ თილდება რაჭული სახენელის ინდო-გერმანული წარმოშობილობა და ირკვევა, რომ არა თუ რაჭული სახენელი არ არის ინდო-გერმანული წარმოშობილობისა, არამედ სახენელი იარაღის ის ტიპიც, რომლისაგან ძირითადად განვითარდა რაჭული სახენელი გერმანული არ არის, იგი წინააზიური წარმოშობილობისა და მიეკუთვნება აღაროდელ-სუბარელ ტომებს, და ამ ტომთა დღევანდელ წარმომადგენლებს — ქართველებს.

ამგვარად, ყველა ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ რაჭული სახენელი თავისი ფარფლიანი ქუსლით და წიწვნა || წინმავალათი მეტად თავისებური სახენელი იარაღის სახეა, რომელსაც ქართველ ტომთა სახენელი იარაღების გარეშე ანალოგი არა აქვს სხვა ხალხთა სახენელებში საზოგადოდ, და ინდოევროპული ტომების სახენელ იარაღებში კერძოდ. Braungart-ის მტკიცების წინააღმდეგ, რაჭული სახენელი არც ირანულ და არც საშუალო ევროპის სახენელებისაგან დამოკიდებული არ არის, არამედ ის მიღებულია ქართველი ტომების (კერძოდ თუბალური ტომების) სახენელი იარაღების ძირითადი ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესების გზით და უძველესი სახენელი იარაღის ტიპის განვითარების უმაღლეს საფეხურს, მის გვირგვინს წარმოადგენს.

ამასთანავე რაჭული სახენელი თავისი მეტად დაწინაურებული ფარფლიანი ქუსლით და წიწვნა || წინმავალათი უძველეს სახენელთა მარტივი კონსტრუქციის ფარგლებში იმავე ფუნქციას ასრულებს, რასაც რთული სახენელი იარაღი, გუთანი თავისი ფრთითა და ფამფალაკით. კიდევ მეტი, რაჭული სახენელი თავისი ოვალური (ფარფლიანი) ქუსლით რამდენიმე საუკუნით წინ უსწრებს ევროპული გუთნის შედარებით ახალ შენაძენს — ოვალურ ფრთას. რაჭული სახენ-

¹ საკვეთლის შესახებ, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ენ. ისტ., ტ. I, გვ. 253-55.

ნელი უმეტესადაა „მთის გუთანია“, შეფარდებული ფერდობის რელიეფთან და სპეციფიკურ სამეურნეო პირობებთან.

არსებითად რაჭული სახენელი, როგორც სახენელი იარაღების გარკვეული სახე, წარმოადგენს სახენელთა იმ ძირითად ტიპს, რომელიც შექმნილია წინა-აზიაში და ეკუთვნის წინააზიის უძველეს კულტურულ მოსახლეობას — ქართველ ტომთა წინაპრებს ალაროდიელ-სუბარელი ტომების სახით საზოგადოდ, ხოლო თუბალ-მუსკ-თირსენებს (ეტრუსკებს) კერძოდ. სახენელი იარაღის ეს ტიპი კავკასიაში მრავალი სახით, ქვესახითა და ვარიანტებით არის დამოწმებული. ამავე დროს ქართველ ტომებში სახენელი იარაღების მაღალი კულტურის არსებობას სხვა მონაცემებს გარდა ბერძნული, სკვითური და ოსური ლეგენდები ადასტურებენ ისევე, როგორც საკუთრივ ქართული გადმოცემები.

დასასრულ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ რაჭული სახენელი დასავლეთ საქართველოს ქართველ ტომთა ერთად-ერთი მიღწევა კი არ არის, არამედ მათში დამოწმებულია მრავალი სხვა კულტურული მონაპოვარი. მაგ.: „იმერული ფარცხი“, ჩოჩიალა ურემი, სვანური კვერი, სამკელი იარაღი „შნაკვი“, ენდემური პურეულები და სხვ.

G. ČITAJA

UN INSTRUMENT ARATRIFORME DE RAČA

(RÉSUMÉ)

L'auteur nous fait la description d'un instrument aratriforme de Rača, exposé par la Section Ethnographique du Musée de la Géorgie à l'Exposition Svane (voir fig. fig. 1—7). Les recherches exécutées par l'auteur dans les régions mêmes où l'on se sert de cet instrument lui ont permis de fixer les confins de son emploi (voir la cartogramme).

C'est une étude bien scrupuleuse des parties diverses de cette espèce d'araire de Rača qui a permis à l'auteur de relever les défauts de l'unique description de cet instrument faite par Petzholdt et dont Braungart et Leser se servent ensuite.

Après avoir étudié soigneusement le pied de cette espèce d'araire, l'auteur trouve la possibilité d'en tirer la conclusion que cet instrument, d'une construction particulière et originale, ainsi que rare, est capable de remplir des fonctions complexes. Il est évident que cet instrument, pouvant servir de charrue, par suite de sa construction très pratique, facilite le travail de sa force tractive.

Les recherches de l'auteur sur les pieds des instruments employés à labourer la terre par les tribus géorgiennes l'ont persuadé que le pied de cette espèce d'araire de Rača ne résulte que de l'évolution, ainsi dire intérieure, des pieds de semblables instruments géorgiens.

Le devant de l'araire de Rača (qu'on appelle *čečena*) assez particulier, fut à son tour l'objet d'une étude spéciale de l'auteur et fait croire que cette partie répond aux principes de construction dont se servent les tribus géorgiennes pour leurs instruments de travail. Grâce à cette partie (*čečena*), l'extrémité du timon de l'araire possède un appui qui facilite la besogne des boeufs.

Cet instrument possède pourtant d'autres particularités: elle est inclinée, ce qui distingue essentiellement cet instrument d'une autre espèce d'araire des tribus géorgiennes qu'on appelle «*orxela*».

L'auteur fait aussi des recherches sur les conditions économiques relatives à l'araire de Rača.

L'auteur examine en détail des thèses douteuses de Braungart qui maintient que l'araire de Rača est pareil à ceux de l'Iran et de Kora, ou

bien, n'est qu'un type transitif entre celui de Kora-Papau et l'araire cunéiforme («Keilflug»). L'auteur affirme que ni par son pied (ქეცენა), ni par son timon, ni par la corrélation entre le timon et le pied, l'araire de Raça ne possède aucune ressemblance avec les instruments cités par Braungart; par suite on rejette une autre fausse conception de Braungart d'après laquelle les géorgiens sont d'origine iranienne.

L'auteur maintient qu'entre l'araire de Kora et celui de Raça il n'existe qu'une ressemblance assez éloignée: les deux se rapportent l'un à l'autre comme deux types de parenté provenant d'un prototype commun d'instrument à labourer de l'Asie Antérieure. Les instruments de pareille espèce existaient chez les anciens babyloniens, hétéens et étrusques. Le pied de l'araire de Raça diffère de celui de Kora, tandis que le devant du premier n'existe point chez les deux autres.

Pareillement inadmissible et incorrect semble à l'auteur l'avis de Braungart que l'araire de Raça présente un instrument du type transitif entre celui de Kora-Papau et l'araire cunéiforme («Keilflug»). L'auteur maintient que l'existence d'un type d'araire cunéiforme supposée par Braungart n'est pas encore établie avec certitude (cf. Leser). Donc, il doit être une chose assez difficile de se servir d'un instrument, dont le type n'est pas encore établi, pour déterminer la place d'un autre instrument (l'araire de Raça) dans une classification typologique des araires.

Si on prend en considération ses parties de devant, l'araire de Raça appartient à un type supérieur en comparaison de celui de Kora-Papau comme du soi-disant araire cunéiforme. Il est, donc, absolument inadmissible de le placer parmi ces derniers appartenant aux types beaucoup plus primitifs.

L'auteur n'admet pas non plus que l'araire de Raça appartienne au type Joeh-Pflug car Leser dans ses opinions ne prend en considération qu'une seule partie de cet instrument—son timon court—tout en négligeant ses autres parties essentielles.

Les recherches de l'auteur aboutissent à la conclusion suivante:

L'araire de Raça, grâce à son pied ovale et son devant (ქეცენა), présente une espèce d'araire bien particulière; on ne trouve d'instruments analogues que parmi les araires employés par les tribus géorgiennes; il n'y a pas d'instruments semblables ni parmi les araires chez les autres nations en général, ni parmi ceux qu'on connaît chez les tribus indo-européennes en particulier.

Malgré l'opinion de Braungart, l'araire de Raça ne possède rien de commun avec ceux de l'Iran et ceux de l'Europe Centrale provenant des instruments des tribus géorgiennes auxquelles il est redevable de ses principales parties intégrales qui ont subi des perfectionnements à l'intérieur

du pays-même. L'araire de Rača présente un modèle inférieur de l'évolution des anciens instruments à labourer et peut-être considéré comme un véritable chef-d'oeuvre parmi ses précédents.

En outre, l'araire de Rača avec son pied ovale, se projetant très en avant et son devant (čečena), quoique appartenant aux types des araires les plus primitifs, remplit les mêmes fonctions qui sont exécutées par une charrue compliquée possédant une «oreille» et un avant-train. En plus, l'araire de Rača, grâce à son pied ovale, devance de quelques siècles un des détails constructifs comparativement récents des charrues européennes—c'est leur «oreille» ovale. Ainsi, l'araire de Rača est une véritable «charrue des montagnes», adaptée aux particularités du sol, du relief et aux conditions économiques locales.

L'araire de Rača, étant une espèce d'instrument à labourer la terre bien défini, appartient au type fondamental d'instruments aratoires, créés jadis en Asie Antérieure; il date de la culture de la plus ancienne population de l'Asie Antérieure, des alarodo-soubaro-japhétique, en général (et des tribus Toubale-Moskhe-Tirséennes (étrusques) en particulier. On trouve ce type d'araire au Caucase, représenté par de nombreuses espèces, sub-espèces et variantes. L'existence d'une culture bien avancée des instruments à labourer chez les tribus géorgiennes, en plus d'autres preuves, est confirmée par les légendes grecques, scythes et ossètes aussi bien que par les traditions des géorgiens mêmes.

En dernier lieu il faut ajouter que l'araire de Rača n'est plus le seul instrument si bien perfectionné subsistant chez les tribus géorgiennes occidentales: on y trouve un nombre d'autres produits de la culture matérielle non moins perfectionnés, à savoir: 1. le traneau inéretien, 2. le chariot à patins, 3. la batteuse svane, 4. l'instrument à moissonner «chnakvi», 5. les plantes céréales endémiques, etc.

გიორგი წამბათელი

შუა აზიის არაბული დიალექტები

(წინასწარი ანგარიში)

Записки Коллегии Востоковедов-ის V ტომში მოთავსებულია ცნობა, რომელიც სპეციალისტთა აზრით ეპოქალური მნიშვნელობისაა არაბული დიალექტოლოგიის ისტორიისათვის. ლენინგრადელმა მოგზაურებმა ნ. ბურიკინამ და მ. იზმაილოვამ აღმოაჩინეს შუა აზიაში, ბუხარისა და კაშკა-დარიის მიდამოებში, არაბულად მოლაპარაკე არაბები¹. შუა აზიის არაბების შესახებ ცნობები ლიტერატურაში კარგა ხანია არსებობს, მაგრამ სულ უკანასკნელ დრომდის არ იყო გამოკვლეული, რომ მათ აქამდის შეუენახავთ არაბული ენა. თუ რა მნიშვნელობა აქვს შუა აზიაში არაბული დიალექტების აღმოჩენას, ეს ნათელია ყველასათვის, ვისაც არაბული დიალექტოლოგიისა და სემიტოლოგიის საკითხები აინტერესებს და ვისაც გათვალისწინებული აქვს არაბული დიალექტების წარმოშობისა და განვითარების გზები. როგორც ცნობილია, არაბული დიალექტები წარმოიშვენ და ვითარდებოდნენ ორი სხვადასხვა მიმართულებით. თუ არაბეთის უდაბნოსა და მოსაზღვრე ველების ბედუინთა მეტყველება ისლამის წინააღმდეგელი მოსახლეობის ენის განვითარების შემდეგ საფუძვლად წარმოადგენს, ე. წ. „არაბიდული“ დიალექტები², ე. ი. ირანისა, სირიისა, პალესტინისა, ეგვიპტისა და არაბული აღმოსავლეთის სხვა მხარეების ძირითადი მოსახლეობის ენა წარმოადგენს შედეგს ძველი არაბული დიალექტების აღრევისას არაბთა მიერ დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობის ენებთან. შემდეგში, სოციალურ-კულტურულ ურთიერთობათა განვითარებასთან ერთად, იზრდება მნიშვნელობა და როლი სალიტერატურო არაბული ენისა. იზრდება კლასიკური ენის გავლენა დიალექტებზე. ეს გავლენა უფრო საგრძნობია არაბეთის აღმოსავლეთის იმ მხარეებში, სადაც უფრო დიდია განათლება, სახელდობრ სირიასა და ეგვიპტეში. ამით აიხსნება რომ სირიული და ეგვიპტური, რომლებსაც საფუძვლად უცხო სუბსტრატი უდევს, ზოგჯერ უფრო უახლოვდებიან სალიტერატურო

¹ იბ. Н. Буркина и М. Измаилова. Некоторые данные по языку арабов южной Дашкентской области округа Джамбул Казах-Дарьинского округа Узбекской ССР. Записки Коллегии Востоковедов, V. Ленинград, 1930, гл. 527—549.

² J. Villegier-ის ტერმინი. იბ. მისი Zur Genesis der arabischen Zweisprachigkeit OLG, Dezember, 1935, გვ. 721 და 33გ.

არაბულს, ვიდრე უფრო დამოუკიდებლად განვითარებული და უნდა შენახული დიალექტები ცენტრალურ არაბეთის უდაბნოს ბედუინურ სალხებში აგრეთვე ის გარემოება, რომ ეგვიპტესა (და სირიაშიაც) შეზღუდვა ააიხ; მაშასადამე რომლის გავლენა ვრცელდება გაცილებით შორს, ამ ქვეყნების გარეთ¹. ამ ვითარებაში გასაგებია ინტერესი პერიფერიულ არაბულ დიალექტებისადმი, რომლებიც ესოდენ დაშორებიათ არაბული კულტურის ცენტრებს. კლასიკური ენისა და სხვა არაბული დიალექტების გავლენა არაბულს სამყაროს მოწყვეტილის უმწიფრობაში შეაბიჯელი არაბების ენაზე თითქმის გამორიცხულია. მეორე მხრით ბუნებრივია, თუ უცხო ენათა მემზობლობაში მყოფი არაბული, ამ უცხო (ტაჯიკურ-თურქულ-უზბეკურ) ენათა გავლენის ქვეშ მოექცეოდა. ამ პირობებში ჩვენ უფლება გვაქვს ველოდეთ ძველი ფორმების შენარჩუნებას, ხოლო მეორე მხრით ტენდენციას ახალი ფორმების განვითარებისაკენ სწორედ აქ, შუა აზიის არაბულში, სადაც მტკიცელება არ არის „წმინდა“ და „სანიშნო“ საყოველთაო სტანდარტის თვალსაზრისით².

სამწუხაროდ ნ. ბურიკინას და მ. იზმაილოვას მიერ ჩაწერილი მასალა არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ თუნდაც წარმოდგენა შევიძინოთ შუა აზიის არაბულის შესახებ. მასალის უზნიშვნელო რაოდენობას რომ თავი დაეანებოთ (სულ ჩაწერილია ოცდაათამდის სტრიქონი გაბმული ტექსტისა და რამდენიმე ცალკე სიტყვა), თვით ხარისხი ჩანაწერებისა ისეთია, რომ შვედი მეცნიერი H. S. Nyberg-ი იძულებული იყო აღენიშნა, რომ ნ. ბურიკინასა და მ. იზმაილოვას შრომა ნიშნავს იმისა, თუ როგორ არ უნდა ესწავლობდეთ დიალექტებს³. ნ. ბურიკინასა და მ. იზმაილოვას მიერ გამოქვეყნებულის, მეტად არა სანდო მასალების მიხედვით H. S. Nyberg-ი და ლენინგრადელი არაბისტი ნ. ვ. იუშმანოვი იმ დასკვნამდის მივიდნენ, რომ შუააზიური არაბული, უფრო სწორად, სოფელ ჯეჰანუს კილო⁴, სავსებით, შეიძლება დაახსიათებული იქნეს, როგორც „გატაჯიკურებული და ნაწილობრივ გაუზბეკურებული მესოპოტამიური დიალექტი თანამედროვე არაბული ენისა“⁵.

ნ. ბურიკინასა და მ. იზმაილოვას მიერ ხსენებული წერილის გამოქვეყნების შემდეგ ჩვენ რამდენჯერმე მოგვიხდა შუა აზიაში მოგზაურობა, უკანას-

¹ შტრ. J. Vilenčič, *ibid.*, 724.

² შტრ. Г. Шугаев. Арабский язык. Грамматический очерк в обработке Л. И. Жиркова, Москва, 1922, გვ. 22—23.

³ ასეთ სტანდარტად, როგორც ჩანს აშკარად სირიელი დიალექტია მიხედვით. იხ. Г. Шугаев, *ibid.*, 23; აგრეთვე *Эксп. Азии* 15 ოქტომბერი, 1929, გვ. 25.

⁴ იხ. მისი რეცენზია ИКВ-ის V ტომზე. *Le Monde Oriental*, Vol. XXIV fasc. 1—2, 1930, გვ. 121.

⁵ Nyberg-სა და იუშმანოვს შეეძლოთ მთელი მთლიანად ჯეჰანუს კილოს შესახებ, რადგან ჯეჰანუს კილოზე ნ. ბურიკინასა და მ. იზმაილოვას ჩაწერილი აქვთ მთლიანად თანამედროვე სტრიქონი გაბმული ტექსტისა და რამდენიმე ცალკე სიტყვა.

⁶ ნ. იუშმანოვის გამოთქმა; შტრ. მისი *Арабское наречие советского Востока. Куз-турпа и письменность Востока*, წიგნი X. Москва, 1931, გვ. 77.

კნელად გასული წლის შემოდგომაზე, ორი თვით. წინამდებარე მარცხენა მხარეს მოადგენ წინასწარ ანგარიშს შუა აზიის არაბულზე ჩვენი მუშაობისას.

ნ. იუშმანოვის აზრი, რომ შუა აზიის არაბები თემურის მიერ (XIV ს.) უნდა იყვნენ გადასახლებული შუა აზიაში, საექვო ხდება. თვით იუშმანოვი, ეყარება რა თემურის ისტორიკოსის იბნ ყარაბშაჰის ცნობას, აღნიშნავს, რომ თემურს ჩვეულება ჰქონდა დაპყრობილი სირიისა და მესოპოტამიის ქალაქებიდან ხელოსანთა გადასახლებისა შუა აზიაში¹. მაგრამ საექვოა, რომ შუა აზიის ქალაქებში გადასახლებულს ხელოსნებს მიეტოვებინათ ეს ქალაქები და ნომადურ ცხოვრებას დაჰბრუნებოდნენ, ან კიდევ, გადასახლებულნიყვნენ სოფლებში და მეცხვარეობისათვის მოეკიდათ ხელი. შუა აზიაში ჩვენი პირველივე მოგზაურობისთანავე ამყარა იყო ჩვენითვის, რომ შუა აზიის არაბები არიან ბედუინები რომლებს ტიპი და ხასიათი დღემდის შენახულა. მიუხედავად იმისა, რომ შუა აზიის არაბთა ყოფა-ცხოვრება, ტანსაცმელი და სხ. ტაჯიკურისა და უზბეკურის გავლენის ქვეშ მოქცეულა, ამ მხრითაც არის კვალი შენახული მათი კავშირისა ბედუინებთან. ასე მაგ., მოხუცებულებს კიდევ ახსოვთ ბედუინთათვის დამახასიათებელი თავსაბურები და საკმარისია უჩვენოთ ბედუინის სურათი, რომ მათ იმ წამსვე შეიძახონ, რომ ასეთს თავსაბურავენს ჩვენი ძველები ხმარობდნენო. შუა აზიის არაბები მაჰმადიანებად ითვლებიან, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ძალიან ნაკლები წარმოდგენა აქვთ ყურანზე და საზოგადოდ ინდიფერენტულად არიან განწყობილნი რელიგიისადმი, რაც ბედუინებისათვის დამახასიათებელია. გარდა ამისა, ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებას: ჩვენი არაბები რომ თემურის მიერ გადასახლებულ არაბთა შთამომავალი იყვნენ, მაშინ მოსალოდნელი იყო, რომ მათ სირიისა და ირანის ქალაქელთა მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები ჰქონოდათ შენახული. H. S. Nyberg-ისა და ნ. იუშმანოვის მოსაზრება შუა აზიის არაბულის კავშირის შესახებ მესოპოტამიურთან, შეიძლება ნაწილობრივ მართალი იყოს, მაგრამ Nyberg-ის მიერ მოყვანილი მაგალითები ამის დასამტკიცებლად საკმარისი არაა, რადგან დიდი ნაწილი მოვლენებისა, რომლებსაც იგი აღნიშნავს, დამახასიათებელია არა მარტო შუა აზიურისა და მესოპოტამიურისათვის, არამედ ცენტრალური არაბეთის უღამნოს ბედუინთა მეტყველებისათვისაც. ასე მაგალითად, შუა აზიური *fad* < *فاد* (H. S. Nyberg-სა აქვს *fad*) განუსაზღვრელი ნაწილაკის მნიშვნელობით (ფრანგ. un გერმ. ein) მესოპოტამიური *fār(e)d* (B. Meissner, *Neuarabische Geschichten aus dem Irak, Beiträge zur Assyriologie und semitische Sprachwissenschaft*, hrsg. von Friedrich Delitzsch und Paul Haupt, vol. V, Leipzig, 1906, გვ. XXVII; აგრეთვე გვ. 74, XLV, XLII, XLVIII და შმდ.) *ferd*, *fard* (A. Socin, *Der arabische Dialekt von Mōsul, und Mārdin*, ZDMG, XXXVI, გვ. 4—5, 1; 10—11, 1 და შმდ.) ჩვეულებრივია აგრეთვე ბედუინთა მეტყველებისათვის: *fard* (A. Socin, *Diwan aus Centralarabien*, III, § 69, b, გვ. 96; შდრ. აგრეთვე I, 26, 14; 32, 16; 37, 17; 36, 18; 44, 22a და შმდ.); ბედუინური *fard wāhid* (A. Socin, *ibid.*, წ. III, § 69 და ტექსტები), რომელიც მესოპოტამიურშიაც გვხვდება

¹ H. B. Юшманов, *ibid.*, 76.

(B. Meissner, *ibid.*, გვ. 6, IV: 8, VI: 10, VIII და შმდ.: Socin, ZDMG, 1883, VI, გვ. 11₁₁ და შმდ.) ჩვეულებრივია აგრეთვე შუაზიური არაბულისათვის (*lad abud*); შემდეგ *ʿagub* „ensuite“ ირავის *ʿag* (a)ბ, რომელსაც აღნიშნავს Nyberg-ი ბედუინთა ენაშიაც გვხვდება სწორედ იმ ფორმით: *ʿgub*; (6. Socin, *Diwan*, I, გვ. 26, 14), რომელიც უფრო ახლოსაა შუაზიურ *ʿagub*-თან, ვიდრე ირავის *ʿag*(a)ბ. ამგვარადვე *zin* „beau, bon“ ირავის *zīn*, ბედუინთა ენაშიაც საკმაოდ ხშირია (6. Socin, *Diwan*, III, ლექსიკონი, s. v. *zīn* სადაც მოყვანილია გამოთქმა: *bezīn*, „wohl, in gutem Zustand“, შდრ. აგრეთვე I. C. Wetzstein, *Sprachliches aus den Zeltlagern der syrischen Wüste*, ZDMG, XXII, გვ. 77, 1); აგრეთვე შუაზიური *anta* < *ʿat* „donner“ (H. S. Nyberg, *ibid.*, გვ. 126), ირავის *anta*, გვხვდება პალესტინაშიაც, კერძოდ ნაბლუსსა და მის მიდამოებში და აგრეთვე ბედუინთა მეტყველებასში *anta*-ს სახით (იხ. Leonhard Bauer, *Das Palästinische Arabisch. Die Dialekte des Städtlers und Fellachen*, Leipzig, 1913, § 5, 1, f, გვ. 7). Nyberg-ის მიერ აღნიშნული *maki* (მესოპოტ. *mākū*) მართლაც კარგი მაგალითი იქნებოდა შუაზიურისა და მესოპოტამიურის კავშირის საილუსტრაციოდ, რომ შუაზიურში ასეთი ფორმა გვხვდებოდაც. მაგრამ ნ. ბურიკინასა და მ. იზმაილოვას მიერ აღნიშნული ფორმა შუაზიურში არ დადასტურდა. უარყოფის აღსანიშნავად იქ ჩვეულებრივ იხმარება *māhu* (მამრ.), *mā-hi* (მდედრ.) (ს. ჯაგარჯ-სში) და *māhaw* (მამრ.), *mā-hay* (მდედრ.) (სოფ. ჯაგანუსი). აქიდან პირველი მათგანი იდენტურია პეტრას ბედუინთა დიალექტებში ხმარებული სათანადო ფორმისა (6. Musil, *Arabia Petraea*, III, 350), ხოლო მეორე — (*māhaw*, *māhay*) უჩვენებს შუაზიური არაბულის კავშირს ახალ არამეულ დიალექტებთან, რომლებთანაც შუაზიურს ბევრი რამა აქვს საერთო.

ამგვარად, Nyberg-ის მიერ აღნიშნული მსგავსებებიდან რჩება მხოლოდ *a*, მესამე პირის მამრობითი სქესის მხოლოდობითი რიცხვის ნაცვალსახელოვანი სუფიქსი. მაგრამ ეს სუფიქსი მხოლოდ ჯაგანუს კილოს ახასიათებს, მაშინ როდესაც ჯაგარჯ-სში მის ნაცვალად *a* იხმარება მსგავსად არაბულ დიალექტთა დიდი ნაწილისა¹. სამაგიეროდ შუაზიურ არაბულში გვხვდება ისეთი ფორმები და მოვლენები, რომლებიც მხოლოდ ბედუინთა დიალექტებშია ცნობილი. ასე მაგ., აღსანიშნავია მახვილი. ერთმარცვლიანი სიტყვები, თუ ისინი დამოუკიდებლად არიან ხმარებულა, ჩვეულებრივ ატარებენ მახვილს (შდრ. ანალოგიური მოვლენა ბედუინურში Wetzstein, *ibid.*, 179): *hēṭ*, *kāḥ*, *kān*, *kān* და სხ. ორ-და მეტმარცვლიან სიტყვებში მახვილი დაისმის ბოლოდან პირველ მარცვალზე, თუ ეს მარცვალი გრძელია (ღია, გრძელი ხმოვნით, ან ორმავად დახურული, მოკლე-ხმოვნით) *ḥaṭān*, *ḥaṭān*, *ihmār*, *kadīr*, *mibīh* (< *ḥ*) *ḥaietān*, *isnēnetān*,

¹ ეს განსხვავება ჯაგანუსა და ჯაგარჯ-ს კილოთა შორის შემთხვევითი ან არის. საკმარისია სულ ზერულე გაცნობა შუა აზიის არაბული დიალექტებისა, რომ ერთმანეთს თვალში ეცეს ადამიანს განსხვავება ამ კილოთა შორის. განსხვავება თვალსაჩინოა არა მარტო ლექსიკაში, არამედ ფონეტიკაში და მორფოლოგიაშიც. (ამის შესახებ იხ. ქვევით).

šawhari, mawakkilīn, kāmū, zahākt და სხ. არის თითო ოროლა ნაწილები, რომლებიც იმისა, რომ მახვილი გვხვდება ბოლოდან პირველ მარცვალზე, თუბდაც ეს მარცვლი მოკლე იყოს: sāftū < sāfetu < 𐤱𐤳, saraktū < saraketu < 𐤱𐤴 და სხ. მოკლე ხმოვნებიან ორმარცვლოვან სიტყვებში მერყეობასა აქვს ადგილი. ერთი მხრით გვხვდება walad, haṭab და სხ., მეორე მხრით—balād, farās და სხ. Nomina sexuolata მეორედი ხმოვნით ბოლოდან მეორე ადგილზე, უპირატესობას აძლევს მახვილს პირვანდელ ხმოვანზე: nahar < 𐤱𐤴, izīn < 𐤱𐤴, šārar < 𐤱𐤴, zafir < 𐤱𐤴, zahir < 𐤱𐤴, batan < 𐤱𐤴 და სხ.

აღსანიშნავია აგრეთვე განუსაზღვრელი ნაწილაკის ხმარება. შუააზიურში, წინააღმდეგ კლასიკური ენისა, განუსაზღვრელობის მაჩვენებელი in (კლას. un) მხოლოდ არსობით სახელს ახლავს, მაშინ, როდესაც ზედსართავი წარმოდგენილია ფუძის სახით: waxytin sallā „ლოცვის დროს, დილას, განთიადისას, ხვალ“. farasin aswad „შავი ცხენი“, devīn āyaz „თეთრი დევი“, haṭībīn (sic) kabīr „დიდი ხატები“ და სხვა მრავალი. ეს მოვლენა, ძალიან გავრცელებული შუააზიურ არაბულში, მხოლოდ ბედუინთა დიალექტებს შემოუნახავთ, მაშინ, როდესაც დანარჩენ არაბულ დიალექტებისათვის ის სრულიად უცნობია. ამავე დროს შუააზიური არაბულის ჯაგარჯ-ს კილოს, ისე, როგორც ბედუინურს¹, არ ახასიათებს სხვა არაბულ დიალექტთა მსგავსად ზმნისართებში ნუნაციის ხმარება (როგორც მაგალითად 'ahlan va saḥlan, marḥabān და სხვ.) და ეს ფორმები იქ ჩვეულებრივად უნაროდ გვხვდება: marḥabā (კლ. 𐤱𐤴𐤱).

ზმნებში აღსანიშნავია მესამე პირის ფორმა მრავლობითი რიცხვისა, მამრობითისა და მდედრ. სქესისა, მეორე პირის ფორმა იმავე რიცხვისა, ორივე სქესისათვის პერფექტში, იმპერფექტის წარმოება გუტურალ თანხმოვნიან ზმნებში (yahafar); დაბოლოებანი: in II. პ. მდ. სქ. მხ. რიცხ.: ūn III და II პ მამრ. სქ. მრ. რიცხვისა და in II პ. მდრ. სქ. მრ. რიცხვისა. საგანგებოდ ყურადღების ღირსია აგრეთვე ბრძანებითის წარმოება ისეთს ზმნებში, რომლებსაც მესამე ძირეულ თანხმოვანად სუსტი რადიკალი მოუდის. ასეთს შემთხვევებში კლასიკური ფორმის მოკლე ხმოვანი i (𐤱𐤴 𐤱) და სხვ.), რომელიც სხვა არაბულ დიალექტებში გრძელს ო-ს იძლევა, შუააზიურში სრულებით იკვეცება და ბედუინურის მსგავსად ვლგებულობთ: imā, iḥk და მისთ.

ხსენებულ მოვლენათა გარდა, კიდევ შეიძლებოდა მიგვეთითებინა მავალითებზე, რომლებიც გვიჩვენებენ შუააზიურის კავშირს ბედუინთა დიალექტებთან, მაგრამ უკვე მოტანილი მავალითებიც ცხადყოფენ ამ კავშირს. ხსენებული მსგავსება კიდევ იმის მაჩვენებელია, რომ შუა აზიის არაბები ბედუინები არიან და რომ მათ დღემდის შემოუნახავთ ბედუინთათვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები.

ამასთან დაკავშირებით საუბრებელია, რომ ისანი გადმოსახლებული არიან შუა აზიაში თემურზე გაცალებით ადრე, შეიძლება დიდი დაპყრობების ეპოქა-

¹ E. G. A. Wallin, Bemerkungen über die Sprache der Beduinen, ZDMG, Leipzig, 1856, XII, გვ. 674.

ში. როგორც ცნობილია იმ დროს დამპყრობელ არაბთა ლაშქარეულობის ცალკე ტომებისაგან, რომლებსაც შეახები მეთაურობდნენ. გერმანიის არაბთა ახლდა ცოლშილი და ხშირად სახლდებოდნენ ხოლმე დაპყრობილ ადგილებში თავიანთი ოჯახებით. ჩვენი არაბებიც ამგვარ კოლონისტთა შთამომავალი უნდა იყვნენ. მათ დღემდის შემოუნახავთ ტომობრივი გარჩევა¹. ამგვარად, ენობრივი განსხვავება შუა აზიის სხვადასხვა ადგილას მოსახლე არაბთა შორის მარტო იმითი კი არ უნდა აიხსნას, რომ ეს არაბები სხვადასხვა ვალებს ეკუთვნოდა, არამედ აგრეთვე იმითი, რომ სხვადასხვა ტომებს ეკუთვნოდა.

შუა აზიაში როგორც ჩანს, არაბთა დიდი რაოდენობა ყოფილა. არა მარტო უზბეკისტანში, არამედ ტაჯიკისტანსა და თურქმენისტანშიაც საკმაოდ დიდი რაოდენობით გვხვდებოდა არაბები. მათ ჯერ კიდევ ახსოვთ თავიანთ ტომთა სახელები და თავიანთ თავს ხშირად არაბებს უწოდებდნენ. ამგვარადვე უწოდებს მათ ადგილობრივი მოსახლეობა. მაგრამ დროთა ვითარებაში შუა აზიაში დამკვიდრებული არაბები ადგილობრივ მოსახლეობაში გათქვეფილან და სრულიად დაუკარგავთ თავიანთი ენა. მხოლოდ უზბეკისტანის ზოგიერთ მიდამოებში შენახულა არაბული.

ამჟამად არაბულად მოლაპარაკე მოსახლეობის რაოდენობა, მეტად არა ზუსტი სტატისტიკური ცნობების მიხედვით², რამდენიმე ათასს აღწევს. ნაწილი ამ არაბებისა დასახლებულია ყოფილ ბუხარის ოლქის რამდენიმე სოფელში. ჩვენთვის ამჟამად ცნობილია არაბულად მოსაუბრე შემდეგი სოფლები: 1) აქშალაბადის (ყოფ. ლიფდუვანის) რაიონში: ჯაგარჯ, ჩარდარჯ (ანუ ჩალდარჯ), შაჰანბაგი და 2) ვოტქენდის რაიონში: სოფ. ყარაბ-ხანე, ან ყარაბენ, რომელსაც შეეღობით ხან შირ-სულეჰმანს უწოდებენ, ხან კიდევ როსბადანი-ს.

მეორე ცენტრი არაბულად მეტყველი მოსახლეობისა უფრო საპირფარეო არის, ქალაქ კარში-ს (ბექ-ბუდის) ჩრდ. დასავლეთით, სამოცდაათი კილომეტრის მანძილზე, სახელდობრ კაშკა-დარის ოლქის ბეშქენდის რაიონის სოფლებში: კამაშ და ჯეჰანუ. ხსენებულ სოფლების გარდა, ბუხარისა და კაშკა-დარის არაბებიც ასახელებენ ადგილებს, სადაც თითქოს შენახული უნდა იყოს არაბული ენა, მაგრამ ამ ცნობების შემოწმება ვერ მოხერხდა. ჯეჰანუს არაბები, გარდა ამისა, აღნიშნავენ, რომ აელანისტანში, ანდხოში, მაიმონის მხარეზე ოხნასა და შუბურდანის მახლობლად არაბები სცხოვრობდნენ და რომ თვით

¹ მაგალითად სოფ. ჯაგარჯ-სა და ჯეჰანუში გვხვდება ტომები: საჯანი, ჰაშიმი, შაბანი, შაჰბანი და სხ., თავის შირთ ტომები შაჰა ლ დ ე ბ ა დ „ნათესავებად“ დავიფიქან. შაჰ. სოფ. ჯეჰანუში არაბთა ექვსი მამალა: ბაგარა, ცაჰანა, მარრუჯ, ანდხო, ჩეცურკულ, ჭითაფაი-აქიადე პირველი სამი არაბულად დაპარაკობს, მეორე—უზბეკურად. აქ დასახლებული ერთ-ერთი ტომი, შაბანი საკმაოდ ცნობილია არაბულს ლიტერატურაში. ეს ტომი ენათესავება ბანუ ჰანიფას ტომს, რომელიც გემამაში მოსახლეობდა და მასთან ერთად ბეკრბენ ვაილის ძლიერ ტომში შედიოდა. (S. M. J. de Goeje, Enzyklopedie d. Islam. 7. Lieferung, გვ. 395). შაბანის ტომის ცენტრალურ აზიაში აღმოჩენა ერთგვარ მნიშვნელობას არაა მოკლებული ჩვენ არაბთა ისტორიის გასათვალისწინებლად.

² B. Шибачев, Этнический состав населения Европейской части СССР, Ленинград 1930, გვ. 124, 289.

კაშკა-დარიელი არაბები თითქოს იქიდან ყოფილან მოსულნი, ვინაჲთაჲ მოხუცები აღნიშნავენ, რომ მათ ჯერ კიდევ კარგად ახსოვთ ამაჲთაჲთაჲ ვადმოსახლების ამბავი და რომ მაგალითად ერთი ახალგაზრდა კოლმეურნის ჯიჟა murād-ის პაბა 'asir barfak არც თუ ისე დიდი ხანია, რაც ავღანისტანიდან მოვიდა. ჯეხანუში გაერკვლებულია ლეგენდა, თითქოს შუა აზიის არაბები თემურმა მოიყვანა ავღანისტანიდან. შეუძლებელი არაა ეს ლეგენდა სინამდვილეს შეეფერებოდეს. შესაძლებელია დიდი დამპყრობების ეპოქაში ავღანისტანში დარჩენილმა არაბებმა შემდეგში ჩრდილოეთისაკენ ინაცვლეს ადგილსაყოფელი, თემურის მეოხებით, ან რაიმე სხვა მიზეზების გამო. ყოველ შემთხვევაში რომ ჩვენს არაბებს ავღანისტანთან კავშირი ჰქონიათ, ამას ისიც ადასტურებს, რომ მათს მეტყველებას გაცილებით უფრო ემჩნევა ავღანურის გავლენა, ვიდრე ადგილობრივ უზბეკურსა და ტაჯიკურს.

ჩრდილოეთისა (ბუხარის ოლქის) და სამხრეთის (კაშკა-დარიის ოლქის) არაბები ერთმანეთისაგან მოწყვეტილად ცხოვრობენ და იშვიათად თუ აქვთ ერთმანეთში მიმოსვლა. განკერძოებული არიან აგრეთვე ეს არაბები ადგილობრივ მოსახლეობისაგან. ცოლად მხოლოდ არაბის ქალები მოჰყავთ. მხოლოდ სულ უკანასკნელ დროს დაიწყეს საქორწინო კავშირი მეზობელ ტაჯიკებთან და უზბეკებთან.

ჩვენი მუშაობა სწარმოებდა უმთავრესად ერთი მხრით აქმალაბადის რაიონის სოფ. ჯავარჯსა და ვობჟენდის რაიონის სოფ. ყარაბ-ხანუში, ხოლო მეორე მხრით—ბეშქენდის რაიონის სოფ. ჯეხანუში. ვარდა ამისა ჩაეიწერეთ მცირეოდენი ტექსტები სოფ. ჩარდარჯ-სა, შაჰან-ბაგსა (აქმალაბადის რაიონი) და კამაში-სში (ბეშქენდის რაიონი), გამოირკვა, რომ ჩრდილოეთით (ბუხარის ოლქში) მცხოვრებ არაბთა ენა საკმაოდ განსხვავდება სამხრეთის (კაშკა-დარიის ოლქის) არაბული მოსახლეობის ენისაგან. განსხვავება იმდენად დიდია, რომ თანამად შეიძლებოდა ორი დამოუკიდებელი დიალექტის გამოყოფა. მაგრამ ვინაიდან ბუხარისა და კაშკა-დარიის ოლქების არაბული დიალექტები უფრო ახლოს არიან ერთმანეთთან ვიდრე რომელიმე სხვა დიალექტთან, ამიტომ ჩვენ ვამჯობინეთ მათთვის გვეწოდებინა ერთი საერთო სახელი: შუა აზიური არაბული დიალექტი. ეს დიალექტი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შედგება ორი კილოსაგან, რომელთაგან ერთს (ჩრდილოეთის კილოს) ბუხარულს ვეწოდებთ; ხოლო მეორეს (სამხრეთით მოსახლე არაბთა ენას)—კაშკა-დარიულს. განსხვავება ბუხარულსა და კაშკა-დარიულს შორის უმთავრესად შემდეგში მდგომარეობს:

ბუხარულს უფრო ტაჯიკურის გავლენა ემჩნევა, კაშკა-დარიულს—უზბეკურისა. ფონეტიკიდან აღსანიშნავია, რომ ბუხარულს უკეთესად აქვს შენახული ემფატური ბგერები, ვიდრე კაშკა-დარიულს. ინტერდენტალი მქლეფრი : და ყრუ ბ ბუხარულში იძლევა d-სა და s-ს, ხოლო კაშკა-დარიულში—z-სა და s | z-ს. უფულარი ბ ბუხარულში გამოითქმის ყრუდ, როგორც ჯ, კაშკა-დარიულში, მსგავსად ბედუინურისა და ფელლაჰურისა—მქლეფრად: გ. ე ბუხარულში უფრო ხშირად იძლევა ხ-ს, ვიდრე კაშკა-დარიულში.

ნაცვალსახელში აღსანიშნავია III პირის ნაცვალსახელი duk, ^{ქაქუცავაძის} ^{ქაქუცავაძის} ბუხარულისა და zāk, zika—კაშკა-დარიულისათვის, მრავლობით ^{ქაქუცავაძის} ^{ქაქუცავაძის} პირში ბუხარულშია intū და intin; კაშკა-დარიულში—intuwāt და intinna. III პირის მრავლ. რიცხვის ნაცვალსახელი ბუხარულში წარმოდგენილია ამგვარად: dukālā, dukālān კაშკა-დარიულში: ziklānāt, ziklānna.

დიდი არის განსხვავება აგრეთვე უღვლელებაში. პერფექტს ბუხარულში შემდეგი სახე აქვს: zihak, zihakt, zihakti, zihakt; zihkū, zihkin, zihaktu zihaktin, zihakna (ჩარდარჯ), ან კიდევ zahab, zahabet, zahabt, zahabīn, zahabt; zahabū, zahabīn, zahabta, zahabtin, zahabna (ჯალარჯ); კაშკა-დარიულში იგივე ფორმები იქნება ამგვარად: zahak, zahakat, zahakt, zahakti, zahakt; zahakaw, zahaknna, zahaktu (= zahaktuwāt), zahaktinna, zahakna.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია იმპერფექტი. იმპერფექტში უმთავრესი განსხვავება წინსართებში მდგომარეობს¹. ბუხარულში გაჩენილია m-ma პრეფიქსი, ურომლისოდ თითქმის შეუძლებელია იმპერფექტის წარმოება: mishak < ^{ქაქუცავაძის} ^{ქაქუცავაძის} mashak < ^{ქაქუცავაძის} ^{ქაქუცავაძის} mashkūn, mishakin (^{ქაქუცავაძის} ^{ქაქუცავაძის}) და სხვ. ეს ნაწილაკი კაშკა-დარიულისთვის სრულიად უცნობია და ჯეანაუელი არაბები დასცილნან კიდევ ბუხარულს ამ ნაწილაკის გამო. ამავე დროს კაშკა-დარიულისათვის დამახასიათებელია ერთი მოვლენა: ზმნის ფორმას წინ ხმარებული a-ზე დაბოლოებული ნაწილაკები ჩვეულებრივ ჰქარგავენ ამ a-ს, თუ ზმნა პირველ პირშია (a || ā > a). სისტემატურად იკარგება ეს a კერძოდ ma (< ma) უარყოფით ნაწილაკში და ნაცვლად ისეთის ფორმისა, როგორცაა, ma adri „არ ვიცი“, კაშკა-დარიულში ვლებულობთ ფორმას „madri“. ეს ფორმა კი სავესებით ემთხვევა ბუხარულის დადებით ფორმას იმპერფექტში. ამგვარად, შემთხვევითი დამსგავსების წყალობით ერთი და იგივე ფორმა madri ბუხარულში იქნება: „ვიცი“, კაშკა-დარიულში კი „არ ვიცი“.

გარდა ამისა, აღსანიშნავია განსხვავება ლექსიკაში. ზოგიერთი ზმნები, ზმნისართები და სხვ. ხმარებული ბუხარულში, სრულიად უცნობია და გაუგებარი კაშკა-დარიულისათვის. ამიტომ გასაკვირალი არაა, რომ ბუხარისა და კაშკა-დარიის არაბებს ერთმანეთის არ ესმით და უზბეკურად საუბარს ამჯობინებენ.

ზემოხსენებულ განსხვავებათა გარდა, აღსანიშნავია აგრეთვე ის განსხვავება, რომელიც ბუხარულისა და კაშკა-დარიულის შიგნით არსებობს სხვადასხვა კილოკავთა შორის. არა მარტო სხვადასხვა სოფლები, არამედ თეთი ერთს სოფელში მცხოვრები ერთისა და იმავე ტომების სხვადასხვა „ნათესავნი“, როგორც მაგალითად სოფ. ჯეანაუს ბეანა, ცუანა წარრუკა, ხშირად, განსხვავებულ ენაზე ლაპარაკობენ. ეს განსხვავება მართალია საერთოდ უმნიშვნელოა, მაგრამ საკმაოდ საგრძნობი იმისათვის, რომ ამას ადგილობრივი მოსახლეობა ატყობდეს.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ შეაზიური არაბული ისტორიულად ბედენითა დიალექტებთან არის დაკავშირებული. მაგრამ თავისი განვითარების

¹ განსხვავება არის აგრეთვე დაბოლოებებშიაც, როგორც მაგ. iktibin (ჯეანაუ) და iktibinna (ჯეანაუ), tiktibu (ჯეანაუ) და tiktibuwāt (ჯეანაუ) და სხ.

ახლანდელი მდგომარეობის თვალსაზრისით, იგი წარმოადგენს სრულყოფილ ცალკევეულ დიალექტს და არ შეიძლება მიეკუთვნოს დიდი არაბულ დიალექტთა რომელიმე ჯგუფს. იმავეთვე მოწყვეტილი არაბულს საშუაროს, იგი სულ სხვა გზით ვითარდებოდა, ვიდრე რომელიმე სხვა არაბული დიალექტი და გასაკვირალი არ არის, რომ შედეგად მივიღეთ სრულიად თავისებური, სემიტური მასალისაგან შექმნილი, მაგრამ უცხო გავლენის წყალობით ძლიერ სახეცვლილი დიალექტი. ამ მხრივ შუა აზიური შეიძლება და მალტის არაბული დიალექტისათვის შეგვედარებინა.

შუააზიურში შენახულია არაბულისათვის დამახასიათებელ ბგერათა დიდი ნაწილი, მაგრამ უცხო გავლენა ამ შემთხვევაშიაც საკმაოდ ძლიერად იჩენს თავს. პირვანდელ მარაგთან შედარებით მომატებულია ორი ბგერა p და ო რომლებიც უმთავრესად უცხო სიტყვებში იხმარებიან. ცალკე შემთხვევებში p და ო გვხვდება თვით არაბულ სიტყვებშიაც ხ-სა და გ-ს დაყრუვების შედეგად: harap < ھ ر ا ط > და სხ.

კბილისმიერ ბგერათაგან აღსანიშნავია ა) ხ შულ-მსკდომნი t, d, ო აქიდან, t < ო და ზოგჯერ ო (სიტყვის ბოლოს, ან მთვინავი თანხმოვნის შემობლად); d < ო და ო (ჯავარჯნში; ჯემანაუში ო > x-ს); d (ყრუ მდია), ისე როგორც k, წმდება სიტყვის ბოლოს, ან ყრუ თანხმოვნის შემობლად: wald, k'a'ad და სხვ., ბ) ღ რ იკოეანი: s, z. აქიდან s < ო და ო (ჯემანაუში ო ზოგჯერ იძლევა x-ს დანარჩენ არაბულ დიალექტთა მსგავსად); z < ო, ო, ო; ემფატიკური ბგერებიდან შენახულია მხოლოდ ო > და s ო; შენახულია აგრეთვე z ო-ს კვალად.

ლატერალი l ძალიან დასუსტებულია და y-ს უახლოვდება. ამით აიხსნება, რომ ზოგჯერ იგი ენაცვლება კადეც ამ i-ს (libla < libya „წვერი“). უკანაენის მიერ ბგერათაგან აღსანიშნავია k და g. აქედან g ხშირად მიღებულია k-საგან, მეტერ ბგერებთან ასიმილაციის შედეგად (yigibis < ھ ر ا ط > ხოლო ჯემანაუში—k-საგანაც).

ფარინგალ ბგერებიდან კარგადაა შენახული ო > და ო; შენახულია აგრეთვე გლოტალი ო; მამზა ჩვეულებრივად დაკარგულია. მეტისმეტად საყურადღებოა შემთხვევები, როდესაც პირვანდელი მამზა იძლევა ო-ს: mi'a „ასი“; ga' < ھ ر ا ط > და სხვ.

ხმოვანთაგან აღსანიშნავია ჩვეულებრივი ა; ო (საშუალო ო-სა და ო-ს შორის); ო (საშუალო ო-სა და ო-ს შორის); i; w (მაგარი i, უახლოვდება რუსულ ო-ს; ჩვეულებრივ იხმარება ო-ისა და ო-ის შემობლობაში); წმინდა e; ო (უარიელი ხმა, მსგავსი სომხური ო-სა); ო, ო (პალატალიზირებული ო); ო და ო (შუაენისმიერი, პალატალიზირებული ხმოვანი, საშუალო ო-სა და ო-ს შორის). იგივე ხმოვნები შეიძლება გრძელიც იყოს. გრძელ ხმოვანთაგან აღსანიშნავია ო, მიღებული პირვანდელი ო-საგან (ალბათ ტაჯიკურის გავლენით). სიგრძეს პირვანდელი წმინდნელობა აღარა აქვს და ზოგჯერ ო > ო-ს (ras < ra's < ra's).

2 სტამბაში სათანადო ნიშნების უქონლობის გამო ყრუ მდიებს კურსივით აღენიშნავთ.

tu „მისი (ქალის) თავი დაინახა (ქალმა)“; ilēyk maḡzubak „შენ უდგევს“; bint kalēta „ქალი შეკმა“; zagir wahdum šālu „ყმაწვილი ერთმა“; aiyeḡana; hint kaiylān abūk ma sawētu „შენ მამაშენის სიტყვები არ გააკეთე“; hazzayir šāfu „ყმაწვილი დაინახა“ და სხ.. ამასთან დაკავშირებით, ზოგიერთს გარდამავალს ზნაში, ყოველთვისაა ხოლმე ობიექტი ნაჩვენები, თუნდაც ცალკე იყოს ეს ზნა ხმარებული. ეს მოვლენა არ არის შუააზიურში სისტემატური თანამიმდევრობით გატარებული, მაგრამ ისე ხშირად იხმარება, რომ შეიძლება ითქვას გარდამავალი ზნა ორპირიანობის გზაზე დამდგარა (სუბიექტის გვერდით ნაჩვენებია ობიექტის პირიც).

აღსანიშნავია აგრეთვე მიმღეობებისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების საშუალებით ზნის ფორმების წარმოება ჩვენი თურმეობითის მნიშვნელობით: ma šāifinni „არ მინახავს“; ma šāibinnak „არ მოგიტანია“; ma zārbinni „არ მიცემია“; nahna ma ‘arfinna „ჩვენ არ გაგვიგია“; hinti ilai nasib kā’ininnik „შენ (ქალი) ჩემი მეზობელი ყოფილხარ“. ამგვარად განუსაზღვრელ მდგომარეობაში მყოფს მიმღეობის ფორმას ემატება ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი და ამ გზით იწარმოება ზნის ფორმა. ამავე დროს ორკედება n განუსაზღვრელობის მაჩვენებელ in დაბოლოებისა (šāifinni šāibinni, zārbinni), თუ სუფიქსი ხმოვნით იწყება. ამგვარი წარმოება ზნის ფორმებისა, დამახასიათებელი კავკასიური ენებისათვის, სემიტურ ენათაგან ცნობილია მხოლოდ არამეულში, განსაკუთრებით ურმიის მიდამოების ახალ არამეულ დიალექტებში, ხოლო ინდოევროპულიდან—თანამედროვე ირანულ ენებში. როგორც K. Brockelmann-ი ამტკიცებს¹, არამეულის ეს მოვლენა უნდა იყოს კვალი წინააზიური სუბსტრატისა, რომელსაც ძლიერი გავლენა მოუხდენია არამეულ ენაზე. წინააზიური გავლენის შედეგადაა იგი მიჩნეული ირანულშიაც. ამავე მოვლენის შუააზიურ არაბულში დადასტურება გვიჩვენებს, რომ ერთ დროს იგიც იმავე გავლენის ქვეშ მოქცეულა. საკითხი იმის შესახებ, თუ რა გზით შეითვისა შუააზიურმა არაბულმა ხსენებული ფორმები, უშუალოდ, რომელიმე წინააზიური ენისაგან, თუ არამეულის მეშვეობით—სპეციალური კვლევის საგანია.

ზნაში აღსანიშნავია აგრეთვე ერთი მეტად საინტერესო მოვლენა. ზნები: „მოვიდა“ და k (კლასიკ. „გაემგზავრა დილით ადრე“) „გაემგზავრა, წავიდა“, მესამე პირის მხოლოდობითი რიცხვის მამრობითი სქესის ფორმაში k-ს იჩენენ: šāk „მოვიდა“², yadāk „წავიდა“² და სხ. შესაძლებელი იყო გვეფიქრა, რომ k აქ მესამე პირის ნაცვალსახელიდან (duk) არის გადმოტანილი, მაგრამ სინამდვილესთან უფრო ახლო იქნება თუ ამ k-ს kān ზნის მიმღეობის (კლასიკ. kā’inun შუააზიური ka’in || kāin) ფორმისაგან მიღებულად მივიჩნევთ.

სირო-პალესტინურისა და მესოპოტამიურის მსგავსად მუოხადის ფორმები ნაწარმოებია ta- ā ნაწილაკის საშუალებით: ta-nāydi „წავიდეთ“ ta-(y) yikūn „იქნება“; ta-yisu „იზამს“ და სხ.

¹ იხ. მისი Gibt es einen hamitischen Sprachstamm? Anthropos, ტ. XXVII, გვ. 1932, 33. 807.

² სხვა ფორმები იქნება ამ ზნიდან: šāt, šit, šāu, šān.

³ სხვა ფორმებია yat (<yatt <yadt<yadat), yadet, yadu || yadaw და სხ.

იმპერფექტში შენახულია იმ დაბოლოება მეორე და მესამე პირის მძიმელობითი სქესის მრავლობითი რიცხვის ფორმაში; მდებრობითი სქესის მრავლობა მესამე და მეორე პირის მდებრობითი სქესის ფორმებში წარმოდგენილია in-ის სახით, ბედინურის მსგავსად.

ჰამზიან ზმნებში დაკარგულია ჰამზა: $\chi ad a < \chi a$, $ka la < ka$ მაგრამ ბრძანებითში ჩვეულებრივი χad , $ku l$ -ის ნაცვლად, სამთანხმოვნია ზმნების ანალოგიით მიღებულია $a\chi ad$, $u ku l$.

ბრძანებითი კილოს მრავლობით რიცხვში იმპერფექტის ანალოგიით შენახულია im , in დაბოლოებანი.

წინსართები და ნაწილაკები შუა აზიურ არაბულში თითქმის სრულებით დაკარგულია. ძალიანაა გავრცელებული il (კლასიკური l), რომელიც ხშირად ჰკარგავს თანხმოვანს (l) და მხოლოდ ხმოვნითაა ხოლმე წარმოდგენილი: $i ab\ddot{u}k$ „მამაშენს“; $fa d y\ddot{u}m i ha\ddot{t}i\ddot{s} amir ka\ddot{l}ki$ „ერთ დღეს ხატის უთხრა ამირმა, რომ...“; $da wa ka\ddot{s}i na i ad r\ddot{u}nu$ „წამალი ყოფილა შიგნით ($i = a$)“; $i san d\ddot{u}k 'ayyan m\ddot{u}r\ddot{u}hu$ „ზანღუქში ჩაიხედა თვითონ“; $'ayyan, ki i ad r\ddot{u}n na\ddot{u}m za\ddot{z} ummu$ „დაინახა, რომ შიგნით მისი დედის ქმარს სძინავს“ და სხვ.

უფრო ხშირად იხმარება რთული შედგენილობის კითხვითი და უარყოფითი ნაწილაკები: $\ddot{z}a v i$ (ჯაგარტ) $< a a$ „არა (არის) ის?“, $\ddot{z}a$ (ჯგანაუ) $< a a$ „რა?“, $ma-hu$, $ma-hi$ „რა არის (ის)“ (ჯაგარტ); $ma-haw$, $ma-hay$ „რა არის (ის)“ (ჯგანაუ); $maen-wo$ ($< maen huva$) „ვინ არის (ის)?“ $esk\ddot{u}$ „სად?“ (ჯგანაუ); $hi nu$, $hi na$ „სად?“ (ჯაგარტ).

ვევლაზე უფრო შელახული ძველი სემიტური მასალიდან, ლექსიკის გვერდით, სინტაქსი არის. ტაჯიკურისა და უზბეკურის გავლენა ამ მხრით იმდენად დიდია, რომ შესიტყვების პირვანდელი არაბული აგებულებიდან მხოლოდ კვალია დარჩენილი¹.

Status constructus-ის პირვანდელი სქემა დარღვეულია და ხშირად მსაზღვრელი საზღვრულის წინ არის დასმული: $ha\ddot{t}a b\ddot{u}mibih$ „შემის გამყიდველი“. ამ ნიადაგზე შუააზიურში განვითარებულია სემიტური ენებისათვის უცნობი წარმოება კომპოზიტებისა; ამის გვერდით არის შენახული პირვანდელი რიგიც: $bint p\ddot{a}m\ddot{a}$ „ასული ფაშისა“.

სიტყვათა თანამიმდევრობა წინადადებაში სრულიად შეცვლილია: პირველ ადგილზე არის ქვემდებარე, შემდეგ შემასმენელი და დამატება; დამატება შეიძლება შემასმენელის წინაც დაისვას. ასეთს შემთხვევაში ზმნაში ყოველთვისაა ნაჩვენები ნაკვალსახელოვანი ნაწილაკის საშუალებით დამატების ადგილი ზმნასთან. ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო, ჩვენი აზრით, ზმნაში ობიექტის სუფიქსების გაჩენას.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება არ არსებობს. „რომელიც“ სიტყვის ნაცვლად დამოკიდებული წინადადება ირანიდან ნასესხები ki „რომ“

¹ ჩვენ გადაჭარბებულად მოვამჩნია H. S. Nyberg-ის სიტყვები, თითქმის სემიტური ხასიათი სინტაქსითაც აშკარა იყოს, *Le monde Orientale* Vol. XXIV, fasc. 1—2, 1930, გვ. 125—126. შდრ. სრულიად საწინააღმდეგო მოსაზრება ნ. იუშნაროვისა, *Культура и письменность Востока*, книга X, მოსკოვი, 1931, გვ. 80

სიტყვის საშუალებით არის დაკავშირებული: *Diki kâlet ki* „ამაჩნდება“ *inçakân* „აენნი“, „მან (ქალმა) თქვა, რომ მე ოთხი ძმა მყავს“; *çilâf kâl ki* „intu çââb toydû“ „შემდეგ უთხრა, რომ თქვენ სად მიდინართ“; *çilâf amir kâl ki* „yâydu, il sayyâd çibûš“ „შემდეგ ამირმა უთხრა, წადით, მონადირე მოიყვანეთ“; *umma çala'et, kâlet ki* „çâ mitkûšün?“ „დედა მისი გამოვიდა, უთხრა, რომ „თქვენ რას იტყვით?“. *sayyahet ki* „barra içlah, adamın amir çâim iwârak“ „დაუძახა, რომ „გართ გამოდი, ამირის კაცები მოსულან შენთვის“.

შეთანხმება რიცხვსა და სქესში არაბულ ნორმებს არ მისდევს: *hayyetÿyn* (მდ. სქ.) *mit'a(r)akin* (მამრ. სქ.); *kullu çâk* „ყველა მოვიდა“, მაგრამ *kullum çâk* „ყველანი მოვიდა“.

კითხვისათვის გამოყენებულია თურქული ნაწილაკი *mi*, რომელსაც ფართო გავრცელება მოუპოვებია შუააზიურ არაბულში: *ild-mi?* „შობს?“, *yimüt-mi* „კვდება“; *bazar narban hastmi?* „კიბეების ბაზარი არის?“ და სხვ.

შუა აზიური არაბულის ლექსიკონი ძირითადად სემიტური მასალისაგან შედგება. კავშირი ბედუინთა დიალექტებთან ლექსიკის მხრითაც ჩანს. ბუხარული უფრო ცენტრალური არაბეთის უდაბნოს დიალექტებს უახლოვდება, კაშკა-დარიული—სირიისა და ირაყის ბედუინთა ენას. გარდა ამისა გვხვდება საკმაო რაოდენობა სიტყვებისა (სახელებისა და ზმნებისა), რომლებიც შუა-აზიურს არამეულთან აკავშირებს. საკმაო დიდი რაოდენობით მოიპოვება აგრეთვე უზბეკური და ტაჯიკური, ნაწილობრივ ავღანური სიტყვები. მეტად საყურადღებოა შემთხვევები არაბული სიტყვების სესხებისა არაბულსავე დიალექტებში, უცხო ენების მეშვეობით. შუა აზიურში ბევრი არაბული სიტყვა შესულა უზბეკურისა და ტაჯიკურის საშუალებით. ამგვარ სიტყვათა რიგს პირველყოფლისა ეკუთვნის კულტურულ მოვლენათა აღმნიშვნელი სიტყვები, როგორცაა „სკოლა“, „სამკითხველო“, „საბჭო“, „სოციალიზმი“, „შეჯიბრება“, „თავმჯდომარე“ და სხვ.

ამგვარად ჩვენმა მუშაობამ ბუხარისა და კაშკა-დარიის მიდამოებში იმ დასკვნამდის მიგვიყვანა, რომ შუააზიური არაბულის სახით დღემდის ცნობილს არაბულ დიალექტებს მიემატა კიდევ ერთი ახალი დიალექტი, რომელიც ისტორიულად ირაყისა და ცენტრალურ არაბეთის უდაბნოს დიალექტებს უკავშირდება, მაგრამ რომელიც, მისი განვითარების დღევანდელი მდგომარეობის თვალსაზრისით, სრულიად განკერძოებით დგას. ამ დიალექტების შესწავლას შეუძლია ახალი ნათელი მოპოვინოს არაბული დიალექტოლოგიისა და სემიტოლოგიის ბევრს მნიშვნელოვან საკითხს და იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ამ ცოტა ხნის წინათ საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა ცენტრებში დაწყებული მუშაობა, ამ მიმართულებით, წინ წასწევს ამ ახალი არაბული დიალექტების შესწავლის საქმეს¹.

¹ წინამდებარე წერილში აღძრული მთელი რიგი საკითხები საციალური კვლევის საკანია და ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ უახლოეს მანებში უფრო დაწვრილებით შევხვებით ხსენებულ საკითხებს.

Professor J. L. Myres, A modern 'kernos' vessel from Tiflis, Man, February, 1937, London, № 39, with Plate B.

უძველესი კერამიკის, კერძოდ ძველი აღმოსავლეთის კერამიკის სპეციალისტი პროფ. J. L. Myres-ი ზემოთდასახელებულ სტატიაში აქვეყნებს ქართული მარანის სურათს ბაზელის მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში დაცული ეგზემპლარის მიხედვით და აღნიშნავს, რომ ეს სასმისი თუმცა ახალ დროშია გაკეთებული, მაგრამ უძველესი ხანის ნიშნებს ატარებს და რომ იგი თავისი ფორმით წინაისტორიული და კლასიკური ხანის მრავალკორპუსიანი კერნოსების სახისაა.

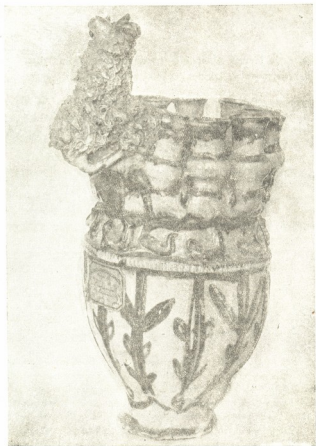
ავტორი გამოყოფს ამ სასმისის სამ ელემენტს: 1. წრე-მილს; 2. ჰინკილებს და 3. ცხოველის (ყოჩის) სახის სასმისის პირს; მოყავს ანალოგები კრეტა-მიკენის კულტურიდან, ასახელებს ბერძნული მართმადიდებლური ეკლესიის რიტუალში არტოკლასიის („პურის გატეხის“) დროს ხმარებულ ქურქელს და ასკენის, რომ ტფილისური მარანი შეიძლება ხმარებული ყოფილიყო სომხურ ეკლესიაში მე-X-ე საუკუნეში გადავარდნილი ცხოველის მსხვერპლად მიტანის რიტუალის დროს.

როგორც საზოგადოდ ბურჟუაზიულ მეცნიერებს სჩვევიათ — Myres-იც მათ კვალს მისდევს და მის განკარგულებაში მყოფი მარანის მარტოდ მარტო ფორმის მიხედვით მსჯელობს. მან არ იცის ქართულ მარანთან დაკავშირებული მასალა, ის არ იცნობს მარანის ნაირ-ნაირ სახეებს, გავრცელების არეს და მის გამოყენებას.

ავტორისათვის ცნობილი რომ ყოფილიყო მარანთან დაკავშირებული ქართული ეთნოგრაფიული მასალა, ეგების ის არ მისულიყო ამ სათუო დასკვნამდე, ვინაიდან მარანს ქართველ ტომების ყველა მონაცემების მიხედვით ქრისტიანებზე ადრინდელ სარწმუნოებასთან აქვს კავშირი და ამის კომპლექსში შედის.

სომხურ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მარანი დამოწმებული არ არის. ჩვენ მას ვადასტურებთ კახეთსა და ქართლში, სადაც მარანი მზადდება კიდევც. საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში სამი მარანია დაცული, სამივე შიდა და გარე-კახეთიდან.

მარანის ხმარების ჩვეულება ქართლში დაცული იყო შემდეგი სახით: ქორწილში, ნეფე-დედოფლისათვის „საჯვარისწერო პური“ მიტანის დროს, მარანი მიჰქონდათ ღვინო და ნეფე-დედოფალს მით შეასმევდნენ ხოლმე. ისევე როგორც „საჯვარისწერო პური“ თავისი ატრიბუტებით (ვაშლი, თხილი, კაკალი) და მასზე ამოძერწილი სახეებით (ფრინველები) — მარანიც თავის ორნამენტებით და სხვადასხვა სახეებით ნაყოფიერების სიმბოლოს გამოხატველი იყო.

მარანი (საქ. მუზ. კოლქეთი)

იგი ქართული წარმართული ქორწილის კომპლექსში შედიოდა და ქართულ წესების შესრულებაში მონაწილეობდა.

ესეც ცოტაა. იმდენად, რამდენადაც მარანი სმის დროს სხვა შემთხვევაშიც არის წარმოდგენილი — მისი რიტუალური დანიშნულება კიდევ უფრო მეტად აშკარავდება.

ქართველ ტომებში უდიდესი ყურადღება ექცეოდა რიტუალურ სმასა და სასმისებს¹. მათში ბოლო ხანამდე რიტუალური სასმელისა და სასმისების გარეშე არც ერთი დღეობა არ ტარდებოდა, განსაკუთრებით მთიელებში. რიტუალური სასმელების დამზადება ხატში წარმოებდა ხატის კაცების მიერ სახატო მამულის მოსავლიდან. აქ სმა კოლექტიურ ხასიათს ატარებდა და დიდ ცოდვად იყო მიჩნეული თუ რომელიმე შედეგობე გამოჩნებოდა და თუნდაც ერთ ყლუბს რიტუალურ სასმელს რიტუალურ ჭურჭლით არ დაღვედა („კათხა“, „თასები“, „მიდიმიღმართა“, „ოთხთვალა“, „დაჭრელებული ყანწები“ და სხვ.).

სენებში დღემდე შემონახული რიტუალური სმის ძველი წესებიდან ეს კიდევ უფრო ნათელი ხდება.

უპირველესად სუფრაზე „ხოშა ღურთუმში“ მოსახსენებელი უნდა დაეღლიათ „ხოშა ღურთუმში კათხ“-ით ან „ფაკან“-ით, შემდეგ „მეკემ თარინგზელ“-ის, მისივე „კათხ“-ით, მესამედ „ჯგერგ“-ისა, ეგრეთწოდებულ „ლაქტამიალ“-ის, „ლაქტამიალ“-ს „სარტაში“ მოყვებოდა („სარტაშ“-თან გველეშაპის მოკვლის ლეგენდაა დაკავშირებული). „სარტაში“-ს შემდეგ „საყან“-ის მოსახსენებელი დაიღვოდა შემდეგი წესით: სუფრის წინ წამოდგებოდა ორი კაცი ხელში ორორი არყით სავსე კათხით; ხელიხელ გაყრილები ერთად დაილოცებოდნენ, ხელიხელ გაყრილებივე გამოცლიდნენ კათხებს და ერთმანეთს გადააკონიდნენ. არყის სმის დროს მათ „წმინდა“ (თეიურისგან თავისუფალი) ქალი წვრილად დაჭრილ ყველს აწვდიდა. შუასმის დროს „ქაქილჭარ“-ის წესი სრულდებოდა. ხალხის შემოსავალ კართან დაიდგმოდა „ფიჩქ“-ი და მასზე ან პირდაპირ მიწაზე გააწყობდნენ ოთხს კათხას, რომლებიც უნდა აეღოთ წვეილ-წვეილად მოსულ ქალსა და კაცს და სუფრის წინ დაჩოქილებს დაეღლიათ. „ქაქილჭარის“ შემდგომ ლამარია კათხ“-ი დაიღვოდა. „ხოშა ღურთუმ“-იდან „ლამარია“-ს სასმისამდე დასალევეებს „სახსიგელი“ ეწოდებოდა, რომლის შემდეგ სუფრის უფროსი („ტაბგა თხუმ“) თამადობას სხვა პირს გადაულოცავდა და ამას მოყვებოდა უფროს-უმცროსების სადღეგრძელოები (ამოდებულია დოც. ვ. ბარდაველიძის ხელნაწერიდან «ხვანთური დღეობების კალენდარი»).

ზემოთმოყვანილი წესი, მიუხედავად მასში დაცული ზოგიერთი ქრისტიანული სახელებისა, ქრისტიანობაზე ადრინდელია და მასში მოცემული რიტუალი წინაქრისტიანობის ხანისაა. აღსანიშნავია, რომ სენურ „სახსიგელ“-ში

¹ შტრ. ტიანდერ, К. Культурное наследство и древнейший пантеон человечества, ЖМНПР, 1908, жарт; Ebert, M., Südrussland im Altertum, Bonn-Leipzig, 1921; Ed. Meyer, Gesch. des Altertums, 1., 2-te Aufl., გვ. 810 შმდ. და 826 შმდ.; Ф. Розенберг, О вите и пирах в персидской национальной эпохе: *Собрание Музея Ашур. и титур.*, т. V, в. 1, Петерб. 1918, გვ. 375-397.

ზოგიერთი სადღეგრძელო ოთხი ან ორი სასმისით დაილეოდა ზეჟუქმე-უსევე როგორც ხევსურეთში წმინდა გიორგის სადღეგრძელოს „ოთხთველა“-ყოყოფა თასიანი სასმისია) სვამდნენ, ან კიდევ დაკურთხების დროს იმდენ სასმისს („თას“-ს) დადგამდნენ ხოლმე, რამდენიც ლეთაება ყავდათ მოსახსენებელი. ამის მიხედვით მარანში ჩვეულებრივად მოცემული 4-6-8-10 ჭინკილა ბუნებრივ ახსნას პოულობს და მათი დანიშნულებაც გასაგებია. ამიტომ მარანის «Vexier-trinkgefässe»-დ დასახელება, როგორც ის ბაზელის მუზეუმის საკატალოგო დაეთარშია მოხსენებული — დაუშვებელია¹.

მარანის რიტუალური დანიშნულება აშკარადება მისი გარეგანი სახითაც. ჩვენ აქვე ვაქვეყნებთ მარანის ერთ ეგზემპლარს (იხ. სურათი), რომელზედაც ერთ ზოლში მოცემულია მცენარის ორნამენტი, მეორეში — გამოხატულია ცხოველები და ფრინველები, ხოლო სასმისის პირი წარმოდგენილია მატყლოვანი ყოჩით. ამ შემკულობის დანიშნულება საცხებით ნათელი და ცხადია. ამას უნდა დაეძინოთ, რომ ზოგიერთ მარანზე ანთროპომორფული სახეებიცაა გამოყვანილი.

რაც შეეხება მარანის ანალოგებს კრეტა-მიკენის კულტურის ნიმუშებთან — უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ეთნოგრაფიული ჭურჭლის არა ერთი სახე პოულობს შეხვედრას უძველეს წინა-აზიის, კერძოდ დასავლეთ წინა-აზიის კერამიკასთან (შდრ. O. Weber, Die Kunst der Hethiter, Orbis pictus, Bd. 9, სურ. 47 და საქ. მუზ. ეთნოგრაფ. განყოფ. კოლექცია, კერამიკული სასმისები ირმის, ვერძის და სხვა ცხოველების სახის); ეს შეხვედრა მარტოდ მარტო კერამიკით არ განისაზღვრება და უფრო შორს და ღრმად მიდის, რაც თავის ასახსნელად კომპლექსურ მიდგომას საჭიროებს².

გ. ჩიტაია

¹ იმავე დაეთარში სახელწოდება მარანის ნაცვლად Marsané წერებულა, რაც აშკარა შეცომაა. სახელი „მარანი“ ცალკე განიხილვას საჭიროებს.

² კრეტა-მიკენისა და ქართული ტომების კულტურული ურთიერთობისა და კავშირის შესახებ იხ. პროფ. ს. ჯანაშია, «ხეობის ისტორიისა და ენის საკითხებისათვის», კომუნისტი, 1936 წ., № 294.

სატრანსკრიფციო ნიშნები, ხმარებულნი აკად. ნ. მარის სსს. მეც.
 ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში, 1954 წელს
 ТРАНСКРИПЦИОННЫЕ ЗНАКИ, УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ ИНСТИТУТОМ
 ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ИМ. АКАД. Н. Я. МАРРА¹

-TRANSCRIPTION EMPLOYÉE PAR L'INSTITUT MARR DES LANGUES, D'HISTOIRE
 ET DE CULTURE MATÉRIELLE¹

I. ქართული ანბანის რიგებში—В ПОРЯДКЕ ГРУЗИНСКОГО АЛФАВИТА—
 PAR L'ORDRE DE L'ALPHABET GÉORGIEN

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	ც	თ	ი	ქ	ლ
a	b	g	d	e	v	z	ṣ(ḡ) ²	t	i	k	l
მ	ნ	ი	ო	პ	ჟ	რ	ს	ტ	უ	ფ	ყ
m	n	j	o	p	z	r	s	t	y ²	u	p
ქ	ღ	ყ	შ	ჩ	ც	ძ	წ	ჭ	ხ	კ	გ
k	γ	q	š	č	c	ḡ	ç	č	x	q	ḡ
			ჰ	ჲ(ა) ²	ჳ	ჴ	ჵ	ჶ			
			h	ə(ə) ²	w	f	a	.			

II. ჯგუფები—ГРУППЫ—GROUPES

1. ხმოვნები—гласные—Voyelles: ა ე ი ო უ გ—a e i o u a

2. ნახევარ-ხმოვნები—полугласные—Semivoyelles:

ა ჟ—j w

3. თანხმოვნები—согласные—Consonnes:

მ	ნ	რ	ლ	პ	გ	m	n	r	l	h	.					
ფ	ვ	f	v	ს	ზ	s	z	შ	ჩ	ც	ძ	ხ	ღ	ყ	კ	გ
ბ	ფ	ბ	p	p	b	ჭ	ჩ	ჯ	ღ	ღ	წ					
ტ	თ	დ	t	t	d	ქ	ქ	გ	k	k	g					
წ	ც	ძ	ç	c	ḡ	ჟ	ჟ	—	q	q	—					

¹ ტექნიკური მიზეზების გამო, ამ სისტემის გატარება მოამზის I ტომში მოხერხდა მხოლოდ 79 გვერდიდან.

По техническим причинам, данная система в I т. «Известий» проведена лишь со стр. 79. Par raisons de l'ordre technique le système donné n'est employé au premier volume qu'à partir de la page 79.

² ძველი ქართული ტექსტებისათვის. Для древне-грузинских текстов. Pour les textes, du vieux géorgien.

საენათმეცნიერო მუშაობები¹

1. მ. ხუბუა 1933 წ. (მეგრული).
2. კ. დონდუა, ვლ. ფანჭიძე 1934 წ. (მეგრული).
3. ა. შანიძე 1926 წ., კ. ლომთათიძე 1937 (აფხაზ).
4. არნ. ჩიქობავა 1929 წ. (კანური).
5. მ. ხუბუა 1933 წ. (მეგრული).
6. ვლ. ფანჭიძე 1934 წ. (მეგრული).
7. მ. ხუბუა 1933 წ. (მეგრული).
8. მ. ხუბუა 1933 წ. (მეგრული).
9. მ. ხუბუა 1933 წ. ფანჭიძე 1934 (მეგრული)
10. თ. გონიაშვილი 1934 წ. (მეგრული)
11. მ. ხუბუა 1933 წ. ფანჭიძე 1934 (მეგრ.)
12. კ. ლომთათიძე 1935, 1936 წ. (აფხაზ), ვლ. ფანჭიძე 1934 წ. (მეგრული).
13. მ. ხუბუა 1932 წ. (მეგრ.)
14. მ. ხუბუა 1932 წ. (მეგრ.)
15. მ. ხუბუა 1932 წ. (მეგრ.)
16. მ. ხუბუა 1933 წ. კ. ვედიშვილი 1932 წ., ა. ჯინიაშვილი 1937 წ. (მეგრ.)
17. მ. ხუბუა 1923 წ. (მეგრ.)
18. ვლ. ფანჭიძე, თ. გონიაშვილი 1931 წ. (მეგრ.)
19. მ. ხუბუა 1923 წ., ა. ჯინიაშვილი 1937 წ. (მეგრ.)
20. მ. ხუბუა 1932 წ. (მეგრ.)
21. მ. ხუბუა 1923 წ. (მეგრ.)
22. მ. ხუბუა 1923 წ., კ. ვედიშვილი 1932, ა. ჯინიაშვილი 1937 წ. (მეგრ.)
23. ვლ. ფანჭიძე, თ. გონიაშვილი 1932, კ. ვედიშვილი 1932 (მეგრ.)
24. მ. ხუბუა 1921 წ. (მეგრ.)
25. მ. ხუბუა 1921 წ. (მეგრ.)
26. მ. ხუბუა 1921 წ. (მეგრ.)
27. მ. ხუბუა 1921 წ. (მეგრ.)
28. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
29. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
30. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
31. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
32. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
33. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
34. მ. ხუბუა 1929 წ. (იმერ.)
35. მ. ხუბუა 1927 წ. თ. გონიაშვილი 1934 (სეან.).
36. თ. გონიაშვილი 1934 (სეან.).
37. თ. გონიაშვილი 1934 (სეან.).
38. ა. შანიძე 1923 წ. (სეან.).
39. ა. შანიძე 1923 წ. (სეან.).
40. ა. შანიძე 1923 წ. (სეან.).
41. ე. თოფურია 1927 წ. (სეან.).
42. ა. შანიძე 1923 წ., ე. თოფურია 1927 (სეანური).
43. ა. შანიძე 1921, არნ. ჩიქობავა, 1925 ე. თოფურია 1926 (სეან.).
44. ა. შანიძე 1921, ე. თოფურია 1926, 1928, ვანჭიძე 1937 (სეან.).
45. ე. თოფურია 1925, 1926 (სეან.).
46. ე. თოფურია 1926 (სეან.).
47. ე. თოფურია 1925 (სეან.).
48. სტ. მენთეშვილი 1923, ე. თოფურია 1927, თ. გონიაშვილი 1934 (სეან.).
49. მ. ხუბუა 1930 (ჩაქ.).
50. მ. ხუბუა 1930 (ჩაქ.).
51. მ. ხუბუა 1930 (ჩაქ.).
52. მ. ხუბუა 1926, ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
53. ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
54. მ. ხუბუა 1926, ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
55. ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
56. ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
57. ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
58. ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
59. ვლ. ფანჭიძე 1935 (იმერ.).
60. მ. ხუბუა 1929 (იმერ.).
61. კ. ლომთათიძე 1934 (იმერ.).
62. კ. ლომთათიძე 1934 (იმერ.).
63. მ. ხუბუა 1929 (იმერ.).
64. მ. ხუბუა 1930 (იმერ.).
65. არნ. ჩიქობავა 1927 (კან.).
66. არნ. ჩიქობავა 1926, 1927 (კან.).
67. არნ. ჩიქობავა 1928 (კან.).
68. სტ. მენთეშვილი 1933 (იმერ.).
69. კ. ლომთათიძე 1935 (იმერ.).
70. სტ. მენთეშვილი 1933 (იმერ.).
71. სტ. მენთეშვილი 1933 (იმერ.).

¹ ნახე კარტოგრაფია.

72. სტ. მენტეშაშვილი 1933 (აქარ.).
 73. ქ. ლომთათიძე 1935 (აქარ.).
 74. შ. ზებუა 1925, სტ. მენტეშაშვილი 1933 (აქარ.).
 75. ქ. ლომთათიძე 1935 (აქარ.).
 76, 77. შ. ძიძიგური 1933, 1934 (მესბ.). ს. ჯიქია 1930 (თურქ.).
 78. ვ. თოფურია 1923 (მესბ.).
 79. შ. ძიძიგური 1933, 1934 (მესბ.).
 80. ვ. თოფურია 1923
 81. ვ. თოფურია 1922.
 82. ვ. თოფურია 1923.
 83, 84, 85, 86, 87. ვ. თოფურია 1923, ივ. გიკინიშვილი 1937 (ქართლ.).
 88. ი. შილაკაძე, შ. გაფრინდაშვილი 1937 (ქართლ.).
 89. შ. გაფრინდაშვილი 1937 (ქართლ.).
 90. ი. შილაკაძე, შ. გაფრინდაშვილი 1937 (ქართლ.).
 91, 92, 93, 94. ვ. თოფურია 1923 (ქართლ.).
 95. ვ. თოფურია 1923, შ. ძიძიგური 1937 (ქართლ.).
 96. ვ. თოფურია 1923 (ქართლ.).
 97, 98. სტ. ჩხეკელი, შ. ძიძიგური 1937 (ქართლ.).
 99. სტ. ჩხეკელი 1937 (ქართლ.).
 100. არწ. ჩიქობავა 1922 (მოილ.).
 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107. კ. გუგუშვილი 1937 (მოხ.).
 108. ვ. წერეთელი 1925 (ხეც.).
 109. შ. ძიძიგური 1934 (ვუდამაყ.).
 110. ა. შანიძე 1925, 1934, სტ. მენტეშაშვილი 1932 (წოვა-თეშური).
 111, 112, 113, 114, 115, 116. სტ. ჩხეკელი 1933, 1934 (ქისტ.).
 117. სტ. მენტეშაშვილი 1932 (თეშ.).
 118, 119, 120, 121, 122 არწ. ჩიქობავა 1923 (გარეკახ.).
 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 121, 132, 133, 134, 135. სტ. მენტეშაშვილი 1935 (ქიზიყ., კახ.).
 136, 137. სტ. მენტეშაშვილი 1930 (ინგლი.).
 138. ვ. თოფურია 1933, 1934 (ლაკური).
 139, 140. არწ. ჩიქობავა 1933 (ხუნძური).
 141. არწ. ჩიქობავა 1929 (ხუნძური). ს. ჯანაშია (1929).
 142, 143. არწ. ჩიქობავა 1933 (ხუნძური).
 144, 145, 146, 147 სტ. ჩხეკელი 1928, 1929 (ციხლარ-მოხდოკური).
 148. თ. გონიაშვილი 1937 (ჩაჩნური).
 149. არწ. ჩიქობავა 1923 (ფერეიდნული).
 150. ს. ჯანაშია 1921 (აფხაზური ენის აბეღური კილი).
 151. ს. ჯანაშია 1922, 1923 (ქართლ.).
 152. ს. ჯანაშია 1929 (ადიღური ენის კიბური კილი).
 153. ს. ჯანაშია 1929 (ვაბარდოული).
 154. ს. ჯიქია 1932 (თურქულს ახალციხე კილი).
 155. ს. ჯიქია 1930 (თურქ.).
 156. ს. ჯიქია 1926 (თურქ.).
 157. ს. ჯიქია 1930 (თურქ.).
 158. ს. ჯიქია 1927, 1930, 1936 (თურქ.).

შავთომათა განყოფილება—ОНЕЧАТКИ

გვ.დი Стр-ისა	სტრიქ. Строка	დაბეჭდილია Напечатано	უნდა იყოს Должно быть
49, 51, 53	კოლ. ტიტულში	„ზოგადი“-ს	„ზოგი“-ს
97	12 ქვეშ.	დო-ბ-ის ით.	დო-ბ — ის (ით.)
97	11 „	ბე-ბ-ის	ბე-ბ — ის
107	4 ქვეშ.	и тоак	и во ак
109	12 ხემ.	მეღერებან	მეღერობან
112	8 ქვეშ.	Zugeben	zugeben
112	5 „	Analyse	Analyse
112	4 „	Forschern	Forscher
112	3 „	Schleiern	Schleier
117	13 ხემ.	ბ=11	გ=11
211	11 ქვეშ.	ფერისველიც	ფერისველიც
211	10 „	საკვიროა	სკვირია
247	1 „ (უნნიშენ.)	იკლთენება	მიკლთენება
280	7 „ „	unentwicklungsähig	unentwicklungsähig
280	7 „ „	Kuns	Kunst
286	5 „ „	ტარხონი	ტარხონი

ტექნიკური რედაქტორი შ. გუშაბერიძე

კორექტორი ფ. ილიაშვილი

გამომწვევი ბ. თოდუა, შ. კორძაია

მთაველი 103

ტირაჟი 1.000

შეკვ. № 120

ბეჭდვ. ფორმა 23

სააგტ. ფორმა 291

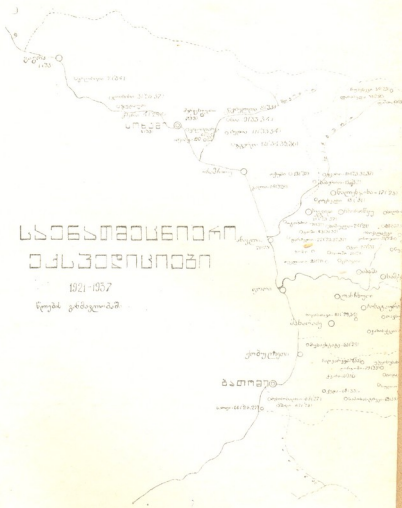
52 ათ. ს. ნ. 1 ბეჭდვ. ფორმაში

ანაწ. ზომა 7×11

ქაღალდის ზომა 72×105 სმ—1/16

გადაცეა წარმოებას 23 V—37

ხელმოწ. დასაბეჭდათ 4 I—38

სამცხეთა-მცხეთის აქსპლიციტი

1921-1957

წყობილი ვახუშტის მიხედვით

ბათუმი